

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२१७

ॐ

श्रीस्वामि-विवेकानन्दचरितं

नाम

महाकाव्यम्

एम० ए०, (त्रितय)-साहित्याचार्यादिविरुदभाजा

वा राणसीस्वयसन्तमहाविद्यालयस्याध्यापकन्दरेण

भण्डारकरोपाह पण्डितश्रीन्यम्बकशर्मणा

विरचितम्

स्वोपज्ञ-‘विवेकदीप’टीकासहितम्

THE CENTRAL



चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१६७३

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : विशाविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : प्रथम, वि० सं० २०२१

मूल्य : २०-००

83507

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

गोपाल मन्दिर लेन,

पो० बा० ८, वाराणसी-१ (भारतवर्ष)

फोन : ६३१४५

६३५०७

प्रधान शाखा

चौखम्बा विद्याभवन

चौक, पो० बा० ६६, वाराणसी-१

फोन • ६३०७६

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
217

ŚRĪSVĀMĪ-VĪVEKĀNANDĀCARĪTA

An Epic Poem on the Life of SWAMI VĪVEKANANDA
With Auto-Commentary

By

PT. TRYAMBAK A. BHANDARKAR, M. A. (Tripple)

Sāhityācārya

*Retired Professor of Sanskrit,
Vasanta College, Varanasi*

U. U. CENT. I.

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-1

1973

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

Gopal Mandir Lane

P. O. Chowkhamba, Post Box 8

Varanasi-1 (India)

1973

Phone : 63145

83507

First Edition

1973

Price : Rs. 20-00

ज्ञानेश्वर - इ. इ. इ.

Also can be had of

THE CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

Publishers and Oriental Book-Sellers

Chowk, Post Box 69, Varanasi-1 (India)

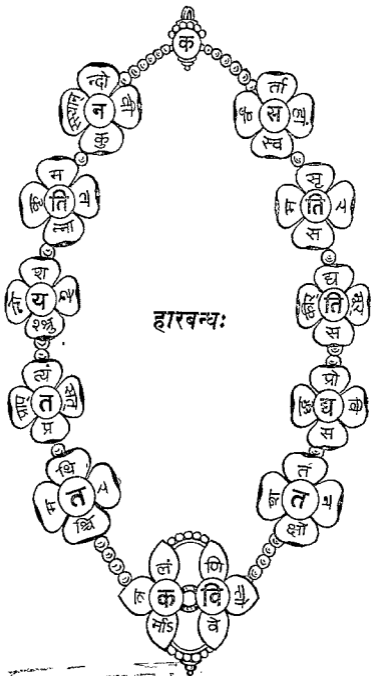
Phone : 63076

हारवन्धः

(धग्धरावृत्तम्, चतुरशीत्यक्षराणि नवपञ्चाशदक्षराण्येव विन्यस्तानि)

कन्दो नः स्यान्नवीनः कुमतिकृतिततिं नाशयन् गे यदेय
श्रुत्यन्तमाप्तसत्तमयितमत्तरतश्चित्रकर्माऽकलंकः ।
कर्ता सर्वसहा स स्वद्यतिमतिरतिं सद्यतिः क्षीर्तिमूर्तिः
समोद्यद्बुधविद्यः सततशतनतः क्षोणिवितो विवेकः ॥

(विन्यासचित्रं अधिमपृष्ठे द्रष्टव्यम्)



हारबन्धः

मान्यवरभूतपूर्ववाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष-

डॉ० मङ्गलदेवशास्त्रिणामभिप्रायः—

मान्याः पण्डितवर्याः,

प्रणतिपुरःसरं भवतां ग्रन्थानां विषये स्वामिप्रायोऽधः प्रदर्श्यते—

“विद्वद्भिरसाहित्याचार्य—श्री टी० ए० भण्डारकरेण प्रणीतं दर्शनकाव्येतिहास-
विषयकं ग्रन्थरत्नत्रयं दृष्ट्वात्यन्तप्रसन्नताऽनुभूयते मया ।

स्वामिविवेकानन्दमहाकाव्यरूपं द्वितीयं ग्रन्थरत्नं सरससरलैर्मञ्जुभिश्च सहृदय-
हृदयावर्जकैः पद्यैः सुमधुरकाव्यशैल्या निबद्धं सारासारविवेकनिपुणैः संस्कृतज्ञवि-
द्वद्भिरवश्यमभिनन्दीयं भविष्यतीति मदीयो विश्वासः । भारतराष्ट्रस्य कृते नूतन-
संदेशदातृत्वामिविवेकानन्दस्य विचारामृतधाराप्रस्थान्दि काव्यमेतच्छास्त्र्यादिपाठ्य-
ग्रन्थे स्थानं लभेतेति मम शुभाशंसनम् ।

ग्रन्थकारमहोदय उत्तमसाहित्यिकसेवायाः कृते सर्वेषां गीर्वाणवाणीप्रणयिनां
हार्दिकधन्यवादानां पात्रम् ।

ईंग्लिशिया लाइन
वाराणसी-२
१७-९-६८

मङ्गलदेवशास्त्री

प्राक्कथनम्

(१)

ते धन्याः कवयो मान्याः कालिदासादयः परम् ।
भुवि तेषां यशोमूर्तिरजरामरतां गता ॥

(२)

जयत्वभिनवा नित्यं दिव्या भारतभारती ।
या साहित्यसमुन्नत्यै तेषां साधनतां ययौ ॥

(३)

सप्तसिन्धूत्थितेयं वाक्स्वयमेव स्वतेजसा ।
जगति प्रसृता चित्रं सप्तातिक्रम्य सागरान् ॥

(४)

पामरास्तु प्रजल्पन्तु संस्कृतेन मृतेन किम् ?
मुक्तकण्ठं प्रशंसन्ति प्रतीच्या अपि चेदिमाम् ॥

(५)

असारतरवैधेयविचारविषयानतः ।
मृतानुज्जीवयन्तीयममृतैवनिरन्तरम् ॥

(६)

पतादृशी भारती नः समृद्धेः कारणं ध्रुवम् ।
सप्रचारप्रसाराद्वा नूनं देशविदेशयोः ॥

(७)

विभाव्येत्यं मयाकारि प्रयत्नोऽयं नवः किल ।
यथाजातस्य बालस्य कापि वाक्कौतुकावहा ॥

(८)

राष्ट्रोदयः सुसाहित्यनिर्माणमवलम्बते ।
युवानो येन जायेरन्युक्तमार्गानुसारिणः ॥

(९)

साध्यात्मिकी भौतिकी नो भवेद्भूतिरिति स्वयम् ।
विवेकं नायकीकृत्य जातस्तद्गुणगायकः ॥

(१०)

स्वामिनं को न जानीतेऽवतीर्णः केन हेतुना ।
रसायां सरसो राष्ट्र-शिक्षादीक्षासमुन्नतौ ॥

(११)

स हि विद्युदियाम्भोदमुज्ज्वलं क्षणमुन्मिषन् ।
तिमिरान्धमिदं चक्रे भारतं शानभारतम् ॥

(१२)

स्वामिनो वचनं पुण्यं स्मरणीयं निरन्तरम् ।
स्वदिव्यत्वप्रकाशार्थं मानयः समजायत ॥

(१३)

शिक्षा नास्ते विद्यादाय श्रोतनस्फोटनाय वा ।
किं छात्राः कोविदमन्या मन्यन्तेऽद्यतना यथा ॥

(१४)

द्वेषभारपरिहारपूर्वकं मित्रतास्तु भुवि भूयसी पुनः ।
युष्मदान्तरिकतेजसोदयो भारतस्य भवतादिने दिने ॥

(१५)

भ्रातृभावमतिरथ वर्ततां स्पर्धतां जनहिते जनैर्जनः ।
लोकसंप्रदृश्यति प्रवर्ततां वर्ततां नियमपालनेऽखिलः ॥

गणतन्त्र-दिवस
२६ जनवरी, १९७३

भण्डारकरोपाह्वस्त्रयम्बकशर्मा

महाकाव्यस्यास्य पार्श्वभूमिः

एकोनचत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं (१९२८ तमे ईशवीयवर्षे) वाराणसेयसंस्कृतविद्यालयादधि-
गताचार्यपदवीकाः केचित् होशिंग-चैतालप्रभृतयः कवयः पद्यरचनास्पर्धापरायणाः 'पिक'-
विषयमधिकृत्य लघुकाव्यैः रघुस्वप्रतिभां प्रदर्शयामासुः । प्रस्तुतकाव्यलेखकेनापि अन्येषां
अमूल्योपहारपिकवचनम् 'पिकगानम्' इत्यादिरचनाभिः सार्धं स्वकीया 'पिकविलापः'-
इति चतुर्दशश्लोकात्मिका रचनापि प्रकाशिता आसीत्, तद्यथा—

प्रमोदभरमाभरन्मनसि गोपिकानामिह

स्वभावमधुरस्वनान्वितमिलिन्दवृन्दाकुले ।

सकुन्दसुमनोरजःसुरभिगन्धवाहे वने

'मुकुन्दसुरलीध्वनिर्हरतु मामकीनं मनः ॥ १ ॥

हरन्ति सन्तः कवयो निरन्तरं नितान्तमन्तःकरणस्य दूषणम् ।

सरस्वती यद्भ्रसनाङ्गणे गुणैश्चिरं विरन्तुं सरसा रसामले ॥ २ ॥

प्रकाममेतत्कविचर्षयतां गता प्रसूनसंस्था किल माधवी रुचिः ।

वनप्रियामोदरसप्रसारतो हरत्यहो कस्य न मानसं न सा ॥ ३ ॥

परं पिकानामपि कास्तु दुष्कृतिर्यतोऽद्य वाचंयमतामिताश्चिरम् ।

सवेणुवाद्ये शिखिनृत्तकौशले विहाय तैर्गीतमहो कुतो गतम् ॥ ४ ॥

न कोकिलानां किल कल्मषं क्वचित् कलैरिदं स्यादपकारकं फलम् ।

क्वचित् खलानां स्त्रलनैरिह व्यथा मुधा बुधैरप्यनुभूयते यतः ॥ ५ ॥

विलोष्य लोके मधुशोभया चेद्रसालसालं परभृत्कुलाकुलम् ।

पलायितेनाद्य पिकेन केनचिद् विलुप्यतेऽस्त्राकुलितेक्षणं क्षणम् ॥ ६ ॥

कृतं रसालेन रसाप्यसौ न नः सत्सारतामेति पदार्पणे कथम् ।

यतोऽद्य माने कवयोऽरसा रता गता मृपासत्यविवेकशून्यताम् ॥ ७ ॥

‘स्वयं वयं किं न कलस्वरा’ पिका इति द्रुवाणैः परमात्मघोषताम् ।
यदि धिता चूतगतैः समानता नतानिता स्याद्विवेकिता कुतः ॥ ८ ॥

अमन्दसारा रसचृन्दवर्णनेऽप्यनीच पात्रं किल भारती स्तेः ।
अदर्पता येषु समाश्रिता स्तुताग्न्यद्धानि द्वा । सत्कविभिर्गतानितैः ॥ ९ ॥

प्रमूल्यकाव्योद्भवशादिदं जगत्तमोविमोद्भावृतमुज्ज्वलं यदि ।
अलं सुधासारयुतामितप्रमालसन्महाकाव्यविधूदयाशया ॥ १० ॥

कृतं कृतं कोकिलकूजितैर्जितं जितं धृतालापवलेर्बल्लिद्विजैः ।
तलेऽखिलेऽप्यत्र खिलीकृते खलैः सतां सतामर्हणया द्रुतं द्रुतम् ॥ ११ ॥

विरच्य चाग्नालमनल्पजल्पनं कयापि शक्त्यान्तरया स्यादपि ।
पदार्थबोधेऽप्यबलाविलोक्यतां प्रयान्ति सन्तः कविनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

यान् कीर्तिरेत्य कवितासु कृतानुरागान्
याना दिगन्तमनुमानकपायितेव ।
स्याद्भूपितं किमु समुज्ज्वलयोधसान्द्रै-
स्नैर्हन्त ! भूतलमिदं न पुनः कवीन्द्रैः ॥ १३ ॥

इत्थं पिको बहू विलप्य विलुप्ततैजाः
कालक्रमात्कविरुद्रेष्यति कोऽपि विद्वान् ।
सत्पक्षपातनिरतः किमितिप्रतीक्षा
दक्षो मुधा धृतमुनिवतभारमास्ते ॥ १४ ॥

तस्मिन् समये महाकाव्यरचनाकल्पना केवल बीजरूपेणैव स्थितासीत् । कथापनकार्य-
कथापनतया समयस्यात्यन्तिकाभावात् नाजनि बीजाङ्कुरोत्पत्ति । ‘कीदृशं कथावस्तु
भारतीययूनामुपकारकं स्यात्’ अयमपि प्रश्नः आसीदेव । स्वामि विवेकानन्दजन्मशताब्दी-
महोत्सवेन तद्बीजमङ्कुरोद्भवयोग्यमजायत साकारा च सा कल्पनेदानोर्जाता इति सामोर्ध्व-
सनः काव्यारम्भदिनम् २९-५-१९ गगादशहरा समाप्तिश्च १५-८-१९६७ स्वतंत्रतादिवसः ।

अनुक्रमणिका

पृष्ठाङ्काः

१.	संक्षेपविकल्पे नाम	प्रथमः सर्गः	'श्री'	श्लोकसंख्या	१-५२
१५.	संगमो नाम	द्वितीयः सर्गः	'स्वा'	"	१-५३
३१.	द्दीक्षाप्राप्तिः नाम	तृतीयः सर्गः	'मि'	"	१-७७
४७.	पूर्णतालाभः नाम	चतुर्थः सर्गः	'वि'	"	१-५४
५९.	लक्ष्यनिश्चयः नाम	पञ्चमः सर्गः	'वे'	"	१-५९
७२.	श्रीगुरुप्रयाणं नाम	षष्ठः सर्गः	'क्वा'	"	१-५४
८४.	हिमाचलदर्शनं नाम	सप्तमः सर्गः	'नं'	"	१-७७
९७.	भारतभ्रमणं नाम	अष्टमः सर्गः	'द'	"	१-८०
११३.	शिकागोगमनं नाम	नवमः सर्गः	'च'	"	१-५२
१२३.	अमेरिकावस्तृता नाम (धर्मसभा)	दशमः सर्गः	'रि'	"	१-५८
१४०.	धर्मसभानन्तरम् नाम	एकादशः सर्गः	'तं'	"	१-८५
१५४.	इंग्लन्ड-अमेरिकाभ्र० नाम	द्वादशः सर्गः	'ना'	"	१-७१
१६७.	यूरोपभ्रमणं नाम	त्रयोदशः सर्गः	'म'	"	१-५६
१७८.	भारतागमनं नाम	चतुर्दशः सर्गः	'क'	"	१-५८
१९१.	रामकृष्णाश्रमस्या० नाम	पञ्चदशः सर्गः	'म'	"	१-६०
२०१.	उपदेशारमकः नाम	षोडशः सर्गः	'हा'	"	१-५६
२१४.	पुनर्भ्रमणं नाम	सप्तदशः सर्गः	'क्वा'	"	१-६०
२२५.	निर्वाणं नाम	अष्टादशः सर्गः	'व्यं'	"	१-६०

११२२

श्रीस्वामि- विवेकानन्दचरितनामकं महाकाव्यम्

प्रथमः सर्गः

श्रीरामकृष्ण-युगमुज्ज्वलमेकसंस्थं
जातं जनेष्वजनि विश्वजनीनमुच्चैः ।
वन्दे तमन्धतमसावृतजीववृन्दे
प्रज्वालितो जगति येन विवेकदीपः ॥ १ ॥

सारदानविधिसद्विशारदाशारदाञ्जनिभसद्यशारदा ।
सा रदालिविशदास्य शारदा शारदानवतु नोऽत्र शारदा ॥
सशक्तिके, जगत्पूज्यं, वेदमूर्तिं युगेश्वरम् ।
अवतारवरिष्ठं श्रीरामकृष्णं नतोऽस्म्यहम् ॥

अथ कविः 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते' इति वचन-
मनुसृत्य युगावतारश्रीरामकृष्णपरमहंसं युगाचार्यस्वामिविवेकानन्दपरमगुरुं प्रणिपत्य
श्रीस्वामिविवेकानन्दचरितनाम्नि अस्मिन्नभिनवमहाकाव्यग्रन्थे मङ्गलमातनोति श्रीराम-
कृष्णेति । अरिमङ्गलादशसर्गात्मके महाकाव्ये सर्गाणामादिमाचरैः 'श्रीस्वामिविवेकानन्द-
चरितनामकमहाकाव्य'मिति महाकाव्यशीर्षकं सन्पद्यते । अत्रान्या अपि विशेषतस्त-
त्सर्गारम्भे निर्दिच्यन्ते । श्लोकाश्च प्रायः दण्डान्वयपरिपाठ्या व्याख्यास्यन्ते ।

उज्ज्वलम् अशदानैः अधर्मानाशसाधुसंरक्षणरूपैः प्रकाशमानं श्रीरामकृष्णयुगं लक्ष्मी-
सङ्गतं दाशारथिरामयदुर्वंशप्रधानयो रामकृष्णयोः युगं युगलं वस्तुतः अजनि जन्मरहितं
सदपि उच्चैः अतिशयेन विश्वजनीनं विश्वस्मै जनाय हितं सर्वलोकोपकारकमित्यर्थः,
जनेषु लोकेषु जातम् अवतीर्णम्, जनेः कर्तर्यर्थे क्तः । येन युगावतारस्वरूपेण रामकृष्णेन
अन्धतमसा अज्ञानान्धकारेण आवृतजीववृन्दे परिच्छिन्नलोककदम्बकमध्ये जगति विश्वे
विवेकदीपः विवेकानन्दनामकः आनन्दालोकप्रदायकः प्रदीपः प्रज्वालितः प्रद्योतितः
लोकानामज्ञानान्धकारनिरसनपूर्वकं ज्ञानप्रकाशप्रदानार्थमित्यर्थः तं श्रीरामकृष्णादेवं
वन्दे प्रणमामि । अत्रानुप्रासः रूपकं चालंकारः । वृत्तं च दसन्ततिलकम् ॥ १ ॥

द्वैतप्रहारशतजर्जरिते जने यः
सन्देशमौपनिपदं विशदीविधातुम् ।

दृष्टोऽद्भुतस्वचरितश्चिरशान्तिदूतोऽ-
प्येकोऽनिशं विजयते स यतिर्विवेकः ॥ २ ॥

द्वैतप्रहारेति । यः विवेकानन्दः द्वैतस्य धार्मिकादिकलहस्य वे प्रहारा आघाताः तैः
जर्जरिते दुर्बलीकृते जनेऽस्मिह्नांके औपनिपदम् उपनिपद्मः आगतं 'तत्त आगतः'

इत्यस्मिन्नर्थे अङ्गप्रत्यय उपनिषत्सन्धिर्न सदेनाम् उपदेश विशदीभिधानुं स्वर्गीकृतुम्
 अद्भुतस्वचरित अद्भुतम् आश्चर्यजनकम् अलौकिकमित्यर्थं इत्यस्य आत्मन चरितं
 जीवन्मुक्तात्मकं यस्मैतादृशं चिरदान्तिदूतं शाश्वतशान्तिप्रस्थापनो घाताहर इव
 दृष्ट अवतीर्णं अवलोकितं स एव साम्बरहितं प्रियं यतिं श्यामीं त्रिवेकानन्द
 अनिश निरतरं विजयते सर्वोत्पन्नं वर्तते । इत्थं कवि महाशाल्यनागरूपं श्रीविवेकान-
 नन्दस्वामिनं प्रणिपद्य भद्रदान्तरं निर्दिशति । अत्रानुप्रासं वृत्तपूर्वोक्तमेव ॥ २ ॥

ज्ञानज्योतिर्नाशितध्यानतज्जालं सानन्दारुं श्रीविवेकशाल्यदीपम् ।

सस्तुर्ध्वन्तं लोकात्प्रसक्तं पूर्णं सीमातीतमोहसारं ननोऽस्मि ॥ ३ ॥

ज्ञानज्योतिरिति । ज्ञानज्यानिषा सविश्वकाशनं नाशितम् अपसारितं ध्यानतज्जालम्,
 अज्ञाननिमित्तसमूहं यत् एतादृशम् आनन्दारुं 'विवेकानन्द' इति नात्र आनन्दलक्षणम्
 ज्ञानाङ्गनेन कज्जलेन परिशोभितं लोकसङ्पूर्णमसारम् आलोचपूर्णं ज्ञानप्रज्ञापरिपूर्णं
 सस्तुर्ध्वन्तं सम्कारयुक्तं कुर्वन्तं विदधत विमर्शितुर्वन्तमित्यर्थं, सीमातीतं अनिदान्त-
 मर्थाद् मोहसारं प्राणिषु महत्तमप्रेमभावना यस्य अथ च निरन्तरनैऋतपूर्णं यस्मै-
 तादृशं श्रीविवेकानन्ददीपं लोकज्ञानप्रज्ञासुक्तं कर्तुं प्रदीप इव स्थितं श्रीविवेकानन्द-
 स्वामिनम् अथ च नित्यानित्यरस्तुविश्वस्वरूपं दीपं प्रदीपं ननोऽस्मि प्रश्यामि ।
 अत्र मालिनी वृत्तम् । 'ननमयययुनय मालिनी भोगिल्लोकै' इति लक्षणम् । रूपरूपयो-
 सकरश्च ॥ ३ ॥

ससारपरिस्थितिरेव महाभनामागमने कारणं भवतीत्याह—

लोकस्थितिर्नियतमत्र सदुद्भवार्थं हेतुस्यमेति, भगवान् सुगतोऽवतीर्णः ।

नानामनैर्विधममतमान्तरं अतितराम् अतिशयेन कलहप्रसक्तो धर्मदेशविषये त्रिशो-
 पत्तिसमये जनानां लोकानां निर्वाणमार्गं मोक्षपथम् उपदेष्टुं शक्तिं मनः अभिप्रायो
 यस्य तादृशं भगवान् सुगतं बुद्धं अवतीर्णं लोकोपदेशार्थं भूतलमागतः । एवं
 लोकस्थित्यनुसारं महात्मानं अज्ञाननिरमनपूर्वकं ज्ञानोपदेशार्थं भूतलमवनरन्ति
 इति भावः । अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम् अर्थान्तरन्यायोऽन्वकारश्च ॥ ४ ॥

विश्वेशदत्तचरतं किल विश्वनाथदत्तोऽभयत्सुष्टनवान् भुवनेश्वरी च ।
 दिव्यर्षिमण्डलगतं क्षितिमण्डलस्य स्त्रं मण्डनं मुनिवरं कुरुते स्म कोऽपि ॥

विश्वशैल्यादि । विश्वेशं वीरेश्वरापरनामधेयेन काशीविश्वनाथेन दत्तचरतं प्रति

पादितचरदानेन किलेयं निष्ठे, विश्वनाथदत्तं दत्तजुल्लेपत्रं विश्वनाथनामा त्रिवेकानन्द
 जनकं भुवनेश्वरी च तज्जननी उभावपि सुकृतवन्तौ भाग्यवन्तौ अभूताम् । अत्र अभयम्
 इति क्रिया श्रीविश्वनाथदत्तेन मात्रा भुवनेश्वर्या च पृथक् सम्प्रथ्यते । कोऽपि नलौकिक
 दिव्यर्षिणा स्वर्गीयश्रुतीणां मण्डले समूहं गतं विद्यमानं मुनिवरं रूपिप्रवरं स्वम्
 आत्मानं क्षितिमण्डलस्य भूमण्डलस्य मण्डनम् अलङ्काररूपं कुरुते स्म कृतवान् ।
 'म खलु लोककल्याणार्थं स्वर्गीयश्रुतिमण्डलाद्भूमावतीर्णः' इति भगवता राम
 कृत्योक्तमासीत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अनुप्रासश्चालंकारः ॥ ५ ॥

निजेष्टसेवापरयानिंशं निशि क्वचिज्जनन्या ददृशेऽङ्गमङ्कितम् ।

शिशोर्विंधायाकृतिमिन्दुमौलिना तवात्मजोऽहं द्रुवता यताशिपम् ॥ ६ ॥

निजेष्टसेवेत्यादि । माता भुवनेश्वरी स्वप्ने पुत्ररूपेणावतरिष्यतः शंकरस्य दर्शनं कृतवती । इन्दुश्चन्द्रमा मौलौ उत्तमाङ्गे यस्य तेन इन्दुमौलिना शंकरेण भगवता, अनिंशं निरन्तरं निजस्य आत्मनः श्रीशंकरस्येत्यर्थः सेवा एव परं कार्यं यस्या एतादृश्या जनन्या मात्रा भुवनेश्वर्या क्वचित् कस्यांश्चित् निशि रात्रौ शिशोः बालकस्याकृतिं रूपं विधाय तेन अंकितं विभूषितम् अङ्गम् उत्संगं ददृशे दृष्टम् । कीदृशेन शिवेन इत्याह अहं शंकरः तव भुवनेश्वर्याः पुत्रः इति आशिपम् आशीर्वादं द्रुवता । कदाचित् स्वप्ने भुवनेश्वरी बालकरूपेण शिवेनालङ्कृताङ्गामात्मानं दृष्टवती । अत्र वंशस्थं नाम वृत्तम्, 'जतौ तु वंशस्थसुदीरितं जरौ' इति तल्लक्षणात् । अनुप्रासश्चालंकारः ॥ ६ ॥

श्रद्धान्विते दत्तकुले प्रसूतः सुतो नरेन्द्रः स्मरणीयकर्मा ।

रत्नाकराच्छान्तजलाद्दुदीर्णं रत्नं यथा स्यात्कमनीयकान्ति ॥ ७ ॥

श्रद्धान्वित इति । श्रद्धया आस्तिक्यद्वया अन्विते युक्ते दत्तकुले श्रीविश्वनाथ-भुवनेश्वरी गृहेस्मरणीयकर्मा, स्मरणीयानि स्मृतियोग्यानि कर्माणि नववेदान्तधर्म-स्थापनादीनि यस्यैतादृशः नरेन्द्रनामकः सुतः आत्मजः प्रसूतः उत्पन्नः । सर्वत्र वीजानुरूपैवोद्गुरोत्पत्तिः भवतीति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—शान्तजलात् शंसावाता-घन्तरायरहितत्वाच्छान्तं जलं यस्यैतादृशाद्रत्नाकरादर्णवात् उदीर्णसुत्पन्नं रत्नं मण्या-दिकं यथा कमनीया लोभनीया कान्तिः प्रकाशः सौन्दर्यमिति थायत् यस्यैतादृशं विद्यते । समुद्रमन्थनसमये शान्तजलादेव समुद्राद्भूतदर्शरत्नानामाविर्भावोऽभूत् । अत्रोपमानुप्रासश्चालंकारौ । उपजातिनामकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

असावसीमप्रतिभाप्रभावान् को वेद कर्ताऽद्भुतमल्पकाले ।

वाल्लोऽप्यनल्पात्मवल्लो नराणां महारवसौहार्दसमत्वसख्यैः ॥ ८ ॥

असावसीमेति । असौ बालः अपि बालकावस्थोऽपि अनल्पम् अल्पकालम् आत्मबलम् आध्यात्मिकी शक्तियस्यैतादृशः अल्पकाले ऊनचत्वारिंशद्वर्षान्तरमेव असीन्नः मर्यादातीतात् प्रतिभायाः नवनवोन्मेषशालितुङ्गे प्रभावात् सामर्थ्यात् । नराणां मनुष्य-जातौ त्रियमानैः महत्त्वं गौरवं, सौहार्दं मैत्री तथा समत्वं साम्यभावः इति तत्त्वैः तथैः, अद्भुतम् आश्चर्यकरं कार्यं कर्ता करिष्यति इति को वेद जानाति स्म । तेन मनुष्या आध्यात्मिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः तेषु परस्परं मित्रता समानता च भवतः एतदर्थं भगीरथ-प्रयत्नाः कृताः तदपि अल्पकाले हृत्बलौकित्वमस्य जीवनस्य स्वामिना 'अहं चत्वारिंश-द्वर्षेभ्योऽधिकं न जीविष्यामि' इति भविष्यवाणी कृतासीत् । अतः परस्मिन्सर्गे उपजाति-वृत्तमेव ॥ ८ ॥

व्यलोकित्वालोऽपि विले दयालुः कुशाग्रधीर्निर्मयमानसश्च ।

स्थाने नरेन्द्रः सवयोभिरन्यैर्गणस्य नेतृत्वपदेऽभ्यपेच्च ॥ ९ ॥

व्यलोकित्वालोऽपि । बालोऽपि बालकावस्थोऽपि 'विले' नरेन्द्रः जन्मतः पूर्वं काशीस्थित-वीरेश्वरप्रसादतः पुत्रस्य लाभात् पितृभ्यां बालकस्य 'वीरेश्वर' इत्येव नाम कृतम् । तस्यैव नाम्नः 'विले' इति संज्ञेयः । दयालुः अनुकम्पापूर्णान्तःकरणः, निर्भयं भय-

शून्य मानस यस्य, कुशाग्र। अति तीक्ष्णबुद्धिश्च यस्य एतादृशं प्यलोकि अवलोकित
विपूर्वाल्लुग्धातो कर्मणि लुङ्। अत एव नरेन्द्र विधनायात्मन अन्ये अपरे
सर्वयोमि समानवयस्के चाकै गणस्य अयेना यादृकानां समूहस्य नेतृत्वपदे
नायकरथाने स्थान युक्तमत्र अभ्यसन्नि अभिपिक्तः। अभिपूर्वामित्रघातो कर्मणि लुङ्।
सर्वस्यि बालका तमेव नेतार मेनिरे इति भावः। अनुप्रास अर्थान्तरन्यासश्चाकारौ।
'स्थाने इति विभक्तिप्रतिरूपकमन्ययम् ॥ ९ ॥

कदापि मित्रे सह वैश्वपाथ्व महेश्वरध्यानपरे नरेन्द्रे ।

कुतोऽप्यस्मादसित पृदाहुस्तत्राचिरासीत्कुटिलं प्रसर्पन् ॥ १० ॥

कदापीति । कदापि कस्मिंश्चिसमय नरेन्द्रे स्वमित्रे सह सर्वयोमि साथं घेरमन
गृहस्य पार्श्वभागे महेश्वरस्य शिवस्य ध्यान चिन्तनमेव पर श्रेष्ठ कार्यं यस्यैतादृशे सति
शिवध्यानमग्रे सति कुतोऽपि अज्ञातस्थानात् अस्मात् महत्या अमित कृष्णवर्ण
पृदाहु मयं 'मयं पृदाहुर्भुङ्गो भुङ्गोऽहिर्भुङ्गम' इत्यमर कुटिल वक्रगत्या प्रसर्पन्
गच्छन् तत्र ध्यानस्थाने आचिरासीत् प्रकटीकभूत् ॥ १० ॥

नरेन्द्रस्य निर्भयता ध्यानसिद्धता च दर्शयति—

भयाकुले बालकुले विलेशयादितस्तन म्य-म्यगृहं द्रुतं द्रुते ।

चल स नैकान्तमना मनागभूद् 'विले' समीराहतभूधरो यथा ॥ ११ ॥

भयाकुले इति । बालानां नरेन्द्रेण मह ध्यानमग्नानां मवयसा कुले समूह
विलेशयान् सर्पात् 'विले' भूयधोभागच्छिद्रे शेते इति विलेशय अलुङ्समासः। भयेन
भीत्या ब्याकुले सप्रस्त इतस्तन सर्वदिक्षु स्वस्वगृह निनिनिगार प्रति द्रुत सर्परे
द्रुते पलायित सति । स प्रसिद्ध विले चारश्वर नरम् इ यर्धं एकान्तम् अयन्तामन
शिवध्यान इ यथ भत अन्नकरण यस्य एतादृशं मनागपि ईषदपि चल चञ्चलमानस
समीरण प्रवृत्तवान् आहत प्राप्ताघात भूधर पर्वत इव न अभूत् । अत्र स्वभावोक्तिः
अनुप्रास उपमा चालकारा । अस्मिन् विषय आरामकृष्णदेवनाप्युक्तमासीत् य
'ब्रह्म ध्यानमिदं महापुरण' इति ॥ ११ ॥

अकिञ्चनं वीक्ष्य पथि भ्रमन्त गृहीतवान् किञ्चन हस्तगं यत् ।

घातायनाहृष्यितमम्वर स प्रायच्छदस्मै 'शिवमस्तु' शृण्वन् ॥ १२ ॥

अकिञ्चनमिति । स नरेन्द्र कदाचित् पथि मार्गे भ्रमन्त भिन्नार्थमितस्ततो गच्छन्तम्
अकिञ्चन दरिद्र वीक्ष्वावलेख्य यत् किञ्चन किमपि प्रसादिक हस्तग करप्राप्य गृहीतवात्
कस्यतमकरात् । तथा वानाधनात् गवाश्वान् लम्बितमधोलम्बमानम् अम्वर वस्त्रम् अस्मै
भिर्भुशय 'तुभ्यं त शुभ कन्यागमस्तु' इत्याकारस्माशावाद् शृण्वन् प्रायच्छत् दत्तवान् ।
अस्मिन् विषय श्यामितोक्तमायात् 'मानुदवो भव पितृदवो भव इत्यादिवचनै साथं
दरिद्रदवो भव इत्यपि वक्तव्यमिति । तथैव 'अहं दामदरिद्रमवार्थमत्र जावामि' इत्यपि
तस्याक्तिः । अनुप्रासालकार ॥ १२ ॥

अपीपिडचित्रकरीमिगात्मप्रसू सुहु प्रश्नपरम्पराभि ।

श्रुत्वा न तर्नानुयांगयोग्यान्वस्तृन्यसो वैश्वगतान्यभाक्षीत् ॥ १३ ॥

अपीपिडत् । आमत स्वरय प्रसू मातरम् । चित्रकराभि आश्रयहेतुभि अह्नाभि
रित्यर्थे प्रधानामनुयोगानां परम्पराभि समूहै अपीपिडत् वीक्ष्यामास योग्यान् दुक्तात्

तर्कान् अनुमानादिसमाधानवाक्यानि न श्रुत्वा असौ नरेन्द्रः वेश्मगतानि गृहे विद्यमानानि वस्तूनि क्रीडनासनादिकानि अभ्रांसीत् त्रोटयामास । अत्र सक्रोधस्य बालस्य स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ १३ ॥

जातिः कथं नश्यति पश्यतां नः संपर्कतो हीनजनेन सार्वम् ।

स्वर्णं तु सर्वत्र सुवर्णमेवं धयं किमुश्चा अपरे च नीचाः ॥ १४ ॥

जातिरिति । नः अस्माकं पश्यताम् अवलोक्यताम् अनादरे पठ्यं जातिः मनुष्याणां ब्राह्मणशूद्रादिजातिः हीनजनेन नीचजातिनरेण सह संपर्कतः संबन्धात् । अत्र जातिशब्दः न धर्मविषये प्रयुक्तः अपितु त्रिविधराष्ट्रगतस्वमभिप्रेष्यते । यथा धर्मण्यजातिः हिन्दुजातिः इत्यादि कथं केन प्रकारेण नश्यति विनाशं प्राप्नोति स्वर्णं कनकं सर्वत्र सर्वस्थानेषु सुवर्णमेव सुवर्णत्वेनैव तिष्ठति सुवर्णं कदापि अन्यथातुसंसर्गेण ताम्र-क्रोस्यादिकं न सम्पद्यते तथा च समाजे वयम् अनुकवंशोत्पन्ना उच्चाः सम्मानार्हाः अपरे च अन्यवंशोद्भवा नीचा अपमानार्हा इति कथमवलोक्यते । मनुष्यस्वरूपेण तु सर्वेऽपि समाना एव केंद्रमन्येषां संपर्केण कोऽपि उच्चः नीचः वा न भवितुमर्हति अस्मिन्विषये स्वामिनापि उक्तमासीत् 'आधुनिकहिन्दुधर्मस्तु केवलं स्पृश्यास्पृश्यमार्गं एव जागर्ति' इति । अत्रानुप्रासः ॥ १४ ॥

हा हा सपर्या विहिता सुतार्थं भवेन भूतः प्रहितोऽहितोऽयम् ।

इतीरयन्ती शिवमन्त्रपूतां शीर्षेऽस्य सा पातयदम्बुधाराम् ॥ १५ ॥

हा हे ति । तस्य जननी भुवनेश्वरी स्वपुत्रस्यैतादृशं स्वभावमशोक्याह—मया सुतार्थं पुत्रप्राप्त्यर्थं सपर्या शिवस्य पूजा विहिता परम् हा ! हा ! इति खेदे तेन भवेन वीरेश्वरेणेत्यर्थः अयमित्यङ्गुलपा निर्देशः भूतः शिवानुचरेषु मध्ये कश्चिदेकः अहितः ममारिस्वरूपः अकल्याणकारीत्यर्थः प्रहितः प्रेषितः सर्वथा मम प्रार्थनानुरूपं न सम्पन्नम् । इति इत्यमीरयन्ती वदन्ती भुवनेश्वरी शिवमन्त्रपूतां शिवस्य नामोच्चार-पूर्वकं पूतां पवित्राम् अम्बुनः जलस्य धारां जलपात्रनिःसृताम् अस्य नरेन्द्रस्य शीर्षे मस्तके अपातयत् पातितवती शिव-शिवेयुक्त्वा तेन पूतं जलं तस्य शिरसि लिक्तवतीत्यर्थः । नरेन्द्रः शिवांशसम्भवः इति द्योत्यते ॥ १५ ॥

श्रद्धालुरासीज्जननी तदीया धर्मप्रियादर्शवधूर्चिशुद्धा ।

अजीजनत्सुनुमतो नरेन्द्रं वीजानुरूपो ध्रुवमङ्कुरोऽपि ॥ १६ ॥

तदीयेति । तदीया तस्य इयं तस्य नरेन्द्रस्य जननी भुवनेश्वरी श्रद्धालुरास्तिक-स्वभावा, धर्मप्रिया धर्मः वर्णाश्रमधर्मः प्रियः यस्या अतिधार्मिकस्वभावा आदर्शवधूः अपरैरादरणीया पूजनयोग्येत्यर्थः वधूः पत्नी, विशुद्धा निर्मलान्तःकरणा आसीत् अमृत । अतः अस्मात्कारणात् एव सा नरेन्द्रं पूजसामकं सुनुम् आत्मजम् अजीजनत् प्रासूत् । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह—ध्रुवम् निश्चयेन अङ्कुरः अभिनवोद्भित् वीजानुरूपः वीजस्य वटधानादि स्वरूपस्य अनुरूपः अनुकूलः । 'यथा वीजं तथाङ्कुरः' इति भावः अत्र स्वामि-नाप्युक्तमासीत् 'स्वीयज्ञानविकासायार्हं स्वमातुरधमर्णः' 'येन स्वमातुः पूजा वाधार्थेन नानुष्ठिता स कदापि महान्भवितुं नार्हः । 'मातृदेवो भव' इति उपनिषदात्मप्युपदेशः ज्ञानार्जनविषयेऽहं जनन्यातीवोपकृतः । येन स्वमातुरादरो न विहितः न स महान्भवि-तुमर्हति ॥ १६ ॥

प्रतिगृहं पूजनमाङ्गनेयवीरस्य तस्याभिमतं तदासीत् ।
स्वतन्त्रतावीर्यंपराक्रमाणां प्रतीकरूपं स हि दिव्यतेजा ॥ १७ ॥

प्रतिगृहमिति । गृहं गृहे इति प्रतिगृहं सर्वत्रैवार्थं आङ्गनेयवीरस्य अङ्गनाया अपय पुमानाङ्गनेय हनुमान् स चासौ वीरश्च इति वीरहनुमत पूजनम् अपचिति तदा तस्मिन्समये यस्मिन्समये हिन्दुराष्ट्र परतन्त्रनिर्वलं च जातम् तस्य नरेन्द्रस्य अभिमतम् इष्टमासीत् । बलप्राप्त्यर्थं हनुमान्सर्वत्र पूजनीय इति भावः । हि यस्मात् कारणात् स आङ्गनेय दिव्यम् अलौकिकतेजः यस्यैतादृशं स्वतन्त्रताया स्वातन्त्र्यस्य वीर्यस्य बलस्य पराक्रमस्य श्रुतायाश्च प्रतीकरूपं चिह्नस्वरूपं आसीत् । अत्र काव्य-लिङ्गालंकारः ॥ १७ ॥

को नाम कर्षीत कुधो मुधेय प्रवृत्तिरद्यांगलगिरामधीतो ।
तिरश्चकारेत्यमसो प्रतीचीं विद्यां परं धातुरभीष्टमन्यत् ॥ १८ ॥

शिखादीक्षाया पूर्वं तस्यालंभापाध्ययनं नाभिमतमिच्छाह को नामेति । को नाम कुधो विचारशीलं पुरुषं मुधेयं निष्पयोजनमेव आंगलगिराम् आंगलसाहिबादिकस्य अधीतो अध्ययने प्रवृत्तिं अभिलाषं कुर्वीत विदधीत । इत्थमनेन प्रकारेण प्रतीचीं पाश्चात्या विद्याम् आंगलभाषामियर्थं तिरश्चकार तिरस्कृतत्वात् इदमपि नाध्येष्यामीति निश्चिन्नाप्येवार्थे । परं धातु ईश्वरस्य अभीष्टं वाञ्छितमन्यदेवासीत् । आंगलभाषाध्ययनेनैव तेन गुणज्ञानुसारं जगति महत्कार्यं विहितमिति जगद्विदितम् ॥ १८ ॥

नरेन्द्रदत्तं क्रमशस्तदानीतनोच्चाशिक्षाध्ययनप्रवृत्तं ।
नानाविधैरेतैर्कञ्चित्कञ्चालैरतीवपर्याकुलमानसोऽभूत् ॥ १९ ॥

नरेन्द्रदत्त इति । नरेन्द्रदत्त भावी विवेकानन्द तदानीतन्या तत्कालप्रचलिताया उच्चशिक्षाया इतिहासदर्शनादिविषयाणामध्ययने प्रवृत्तः । आंगलभाषाध्ययनमारब्धत्वात् । अत्रापि तस्य जननी एव कारणीभूता । आरम्भे तयैव क्लृप्तं तस्यांगलभाषाप्रवेश-कारितं आसीत् । अध्ययनप्रवृत्त्यनन्तरं नानाविधैरनेकप्रकारैः तर्कवितकाणाम् अनुकूल-प्रतिकूलानुमानादीनां जातं सघातं स नरेन्द्र अतीव अत्यधिकं पर्याकुलं व्याकुलं सदेहपूर्णं मानसं मनः यस्य एतादृशं आसीत् ॥ १९ ॥

एकान्तमेकान्तरसस्य तस्य स्वतन्त्रबुद्धेः स्थिरचित्तवृत्तेः ।
ज्ञानस्य लिप्ता वयस्य सार्धं वृद्धिं गता शुद्धविचारशक्तेः ॥ २० ॥

एकान्तमिति । एकान्तम् अयन्त यथा तथा एकान्ते निर्वाधस्थाने एव निरासाभिलाषो यस्य, स्वतन्त्रा अपरतन्त्रा बुद्धिर्यस्य, स्थिरा चाञ्जल्यरहिता चित्तवृत्तयः मानसिकव्यापारा यस्य, शुद्धविचारशक्तं शुद्धा निर्मला विचारशक्तिः विचारबलं यस्यैतादृशस्य तस्य नरेन्द्रस्य ज्ञानस्य लिप्ता वयसा सार्धमेव वृद्धिं गता वृद्धेः । महोक्तिरालंकारः ॥२०॥

निमीलित्नाशस्य विस्मयपूर्णं श्रद्धा न कस्यापि वचस्सु तस्य ।
समर्थने प्राप्य तदुत्तियुक्तं तेनापि विश्वासमुपा यभूवे ॥ २१ ॥

निमीलित्नाशस्येति । तस्य नरेन्द्रस्य कस्यापि व्यक्तं विदुषं वचस्सु वचनेषु निर्मूलिते मन्त्रीलिते अधिष्ठीने नेत्रे यस्य अन्यश्रद्धास्येनेत्यर्थः । विकल्पे सदेहकल्पनाभि-

रहितं श्रद्धा विश्वासः न अभूत् शंकासमाधानादिभिर्विना कस्यापि वचने न तस्यान्धश्रद्धा बभूवेति भावः । तदुक्तेः अन्यविदुषः याः उक्तयः वचनानि तासां युक्तं योग्यं समर्थनं संदेहनिरसनात्मकं प्राप्य तेनापि नरेन्द्रेणापि, विश्वासं श्रद्धां लुपते करोति इति विश्वातनुद् एतादृशेन बभूवे जातम् । भूवातोः कर्मणि छिट् । स्वस्य गुरौ श्रीरामकृष्ण-परमहंसेऽपि प्रथमं तस्य मानसं संदेहपूर्णमेवासीत् । परंतु प्रथञ्चानुभवानन्तं स तस्मिन्पूर्णतया सविश्वासे बभूव ॥ २१ ॥

आभ्यन्तरे वा किमु बाह्यसृष्टेर्बहुमताः स्युर्मतयो यथार्थाः ।

आहोस्विदीशान्तरयोर्विचित्रं ह्युभोक्तानास्ति त्वमतं प्रमाणम् ॥ २२ ॥

आभ्यन्तर इति । बाह्यसृष्टेः पाञ्चमीतिकस्य इन्द्रियग्राह्यसंसारस्याभ्यन्तरे अन्तर्भागे बहुमताः एतन्मानसगलदार्शनिकस्य मतानुसारं मतयः विचारपरम्परात्मक-चित्तवृत्तयः यथार्थाः सत्याः स्युः । बहुमतानुसारं बाह्यसृष्टेः पूर्णतया अभाव एव । यत्किञ्चिद्विद्यते चेत्तत्तु केवलं चित्तवृत्ति- (Idea)-स्वरूपमेव । आहोस्वित् अथवा ईशान्तरयोः परमात्मनसोर्विषये विचित्रम् अद्भुतं ह्युभेन एतन्नामकापरांगलदार्शनिकेन उक्तं प्रतिपादितं नास्ति कमतं 'नास्ति ईश्वरः' इत्याकारकविचारः प्रमाणम् विश्वसनीयम् । ह्यमनात्ना दार्शनिकेन 'न ईश्वरः नापि अन्तःकरणम् । सकलोऽपि व्यवहारः केवलं मस्तिष्कापरनामकेन यन्त्रेणैव सिद्ध्यति इति मतं प्रतिपादितम् ॥ २२ ॥

किं वा स्पिनोजावचनानुसारं मनस्तथार्थः परमेश्वरान्तौ ।

ज्ञानस्य बुद्धिः करणं नु मान्या सद्बस्तुसंवित्किमु कान्टसूरेः ॥ २३ ॥

किवेति । स्पिनोजानामको यहूदीमतानुयायी दार्शनिकः स्पेनदेशनिवासी अभूत् । तस्य वचनानुसारं मतानुसारं मनः अन्तःकरणं तथा अर्थः बाह्यसृष्टिः परमेश्वरस्य सृष्टिकर्तुः ईश्वरस्यांशभूती । ईश्वरः सर्वशक्तिमान् यस्मादीश्वरात् मनांसि जीवा इत्यर्थः तथा सृष्टिश्रोत्रयमप्युत्पद्यन् । अथवा कान्टसूरेः कान्टाभिधर्माभ्यन्तरे देशीयपण्डित-मतानुसारं बुद्धिः मनः (Pure reason) ज्ञानस्य विषयपञ्चकात्मकबाह्यसृष्टिसंविद्-करणं साधनम् । अस्माकं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि सृष्टिगतविषयपदार्थान् केवलमेकीकृत्य स्वस्वामिन्याः बुद्धेः पुरस्तान् स्थापयन्ति ततश्च बुद्धिः विषयविषयकं निश्चयं करोति । एवं कान्टसूरिः 'अस्माकं मनसि सद्बस्तुसंविद् वस्तुतत्त्व- (ब्रह्म)-ज्ञानं जायते यद्यपि तस्याः संविद्-साक्षादनुभवः न जायते' इत्यपि अमन्यत ॥ २३ ॥

डार्विन्नुपज्ञो जगद्ब्रह्मे स्यादुत्क्रान्तिवादः किमु निर्विवादः ।

अज्ञेयता नश्वरवस्तुनो वा सिद्धान्तितता स्पेन्सरपण्डितेन ॥ २४ ॥

डार्विन्विति । यद्यवा जगद्ब्रह्मे सृष्ट्युत्पत्तिविषये डार्विन्वित्तिनामकेन सृष्टिविकास-वादिना उपज्ञः आविष्कृतः 'उपज्ञा ज्ञानमाद्ये स्यादित्यमरः, उत्क्रान्तिवादः सृष्टि-विकासविषये अभिमतः निर्विवादः संदेहशून्यः निश्चितस्वरूपः किम् । अथवा आंग्ल-देशीयेन स्पेन्सरनामकेन पण्डितेन सिद्धान्तितता सिद्धान्तरूपेण प्रतिपादिता अनश्वर-वस्तुनः ईश्वरस्वरूपस्य वा अज्ञेयता संविदविषयत्वं निर्विवादा इति धिक्कतिविपरि-णामेन सम्बन्धः—असंदिग्धा ॥ २४ ॥

सिद्धिस्तथाहो अहमः प्रसिद्धा डेकार्टगीता किमु युक्तियुक्ता ।

द्वन्द्व्यात्परो वा परतत्त्वबोधो हेगल्लुधोक्तः सकलानुकूलः ॥ २५ ॥

सिद्धिरिति । तथा तेनैव प्रकारेण चेकार्टनामकेन प्रेषपण्डितेन गीता वर्णिता अहम्
 आत्मन प्रसिद्धा विद्युता सिद्धिः प्रमाणीकरणम् युक्तियुक्ता तर्कसंगता 'अहं जानामि
 अत अस्मि (Cogito ergo Sum) इति तस्य आत्मन साधनपरिपाटी आसीत् ।
 अथवा हगलनामकेन अन्यशार्मभ्यदेशियपण्डितेन उक्तं वर्णितं परनाथबोधं सर्वगत-
 नावरय बोधं ज्ञानं द्वन्द्वपरस्परविरोधि दुर्गतात् पर भक्तिप्रम्य स्थितं सङ्गान्ता
 सर्वपामपि जानुवृत्तन उक्तमानं यावाकालपर्यन्तं सुखदुःखाद्याप्रदानि द्वन्द्वानि नाति-
 क्राम्यन्त नावद्यथार्थतावधानं न जायते इति हगलपण्डितस्य मन्मानीत् ॥ २१ ॥

इत्थं विचाराहितमानसेन हितं म्यधर्माभ्युत्थिर्जगाह ।

ईशोऽस्य विधम्य परो नियन्ता यन्ता रथम्येय भूतावरदिमः ॥ २६ ॥

हरथमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विचार्यु दार्शनिकमतेषु आरितं निश्चित मानसम्
 अन्तःकरणं यत् एतादृशं तेन नरेन्द्रेण हितं आप्यामिषकृपायाणकारकं स्वधर्मं
 वेदिकधर्मं एव अभ्युत्थिः समुद्रं आर्यधर्ममहासागरं जगाह मञ्जतविषयीकृतं मत्प्र-
 तेन किमत्रलोकितम् इत्याह—अस्य हरयमानस्य विश्वस्य समारस्य परं सर्वधेष्टं
 नियन्ता नियामक ईशः परमेश्वर विद्यते । यथा एता हस्तगता अध्याना नुरगानां
 रसमयं नियमनरत्नं यत् एतादृशं यन्ता मारयि रथस्य नियामकं अग्निं तर्धैव
 सम्पूर्णदृश्यमृष्टे नियामक ईश्वर विद्यते प्राच्यप्रतीच्यदर्शनानां मुलनामकालोचना
 नन्तर स्वामिभिरुक्तमासीत्—'हिन्दुदर्शनानि प्रागैतिहासिकदुगे एव यस्य परममय-
 स्योपलब्धे स्थिरं सिद्धान्तं प्रत्यपाद्यन् तस्य धीणाभासमात्रं पाश्चात्यदर्शनानि प्रापुः ।
 पाश्चात्यदार्शनिकैः पूर्णस्योपलब्धिर्न कृता' इति । अत्रोपमाङ्कारः ॥ २१ ॥

मुहुः स एवाप्तरेन्मृत्लोके शोकापनोदाय समः समेषाम् ।

अयं ह्यपारः करुणापयोधिस्तेन स्मृतं शास्त्रवचः प्रसूक्तम् ॥ २७ ॥

मुहुः इति । मुहुः पुनः पुनः स एव परमेश्वर मृत्लोके अस्मिन्मातृपे लोके समेषां सर्वेषां
 जनानां समं तुल्यदृष्टिं 'समं सर्वेषु भूतेषु' इति गीतायाम् । लोकानां शोकापनोदाय
 दुःखनिवारणार्थमवतरेत् मनुष्यशरीरस्वीकारपूर्वकमागच्छेत् यत् अयं परमेश्वर अपारः
 पारावारशून्यः करुणाया पयोधिः समुद्रं कृपासागर इत्यर्थः । इति तेन प्रसूक्तं जनन्या
 प्रतिपादितं शास्त्रवचं हिन्दुशास्त्रेषु स्पष्टीकृतं वचननातं स्मृतं स्मृतिविषयीकृतम् ॥ २७ ॥

अनल्पसंकल्पप्रिन्ल्पदोलामेहोहितं मानसमेतदीयम् ।

चेत्कश्चिदीशितृपदप्रतिष्ठस्तत् कुतस्त्या समता जनेषु ॥ २८ ॥

अनल्पा अनल्पेया संकल्प विरल्पा तर्कवितर्का एव दोला तस्या प्रेक्षोक्षितं इत्यन्तं
 आन्दोलनशीलम् एतदीयं नरेन्द्रस्य मानसम् 'अभूत्' इति शेषः । तदेव विदितं चेद्यदि
 काश्चित्कोऽपि ईशितुं शक्नोत्यपरे सिंहासने प्रतिष्ठा अवस्थानं यस्य एतादृशं विद्यते
 'ईश्वर' 'ईश्वर' इत्यनेके वदन्ति परंतु यथार्थतया यदि कश्चिदीश्वरपदवाच्यं विद्यते
 तत् तर्हि जनेषु लोकेषु असमता अमादरय कुतस्त्या कस्माज्जाना । ईश्वरस्तु दयालुः वा-
 ल्मवैत्रपि लोकेषु समानव्यवहारं भवेत् । परं जगति सर्वे न समाना भुवि धनिना
 वा तस्मादीश्वरास्तित्वेऽपि सदेह एव ॥ २८ ॥

एको दरिद्रः सुतचक्रवर्ती श्लिष्टः श्रियान्यः किल चक्रवर्ती ।

पुत्रोत्सवः कुत्रचिदन्यतोऽयं शोको महान्स्वर्गतवान्धवानाम् ॥ २९ ॥

एक इति । एकः कश्चित्पुरुषः दरिद्रः धनहीनः तथा सुतानामात्मजानां चक्रे समूहे वर्तते इति सुतचक्रवर्ती पुत्रादिपरिवारपरिवृत इत्यर्थः अन्यः अपरः कश्चित् श्रिया राजलक्ष्म्या आश्लिष्टः आलिङ्गितः नन् चक्रवर्ती अनेकसेवकसामन्तपरिवृतः सन्नाद् । कुत्रचिदेकस्मिन्स्थले पुत्रोत्सवः पुत्रजन्मकारणात् उत्सवःमहः भवति । अन्यत्र स्थाने स्वर्गतस्य कस्यचिन्मृतसम्बन्धिनः बान्धवानां महान् अत्यधिकः शोकः । एतादृशः भेदः असमानता परमेश्वरस्य राज्ये कुतः कारणादिति भावः ॥ २९ ॥

कचित्स्वपुत्रोद्बहनस्य चिन्ताधारातिभाराकुलितान्तरोऽयम् ।

विनात्मजं रोदिति कश्चिदन्यो विधे ! कथं निष्करूपं मनस्ते ॥ ३० ॥

कचिदिति । कचित् कुत्रचिःस्थाने स्वस्य आत्मनः पुत्रस्य आत्मजस्य उद्बहनं विवाहः तस्य चिन्ता विचारः 'ममात्मजस्य विवाहः कदा भविष्यति' इति उत्कण्ठा तस्या उत्कण्ठाया या धारा विचारपरम्परा तस्या भारेण भरवशात् आकुलितम् अस्तुक्तम् आन्तरं यस्य एवंभूतः । अपरत्र च कश्चिदन्यः पुरुष आत्मजं विना रोदिति शोकाकुलः दृश्यते वदति च 'हे विधे ! जगत्कर्तृ, ते तव मनः हृदयं निष्करणं कृणाशून्यं वर्तते' इति शेषः ॥ ३० ॥

दयार्द्रभावस्य विभोर्भवेऽस्मिन् विभाव्यते भेद इवात्र केन ।

नीचोऽयमुच्चैः सधनोऽधनोऽयं स्पृश्योऽयमस्पृश्यतयान्वितोऽयम् ॥ ३१ ॥

दयार्द्रभावस्येति । दयया अनुकम्पया आर्द्रः भावः हृदयं यस्य एतादृशस्य विभोः ईश्वरस्य भवेऽस्मिन्संसारे तस्मान्नाज्ये केन कस्मात्कारणात् भेद इव असमानतेव विभाव्यतेऽवलोक्यते । कुतश्च अयं नीचः कुलजातिदृष्ट्या अवरः अपरश्च उच्चैः उच्चकुलोत्पन्नः । तदा अयं सधनः धनाढ्यः अपरः अधनः दरिद्रः । एकः स्पृश्यः स्पर्शयोग्यः अपरश्च अस्पृश्यतया अन्वितः शुक्तः तथाकथितचण्डालादिजातीयः एतादृशः भेदभावः कुतः कारणात्संसारे उपलभ्यते ॥ ३१ ॥

यदीशिता चेद्वयमेतदीया युक्तस्ततो नः खलु बन्धुभावः ।

कलिप्रसक्तः किमु तर्हि लोकोऽकरोद्विवेकः सदसद्विवेकम् ॥ ३२ ॥

यदीशिता । ईशिता परमेश्वरः चेद्यदि अस्ति चेत् वयं सर्वे मानवाः एतदीयाः एतस्य पुत्रस्वरूपाः ततश्च तेन कारणेन नः अस्माकं सर्वेषाम् ईश्वरपुत्राणां बन्धुभावः प्राप्तुं निश्चितम् । तर्हि वैपरीत्येन लोकः जनाः किमु कस्माद्धेतोः कलौ परस्परकलहे प्रसक्तः आसक्तः दृश्यते बान्धवैः परस्परं वैरिभिस्तु न भवितव्यमित्यर्थः । इत्थं विवेकः भावि-विवेकान्दः तदानीं ततो नरेन्द्रः सदसतोः किं सत्यं किंचासत्यं इत्यस्मिन्विषये विवेकं विचारं कर्तुमारंभे ॥ ३२ ॥

वासं क्षणं क्षोणितलेऽनुभूयासूयाभयद्वेषविपानुपक्ताः ।

शान्तिं स्थिरां हेतिमिरीहमाना विशान्त्यशान्तिं शतशो मनुष्याः ॥ ३३ ॥

वासमिति । क्षणं क्षणकालपर्यन्तं क्षोणितले पृथ्वीतले वासं निवासमनुभूय अनुभव-

त्रिपयीकृत्य मनुष्या मयां जसूया परम्पर प्रति ईयां, भयम् भीति द्वेष अग्योग्य प्रति वैरिता एतादृशदुरात्मनारूप यद्विष तस्मिन्नुपना भावना रन्त हेनिभि भयानकदात्रां स्थिरा चिरकालीना शान्ति युद्धभावम् ईहमाना मार्गपन्त तिष्ठन्ति परम एतादृश शतशो नरा अशान्ति शान्त्यभाय विद्वान्ति प्रशिक्षन्ति अनुभवन्तीत्यर्थं । शान्त्यन्वयगामना अशान्तिरूप विपरीत फलमधिगच्छन्ति इति भाव । अनुप्राय विराधशास्त्रार ।

वायेन वाचा मनसा नरेन्द्र परिधतादर्शसुदर्शनोऽयमम् ।

बुद्धिप्रकर्षाद्गतहर्षहेतुर्विद्यालयेऽभूद्विद्यादराह ॥ ३४ ॥

कायनति । नरेन्द्र कायन शरीरण वाचा भाषणन मनसा अन्त करणेन च पवित्रता निर्मलता तत्स्वरूप य आदर्श अनुकरणीयगुण तेन सुदर्शन अतिमुन्दरोऽयम्, बुद्धे विचारशक्त प्रकर्ष उर्कर्ष जनोद्भूत यद्दुस्तुत आश्चर्यभाय तेन हर्षहेतु आनन्दकारणीभूत एतादृश नरेन्द्र विद्यालय आगलभाषाशिक्षामन्दिर अग्निलानां सहपाणिना आदरस्य सम्मानस्य अहं योग्य अभूत् सर्वेऽपि मनीष्या तस्मिन्मनीव आदरयुक्ता यभूवुस्त्रियर्थं ॥ ३४ ॥

अस्यैव सप्तसु विद्यादत्तकृतज्ञानेष्वपूर्णा प्रतिभाऽतिभाति ।

इत्थ स नित्यं स्तुतितत्परमेभ्यो गुरुर्गुरुभ्योऽतितरा रराज ॥ ३५ ॥

अस्यैवति । सर्वेषु विद्याधियु मध्य विवादे वादविषय, तर्क अनुमानादिनिषेधे, ज्ञाने च इधरमवन्धिचिचारं च अस्यैव नरेन्द्रस्यैव प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धि अतिभाति अनिशयन प्रकाशमाना दृश्यते स्म । इत्थ अनेन प्रकारेण स नरेन्द्र स्तुती प्रशसाया तपरमेभ्य आत्मकेभ्य गुरुभ्योऽपि शिष्यभ्योऽपि गुरु गुरुतर योग्यतर रराज शोभते स्म । नरेन्द्रस्य गुरुवोऽपि तस्य बुद्धिशक्ते प्रशसा मुक्तस्फुट चक्रुस्त्रियर्थं ॥ ३५ ॥

भं निरकृष्यै सर्वत्र सुरमेव दृश्यते । पर कवल मनुष्य एव दुर्गमचिन्ताव्याकुलितान्त-करण दृश्यते इत्याह—

सरस्सु हंसा सरसास्तरन्ति तरङ्गभङ्गे सलिले चल्लाङ्गा ।

अम्भोजवृन्दै परितोऽवृतानां चेतोहराणां सुपमासमैषाम् ॥ ३६ ॥

सरस्सु इति । सरस्सु कायात्पु सरसा क्रीडाभिलाषिण हमा कार ढवा जले तरङ्गभङ्गे लहरीपरम्पराभि उल्लसि द्रनरन्त जान्दोलितानि अङ्गानि शरीराणि ययामतादृशा तरनि जलपृष्ठे सतरन्ति । अम्भोजाना कमलाना वृन्दै समूहै परित सर्वदिक्षु वृतानां परिवृताना चतानि अन्तःकरणानि हरन्ति आकर्षन्ति तादृशानाम् एतया हसाना सुपमा परमा शोभा अममा अनुलनीया । 'सुपमा परमा शोभा । अत्रानुप्राय ॥ ३६ ॥

तारा सुराणां कुसुमोपहारा नक्त वियतप्राङ्गणमाभरन्ति ।

उर्ध्वं सुधाशुखिदिवीविधातुं भुवं सुधासान्द्रतला करोति ॥ ३७ ॥

तारा इति । सुराणां दाना उमुमोपहारा पुष्परचनाविशेषसदृशा तारा नक्षत्राणि वियत आकाशस्य प्राङ्गण प्रागादपुरत विद्यमाना चतुरस्रभूमिं नक्त रात्रिमनये आभरन्ति अलंकुर्वन्ति । तथा च सुधाशु उर्ध्वमा उर्ध्वे स्वकीयस्त्रिणे भुव महीतल त्रिदिवीविधातु त्रिदिव स्वर्ग अत्रिदिव त्रिदिव सम्पद्यमान कर्तुमिति त्रिदिवीविधातुम्

अभूवतज्ञाये चित्रः । तां भुवं सुधया स्वकिरणनिप्यन्दरूपेण अभूतेन सान्द्रं निविडं तलं
यस्या पृतादृशीं करोति विधत्ते । स्वकिरणनिर्गतपीयूषधाराभिः भुवमेव स्वर्गं परिणमयितु-
मिच्छति । उप्रेक्षा । अनुप्रासोऽपि ॥ ३७ ॥

तरंगिणीतीरगता वनेषु वर्षन्ति हर्षात्तरवः सुमानि ।

भृङ्गा पुनः सौरभमेतदीर्यं शंसन्ति गुञ्जारवकैतवेन ॥ ३८ ॥

तरङ्गिणीति । वनेषु अरण्येषु तरङ्गिणीनां सरितां 'नदी सरित् । तरङ्गिणी शैवलिनी'
इत्यमरः । तासां तीरेषु रोधःसु गताः विद्यमानाः तरवः वृक्षाः हर्षात् आनन्देन सुमानि
पुष्पाणि वर्षन्ति । नदीतटगता वृक्षा अपि आनन्दपत्रवत्यर्थं पुष्पवृष्टिं कुर्वन्ति ।
अथ भृङ्गा भ्रमरा एतदीर्यम् एतेषां पुष्पाणां सौरभं सुगन्धं गुञ्जारवस्य स्वगानशब्दस्य
कैतवेन व्याजेन शंसन्ति प्रशंसन्ति ॥ ३८ ॥

एवं जगत्स्थावरजङ्गमान्तं कान्तं सुखं चाप्यवलोकनीयम् ।

परं कुतो मानवजीवनस्य द्वन्द्वकुलत्वं विपरीतमेव ॥ ३९ ॥

एवं जगदिति । पत्रमित्थं स्थावरजङ्गमान्तं स्थिरचरात्मकं जगत् सृष्टिः कान्तं
अतिसुन्दरं सुखमानन्दमयम् अवलोकनीयं दर्शनीयम् दृष्टुं योग्यतममित्यर्थः । परं
वैपरीत्येन मानवानां मर्त्यानां जीवनस्य आयुषः द्वन्द्वकुलत्वं धर्ममतभेदादिस्वरूपत्वं
विपरीतमेव प्रकृतिविरोधमेव कस्मात्कारणात् 'दृश्यते' इति शेषः ॥ ३९ ॥

मनोः प्रसूतिः प्रकृतेरपत्यं व्यस्मारि सेयं जननी सुतेन ।

अतो नरोऽभून्नु कदर्थनार्हः सुनिश्चितः कर्मफलस्य भोगः ॥ ४० ॥

मनोः प्रसूतिरिति । मनोः स्थायंभुवादिमनोः प्रसूतिः अपत्यानि मानवा इत्यर्थः मनोः
अपत्यानि पुमांसः । प्रकृतेः सौन्दर्यसुखात्मिकाया आदिमायायाः अपत्यं सन्तानानि
इतिजात्येकवचनम् । सुतेन प्रकृत्यात्मजेन मानवेन स्वजननी प्रसूरेव व्यस्मारि विस्मृता ।
स्मृधातोः कर्मणि लुङ् । अतः कारणात् कदाचिन्नरः मानवः कदर्थनार्हः आपदाभास्पदम्
अभूत् सज्ञातः । यतः कर्मणानिष्टानिष्टकार्याणां यत्फलं परिणामः तस्य भोगः भुक्तिः
सुनिश्चितः अवश्यंभावी । मानवः स्वकृतकर्मणां फलमिहैवानुभवतीति भावः ॥ ४० ॥

किं वाऽऽपदां स्यादपरं निदानं हेतुं चिना नो विपदो नराणाम् ।

कर्ता यदि स्याज्जगतां ततोऽसौ मन्ये स्वयं निष्करुणः कठोरः ॥ ४१ ॥

किंवापदामिति । किंवा अथवा आपदां मानवैः अनुभूयमानाणां कदर्थनानाम् अपरं
अन्यत् किञ्चिन्निदानं वर्तते । यतः हेतुं चिना कारणमन्तरेण 'हेतुर्ना कारणं योजम्' इत्यमरः
नराणां मनुष्याणां विपदः आपदः नो न भवितुं शक्नुवन्ति इति शेषः । यदि जगतां
लोकानां कर्ता उत्पादकः स्यान्नवेत् ततः तर्हि अयमीश्वरात्मकः कर्ता स्वयं निष्करुणः निर्दयः
कठोरः पापाणहृदयः इत्यहं मन्ये यतस्तेन जगति सर्वत्र वैपश्यं विहितमारस्ते ॥ ४१ ॥

लोकस्य शोकाभिभवास्पदस्य हेतोर्न चेतोवलमस्ति चेन्मे ।

कोऽहं वृथा जीवितुमाद्यकरुणः सहायमन्यस्य चिना निजार्थम् ॥ ४२ ॥

लोकस्येति । चेद्यदि लोकानामापदामभिभवस्य आक्रमणस्य आस्पदं विषयः तस्य

विपदात्रमगविषयीभूतस्ये'यर्थ । लोकस्य हेतो गार्हतापत्रिवारणार्थमित्यर्थं मे मम
 चेतस्य बलम् मनोबलं नास्ति चेत्, यद्यहं लोनापत्रिवारणाममर्थं इति भाव । तर्हि रूपा
 निष्पयोजन जीवितु प्रागितुमह व न कोऽपीत्यर्थं लोकादुपनिवारणाममर्थं मे
 जीवनमेव व्यर्थमिति भाव । अस्मिन्निषेधे आचरण प्रधानकार्यं तु 'सुख्य
 स्यात्प्रथमं कल' इत्यमरं निवारणं स्यात् अन्वयस्य असहायस्य सहायं मेवास्त्र-
 म्प विद्यत तद्यदि मया न कर्तुं शक्यते मम जीवनेन न किमपि प्रयोजनम् ॥ ४२ ॥

समष्टिकल्याणविशिष्टकार्यं व्यष्टेः सुगान्कोटिगुणं गरीयः ।

नरं परार्थस्य कृणोऽपि सद्यः कृत- कृतार्थं कुरुते यद्यार्थम् ॥ ४३ ॥

समष्टिकल्याणं यादि । समष्टे ममाजस्य सम्बल्याणं कुशलं तद्विशिष्टं तन्बल्याण्युक्तं
 कार्यं मेरास्य परोपकारकार्यमित्यर्थं । व्यष्टे सुगान् व्यक्तिसिनेष्वार्थपूर्णसुगान्
 कोटिगुणम् अत्यधिकमित्यर्थं गरीय गुरुतरम् । परार्थस्य परोपकारस्य कृत आचरित
 कृणोऽपि 'एवमगोऽगोऽपि नरं परोपकारिण सद्य नक्षत्रं यद्यार्थं मन्थमेव कृतार्थं
 धन्यं कुरुते विदधाति । व्यक्तिस्वार्थात्मसमष्टिमेवा अगणितगुणा श्रेयसी सा यदि मया न
 विधीयते धिङ् मम जीवितमिति भाव ॥ ४३ ॥

अल्पेन विद्या परिशीलनेन स्मृतौ स्थिरा तस्य चिरं यभूव ।

साहित्यसङ्गीतपदाद्यधीतिप्रीत परं कौशलमासन्नाद् ॥ ४४ ॥

अल्पेनेति । नरेन्द्र तीक्ष्णबुद्धि केवलमेकवारपठनमात्रेण सर्वमेव तस्य स्मृति-
 विषयोभूत् अल्पेन षण्णकालमपि परिशीलनेन कस्यापि विषयस्य पठनेन अपि तस्यपि
 पाठ्यज्ञान तस्य स्मृती चिरकालपर्यन्तमस्मृतिमभवत् । कदापि तत्र विस्मृतवान् इत्यर्थः ।
 साहित्यं वङ्गाग्ल्याहिन्य सङ्गीतं गानविद्या पदं व्याकरणादिकं तस्य अधीत्याऽप्ययनेन
 प्रीत प्रमत्त दानै परं कौशल कुशलता आसन्नाद् प्राप्तवान् गृहे योग्यगोतशास्त्रज्ञेभ्य
 मपुरकण्ठो नरेन्द्र अग्निपतगानविद्य अभूत् । तस्य गानं श्रुत्वा श्रीपरमहंसोऽपि
 समाधिस्थोऽभवत् ॥ ४५ ॥

तस्यात्मविश्रामपरस्य नित्यं बाल्येऽपि वस्तुत्वबलं किलासीन् ।

भविष्यदावेदनलक्षणानि पूर्वं चयम्यङ्कुरितानि तानि ॥ ४५ ॥

तस्येत्यादि । नित्यं निरन्तरम् आत्मनि स्वयोग्यताया विश्वासं धत्वा 'इदं कार्यमहं
 विधास्याम्येव' इत्याशयक निश्चय म एव परं श्रेष्ठं यस्य एतादृशस्य नरेन्द्रस्य
 बाल्येऽपि बाल्यावस्थायामपि क्लियैतिष्ठे वक्तृचस्य भाषणस्य बलं सामर्थ्य-
 मासीत् । बाल्यावस्थायामपि सभायां तस्य भाषणकर्तृत्वशक्तिराविरभूत् । भवि-
 ष्यन्त भाषितं आरेडनस्य वक्तृत्वादिभ्य लक्षणानि यानि चिह्नानि तानि पूर्वं-
 स्मिन्नेव वयसि बाल्यावस्थायामित्यर्थं अङ्कुरितानि अभिनरोद्भिद्रूपेण प्रकृतान्य-
 नूवन् । प्रवशिकापरीक्षार्थमर्थायानं विद्यालये कस्मिंश्चिदनुष्ठाने वागिमप्रथरसुरेन्द्रनाथ-
 वन्द्योपाध्यायस्याध्यक्षतायाम् आग्लभाषाया तेन एतादृशी वक्तृता दत्ता येन तस्यान्त-
 रस्तले विद्यमान भाषी वागिमविवेकानन्द प्रकटीवभूत् । अर्धचन्द्रहोदय न केवलं
 वक्तृतया अतिप्रमत्त अपि तु वक्तु उन्वत्तभविष्यविषयेऽपि तेन समतं स्पष्टी-
 कृतम् ॥ ४५ ॥

पुनः स तात्कालिकभारतीयदुष्यत्समाजस्थितिसंस्तुतः सन् ।

अवश्यकर्तव्यतया सुधारविचारचर्चाप्लुतमानसोऽभूत् ॥ ४६ ॥

पुनः स इति । पुनः अपि च तत्काले भवा तात्कालिकी या भारतस्य दुष्यत्तः दोष-
पूर्णस्य समाजस्य स्थितिः अवस्था तथा संस्तुतः परिचितः सन् अवश्यकर्तव्यतया
आवश्यककरणीयतया सुधारविचारस्य दोषपरिहारपूर्वकं समाजनिर्मलीकरणस्य चर्चया
चिन्तया आप्लुतं परिपूर्णं मानसमन्तःकरणं यस्य एतादृशः अभूत् । तत्कालीनभारती-
यसमाजस्य दूषितामवस्थामवलोक्य तत्र आवश्यकसुधारान् कर्तुमियेव इति भावः ॥ ४६ ॥

विद्यार्थिना स्थाद्विषयोपभोगयोगाभिलापो विपकल्प एव ।

आदर्शमार्गोऽयमदर्शि केनाप्यदर्शितः स्वाचरणेन तेन ॥ ४७ ॥

विद्यार्थिनेति । विद्यार्थिनाम् विद्यार्जनं चिकीर्षुणां विषयाणां शब्दस्पर्शादीनाम् उपभोगः
अनुभवः तस्य योगः प्राप्तिः तस्या अभिलापः स्पृहा तु विपकल्प ईषदसमाप्तविप-
तुल्य एव । ज्ञानपिपासुभिर्विद्यार्थिभिर्विषयेच्छा कदापि न कर्तव्या इति भावः ।
अयम् एतादृशः आदर्शः अपरैः अनुकरणीयः मार्गः पन्थाः अन्येन केनापि अद्य यावद्-
दर्शितः न सूचितः तेन तरेन्द्रेण स्वस्य विद्यार्थिभिः यादृशं ब्रह्मचर्यादियुक्तमाचरण-
मपेक्षितं तादृशाचरणेन अदर्शि प्रदर्शितं सूचितम् । इति धातोर्ष्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मार्थसंस्थाभिनवाध्वना किं साध्यो भवेज्जीवनलक्ष्यलाभः ।

किं वर्त्म युक्तं क इवाभ्युपेयो न निर्णयं गन्तुमलंबभूव ॥ ४८ ॥

ब्राह्मर्षेत्वादि । ब्राह्मः राजा रायमोहनरयं इत्यादिभिः प्रचालितयाः ब्राह्मसमाज-
संस्थाया अथवा श्रीदयानन्दसरस्वतीस्वामिना प्रचारितार्थसमाजसंस्थाया अभिनवः
नूतनः पन्थाः मार्गः तेन वा जीवनस्य ऐहिकजीवनवात्राया यद्वच्यं साध्यं तस्य लाभः
प्राप्तिः भवेत्किम् इति मानसिकः प्रश्नः । अनेकेषां मार्गाणां मध्ये किं वर्त्म कः सल्लु मार्ग-
विशेषः युक्तं मत्कृते योग्यम् ? क इव इति संदेहात्मिकबृत्तेरुपलक्षणम् अभ्युपेयः मनः
समाधानार्थं गन्तव्यः इत्यस्मिन्विषये निर्णयं निश्चयं गन्तुं प्रयातुं अलं समर्थः न वभूव ।
अस्मिन्विषये कमपि निश्चयं कर्तुमसमर्थोऽभूदिति भावः ॥ ४८ ॥

स्वान्तःशमः स्थायिसुखस्य हेतुर्द्वन्द्वापहारेण च शान्तिलाभः ।

निर्द्वन्द्वतामेति नरः परेण प्रेम्णा ततः प्रेम सुखस्य तत्त्वम् ॥ ४९ ॥

स्वान्तःशम इति । स्वान्तः शमः आन्तरिकी शान्तिरेव स्थायिनः चिरकालिकस्य
सुखस्य आनन्दस्य हेतुः कारणम् । एतादृशी शान्तिः कुतोऽभ्युपगन्तव्या इत्याह—द्वन्द्वेति ।
द्वन्द्वानां सुखदुःखजयाजयस्वरूपाणाम् अपहारेण परिहारेण मानसिकशान्तेः
लाभः भवति परमयं द्वन्द्वापहारः कथं प्राप्येतेति चित्रहायामुत्तरयति—एतादृशः
द्वन्द्वनाशः परेण उच्चतरेण स्वार्थशून्येन प्रेम्णैव सिद्धयेत् तस्मादुच्चतमं प्रेमैव अविनाशि
सुखस्य कारणम् । सुखकारणमन्तःशान्तिः अन्तःशान्तेः कारणं द्वन्द्वापहारः द्वन्द्वापहारस्य
कारणम् उच्चतरं प्रेम एवम् उच्चतमं प्रेमैव पर्यायेण सुखस्य कारणं भवति इति मनसि
विचार्याभास ॥ ४९ ॥

अनेकमार्गप्रसराऽस्य बुद्धिर्भूमानमागन्तुमियेव शुद्धा ।

स्रोतोभिरात्मप्रभवैर्विभिन्नैर्जहोः सुता याति यथा पयोधिम् ॥ ५० ॥

अनेकमार्गान्यादि । तस्य मानस भूमानमधिगन्तुमियेयेत्याह—अनेरेति—अनेके
 ये मार्गा ब्राह्मण्यभक्तिनामान तेषु प्रसर विस्तार यस्या एतादृशी अस्य नरेन्द्रस्य
 बुद्धि शुद्धा अयमनपवित्रा सरला च सती भूमान 'य एषा चारं एताभम्' इत्या-
 दिगोक्तम् आन्यन्तिरसुगम् जगन्तु प्राप्नुम् इत्येव अभिल्लाम् । तत्र दृष्टान्त—आमा
 स्वयमेव प्रभव उपतिस्थान येषाम एतादृशं विभिन्नं अनेरुधिं श्योगोभि शाशाभि
 गङ्गामागरे दरयमानैरित्यर्थं यथा जहो सुता जाह्यी भागीरथी पर्यधि ममुद
 याति प्राप्नोति ॥ ५० ॥

शान्ति चिराभिलषितामधिगन्तुमेतां हन्तान्परामुपदिशेत्क इवाभ्युपायम् ।
 आसाग्रते यदि मया पदवी नवीना लोकाभ्यथापहरणे सततं यतिष्ये ॥५१॥
 शान्तिमिति । एतादृशी चिरकालादभिलषिता चाच्छ्रिता सुगदुग्गादिहन्तान्परामु
 निहन्तुमिच्छामित्यर्थं भूमस्वरुपां शान्तिम् अधिगन्तुं प्राप्तुं क इव उपाय मार्गमपदिशेत्
 कथयेत् । यदि काचिनवीना अथ यावत्केनाप्यन्येन अप्राप्ता पदवी मार्गं तामासते
 तर्हि अहं लोकाणां जनानां व्यथाया आपदा हरणे परिहारार्थं सततं निरन्तरं यतिष्ये
 प्रयत्नशीलो भवेयम् । पर कश्चिद्योग्यमार्गपदेशक प्रथमं प्राप्तव्यो भवेदिति नात्र ।
 अत्र मार्गमाप्यवसरे 'जवसानेऽप्यवृत्तकै' इति नियमानुसारं वृत्तपरिवर्तनं विहितम् ।
 तच्च वसन्ततिलकम् । अस्मिन्महाकाव्ये प्रतिमर्गं अन्तिमश्लोकं शान्तिशब्दप्रयोगादिदं
 शान्त्यङ्कं काव्यमियमिमेतं करे ॥ ५१ ॥

लोकं मोहनमोहतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे
 विश्वाभ्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।
 प्रत्यग्दर्शनशास्त्रयोधविहितप्रज्ञेन नये महा
 काव्ये इत्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गाऽन्तमादिर्गतः ॥ ५२ ॥

इति श्रीविवेकानन्दचरिते 'संरूपत्रिरूपो' नाम प्रथमसर्गः ।



लोकमिति । सर्गसमाप्तिं सूचयति—मोहामकं यत्नः अश्वकारं तेन हतम् आगत
 लोकं समार एतं करगृहीत आनादिन इत्यर्थं हितकारकं आलोकं दीपादिरूप
 येन एतादृशं विधातुं क्षमे समर्थं अज्ञाननिमिराटुन समार ज्ञानप्रकाशयुक्तं कर्तुं क्षमे
 समर्थं विश्वेन तद्वतलोकैरित्यर्थं अध्येया अध्ययनयोग्या अनुकरणीया गुणा
 ज्ञानवैराग्यादय यस्मिन्नेतादृशे विवेकानन्दस्वामिन चरिते एतन्नामकं यस्मिन्धर्मं
 एव प्रधानं सुगुण आश्रय आधार यस्मिन् एतादृशो नवीने महाकाव्ये प्रत्यग्दर्शन
 पाश्चात्यदर्शनं नाम यच्छास्त्रं तस्य बोधे ज्ञाने अध्ययने निहिता स्थापिता प्रज्ञा बुद्धिर्येन
 अधीतपाश्चात्यदर्शनशास्त्रेणेत्यर्थं 'यम्बकसूरिणा एतन्नामकेन विरचिते विवेकानन्द
 जीवनप्रदनामसुख्य रडोपशयया रचिते अयमादिमं प्रथमं सर्गं अन्तं समाप्तं एत ॥ ५२ ॥

इति 'यम्बकसूरिलिखिताया विवेकानन्दचरित महाकाव्ये
 विवेकदीपाव्यटीकाया प्रथम सर्गः ।



द्वितीयः सर्गः

एवम् I अध्यायमग्रमनसं तमसंगताभि-
श्चिन्ताभिराकुलमनिश्चितलक्ष्यबोधम् ।
साहित्यदर्शनचणः किल हेष्टिनामा
प्राध्यापकः प्रकृतिरूपपरो जगाद् ॥ १ ॥

स्वाध्यायेत्यादि । स्वाध्याये उच्चशिक्षाध्ययने मग्नमात्मकं मनः यस्य सः स्वाध्याय-
मग्नमनाः तमध्ययनासक्तम् असङ्गताभिः आपाततः परस्परसंबन्धशून्याभिः चिन्ताभिः
संदेहात्मकविचारैः आकुला पर्याकुला मतिर्बुद्धिर्यस्य तम्, अनिश्चितः अनिर्घो-
रितः लक्ष्यस्य प्राप्त्यवस्तुनः बोधः ज्ञानं यस्य तं विद्यालये पाठकक्षायाम् अन्यैः विद्यार्थि-
गणैः सार्धमुपनिष्टमिति भावः । हेष्टिनामा 'हेष्टि' इत्यभिधानः साहित्ये आंग्लवाङ्मये
दर्शनशास्त्रेण वित्तः 'तेन वित्तरचुञ्चुष्पणपौ' इति चणप्, प्राध्यापकः शिक्षकः
दृश्यदृष्टेः यद्रूपं सौन्दर्यं तदेव परं वर्णनविषयः यस्य 'पुस्तकदर्शन'-नामक प्रसिद्धांग्लवि-
वर्द्धस्ववर्थस्य काचित् प्रकृतिसौन्दर्यवर्णनपरा लघुकविता तस्याः स्पष्टीकरणं कुर्वाणः
जगाद्—कक्षास्थितछात्रान् प्रति अगादीत् । अत्र सर्वत्र वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

किमगादीदित्याह—

आनन्दमेतिरुचिरां प्रकृतिं निरीक्ष्य चित्तं नरस्य सुचिरंः विरलास्तु केऽपि ।
स्वात्मानमेव चितरां ननु विस्मरन्तः सन्तोऽप्यलौकिक सुखानुभवा भवन्ति ॥

आनन्दमेतीति । रुचिरां मनोहरां प्रकृतिं दृश्यसृष्टेः अंशविशेषं निरीच्य अवलोक्य
नरस्य मनुष्यस्य तत्त्वसृष्टिसौन्दर्यनिरीक्षणसक्तस्य चित्तमन्तःकरणं सुचिरं दीर्घकाल-
पर्यन्तम् आनन्दमान्तरिकसुखम् एति लभते । एतादृशानां सृष्टिसौन्दर्यावलोकनवृत्तान्तः-
करणानां मध्ये केऽपि कतिपये विरलाः सार्धत्रिकदर्शनाविषया जनाः स्वात्मानमेव
विस्मरन्तः 'कोऽहं' मिति वृत्तिरहिताः सन्तः अलौकिकं दिव्यं यत्सुखम् आनन्दः तस्य
प्रत्यक्षानुभवः येषामेतादृशास्तु विरलाः सन्ति । प्रकृतिसौन्दर्यदर्शनादेव आत्मविस्मरण-
पूर्वकं नित्यसमाधिसुखानुभवाः सन्तः काचित्कदर्शना एवेति भावः ॥ २ ॥

एतादृशः महात्मनः दर्शनं मया प्रत्यक्षकृतमिति हेष्टिमहोदयः ब्रूते—

कोऽपीदृशः सुकृतनूतनकेतनाङ्कः श्रीदक्षिणेश्वरनिकेतनकलुप्तघारतः ।

'श्रीरामकृष्णपरमहंस' इति प्रतीतो नित्यं करामलकसिद्धिसमाधियोगः ॥३॥

कोऽपीदृश इति । कोऽपि कश्चन ईदृशः प्रकृतिदर्शनादेव विस्मृतस्वः अनुभूतसमाधि-
सुखः । सुकृतं 'श्रीराज्ञी रासमणि' इत्याख्यया स्वकीयधनव्ययेन विरचितम्, नूतनं
यत्केतनं पताकारूपम् अंकः चिह्नं यस्य एतादृशं यत् दक्षिणेश्वरनिकेतनं दक्षिणेश्वरे विद्यमानं
भवतारिण्या-मन्दिरं तत्र कल्पः विहितः वासः वसतिर्धनं भवतारिणीमन्दिरे पृथक्त्वेन
नियुक्तः श्रीरामकृष्णपरमहंसाख्यः श्रीरामकृष्णपरमहंस इति नाम्ना प्रसिद्धः, नित्यं
करतले स्थापितं यदामलकीफलं तस्यैतदृशः सिद्धः सर्वथा परिपक्वावस्थः समाधियोगः
निर्विकल्पसमाधिसुखानुभवः यस्यैतादृशः कोऽपि महात्मा विद्यते ॥ ३ ॥

सत्यत्वमस्य वचसन्तु नरेन्द्रवर्जं नान्योऽधिगन्तुमलमध्ययनार्थिवृन्दे ।
तत्प्रज्ञया परिचितश्चिरमात्तचित्रो द्वेष्टिर्बुध प्रमुदित स विदांचकार ॥ ४ ॥

मय वचसन्ति । अस्य हृष्टिमहोदयनोक्तस्य वचनस्य 'प्रकृतिदर्शना विष्मृत
नितावस्थाना निर्विकल्पममाधिसुगमनुभवन्ति' इत्याकारकवचनस्य मयाय याधार्थ्यम्
अध्ययनार्थिना विद्यार्थिना वृन्दे समूहे अधिगन्तु ज्ञानु नरेन्द्रवर्जं नरेन्द्र वर्णयित्वा वर्ण
धानोर्गमुलन्तमध्ययम् अथ कोऽपि नाळ न ममर्धं आसीन् इति शप । तस्य नरेन्द्र-
दत्तस्य प्रज्ञया बुद्धिमामध्यन परिचिन सन्तुत 'मन्तव स्यापरिचय' इति कोश चिर
दीर्घज्ञापर्वन्तम् आत्त गृहीत ज्ञानमियर्थं चित्रमाश्रयं यस्यैतादृश बुध प्राध्यापर
हेष्टि प्रमुदित प्रमन्न विदांचकार स्वमनमि विचारयामास ॥ ४ ॥

हृष्टेय विचार वर्णयति—

भ्रान्त मया त्रिविधविश्वविद्यालयेषु ध्रान्त च पाठनविधिप्रसिन्नेन तेषु ।

भ्रान्त सुदूरतरमभ्रानि दर्शनस्य दान्त सुधीश्च ददशे न नरेन्द्रतुल्य ॥ ५ ॥

भ्रान्तमिति । मया हृष्टिना त्रिविधविश्वविद्यालयेषु शार्मण्याग्लादिविश्वविद्यालयेषु
भ्रान्त भ्रमणमकारि भ्रमधातोर्भाक्त । तथा तेषु त्रिविधविश्वविद्यालयेषु पाठनविधौ
अध्यापनकाय प्रसिन्नेन आसन्नेन च मया दान्तम्, पाठनकार्यप्रयत्नोऽहं शारीरि-
परिभ्रमणपर्यायेण भ्रान्त । दर्शनस्य दर्शनशास्त्रस्य अध्वनि मार्गं सुदूरतर चिरकाल
पर्यन्तत्रा तम् गतम् । दीर्घकालपर्यन्त दर्शनशास्त्रपरिशीलनात्मकोऽहमामम् । तथापि
नरेन्द्रण नृत्य समान दान्त चित्तद्वय सुधी बुद्धिमात्र ज्ञानपिपासु रिष्ट न ददशे
न दष्ट । अदष्टपूर्वं इत्यर्थं । दश कर्मणि लिट् ॥ ५ ॥

विज्ञानबुद्धिविभेदेष्वपि सर्गदिशु शार्मण्यदेशतरुणेषु न दष्टपूर् ।

एतादृशेऽप्ययस्मोदगनल्पधोमात्राभूद्भ्रान्तापि भविता भुवि भारतस्य ॥ ६ ॥

पिनातयादि । विज्ञान विद्युत विश्वविज्ञानविद्युता' इत्यमर, जुदे प्रतिभाया
त्रिभव सामर्थ्यं ययाम् एतादृशेषु सर्वास्वपि दिक्षु सर्वत्र तथा शार्मण्यदेशे 'वर्मनी' इति
ज्ञान नावृत्त्यपि एतादृश नीचगर्धी मया पूर्वं न दष्ट अत्रोक्ति इति अदष्टपूर्वं ।
तदृशमध्ययविद्याधिषु मध्य एतादृश मयाद्याधि नावृत्तेति । एतादृशे एवविध
अल्पवयसि बालशिवस्थायामेव इदृशी अनला विशालाधी विद्यत यस्य एवस्य
भारतस्य भुवि अस्मिन्देशे न अभूत् न जात । अपि च न भविष्यति भाविष्यपि काले
नोपस्यने इति भाव ॥ ६ ॥

अस्मिन् विषये कस्मिन् स्वमतप्रर ति—

सत्य गुरोर्भगवत कृपया निरस्तभोगानुभूतिरनुभावितायोगभूति ।

नून कलिप्रभवमोहमहो निहन्तु सञ्जीवनीचयनकृतपवनतामजोऽयम् ॥ ७ ॥

मयमिति । इदं तु यथार्थम् । यत् स नरेन्द्र गुरोर् भगवत श्रीरामकृष्णदेवस्य
कृपया अनुकम्पया निरस्ता परिचयता भोगस्य विषयोपभोगस्य अनुभूति अनुभव
यत् तथा अनुभाविता अनुभवविषयाकारिता योगभूति समाधरैश्वर्यं यत् एतादृश
नरेन्द्रनाथ नूनमित्युपेक्षायाम कलिप्रभवम् अस्मिन्कलितुगे ज्ञानाभावन विशमान
मोहम् मूर्च्छाम् अज्ञानान्धकार निहन्तु नाशयितु सञ्जीवनीनाम्न्या एतायाश्चयनम्
अन्वपग कर्षति एाच्छील जय पत्रनामन हनुमानिच स्थित यथा शक्ययाकान्त

लक्ष्मणस्य सूच्यापरिहारार्थं हनूमता सञ्जीवनी आनीता आसीत् तथैव नरेन्द्रनाथः वेदान्तनवमार्गोपदेशेन अज्ञानरूपिणीं जगन्सूच्यां नाशयितुसपरो हनूमानिव स्थितः इति भावः ॥ ७ ॥

अन्वेषणे कृतमतिः स चिरन्तनस्य संन्यस्य सर्वमचिरप्रभमित्यभिज्ञः ।
आद्यं सुदूरमपरं तु निरस्तमेवं रिक्तश्चिराद्बुभयतोऽप्यभवन्नरेन्द्रः ॥८॥

अन्वेषणे इति । स नरेन्द्रः चिरन्तनस्य सुखस्य भूमापरनामधेयस्य आनन्दस्य अन्वेषणे कृतमतिः निश्चितधीः । किं विधाय ?—सर्वं जगति विद्यमानं वस्तुजातं भौतिकवस्तुसमूहं अचिरप्रभं चञ्चलचपलेव क्षणिकमिति अभिज्ञः संविदन्वितः संन्यस्य, पुरुतः अखिलजगद्गतवस्तुजातं क्षणिकमिति परित्यक्तम् । अन्यतश्च भूम-सुखावाप्तये कृतनिश्चयः परमनधिगततत्सुखः उभयतो वञ्चित इव स्थितः । अनयो-र्मध्ये आद्यं भूमानन्दावाप्तिः सुदूरम् एतावत्कालपर्यन्तं न प्राप्तम् कदा च प्राप्स्यते इत्यपि अनिश्चितम् । अपरं भौतिकवस्तुजातं तु निरस्तमेव परित्यक्तमेव तस्य क्षणिकावस्थितेः । एवमुभयतोऽपि वञ्चितः नरेन्द्रः चिरात् दीर्घकालपर्यन्तं रिक्तहस्त इव अमूत् ॥ ८ ॥

जातं समस्तमचिरस्थिति वस्तुजातं मिथ्याखिलं जगदिदं मृगतृष्णिकेव ।
सत्येवमक्षरसनातनसत्यलिप्सुर्ग्राह्यं निराकृतिमतं समश्निश्रियत्सः ॥ ९ ॥

जातमिति । समस्तं संपूर्णं वस्तुजातं जगति विद्यमानं रूपस्पर्शादिकं अचिरा क्षणिका स्थितिः अवस्थानं यस्यैतादृशं तथा विविधवस्त्वाधारभूतम् इदं जगदपि मृगतृष्णिके मरीचिकेव 'मृगतृष्णा मरीचिका' इत्यमरः । मिथ्या अस्तत्स्वरूपं मायामयमित्यर्थः । एवं सति अस्यामवस्थायां अक्षरम् अविनश्वरं सनातनमनन्तं यत्सत्यं भूमापरपर्यायं सुखं तत् लब्धुमिच्छुः । ग्राह्यं केशवचन्द्रसेनादिभिः प्रवर्तितं निराकृतिमतं निराकारोपा-सनामार्गरूपं मतं मार्गं सः नरेन्द्रः समश्निश्रियत् । तदाश्रयेण कदाचित्सन्देहनिवृत्तिः निश्चयात्मिका सत्यप्राप्तिश्च भवेदित्याशयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

चेदुद्भव-स्थिति-विनाश-निदानमेक-

स्तस्येशितुः किल दिदृशुपरोक्षता किम् ।

सन्तीह ये खलु परात्मनि विश्वसन्तः

सन्तः पुनः कचन पर्यनुयोगयोग्याः ॥ १० ॥

चेदुद्भवेत्यादि । चेद्यदि एकः अद्वितीयः उद्भवः स्थितिः अवस्थानं विनाशः प्रलयः एतेषामुत्पत्तिस्थितिनाशानां निदानमादिकारणं 'निदानं त्वादिकारणं'मित्यमरः । तस्य ईशितुः परमेश्वरस्य दिदृक्षणां परोक्षता पारोक्ष्यं प्रत्यक्षदर्शनभावः किं स्यात् ! यदि तिष्ठति कश्चिद्दीक्षिता कथं तस्य प्रत्यक्षं न क्रियतेऽस्माभिरिति भावः । अतः भया किं कर्तव्यम् ? इत्याकांक्षायामाह—ये सन्तः साधवः परात्मनि ईश्वरास्तित्वे विश्वसन्तः श्रद्धालवः इह जगति विद्यन्ते एतादृशाः साधवः जगति यत्र कुत्रापि भवेयुः त एवेदानीं पर्यनुयोगयोग्याः प्रष्टव्याः । तानेव गत्वा ईश्वरदर्शनं कथं भवेदिति प्रष्टव्यमिति भावः ॥ १० ॥

द्रष्टुं गतः स परमास्तिकसाधुवर्यान् प्रायः परेशविषये विहितापरोक्षान् ।

संकल्पवाञ्छिजमनोरथसिद्धिहेतोः को वा प्रयत्नमपहातुसुपक्रमेत ॥११॥

द्रष्टुं गत इति । स नरेन्द्र परमयन्त्रम् आरिक्ता ईश्वरास्तित्वे अद्वावन्त ये माधुवर्षा-
सन्त तान् साधुन्द्रष्टुं तद्दर्शनार्थं गतं प्रयात । ये प्राय बहुधा परेशविषये ईश्वरास्तित्व-
विषये विहितम् अपरोक्षप्रत्यक्षदर्शनं ये एतादृशा विधुना आसन् तान् प्रति उपयात ।
निवस्य आमन मनोरथस्य अभिलाषस्य सिद्धिं सफलता तस्या कृते क उमुक
स्वप्रयत्नम् अपहातु परित्यक्तम् उपक्रमेत आरभेत न कोऽपीयर्थं । एकदा सनिश्चय महान्
फलप्राप्तिपर्यन्तं न कोऽपि स्वप्रयत्नं परित्यजतीति भाव ॥ ११ ॥

अभ्येतुमुत्सुकमभूत्तिज्जगद्भवृत्तिग्राहं तदीयहृदयं तमनन्तमाद्यम् ।
शाखानदी समुपगृह्य निजप्रवाहे यद्वन्महासरिदुपैति निर्धिं जलानाम् ॥१२॥

अभ्येतुमिति । तदीय नरेन्द्रस्य हृदयम् अन्तःकरणं निजस्य आमनं शुद्धा निर्मला
या चित्तवृत्तय ता गृहीत्वा शुद्धान्तःकरणवृत्तिरियर्थं । त प्रसिद्धम् अनन्तं अविनाशि
नाय मूलकारणं सत्यज्ञानस्वरूपं ब्रह्म अभ्येतुम् अधिगन्तुम् उमुकमु कन्तिमभूत् ।
तत्र दृष्टान्तं यद्वत् यथा काचित् महामरिक् महानदी निजप्रवाहे स्वर्गीयप्रवाहे
शाखानदी अपरा लघुनदी समुपगृह्य अन्तर्भायं जलानां निर्धिं समुद्रम् उपैति प्राप्नोति ।
चित्तशुद्धिं विना भूमलाभाधिरारोभ्यम्भव इति कृत्वा विमलान्तःकरणं स नरेन्द्र
तादृशमुद्गप्रसिमभिल्लास इति भाव ॥ १२ ॥

प्रथम ईश्वरदर्शनेच्छया ब्राह्ममतसस्थापकं देवेन्द्रनाथगुरुमुपपद्यादित्याह—

भागीरथी जलगतं ह्यसनिवासं ध्यानप्रियं धृतमुनिनतमात्ततरम् ।
देवेन्द्रनाथमुपगम्य नरेन्द्रनाथो भक्त्याऽन्वयुक्तं भक्ता ददशे किमीशं ॥१३॥

भागीरथीति । भागीरथ्या त्रिस्रोतसु तले गतं स्थापितं यं पूवः शौका तत्र
सन्निवसन् घमति यस्य सर्वं परिश्रम्य मुनिप्रगातल-गतनीकागिवाय इत्यर्थं ।
निरन्तरं ध्यानमेव निर्गुणविचार एव प्रियं अभिलषितं यस्य, एतं स्वीकृतं मुने ऋषे
व्रतम् स्वीकृतमौनियर्थं । आत्तं प्राप्तं तत्र सत्यं देन एतादृशं ब्राह्ममतसस्थापकं
महर्षि-देवेन्द्रनाथ-ठाकरम् उपगम्य गत्वा नरेन्द्रनाथ भक्त्या भक्तिपूर्वकं तमन्वयुक्तं
पृष्टवान्—महाशय ! भक्ता ईश ईश्वरं ददशे दष्ट किम् । 'अपि भवान्कृतेश्वरमाज्ञाकार'
इत्यन्वयुक्तं । ददशे दशधातो कर्मणि लिट् ॥ १३ ॥

दीर्घं नरेन्द्रवदने निहितात्मचक्षुः प्रायो न चक्षुमुचितं स मुनि समर्थः ।

व्रूते 'त्वदीयनयने निमले विशाले योगित्यसिद्धिविषये बलवत्प्रमाणम्' ॥१४॥

दीर्घमिति । स मुनि एतमौनव्रतं महर्षिदेवेन्द्रनाथं प्रायं बहुधा उचिन नरेन्द्र
कृतानुयोगस्य योग्यमुत्तरं दातुमसमर्थं सन् । कृतेश्वरसाक्षात्कृतिस्तु 'आम, मया दष्ट
परमेश्वर' इति वन्तु तस्य तेन न विहितम् । अपितु नरेन्द्रवदने भाविविवकानन्दमुखे
निहितं स्थापितं व्याप्तं चक्षुः दष्टिं येन एतादृशो व्रते अवधीत् मौनं विहाय अगादीत् ।
'त्वदीये तव इमे विशाले विस्तीर्णे नयने चक्षुरी' योगि-वक्ष्य भवान्महायोगी इति ।
मिद्धिविषयं भवतं यागि-वमिद्धिविषय इत्यर्थं । बलवत् दृढतरं प्रमाणम् । यस्मात् तव
चक्षुरी विमले विशाले च तव भवान्महायोगी इत्यत्र नास्ति सदेह ॥ १४ ॥

महर्षिं तस्मै आशिषमपि ददादित्याह—

यज्ञोक्तसप्रहृष्टने तव सम्भवोऽयं भव्यो भवान् भुवि पुनर्भविता चिरेण ।

आगत्य संशयनिरासचिराशयाऽसौखिन्नो युवानिवृत्तेनितरा निराश ॥१५॥

यदिति । यत् यस्मात् तव नरेन्द्रस्य अर्थं सम्भवः जन्म केवलं लोकसंग्रहकृते विश्वजनीनकार्यार्थं विधत्ते । भवतो मुखावलोकनेनैव ज्ञायते यत्त्वं महत् लोककार्यं कर्तुं समर्थः भवितासि । अचिरेण अल्पकालेनैव भवान् भुवि भूमण्डले भव्यः महान् भविता भविष्यति । परं नरेन्द्रनाथस्तु न तेन समाहितमना अभूदित्याह—असौ युवा नरेन्द्रः संशयस्य मनसि विद्यमानशंकाया निरासः निरसनं तस्य चिरं दीर्घकाल-पर्यन्तं स्थिताशया आगत्य महर्षिसमीपमेत्यनिराशः सन् शंकानिरसनं विनैव खिन्नः सन्निः निववृत्ते गृहं प्रति निवृत्तः ॥ १५ ॥

युगम्—

तत्कल्पनाजगति कोऽपि कपायवासा

भासा विभूषितवपुः स्मितपूर्वमाह ।

‘सीमातिगश्रियमवाप्य विलासलास्या-

लस्यप्रधानमिह जीवितमीहसे किम् ? ॥ १६ ॥

स्वकल्पनाजगति महात्मानं बुद्धं ददर्शेत्याह—युग्मेन—तत्कल्पनेति । तस्य ध्यानस्थित-नरेन्द्रस्य कल्पनाजगति चाहजगतः उपसंहृतविचारस्येत्यर्थः । कोऽपि अज्ञातः कपायं गैरिकवर्णं वासः वस्त्रं यस्यैतादृशः भासा दिव्यकान्त्या विभूषितम् अलंकृतं वपुः शरीरं यस्य तेजोमयशरीरं इत्यर्थः । तस्य पुरतः आविर्भूय स्मितपूर्वं समन्वहासम् आह वृत्ते— त्वं सीमातिगां अमर्थादां श्रियं धनसम्पदम् अवाप्य प्राप्य विलासः विपयभोगः लास्यं नृत्यादिकं इत्यादिभिः आलस्यम् उद्योगराहित्यमेव प्रधानं मुख्यं यस्मिन्नेतादृशं जीवितं आयुर्वापनमीहसे किम् अथवा—

‘संन्यस्य मित्र निमिपस्थिरमीशहेतोः

किं वा महान् भवितुमर्हसि लब्धलक्ष्यः ।’

तद्वैरिकाम्बरधरस्य वचो निशम्य

तस्यान्तिकं समुपसर्तुमयं प्रवृत्तः ॥ १७ ॥

संन्यस्येति । ‘अथवा हे मित्र ! प्रियसुहृत् ! ईशहेतोः परमेश्वर-प्राप्ति-सिद्धयर्थं, निमिपस्थिरं शब्दस्पर्शादिसुखपूरितं ऋणिकं भौतिकं जगत् संन्यस्य परित्यज्य । लब्धमधिगतं लक्ष्यं प्राप्यवस्तु येनैतादृशः महान् लोकविश्रुतः भवितुमिच्छसि अमिलपसि किम् ।’ तत् एतादृशं वैरिकाम्बरधरस्य कपायवाससः वचः वचनं निशम्य श्रुत्वा अर्थं नरेन्द्रनाथः तस्य कल्पनाजगति दृष्टस्य महात्मनः अन्तिकं समीपमुपसर्तुं गन्तुं प्रवृत्तः अतरेभे । स्वामिलपितलक्ष्यविषये किमपि पर्यनुयोक्तुं तस्समीपमुपगन्तुमुपचक्रमे इति भावः ॥ १७ ॥

तस्मिन्क्षणे निजतनूच्छिराशुंजालैर्विद्युत्प्रभाकवलितं गृहमादधानः ।

स्थानादितो द्रुतपदं प्रययौ यतीन्द्रः पश्चात्तताप च पुनर्हृदये नरेन्द्रः ॥ १८ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तदानीं निजायाः तन्वाः निर्गतं यत् रुचिराणि चास्तराणि अंशुजालानि किरणपरम्पराः तैः गृहं प्रकोष्ठं विद्युत्प्रभया सौदामिनीकान्त्या ‘तद्विस्सौ-दामिनी विद्युत्’ इत्यमरः । कवलितं ग्रस्तं परिपूर्णमित्यर्थः । आदधानः कुर्वाणः यतीन्द्रः कपायवासाः इतः अस्मात् स्थानात् यत्र नरेन्द्रेण तादृशः महात्मा दृष्टः आसीत् तस्मात् द्रुतानि अविलम्बितानि पदानि पादविन्द्यासो यस्य एतादृशः प्रययौ । अदृष्टो जातः तथा

नरेन्द्र पुन हृदये स्वान्त करणे पश्चात्ताप मया किमपि प्रष्टु न शक इति विश्रान्त-
करण अभूदिति ॥ १८ ॥

नरेन्द्रस्य पश्चात्तापमेव वर्णयति—

हा ! हा ! किमर्थमुचितो गमितः प्रसङ्गः
सङ्गः सता भवति यत्खलु न शिवाय ।
प्राप्तो जिनः स्वयमिमं जनमुद्धरिष्यन्
गन्तुं ददे परमनेन तु दुर्भगेन ॥ १९ ॥

हा हा इति । हा हेति खेदे यदा अयं उचितः अनियोग्यः प्रसङ्गः स्वकल्याणप्राप्त्य-
वसरं गमितः फलप्राप्तिं विनैव गन्तुं दत्तः । यतः मनुष्यजीवने यदा कदाचित् सती
सगः सज्जनैः सह सगतिः भवति । एतादृशी च सत्त्वगतिः न अस्माकं शिवाय कल्याणाय
कल्पते रक्षिते निश्चये । इमं जनं मां नरेन्द्रमुद्धरिष्यन् योग्यमार्गापदशपूर्वकं ममोद्धार-
करिष्यन् जिनः महात्मा बुद्धः एव प्राप्तः संदहनिरसनार्थं मत्समीपमागतः पर वैपरीत्येन
अनेनेति आमानः प्रति अगुल्या निर्देशं दुर्भगेन दुर्दवाग्मातेन नरेन्द्रेण स कापाय-
याम्ना गन्तुं ददे दत्तं बुद्धान् धातो कर्मणि लिट् । स्वकल्याणप्राप्तेः सर्वात्मः प्रसङ्गः
मया अपहारित इत्यहो ! मम दुर्भाग्यमिति भावः ॥ १९ ॥

किमर्थं स महात्मा मत्समीपमागत इत्याह—

भोगैर्धनैश्च विविधैरपि कर्मवृन्दैर्मन्दैर्न गाढतर-तर्जवितर्कजालैः ।
त्यागेन केवलमिहामृततत्त्वलाभस्तथ्यं समर्थयितुमित्थमुपस्थितोऽयम् ॥२०॥
भोगैरिति । भोगैर्भौतिकविषयैः धनैः सम्पत्तिः विविधैः अनेकप्रकारैः नित्यनैमित्तिक-
कादिकर्मणां वृद्धैः समूहैः तथा मन्दैः अज्ञानपूर्णैः विविधतर्कवितर्कानाम् अनुमानार्थिना-
जालैः इह अस्मिन्नोक्ते अमृत-वलाभ-मुक्तिलाभः न भवति अपि तु केवलं त्यागेन
पुण्यकार्यकर्मफलादिपरित्यागेनैव तादृशं अमृतत्वस्य लाभः शक्यः सम्भव इत्यत्र इत्या-
कारकं तथ्यं समर्थयितुं स्पष्टीकर्तुं अयं सन्यासवपशारी उपस्थितः मत्समीपमागतः ॥२०॥

ध्येय स्थिरं स कृतवान् सुखमस्ति भूमा
स्वच्छं तथापि यमिदं पिद्धानि तुच्छम् ।
तत्प्राप्तिपूर्वकमतो हितहेतवेऽहं
लोकस्य शोकमपसारयितुं यत्पिप्ये ॥ २१ ॥

ध्येयमिति । मं नरेन्द्र ध्येयं ध्यातव्यं प्राप्तियोग्यं वस्तिवत्यर्थं । स्थिरं निश्चितं कृतवान्
मया किं वस्तु प्रापणीयमिति निर्दिष्टव्यं । किं तदित्याह—कवलं भूमौ स यज्ञानान्त-
स्वरूपं सुखम् आध्यात्मिकसुखस्वरूपं विद्यते तथापि एतत्प्रकारकं स्वच्छं निर्मलमपि यद्भूम-
स्वरूपं प्रधानदात्मकं सुखं विद्यते तत् सुखम् तुच्छम् आवरणामकं भौतिकं जगत्
पिद्धानि आच्छादयति । 'यत्तच्छुद्धदृष्टिर्धनच्छुद्धमर्मम्' इत्याद्युक्त्यानुसारं सद्यपि वस्तु
असद्भूतनाच्छुद्धं भवति अतः अहं नरेन्द्र तस्य—(तादृशभूमिसुखप्राप्तिपूर्वकं)
तत्सुखमधिगम्य—हितस्य जगत्कल्याणस्य हेतवे कारणाय लोकस्य जगतः शोकः

दुःखमपसारयितुं यत्तिये प्रयत्नं विधास्यामि । भूमसुखप्राप्तिपूर्वकं लोककल्याणार्थं
यज्ञशीलः भविष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

राज्यस्य राजभवनस्य च तुल्यकालं लक्ष्मीद्वयं सुखमनल्पमकल्पनीयम् ।
सुनुं प्रसूनमधुरं धुरमन्वयस्य त्यक्त्वाखिलं किल महाज्ञिन एक एव ॥२२॥

राज्यस्येति । राज्यस्य धनधान्यसमृद्धायाः भूमेः तथा राजभवनस्य राजप्रासादस्य,
इति लक्ष्मीद्वयं राज्य-राजप्रासाद-स्वरूपद्विविधां लक्ष्मीम् । अनल्पं महत् अकल्पनीयं
कल्पनातीतं सुखं भोगविलासोद्भवानन्दः अन्वयस्य वंशस्य पुरं वोढारं प्रसूनमिव
पुष्पमिव कोमलं सुनुं पुत्रम् एतानि सकलान्यपि वस्तूनि तुल्यकालमेकसमयावच्छे-
देन त्यक्त्वा परित्यज्य यः महानित्युच्यते स संसारे एक एव अद्वितीयः एतादृशः
न कोऽप्यन्यः इति भावः । तं महात्मानमपि परित्यज्य स्वसंदेहतिरसनं कर्तुमलं न जात
इत्यहो दुर्भाग्यम् । बुद्धदेवस्य नरेन्द्रजीवने महान् प्रभाव आसीत् ॥ २२ ॥

दत्तः क्षणं स परितो निजमातृभूमौ दत्तेक्षणोऽथ दयनीयदशां ददर्श ।
धर्मप्रसारविधिसंकुचितेक्षणत्वं श्रद्धान्धता च परमा किमहो जनानाम् ॥२३॥

दत्त इति । अथ अनन्तरं स दत्तः नरेन्द्रनाथदत्तः समंतात् निजमातृभूमौ भारतवर्षे
क्षणं क्षणकालपर्यन्तं दत्तेक्षणः प्रेरितनयनः स दयनीयाम् अतिकष्टपूर्णाम् अवस्थां ददर्श
दृष्टवान् किं दृष्टवानित्याह—जनानां लोकानां धर्मप्रसारविधौ वैदिकधर्मप्रसारकार्ये
संकुचितेक्षणत्वम् कृपमण्डूकवृत्तित्वं तथा परमा अत्यधिका श्रद्धायोग्यविषये अन्धता
अन्धश्रद्धता 'अन्धेनेव नीयमाना यथान्धाः' इति न्यायेन अङ्घ्रिणी निमीत्य अज्ञानिज-
नानुसरणं सर्वत्र अवलोक्यते इत्यहो आश्चर्यम् ॥ २३ ॥

आर्याः पुरा विविधनीवृदनुक्रमेण सम्यक्त्व-संस्कृति-शुभाचरणप्रचारैः ।
सद्धर्मतत्त्वमुपदिश्य समग्रविश्वं भ्रातृत्व-साम्य-करुणाभरणं वितेनुः ॥२४॥

आर्याः पुरेति । पुराकाले आर्या एतदेशीया वैदिककालीना आर्याः अत्र मनुः—
'एतदेशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं जिज्ञेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः' ।
तस्मिन् समये भूतले सर्वदेशीयजना आर्यावर्तमेवागत्य स्वस्वधर्माचरणमधीतवन्तः ।
विविधा अनेके नीवृत्तः देशाः तेषामनुक्रमेण क्रमशः सर्वेष्वपि देशेषु 'कृण्वन्तो विश्वमार्थम्'
इति वचनानुसारं सम्यक्त्वम् शान्तिपूर्वकसमाजस्थापनेन नगरादिनिवासरूपा सम्यक्ता
संस्कृतिः विद्याकलादीनामुन्नतिः शुभाचरणं निर्मलाचरणमार्गः एतेषामार्थगुणविशेषाणां
प्रचारैः सार्वत्रिकोपदेशैः सतः सनातनस्य धर्मस्य समाजधारणहेतुस्वरूपस्य ।
'धारणाद्धर्मं वच्यते' इति धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः । समग्रं सम्पूर्णं विश्वं जगत् भ्रातृत्वं
विश्ववन्द्यत्वं साम्यं मानवसमानता करुणा भूतेषु दयाभावः एतान्येव आभरणानि
अलंकारा यस्यैतादृशं वितेनुः विदुः ते तु आर्याः सर्वस्मिन्नपि विश्वे धर्मप्रचारकार्यं
चक्रुः अदुना तु केवलं संकुचितदृष्टयः कृपमण्डूका इव स्वकीयमेव लघुतमं कृपं समुद्रं
मन्यमाना न किमपि कर्तुमलमिति भावः ॥ २४ ॥

प्रत्यक्प्रथानुकरणं बहु मन्यमाना मानापमानरहिताश्च हिताहितेषु ।
प्रास्तात्मगौरवकथाः कलहप्रियत्वात् कुर्वन्ति रौरवमहो भुवि भारतीयाः ॥२५॥

वयं केवले परानुस्मरणतत्परा जाता इत्याह—

प्रत्यक्षप्रयेति । प्रत्यक्षप्रया पाश्चात्यमार्गं आधुनिकशिक्षावेशभूषादिविषये पाश्चात्यमार्गस्यानुकरणमेव बहु मन्यमाना सादरमवलोक्यन्त आधुनिकभारतीयजना ररहिताहितेषु निजकल्याणार्थक्याणविषये भानापमानरहिता केन मार्गेण अस्माकं हितं स्यात् केन वा न इत्यादिविचारशून्या इत्यर्थं । सारामारविचाररहिता इति यावत् । प्रारस्ता परित्यक्ता आमन प्रयोगामन कथा ये केवलं कलह एव परस्परस्त्रिरेव प्रिय इष्ट येषा ते भारतनीयजना भुवि रौरवं नरक उपादयन्ति ॥ २५ ॥

प्राचीनभारतकविप्रतिभाप्रभावाद् विभ्रं चरित्रशिवशान्तिपरं यभूय ।

नूनं विना सदुपदेशरुदेशिरेन्द्रैर्जातं तद्यच्च परितो विपरीतमेव ॥ २६ ॥

प्राचीनभारतेति । प्राचीन पुराण भारत तत्र विद्यमाना ये कवयः पिङ्गामः तेषां प्रतिभाप्रभावात् नवोन्मेषशालिदुद्धिसामर्थ्यात् मपूर्ण चरित्रशिवशान्तिपर सदाचार-कल्याणकलहाभापदुक्त बभूव आसीत् तदेव विध सदुपदेशकै योग्योपदेशकर्तुंभि तथा देशिकेन्द्रै आचार्यैष्टै विना परित विपरीतमेव पूर्वत त्रिरोधिगुणदुष्कमेव जातम् ॥२६॥

या भारताद्धरिपदाञ्जनिमागताभूत् प्राङ्प्रत्यगुत्तरपथैरनिनं स्रयन्ती ।

कल्याणहेतुरुपदेशसुरस्रवन्ती सादृश्यतां क्रिमुगताऽद्य सरस्वतीव ॥ २७ ॥

या भारतादिति । या सुरस्रवन्ती उपदेशरूपिणी योग्यशिक्षास्वरूपा कल्याणहेतु भागीरथी भारतादाद्यावत्तरूपात् हरिपदात् विष्णुनिवासस्थानात् अथ च हरिपदात् विष्णुप-दादाकाशात् 'विषद्विष्णुपद वा तु पुस्याशाशविहायमी' इत्यमर । जनिमुद्भवमागता प्राक् प्रत्यक् उत्तर इति त्रिविधैर्भार्गे स्रवन्ती बहन्ती । अस्मादेव भारतात् पुरा तिसृष्वपि दिष्टु ज्ञानगंगा प्रवाहिता अभूदिति भाव सा ज्ञानगंगा अद्य सरस्वतीव अदृश्यतां किमु गता इति प्रश्नः । तदा तु ज्ञानगंगया सर्वदेव बहन्त्या भाष्यम् तत्तु न जातम् । अनुप्रासोऽर्जकारः ॥ २७ ॥

या ज्ञानदिव्यतटिनी भरतस्य भूमे-

विष्णोः पदाञ्जनिमवाप्य सहस्रधारम् ।

आशासु लोकनिवहेष्यनिनं भ्रमन्ती

त्रिस्रोतमं जितवती क नु न्वा प्रयाता ॥ २८ ॥

तदेवान्यप्रकारेण वर्णयति—या ज्ञानेत्यादिना । या ज्ञानस्वरूपिणी दिव्यतटिनी भागीरथी भरतस्य दुष्यन्तपुत्रेण पालितायाः भूमे विष्णोः पदात् जनिमुत्पत्तिमवाप्य सहस्र धारा यस्मिन्वया तथा आशासु मयंसु विदु भ्रमन्ती गता तु त्रिपथगैव वर्तते परमिय भारतविष्णुपदाञ्जिता ज्ञानगंगा सहस्रप्रवाहै बहन्ती सर्वत्र प्रसृता अत एव सा भागीरथीमपि जितवती सा ज्ञानसरित् अद्य क प्रयाता इति न ज्ञायते ॥ २८ ॥

कल्लोल्लोल्लजल्लवेर्मथनोत्थितानि यान्यापिरे भरतभूमवैर्हितानि ।

रत्नानि तानि कमलामृतकल्पबल्यो नशान्यतो वयमभूम दरिद्रहानाः ॥ २९ ॥

कल्लोल्लेत्वादि । कल्लोलैः उल्लोलैः 'महत्सुल्लोलकल्लोलै' इत्यमरः । लोल चल्लः जलधि समुद्रः तस्य सुरासुरैः देवदानवैः प्राच्यप्रतीत्यैरित्यपि ध्वन्यते । तस्य यन्मथनं तस्मा-

दुःखितानि उद्भूतानि यानि हितानि कल्याणहेतूनि लक्ष्मीकौस्तुभपारिजातादीनि चतुर्द-
शरत्नानि भारतमूर्धभयैः भारतीयैरापिरे प्राप्तानि तानि कमला लक्ष्मीः अमृतं सुधा
कल्पवल्ली इच्छापृथ्विकरी कल्पलता पृथग्भिधानकानि रत्नानि पुरा वयं लक्ष्मीसम्पन्ना
दीर्घायुषः इष्टवस्तुप्राप्तिसमर्था आत्म तानि रत्नानि भारतादधुना नष्टानि अत एव
वयमधुना दरिद्रा दुर्गता हीनाः नीचाश्च अभूम इत्यहो दुर्दैवम् । अस्माभिः पुनरपि गत-
वैभवप्राप्त्यर्थं सोऽद्यैर्भवितव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

मुक्तालसत्वमृपिभिर्भवन्धमुक्तैर्यैर्धर्मसत्यचरितास्तिकताख्यमुक्ताः ।

वेदाधिगाहकरगा इव मुक्तहस्तं मुक्ताः पुरा जनपदेष्विह तेऽपि मुक्ताः ॥ ३० ॥

मुक्तालसत्वमिति । भवन्धमुक्तैः संसारबन्धनादधिगतमुक्तिभिः यैः ऋषिभिः पूर्वा-
चार्यैः मुक्तं परित्यक्तम् आलस्यं यस्मिन्निति अन्यवीभावः; आलस्यपरित्यागपूर्वकमित्यर्थः ।
धर्मः स्वानुभूतिमार्गः, सत्यं सत्यवचनं चरितं सचरितम् आस्तिकता ईश्वरास्तित्वविपथिणी
श्रद्धा इति आख्या चासाम् एतादृशा मुक्ताः मौक्तिकानि, वेदा एव अधिः समुद्रः तत्र यः
गाहः अन्तःप्रवेशः तेन करगाः करप्राप्ताः इवेत्युद्येच्छा ता मुक्ताः, मुक्तः प्रतिबन्धरहितः
हस्तः दानसाधनं यस्मिंस्तथा अप्रतिबन्धमित्यर्थः । सर्वदेशेषु भूमण्डले सर्वेष्वपि देशेषु
मुक्ताः विभक्ताः विकीर्णा इति यावत् । यैः आर्यैः ऋषिभिः भूमण्डले सतुपदेशमुक्ताफलानि
कमपि प्रतिबन्धं विना विकीर्णानि ते पूर्वाचार्या अपि मुक्ता मुक्तिमधिगतवन्तः । अधुना
तेषां कार्यं पुरः सारयितुं न कोऽप्यवशिष्टः इति भावः ॥ ३० ॥

वर्णाश्रमार्थनिवहेषु चतुर्दशत्वं युज्येत यत्तु गुणकर्मविभागपूर्वम् ।

भेदप्रभेदविधिपल्लवितानि दीर्घजातिप्रथाप्रभयजर्जरितः समाजः ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमेति । वर्णाः ब्राह्मणादयः आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः अर्था धर्मादयः पुरुषार्थाः
तेषां समूहेषु चतुर्दशत्वं चतुरवस्थात्वं यदस्ति तद् युज्यते योग्यमेव परंतु तदपि गुणकर्म-
विभागपूर्वम् यस्यां व्यक्तौ ज्ञानस्य पराकाष्ठा स ब्राह्मणः । 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म-
विभागशः' इति गीतासु । भेदाः बह्वब्राह्मणः महाराष्ट्रब्राह्मणः एवं शास्त्राभेदोऽपि तेषां
विधिः प्रकारः तेन पल्लवितानि विस्तारं प्राप्ता या अतिदीर्घा जातिप्रथा जातिपद्धतिः । तस्याः
प्रभयेण उत्पत्त्या सन्पूर्णाः हिन्दुसमाजः जर्जरितः अत्यधिकं निर्बलीकृतः ॥ ३१ ॥

सच्छास्त्रशास्त्रचलशालिनि भारतेऽस्मि-

ञ्ज्ञानार्जनेऽखिलजनाः सदृशाधिकाराः ।

नीचोच्चता न खलु जन्मगतो गुणोऽयं

स्पृश्योऽयमेव न तथा नहि राष्ट्रलक्ष्म ॥ ३२ ॥

सच्छास्त्रेति । सन्ति समीचीनानि शास्त्राणि न्यायदर्शनादीनि शास्त्राणि शतश्रीत्या-
दीनि एतेषां शास्त्रशास्त्राणां बलं सामर्थ्यं तेन शालिनि युक्तेऽस्मिन् भारते ज्ञानार्जने अभ्यास-
ज्ञानप्राप्तिविषये अखिलाः सर्वे जनाः सदृशाः समानाः अधिकाराः येषामेतादृशा आसन्
वर्तमानेऽपि तथैव स्युः । तत्र नीचोच्चता जातिगतलघुत्वमहत्त्वादिकं न जन्मगतगुणः
'जन्मना जायते शूद्रः' इति जन्मना सर्व एव शूद्राः, शिक्षादिसम्पादनेन उच्चता भवेत् ।
स्पृश्योऽयमेव राष्ट्रस्य चिह्नं न भवितुमर्हति ॥ ३२ ॥

प्राची तु विस्मृतनिजात्ममयस्वरूपा रूपादियाह्यत्रिपयैरूपरा प्रतीची ।
एवं विलोक्य तमसावृतशुद्धभावां भावप्रभावमलिनां भुवमन्मि दून ॥३३॥

प्राची चिति । प्राची पूर्वदिक् विशेषतः भारत विस्मृत विस्मरणविषयीकृतम् आत्ममय कृतस्थमय स्वभाव ययेतादृशी सवृत्ता । भारतेऽध्यात्मज्ञानस्यैव प्राधान्यमासीत् अस्ति भविष्यति च तच्च अस्माभिः विस्मृतप्रायम् । तथा प्रतीची पश्चिमा दिक् रूपादियाह्यत्रिपयैरूपरा केवल भौतिकविचारमपन्ना । इत्थं भुव सर्वं जगत् तमसावृतशुद्धभावां अज्ञानान्धकारान्धृष्टा तथा भावप्रभावमलिनां भौतिकवादप्रभाविता विलोक्य मृशमतिशय दून दुःखित अस्मि ॥ ३३ ॥

इत्थं समुद्भूतनिजार्थमतेर्नितान्तं
चिन्ताशतैः परिवृतस्य जगद्धितार्थम् ।
स्याप क्षणादिय विरोधितया प्रयात
प्रायः क्षयोन्मुखपलः सवल्लोऽस्य कायः ॥ ३४ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण नितान्तम् अयन्त समुद्भूतनिजार्थमते परित्यक्तस्वार्थबुद्धे जगद्धितार्थं जगत्कल्याणाय चिन्ताशतैः उक्कण्टाशतैः परिवृतस्य परितः आवृतस्य तस्य नरेन्द्रस्य स्वाप निद्रामुष्व विरोधितया नरेन्द्रेण सह वैरभावेनेवेत्युत्प्रेक्षा क्षणादिय प्रयात निद्रामपि न लेभे इत्थं । तथा प्रायः बाहुव्ययेन अस्य सवल्लोऽपि कायः क्षयोन्मुखपलः यस्य ह्यामोन्मुखशक्तिः जात इति शेषः ॥ ३४ ॥

प्रत्यूह-संहति निरास-चिराशयाऽसौ कं सहस्रं समुपगच्छतु मंदिहान ।
कं सूचिभेद्यतमसावृतनैजमार्गं निर्देशकत्वमुपयातु गृहीतदीप ॥३५॥

प्रत्यूहत्वादि । प्रत्यूहानां मार्गस्थितविज्ञाना सहतिः, समूहः तस्य निरासः निरसन तस्य आशा अभिलाष तथा आशया असौ वर्तमाने प्रायः असहाय नरेन्द्रः सदिहान सदिग्धमानसः । समुपसर्गयुक्तात् दिह धातोः शानच् । कं कीदृशं सहस्रं योग्यमार्गदर्शकं समुपगच्छतु उपयातु सूचिभेद्यं अतिघनं तमं अज्ञानान्धकारं तेन आवृतं आच्छद्य नैजं स्वकीयं मार्गं तस्मिन्प्रकारावृतगन्तव्यमार्गं गृहीतं हस्तघृतं दीपं प्रदीपं येन एतादृशं कं आचार्यं निर्देशकत्वमुपदेशकत्वमुपयातु प्राप्नोतु । एतादृशं कमपि देशिकेन्द्रं प्राप्स्यामि न वेति मद्देहे गाजीपुरस्थं कश्चिन्महात्मा पवारीवावा प्रथमं तस्य मनसि गुरुत्वेन वृत्त आसीत्, परमनन्तरं दिव्यानुभवः सहजममाधिः परमहसदेव एव वृत्तः ॥३५॥

ईश प्रसंग-धरातः क्वचिदर्थितं सन्
प्राप्तं सुरेन्द्रभवने तिलं रामकृष्ण ।
रामेण केनचिद्विहातजनेन सार्धं
मुत्कण्ठितेन मनसा गतवानुरेन्द्रः ॥ ३६ ॥

ईशप्रसंगेति । ईशप्रसंगवशात् भगवद्भक्त्यादिप्रसंगवशात् क्वचित्कुत्रचित् स्थाने परमभक्तगृहे अर्थितं अत्यादरपूर्वकं प्रार्थितं सन् रामकृष्णं श्रीरामकृष्णदेवं प्राप्तं आगतं । नरेन्द्रोऽपि रामेण एतन्नामकेन केनचिदासजनेन सार्धं सममुत्कण्ठितेन मनसा औत्सुक्य-

पूर्णान्तःकरणेन तत्र गतवान् । कीदृशः स महात्मा इति मया द्रष्टव्यः इत्यौस्तुक्-
कारणम् ॥ ३६ ॥

निःस्वो निरक्षर इति प्रथितः समन्तात्
कालीसमर्चनविधौ सततं नियुक्तः ।
जानाति कः स भविताऽद्य विवेकयूनो
विश्वासभूमिरिव तर्कवितर्कशक्तेः ॥ ३७ ॥

निःस्व इति । निःस्वः दरिद्रः निरक्षरः केष्वपि विद्यालयादिषु अनधिगतविद्या-
ध्ययनः इति समन्ताद्भितः प्रथितः ज्ञातः कालीसमर्चनस्य दक्षिणेश्वरमन्दिरे भवता-
रिण्याः पूजने सततं निरन्तरं नियुक्तः । एतादृशः केवलं 'पुरोहितः' इति ज्ञातः दरिद्रः
अशिक्षितश्च अद्य वर्तमाने विवेकयूनः अम्लविद्यालये दर्शनादिधिपयाध्ययनतत्परस्य
नवयुवकस्य तर्कवितर्कशक्तेः साधकवाधकप्रमाणानि विना कुत्राप्यकृतविश्वासस्यापि
विश्वासभूमिः श्रद्धापात्रं भविता भविष्यति इति को जानाति एतादृशी घटना तु प्रायः
असम्भाविनी इति आपाततः दृश्यते ॥ ३७ ॥

न कापि यो गुरुकुलं क्षणमध्युवास
वासोऽपि सम्यगिव धारयितुं न शेके ।
ग्रन्थांश्च धर्मविषयानपि पेटिवान्नो
येनापहर्तुमलमेव नरेन्द्रचक्षुः ॥ ३८ ॥

न कापीति । यः श्रीरामकृष्णदेवः कुत्रापि गुरुकुले पाठालयादिषु क्षणं कामिच्छिद्दिना-
न्दपि न अध्युवास पठनार्थं वासनकरोत् । गुरुकुलमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्गसः' इति क्षण-
मित्यत्र च 'कालाध्वनोरध्वन्तसंयोगे'-इत्यादिना द्वितीया । यश्च सम्यक् स्ववासोऽपि
वन्द्यमपि धारयितुं न समर्थः । यश्च धर्मविषयान् धार्मिकान् ग्रन्थानपि न पेटिवान् न
पपाठ । पठ्यातोर्लिङि इवस् पूर्व्याभ्यासलोपो । च येन कारणेन विद्यालये प्राप्तोच्चक्षितस्य
नरेन्द्रचक्षुः चक्षुः इष्टिम् अपहर्तुम् आक्रष्टुम् अलं समर्थः स्यात् । परमिदं जातम्, तेन
रामकृष्णदेवस्यालौकिकं सामर्थ्यं प्रकटीभवति ॥ ३८ ॥

परमहंसदर्शनार्थं विविधपथानुगामिनः शतशो जना आगच्छन्नित्याह—

तत्रागतान् सविदुषो धनिनो दरिद्रान्
ब्राह्मन् सनातनपथानथ खट्टभक्तान् ।
श्रीरामकृष्ण-गुणगानरतान् समीक्ष्य
जातं सविस्मयमतीघ नरेन्द्रचेतः ॥ ३९ ॥

तत्रागतानिति । तत्र दक्षिणेश्वरे आगतान् प्राप्तान् सविदुषः सकोविदान् विद्वान्
'विपश्चिदोपज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः' इत्यमरः । धनिनः धनान्धान् 'इभ्य आत्वो
धनी स्वामी' इत्यमरः । दरिद्रान् निःस्वान् ब्राह्मन् ब्राह्ममतानुयायिनः सनातनपथान्
वैदिकमार्गानुसारिणः खट्टभक्तान् शिस्तमतानुयायिनश्च एतान् विविधमार्गावलम्बिनः
श्रीरामकृष्णदेवस्य गुणगानरतान् अलौकिकगुणवर्णनतत्परान् समीक्ष्य अवलोक्य

नरेन्द्रस्य चेतः अन्तःकरणम् अतीव अल्पधिकं सतिस्मयं मात्रैव जातम् । कस्यचिद्द्वि-
निरक्षरस्यापि दर्शनार्थमितादृशा विद्युता जना आगच्छन्ति इति नरेन्द्रस्याश्रयहेतु ॥३९॥

जना श्रीरामकृष्णदेवस्य गुणस्तुतिमकुर्वन्निवाह—

देवोऽयमत्र नररूपधरोऽवतीर्णः

साक्षान् प्रभुः सकललोकहितस्य हेतोः ।

निष्कामकाञ्चनमनिः श्रुतितत्त्ववेत्ता

छेत्ता महानभिनवो भवबन्धनस्य ॥ ४० ॥

देवोऽयमत्रेति । अत्र अस्मिन्नोक्तं देव अचमित्यहुल्या निर्देशः श्रीरामकृष्णदेव साक्षात्
प्रभुरेव परमेश्वरः विष्णुरेव नररूपधरः मानवरूपेण अवतीर्णः अवतार गृहीतवान् ।
किमर्थमिवाह—सकललोकस्य सकलजगतः हितस्य कल्याणस्य हेतोः कारणादवतीर्णः ।
कीदृशोऽसौ निष्कामकाञ्चनमनिः विनिर्गतभोगघनादिविचारः श्रुतेर्बुद्धस्य रहस्यं तत्त्वं
तस्य वेत्ता ज्ञाता, तथा अभिनव नवावतीर्णः महान् श्रेष्ठः भवबन्धनस्य संसारबन्धस्य
छेत्ता परिहारमर्थं इति जनास्तस्य स्तुतिं चक्रे यां नरेन्द्रः श्रुतवान् ॥ ४० ॥

धर्मस्य मूर्तिरयमुज्ज्वलदिव्यकीर्तिः

स्फूर्तिप्रदो विमलकर्मरुनेऽर्थपूर्तिः ।

कान्तासु विश्वजननीमतिरेष शान्ता-

कारः करामलकसिद्धि-समाधिमान् ॥ ४१ ॥

धर्मस्येति । अयं देवः धर्मस्य सनातनवैदिकधर्मस्य साक्षान्मूर्तिः विग्रहः, उज्ज्वला
स्तित्वायेन प्रकाशमाना दिव्या अलौकिकी च कीर्तिरेव, अयं विमलकर्मरुते
पवित्रकार्यकरणार्थं स्फूर्तिप्रदः प्रेरणादायकः । अर्थपूर्तिः धर्माद्यादिपुरपार्थवरप्रदः ।
कान्तासु स्त्रीमात्रे विश्वजनन्याः दुर्गाद्याः मतिः विचारः यस्य यावद्दारीषु कृतजगन्मातृ-
बुद्धिः, किं बहुना येन स्वधर्मपत्नी श्रीशारदा मातापि भवतारिणीरूपेण पूजिता ।
शान्ताकारः प्रशान्ताहृतिः तथा करामलकसिद्धि-समाधिमान् करस्थापितामलकफल-
सदृशा सिद्धयः अग्निमाद्यष्टसिद्धयः निर्विकल्पममाधिष्य तेन कान्तः सुन्दरः ॥ ४१ ॥

दत्तो निशम्य नुयतामिति दत्तचित्तां

वाचं पुनः प्रभुरभून्न स निर्णयार्थम् ।

संयोज्य तं नरवरं समचिन्ति तेन

साक्षात्कृतः किममुना कृतिनेश्वरः स्यात् ॥ ४२ ॥

दत्त इति । स दत्तः नरेन्द्रनाथदत्तः नुयतां स्तुतिं कुर्वतां भक्तजनानां दत्तचित्तां
सौहार्दभक्तिकाम् वाचः स्तुतिवाक्यानि निशम्य श्रुत्वा निर्णयार्थं निश्चयं कर्तुं प्रभुः समर्थः
नाभूत् । तदैव तेन नरेन्द्रदेवेन तं नरवरं मानवश्रेष्ठं सवीक्ष्य समचिन्ति चिन्तितम्
संपूर्वाच्चिन्तधातोः कर्मणि लुङ् किमचिन्तीत्याह—अमुना कृतिना भाग्यवता नरवरेण
ईश्वरः सर्वेश्वरो भगवान् साक्षात्कृतः प्रत्यक्षदर्शनगोचरी कृतः स्यात् किम् ॥ ४२ ॥

योगोऽयमस्य युगकारणरामकृष्णदेवेन योऽजनि शिवः स न भूतपूर्वः ।

सुरात्मजा सुरसरिद्युगसंगमेन जातो ध्रुवं जगति नूतनतीर्थराजः ॥

योगोऽयमिति । युगस्य वर्तमानयुगस्योद्घृष्टतिहेतुभूतः श्रीरामकृष्णपरमहंसेन सह अस्य नरेन्द्रस्य योगः सम्मेलनं यः कल्याणकारी समजनि जातः स खलु अभूतपूर्वः पूर्वं कदापि न जातः अलौकिक इत्यर्थः । तदेव विशिनष्टि-सुरात्मजा सूरदुहिता यमुना 'कालिन्दी सूर्यतनया' इत्यमरः । तथा सुरसरित् भागीरथी तयोर्यद्युगं युगलं तस्य संगमेन ध्रुवमित्युपेक्षा । उक्तं च 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उपेक्षा व्यज्यते' । इति । जगति विश्वे अयं नूतनतीर्थराजः प्रयागः जातः गंगायमुनयोः संगमेन यथा प्रयागाभिधः तीर्थराजः अजनि तथा ऽनयो रामकृष्णनरेन्द्रयोः संगमेन अयमपरस्तीर्थराजः अस्तित्वमागतः ॥ ४३ ॥

ज्ञानेन सार्धमुत विश्वशिवार्थमुच्चैर्विज्ञानसंगतिरिहाभिनवोदयेयम् ।
लोकस्य येन परमेश्वरशक्तिसंवित् स्यादुत्तरोत्तरपदैरुपचीयमाना ॥ ४४ ॥

ज्ञानेनेति । उत अथवा उभयोरयं योगः उच्चैः विश्वशिवार्थं जगतः सर्वश्रेष्ठकल्याणार्थं ज्ञानेन सार्धम् अध्यात्मसंविदा सह विज्ञानस्य शुद्धभौतिकज्ञानस्य संयतिः संगमः किमु ? कीदृशी । अभिनवोदया नूतनोद्भवा । येन संगमेन लोकस्य जगतः परमेश्वरशक्तिसंवित् ईश्वरः सर्वशक्तिमानिति ज्ञानम् उत्तरोत्तरपदैर्निरन्तरमप्रमागिक्रमवशादुपचीयमाना वर्धमाना स्यात् । आधुनिकविज्ञानेन सह अध्यात्मज्ञानसंयोगः अधिकाधिकास्तित्य-
बुद्धिहेतुः ॥ ४४ ॥

प्राक्प्रत्यगिष्टपृथगध्वविचारचारुधाराप्रपात-सदुदक-समञ्जसत्वम् ।
अद्यावधि प्रथितपण्डितमण्डलीभिरुद्वोपितं मुहुरसम्भवमेतदित्यम् ॥ ४५ ॥

प्राक्प्रत्यगिति । अथवा उभयोरिदं मेलनं प्राक्प्रतीच्योः पूर्वपश्चिमदिशोः दृष्टौ पृथक् पार्थक्येन विद्यमानौ अध्वानौ पन्थानौ तयोः विचारार्णां मतानां चारुः सुन्दरः धाराप्रपातः जलप्रपातः तस्य सदुदकः शुभफलदायकः 'उदकः फलमुत्तरम्' इत्यमरः । तस्य समञ्जसत्वं किमु सामञ्जस्यं समन्वयो वा । किमु इति वितर्कः । यत्सामञ्जस्यं अथ यावत् अद्यावधि प्रथितमण्डलीभिः प्रसिद्धपण्डितैः असम्भवमिति घोषितं निर्णीतमासीत् । पूर्वा तु पूर्वंच पश्चिमापि पश्चिमैव उभयोः सामञ्जस्यमसम्भवमिति मतं निराकर्तुमिवायमुभयोर्योगः ॥४५॥

तर्कोऽथवा समनुकूलतया स्थितः सन्
श्रुत्याऽन्वियाय किमु विप्रतिपेधशून्यः ।
पूर्वोण केवलमसत्प्रतिपत्तिरेवं
युक्तः परं स परया सहकारितात्मा ॥ ४६ ॥

तर्कोऽथवा । अथवा अनेन संगमेन तर्कः शुद्धानुमानाविसाधनः 'व्याप्यारोपेण व्याप-
कारोपस्तर्क' इति न्यायशास्त्रे । समनुकूलतया सहायकारितया अवस्थितः सन् विप्रतिपेध-
शून्यः विरोधरहितः श्रुत्या ज्ञाननिधिना भगवता वेदेन सह अन्वियाय अनुगतः अनुपूर्वा-
दिष्वातोर्लिङ् । केवलतर्कस्तु 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इत्युक्तेः न ज्ञानकरणं यदि स एव
तर्कः श्रुतिसहकारितासहितः चेन्नवति ज्ञानोत्पत्तिहेतुः, इति शांकरमतमपि । तत्र हेतु-
पूर्वेण केवलतर्केण असत्प्रतिपत्तिः अमात्मकज्ञानमेव सम्भवेत् यथा-शुक्तिखण्डे पूर्ववत्त-

दर्शनस्यैवा इदं रजतमिति भ्रमात्मकं ज्ञानं जायते । परं स एव तर्कश्रेष्ठुतिसहायकं
भवेत्ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति ॥ ४६ ॥

आहोस्विदद्य मिलिता नद्यकर्मगंगा ज्ञानार्णवेन महता सह तादृगेन ।
यस्मिन्मन्त्रतान्यवतरन्ति तरंगिणीनां यत्रावगाहनश्चादमृतत्वलाभ ॥ ४७ ॥

आहोस्विदिति । आहोस्वित् अथवा अद्य न वा कर्ममार्गेश्वररूपिणी गंगा भागीरथी
महता अतिविशालेन ज्ञानार्णवेन ब्रह्मज्ञानमहासागरेण मिलिता संगता किमु । फीटगेन
ज्ञानार्णवेन श्रीरामकृष्णस्वरूपेण महता ज्ञानमहोदधिना । यस्मिन्महासागरे तरङ्गिणीनां
अन्यनदीनां शतानि शतश अवतरन्ति । ज्ञानप्राप्त्यर्थं शतशो भक्तजना अत्र आयान्ति ।
तथा यत्र गंगामागारमगमे अवगाहनवशादमृतत्वलाभ मोक्षप्राप्तिर्भवति । रूपको-
श्रेष्ठयो ससृष्टि ॥ ४० ॥

युक्तोऽद्य साधनचतुष्टयशान्तिविक्रो यद्ब्रह्मनिष्ठगुरुणा तदनीय युक्तम् ।
अन्योन्यसंगतिरियं शिष्यजीवयुक्तिर्भूयाद्भवस्य भवत्च्छरदः सहस्रम् ॥ ४८ ॥

युक्तोऽद्य इति । अद्य अस्मिन्दिने साधनचतुष्टयवात् नियानिय वस्तुविचारादि
साधनचतुष्टयविशिष्ट विवेक वर्तमाननरेन्द्र भास्वित्रिवेकश्च सत्यज्ञनिष्ठगुरुणा परमहंस
देवेन युक्तं सगमं तदनीयं युक्तम् । 'समिपाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ'मित्युक्तत्वात् एतादृश
सगमं शिष्यजीवयो जीवामपरमामनो युक्ति योग भवस्य समारस्य सहस्रं शरद
अनन्तकालपर्यन्तं भवत्कृत् कल्याणकारी भूयादित्याशीर्लिङ् ॥ ४८ ॥

अभ्यर्थितं परिचितप्रवरैर्नरेन्द्रे गातुं सुधामधुरमारभत प्रसन्नः ।
स्थाप्यन्तरादिसरस्मन्धरवृन्दयोगात् सद्यः सदः सदनमेतद्भूत् सचित्रम् ॥

अभ्यर्थितं इति । परिचितप्रवरैः सस्तुतश्रेष्ठैः । तत्रोपरिहितसज्जनेषु मध्ये ह्यर्थं
अभ्यर्थितं प्रार्थितं प्रसन्नं नरेन्द्रं सुधामधुरं अमृतमाधुर्ययुक्तं गातुम् आरभत उपचक्रमे ।
गीतेऽपि स्थायी आदिनोऽन्तपर्यन्तं विद्यमानं मध्यमस्वरैर्गीतं रागविशेषं अन्तरा
अनन्तरं गीताभ्यन्तरे गीयमानं स तारस्वरं गानाद्भविशेषं तदादि सरसा स्वरा
निपादपंभाद्यं तेषां वृन्दं मूर्च्छनादिकं तस्य योगात् सद्यः तच्छणादेव सर्वं सदः सदनं
सचित्रम् आश्चर्यभावनापूरितमभूत् ॥ ४९ ॥

देवोऽपि कर्णमधुरस्वरगीतमुग्धं स्निग्धान्तरः सपदि भावपरो यभूत् ।
नं भाञ्चिनं यतिवरं नत्रचिध्वधर्मं जार्ताहरं च भुवि पर्यञ्चिनोद्विवेकम् ॥ ५० ॥

देवोऽपि इति । देवोऽपि श्रीरामकृष्णदेव अपि कर्णयोः ध्रुवसो 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्र
श्रुति स्त्री श्रवणं ध्रुवः' इत्यमरः । मधुरस्वरगीतमुग्धं दृष्टमस्वरमेलनविशिष्टगीतेन
मोहितं स्निग्धान्तरं श्रेष्ठपूर्णहृदयं सपदि तच्छणादेव भावपरं भावममाशिलीनं यभूत्
जातं । न भाञ्चिनं विवेकं भविष्यन्तं विवेकानन्दं यतिवरं यमिश्रेष्ठं भवेत् समारं नव
नूतनं विश्वधर्मं वेदान्तापरपर्यायं मनातनधर्मं तस्य वार्ताहरं सदेशवाहकं वेदान्तधर्मं
प्रसारकोऽप्यमिति पर्यञ्चिनोत् अनानात् । अयमेव भूतले भारतीयपतिपदं वेदान्तधर्मं
प्रसारयिष्यति इति दिव्यदृष्ट्या ज्ञानवान् ॥ ५० ॥

स्नेहात् पुनस्त्वमुपयास्यसि दक्षिणेशं
तेनार्थितः स्वयमभूत् स नरेन्द्रनाथः ।

सोऽप्यादरादपचितोऽथ तथेति शिष्टा-
चारानुसारमभिधाय गृहं प्रतस्थे ॥

स्नेहादिति । स्नेहात् प्रेमपूर्वकं 'स्वं पुनः एकदा दक्षिणेश्वरं तत्स्थानस्थभवतारिणीमन्दिरं उपयास्यसि' इति वचसा नरेन्द्रनाथः तेन रामकृष्णदेवेन स्वयमात्मना अभ्यर्थितः प्रार्थितः अभूत् । पुनरपि स्वया दक्षिणेश्वरमागन्तव्यमिति तं प्रार्थितवानित्यर्थः । सोऽपि नरेन्द्रोऽपि आदरात् सादरं अपचितः पूजितः कृतसम्मानः शिष्टानां सुशिष्टितानाम् आचारः सदाचारनियमः तमनुसृत्य 'तदा आगमिष्यामि' इत्यभिधाय स्वगृहं प्रतस्थे गतः ॥५१॥

सर्गसमाप्तिसानीप्यात् वृत्तं परिवर्तयति—

अथ सफलतरां वीक्ष्यांग्लभापा-परीक्षा-

मकृत सुतविद्याहायोजनं विश्वनाथः ।

परम्यमिह भोगो योगमार्गान्तरायो

भ्रुवमिति जनकेच्छां नानुमेने नरेन्द्रः ॥

अथेति । अथ श्रीरामकृष्णदेवेन सह प्रथमदर्शनानन्तरं आंग्लभापापरीक्षां एफ्० ए० (First Arts) अभिधां सफलतराम् उच्चकोट्यामधिगतसाफल्यं वीक्ष्यावलोक्य विश्वनाथः नरेन्द्रजनको विश्वनाथदत्तः सुतस्य आत्मजस्य विवाहस्य उद्गाहस्य आयोजनं कार्ष्विचारम् अकृत कृतवान् दुष्कृतघातोरात्मनेपदात् कर्तरि लुट् । परमयं नरेन्द्रदत्तः इह विवाहप्रसङ्गे सति भोगः संसारासक्तिः योगमार्गं आप्यात्मिकोत्तिपथेऽन्तरायो विद्यस्वरूपः 'विज्ञोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । भ्रुवम् निश्चयेन इति कृत्वा जनकस्य तातस्य इच्छाम् अभिलाषं नानुमेने न स्वीकृतवान् । गृहस्थाश्रमे स्वीकृते भोगः आप्यात्मिकोत्तरी बाधास्वरूपः भविष्यति इति पितुरिच्छायां स्वानुमतिं न दत्तवान् । अत्र मालिनीवृत्तम् 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणात् ॥ ५२ ॥

जननभुवमहं स्वां नैककृच्छ्रातिभारं

क नु किमु समुपेक्ष्य स्वार्थहेतुर्भवेयम् ।

असुभिरपि मया सा सेवनीया त्विदानीं

मम ननु भविता किं शान्तिदो दक्षिणेशः ॥ ५३ ॥

जननभुवमिति । स्वां जननभुवं मातृभूमिं भारतवर्षमित्यर्थः । नैकानि अनेकानि कृच्छ्राणि परपादाक्रान्तरव-स्पर्शास्पर्श-जातिभेद-दरिद्रतेत्यादीनि दुःखानि सेपामतिभारः यस्याः एतादृशीं जन्मभुवं समुपेक्ष्य उपेक्षितां विधाय क नु किं विषयमधिकृत्य अहं स्वार्थः निजप्रयोजनमेव हेतुर्लक्ष्यं यस्यैतादृशः भवेयं भविष्यामि न ज्ञाप्यन्वस्मिन्विषये इत्यर्थः । नु इति पदान्तरे । इदानीमधुना काले सा मम मातृभूमिः असुभिरपि स्वप्राणैरपि सेवनीया सेवितुं योग्या । अरिमन्विषये स्वमातृभूमिसेवनकार्ये दक्षिणेशः दक्षिणेश्वरः तत्स्थानस्थश्रीरामकृष्णपरमहंसः शान्तिं मनःसमाधानं ददाति किं चित्त-शान्तिप्रदायकः संपत्स्यते किमिति संदेहः । अत्रापि मालिनीवृत्तम् ॥ ५३ ॥

लोके मोहनमोहतं धृतहिनालोकं विधानुं क्षमे
 विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।
 आर्यणाय सुरर्षावाङ्मयमुधाचार्यण सेव्ये महा-
 काव्ये यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गो द्वितीयोऽप्यगात् ॥ ५४ ॥
 इति यम्बकसूरिविरचिते श्रीविवेकानन्दचरिते संगमो नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥



लोके मोहेत्यादि । लोकमित्यारभ्य धर्मप्रधानाश्रये इत्यन्त पूर्वसर्गवत् आर्येण आर्य-
 कुलोपज्ञेन सुपर्वणा देवाना यद् वाङ्मय क्षरस्वतं साहित्यमिति यावत् । तदेवामृत तत्र
 आचार्यण सस्कृतसाहित्येऽधिगताचार्यपदवीकेनेत्यर्थः । अस्मिन्मेध्ये सर्वैरप्यादरणीये
 यम्बकसूरिणा विरचिते महाकाव्ये अथ द्वितीय सर्ग समाप्त ॥ ५४ ॥

इति यम्बकसूरिविरचित श्रीविवेकानन्दचरित-महाकाव्यटीकाया
 'विवेकदीपाभिधानाया' द्वितीय सर्गः ।



तृतीयः सर्गः

अस्मिन् सर्गे श्लोकानां क्रमशः तृतीयाक्षरैः स्वामिनः निश्चोक्तमेकश्लोकात्मकं चरितं सम्पद्यते । तद्यथा—

शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

‘शुद्धे दत्तकुले जनिर्गिरिपतौ धीर्भारतस्योन्नतौ
संकल्पोऽमलदक्षिणेश्वरगुरोः सत्तत्त्वबोधोदयः ।
पाश्चात्येषु च विश्वधर्मकथनं श्रीरामकृष्णाश्रमैः
सेवा जीवहरैर्विवेकचरितं यत्पुण्यसंकीर्तनम्’ ॥ १ ॥

मिथः शुभेनेदृशसंगमेन मेने गुरुधन्यमयं स्वयं सः ।

अर्थं पुरः सारयितुं समर्थं शिष्यं विना व्याकुलतां प्रपेदे ॥ १ ॥

इदानीं ‘दीक्षाप्राप्ति’रित्याख्यं तृतीयं सर्गमारभमाणः कविः नरेन्द्रदर्शनं विना श्रीरामकृष्णदेवस्य व्याकुलत्वं वर्णयति—मिथः इति । ईदृशेन एतत्प्रकारकेण शुभेन कल्याणहेतुना मिथः परस्परं संगमेन योगेन सः अर्थं जगत्प्रसिद्धः श्रीरामकृष्णदेवः गुरुः स्वयम् आत्मानं धन्यं मेने मतवान् । अर्थं विश्वसंदेशप्रसारकात्मकं प्रयोजनं पुरः सारयितुं जगति प्रचारयितुं समर्थं योग्यतमं शिष्यं नरेन्द्रं विना व्याकुलतां एतावत्कालपर्यन्तं किमर्थं नायातः इत्याकारिकाम् उत्कण्ठां प्रपेदे प्राप्तवान् । चिरात्तं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ इति भावः । अत्रेन्द्रब्रह्मोपेन्द्रब्रह्मोभयलक्षणमुपजातिनामकं छन्दः तल्लक्षणं तु ‘अनन्तरोदीरित-लक्ष्मभाजौ’ इत्यादि छन्दःशास्त्रोक्तमनुसन्धेयम् । अत उत्तरं सर्गसमाप्तिपर्यन्तमत्र ‘अनुष्टुप्’श्लोकनामकं छन्दः ॥ १ ॥

प्रसिद्धे मिलिता आसन् मन्दिरे दक्षिणेश्वरे ।

अनिशं शतशो भक्ता ज्ञानामृतपिपासया ॥ २ ॥

प्रसिद्धे इति । प्रसिद्धे विश्रुते दक्षिणेश्वरे मन्दिरे भवतारिणीमन्दिरे अनिशं निरन्तरं शतशः अनेके इत्यर्थः । भक्ताः श्रद्धाबन्तः ज्ञानरूपं यदमृतं तत् पातुमिच्छया मिलिता एकत्रीभूता आसन् ॥ २ ॥

अगाढस्य नरेन्द्रोऽपि गङ्गातीरगतं पदम् ।

उपविष्टः कटप्रान्ते गातुमारभतार्थितः ॥ ३ ॥

नरेन्द्रोऽपीति । नरेन्द्रोऽपि भाविदिवेकोऽपि अस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य गंगाया भागी-रध्यास्तीरे गतं विद्यमानं पदं स्थानं दक्षिणेश्वरम् अगात् अगमत् । तत्र गत्वा किं कृतवानित्याह—कटप्रान्ते यवसनिर्मितासनविशेषैकदेशे उपविष्टः गृहीतासन्दीकः अर्थितः ‘किमपि गीतं गीयतामिति’ प्रार्थितः स नरेन्द्रः गातुमारभत उपचक्रमे ॥ ३ ॥

किं तद्भानमित्याह—

क चित्त । आत्मसे व्यर्थं ब्रज स्वात्मनिरेतनम् ।

कुतो भवविदेशेऽस्मिन्नध्यगस्त्वमितस्तत ॥ ४ ॥

क चित्तेति । हे चित्त त्व व्यर्थं निष्प्रयोजनं क कुत आत्म्यमे त्व स्वात्मनिकेतनम् यत् त्वमागत तदेव स्थान भगवन्तमित्यर्थं , ब्रज गच्छ । निष्प्रयोजनसंसारभ्रमणापेक्षया स्वप्न भूमिं प्रति गमनमेव ते श्रेय । कुत कस्मात् कारणात् अस्मिन् भवविदेशे संसाररूपिणि परदेशे त्वम् इतस्तत निश्चितलक्ष्य विना अध्वग पथिक भवसि । संसारविदेशे निष्प्रयोजनमितस्ततो भ्रमग वृथैवति भाव ॥ ४ ॥

केऽमी ब्रुवन्त्साभुव पञ्च रूपादिविषया विषम् ।

नापि सम्बन्धयोग्योऽसौ पञ्चभूतगण स्वयम् ॥ ५ ॥

केऽमीति । अमी एते पञ्च विषयविषयस्वरूपा रूपादिविषया द्वावृत्तेशरूपरमगन्धात्मका कुत्साया निन्दाया भुव आस्पदभूता के न केऽपीत्यर्थं । तथैव अमी निरन्तर दृग्गोचर पञ्चाना भूजलतेजोगगनममीरात्मकाना षणमपि अल्पकालमपि सम्बन्धस्य इन्द्रिययोगस्य योग्य अहं न । पञ्चभूतानि पञ्चविषयाश्च चक्रकस्वरूपा न सम्बन्धयोग्या इत्यर्थं ॥ ५ ॥

निर्मले प्रेम्णि कस्मात्तं तादस्थ्यमवलम्बसे ।

ससर्गपरिहारश्च सज्जनं सह नोचित ॥ ६ ॥

निर्मले शुद्धे ईश्वरविषयकप्रेम्णि त्व कस्मात् कुत कारणात् तादस्थ्य तेन न किमपि मे प्रयोजनम् इत्याकारकविचारानिमिका तदस्थता किं किमर्थमवलम्बसे आश्रयसे तथैव सज्जनं सह साधुभि साधुं ससर्गपरिहार सम्बन्ध्यागोऽपि न उचित न योग्य । ईश्वरे निर्मल प्रेम तथा साधुमगम एव ऐहलौकिककल्याणकारको मार्ग इति भाव ॥ ६ ॥

समाञ्जस्यपि साधूना शान्तं श्रान्त समाश्रय ।

तत्परामर्शतो ध्येय श्रान्तिध्येत् परिभाषय ॥ ७ ॥

समाजमिति । पथि अस्मिन्नीश्वरप्राप्तिमार्गे साधूना सज्जनाना शान्त शान्तिपूर्णं समाज समूह श्रान्त अध्वनि भ्रमणफलस्वरूपेण यदि श्रान्त शिथिलशरीरं तदा तादृश साधु समाज समाश्रय आश्रयपद बुरु । तत्रापि स्वगन्तव्यस्थानविषये यदि श्रान्ति सन्देहश्चेत् तेषां साधूना परामर्शत उपदेशात् ध्येय गन्तव्यपद परिभाषय सम्यक्तया निश्चित बुरु ॥

पथि निर्यान्तमभ्येति चेद्भयं स्मरशासकम् ।

सर्वगा शास्तिरस्यास्मादन्तःकोऽपि भयं गत ॥ ८ ॥

पथीति । पथि अस्मिन्भगवत्प्राप्तिमार्गे निर्यात प्रस्थित त्वां यदि कदाचित् भय किञ्चिदपि साध्यसकारणमुदति चत् शामक जगच्छासक भगवन्त स्मर स्मरणविषयीकि यताम् । अस्य भगवत शास्ति शासन सर्वगा सर्वव्यापिनी । तथा अस्मात् भगवत अन्तक मृत्युरपि भय गत विभेतीत्यर्थं । स एव तव यावज्जयकारणपरिहार कर्तुमलम् ॥

कया गिराम्यर्थये त्वां स्वान्तं मम समाश्रय ।
फल्गुतां किमु गन्ताऽहः प्रतीक्षे नित्यसन्निधिम् ॥ ९ ॥

कया गिरेति । हे भगवन् ! त्वामहं कया गिरा वचोभिः अभ्यर्थये प्रार्थयेयम् । प्रार्थनार्थं योग्यवाचसामर्थ्यमपि न विद्यते तथापि मम स्वान्तमन्तःकरणं समाश्रय मम मनसि प्रविश्य त्वया तत्रैव निरन्तरं स्थेयमिति भावः । अहः प्रस्तुतदिवसः प्रार्थनायां कृतायामपि फल्गुतां निष्फलतां गन्ता किमु गमिष्यति किम् । इदं तु न भवितुमर्हति । अहं तव नित्यसन्निधिम् समीपावस्थानं प्रतीक्षे अभिलषामि ॥ ९ ॥

अवारित-प्रवेशं मे स्थितं हृदयमन्दिरम् ।
लोकनाथ ! प्रविश्यादः सान्त्वय नाथ दुर्गतम् ॥ १० ॥

अवारितेति । इदं पुरतो लक्ष्यमाणं मे हृदयमन्दिरं तव निवासार्थं मम मानसमन्दिरं अवारितः प्रतिवन्धरहितः प्रवेशः अन्तःप्रवेशः यस्मिन् पृतादृशं निरन्तरमुद्घाटितद्वारं विद्यते । हे लोकानाम् अनन्तकोटिब्रह्माण्डानां नाथ ! नायक अदः उद्घाटितकपाटं हृदयमन्दिरं प्रविश्य अनाथं रक्षितरहितं दुर्गतं संकटापन्नं च मां सान्त्वय मधुरशब्दैः विगतचिन्तं विधेहि ॥ १० ॥

अवाप गायकः प्रेम्णा भावावस्थामिव स्वयम् ।
आपूरितमथास्थानं गानस्य मधुरैः स्वरैः ॥ ११ ॥

अवापेति । गायकः गीतश्रावकः नरेन्द्रः प्रेम्णा गीतार्थविषये प्रेमातिशयेन स्वयम् भावावस्थामिव समाप्यवस्थामिव अवाप प्राप्तवान् । अथ गानस्य नरेन्द्रप्रस्तुतगीतस्य मधुरैः मिष्टैः स्वरैः गीतस्य कर्षकस्वरैः आस्थानं सभागृहम् आपूरितं प्रतिध्वनितम् ॥ ११ ॥

उभौ त्वाँ क्षणतोऽभूतां क्षणं चित्रगताविव ।
अहो मधुरकारं च समाधिं गुरुराविशत् ॥ १२ ॥

उभौ ताविति । तादुभौ गुरुशिष्यौ क्षणतः मानसिकामन्दबशात् क्षणं क्षणकालपर्यन्तं चित्रगताविव चित्रन्यस्तपुरुपाकृती इव अभूतां जातौ । गुरुः परमहंसदेवश्च अहो ! मधुरं गीतम् इति कृत्वा उक्त्वेत्यर्थः कृपातोर्णमुल् समाधिं निर्विकल्पसमाधिम् आविशत् प्रविष्टः ॥

देवोऽधीर इवाह्वय नरेन्द्रं निजसन्निधिम् ।
तं चान्तर्ग्रहमानीय मिष्टं भोक्तुं प्रदत्तवान् ॥ १३ ॥

देव इति । देवः श्रीरामकृष्णदेवः अधीर इव अत्युत्कृष्ट इव नरेन्द्रं निजसन्निधिं स्वसमीपमाह्वय प्रार्थनां कृत्वा 'इतस्तावदागम्यताम्' इति प्रार्थ्यं तथा तमन्तर्ग्रहं गृहान्धन्तरे आनीय प्रेम्णा हस्तग्राहम् आनीय नीत्वा तस्मै किञ्चिद् मिष्टं मिष्टान्नं भोक्तुं भक्षयितुं प्रदत्तवान् प्रतिपादितवान् ॥ १३ ॥

‘आविर्भावमि तवावैमि लोककल्याणहेतवे ।
चिरायितमृपे ! कस्मादश्रुपूर्णेक्षणोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

आविर्भावमिति । श्रीपरमहंसदेवः अश्रुभिः अक्षैः पूर्णं भूते ईक्षणं नयने यस्येतादृशः सद् अब्रवीत् उक्तवान् किमित्याह—हे ऋपे ! तव नरेन्द्रस्येत्यर्थः । आविर्भावं भूलोके

अवतारं लोकानां भूतलवासिनां जनानां कल्पान्देहेने शिवायं जानः इत्यहमवैमि
जानामि । परं स्वया कस्मात् कारणात् चिरायितम् आगमने विलम्बः कृत ॥ १४ ॥

किमारब्धमनेनेति नरेन्द्रधिप्रितान्तरः ।

सत्यमुन्माद पचायमसम्यङ्प्रल्लापतः ॥ १५ ॥

किमारब्धमिति । नरेन्द्र अनेन महात्मना इदं सर्वं किमारब्धमुपक्रान्तम् इति त्रिचार्यं
चित्रित आश्चर्यभावनापूर्णं आन्तर हृदयं यस्य एतादृशः अजनि । मनसि विचारयामास
च अमन्त्रप्रलापत अमन्त्रज्ञाः पूर्वापरसम्बन्धरहिता प्रलापा वचनानि सादृशवचनहेतो
अयम् एतस्य वचनपरिपाटी उन्माद एव उन्मत्तप्रलाप एव ॥ १५ ॥

परं स्वस्योपदेशेषु नासीन् किञ्चिदसङ्गतम् ।

एतदुक्तं वचोजातं माति मेऽनुभवान्मकम् ॥ १६ ॥

परमिति । परमिति पचान्तरे तथापि अयम् महात्मनः उपदेशेषु एतादृशः उपदेशा
अनेन क्रियन्ते ईश्वरभक्तिविषयादिषु किञ्चिदपि किमपि अमङ्गत पूर्वापरसम्बन्धरहित्यात्
उन्मत्तप्रलापसदृशम् नासीत् न प्रयभात् । यत् एतेन उक्तं व्याहृतं वचोजातं सर्वाणि
वचांसि मे मह्यम् अनुभवान्मक साक्षात्कारस्वरूपं प्रतिभाति ॥ १६ ॥

अथात्प्रोक्ति समाकर्ण्य 'शक्यते द्रष्टुमाश्वरः ।'

कुतोऽप्यद्भुतपूर्वा सोऽमनाक्चिभ्रमना अभूत् ॥ १७ ॥

अथेति । अध्यानन्तरम् 'ईश्वरः द्रष्टुं प्रणयञ्च ज्वलोकयितुं शक्यते' इति अस्य परमहंसस्योक्तिं
वचनं समाकर्ण्य निरात्म्य । कीदृशीमुक्तिं कुतोऽपि कस्माच्चिदपि अन्वय्यक्तेः पूर्वं श्रीपरम-
हंसदर्शनात् प्राक् अधुनाम्, स नरेन्द्रः अमनाक् अतिशयेन चित्रपूर्णं मनः यस्य एतादृशः
अद्भुतप्रतिभान्तःकरणः अभूत् जानः । पूर्वतु मया कस्मादपि न श्रुतं यदीश्वरः द्रष्टुं
शक्यते अनेन तादृशमाश्वासनं दत्तम् इत्यहो आश्चर्यम् ॥ १७ ॥

'प्रसन्नस्त्वां यथा लोक्य सम्भाषणपरो मिथः ।

साक्षात्कृतेश्वरा एवं वार्ता कर्तुमलं वयम्' ॥ १८ ॥

प्रसन्न इति । यथा येन प्रकारेण त्वां नरेन्द्रम् आलोक्य मिथः परस्परं सम्भाषणे वार्ता-
लापे परः आसक्तः अस्मीति शेषः । तथैव वयं साक्षात्कृतः प्रणयचदर्शनविषयीकृतः ईश्वरः
यै एतादृशा वार्ता कर्तुम् ईश्वरेण सह सम्भाषणादिकं विधानं अलं समर्थाः ॥ १८ ॥

'सम्पन्नैः पुत्रदारेषु संसक्ता विषयेषु च ।

तदभावे रुदन्त्येते मेशार्थं कोऽपि रोदिति ॥ १९ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ धनसम्पत्सु पुत्रदारेषु स्त्रीपुत्रादिषु च विषयेषु च शब्दस्पर्शा-
दिभौतिकविषयेषु संसक्ता आमक्ता सर्वसाधारणजना इति शेषः । तदभावे धनसम्प-
त्पुत्रदारादीनामभावे पते रुदन्ति शोकाकुला भवन्ति । परंतु एतादृशं दुःखं तैः पुत्राद्यभावे
प्रकटीक्रियते तादृशं ईश्वरार्थम् ईश्वरप्राप्त्यर्थं न कोऽपि रोदिति शोकाकुलः भवति ॥ १९ ॥

यदि स्त्रैस्ततमेवेदो हृदं व्याकुलचेतसा ।

प्रतीक्ष्येत भुयं मन्ये हृदयेते भाष्यतेऽपि वा ॥ २० ॥

यदीति । यदि चेत् ईशः परमेश्वरः हृदं मनोनिग्रहपूर्वकं व्याकुलेन अत्युत्कण्ठितेन चेतसा अन्तःकरणेन प्रनीचयेत् ईश्वरप्राप्त्यपेक्षा क्रियेत तर्हि भ्रवं निश्चयेन स परमेश्वरः दृश्यते प्रत्यक्षीक्रियते भाष्यतेऽपि वा तेन सह वार्तालापोऽपि कर्तुं शक्यः । परन्तु तादृशेश्वरप्राप्तिविषये न कस्याप्यौत्कण्ठ्यं परिदृश्यते इति भावः ॥ २० ॥

परं अस्तं प्रतीक्षेत साधुपातं समुत्सुकः ।

वृथा सन्देहसन्देहदोहदोहदो वालिशो जनः ॥ २१ ॥

परमिति । परमिति पक्षान्तरे परंतु तं परमेश्वरं समुत्सुकः उत्कण्ठापरः साधुपातं साधुनयनं यथा स्यात्तथा अधुसलिलपूर्णनयनः प्रतीक्षेत प्रतीक्षां कुर्वीत । एतदभावे जनः लोकः वृथा सन्देहाः निरर्थका ये संशयाः तेषां सन्देहः समूहः स एव दोहदः अभिलषितं यस्य एतादृशा एव वालिशः वैधेयः जनः लोकः दृश्यते । साधुपातं ईश्वरदर्शनप्रतीक्षां न कृत्वा वृथैव सन्देहपूर्णमानसा वालिशा जना इतस्ततः दृश्यन्ते ॥ २१ ॥

नास्त्यलपोऽपि विकल्पोऽसौ कृतसाक्षात्कृतिः स्वयम् ।

श्रद्धेयो निर्मलस्वान्तः सोन्मादोऽपि महानयम् ॥ २२ ॥

नास्त्यलपोऽधीति । अस्मिन्विषये अहपोऽपि अंशतोऽपि विकल्पः सन्देहः न अस्ति यत् असौ महात्मा स्वयम् कृतः विहितः साक्षात्कारः कृतेश्वरप्रत्यक्षदर्शनः अस्ति । अत एव श्रद्धेयः विश्वासाहः निर्मलं पवित्रम् अन्तः अन्तःकरणं यस्य एतादृशः वर्तते । निःसन्देहमग्रे कृतभगवत्साक्षात्कारः विद्यते अत एव उन्मादेन सह वर्तते इति सोन्मादः अपि आपाततः विलिप्तचित्त इति दृश्यमानोऽपि अयं परमहंसदेवः महान् 'महात्म्यपदवाच्य' इत्यत्र न कोऽपि सन्देहलेश इति भावः ॥ २२ ॥

इति मत्वा प्रयातस्य नरेन्द्रस्य मनस्तनू ।

अधिकाधिकमाकृष्टे स्वयंवृत-गुरुं प्रति ॥ २३ ॥

इति मत्वेति । इति इत्थं पूर्वोक्तश्लोकवर्णनानुसारं मत्वा चिन्तयित्वा प्रयातस्य स्वनिवासस्थानं गतस्य नरेन्द्रस्य मनस्तनू शरीरमानसे स्वयंवृतः आत्मना एव निर्धारितः यः गुरुः देशिकाचार्यः तं प्रति अधिकाधिकम् उत्तरोत्तरमधिकमेव आकृष्टे आकर्षणविषयीकृते । गृहं गतस्यापि तस्य मनः शरीरं च पुनरागमनेच्छुके अभूतामिति भावः ॥ २३ ॥

शिथिलं तु गतस्येतो विद्याध्ययनसंकटात् ।

भाषणाशनपानेषु तन्मयं तन्मनोऽजनि ॥ २४ ॥

शिथिलं खिति । तु परन्तु इतः गुरुसकाशात् गृहं प्रति गमनानन्तरं तस्य नरेन्द्रस्य मनः विद्याध्ययनस्य पाठ्यक्रमपुस्तकादीनाम् अध्ययनमेव संकटम् अन्तरायः तस्माच्छिथिलम् उत्साहरहितं तथा भाषणम् अन्यैः सह वार्तालापः अशनं भोजनं पानम् इत्यादिष्वपि तन्मनः तन्मयं परमहंसगुरुविषयकविचारमयम् अजनि जातम् । विद्याध्ययनसंभाषण-भोजनादिष्वपि शिथिलादरो जातः इति भावः ॥ २४ ॥

तस्यादरः प्रवृद्धोऽभूद्रामकृष्णे निरन्तरम् ।

मूल्यं शातगुणं रत्नं विज्ञातुर्लभतेऽधिकम् ॥ २५ ॥

अवतारं लोकानां भूतलवासिनां जनानां कल्याणहेतवे शिष्यार्थं जात इत्यहमवैमि
जानामि । परं स्वयां कस्मात् कारणात् चिरायितम् आगमने विलम्बं कृतं ॥ १४ ॥

किमारब्धमनेनेति नरेन्द्रश्चित्रितान्तरं ।

सत्यमुन्मादं पद्यायमसम्बद्धप्रलापतः ॥ १५ ॥

किमारब्धमिति । नरेन्द्रं अनेन महात्मना हृदयं सर्वं किमारब्धमुपकान्तम् इति शिष्यार्थं
चित्रितं आश्चर्यभावनापूर्णं आन्तरं हृदयं यस्य एतादृशं अजनि । मनसि विचारयामास
च असम्बद्धप्रलापतं असम्बद्धां पूर्वापरसम्बन्धरहितां प्रलापां घञनानि तादृशवचनहेतो
अयम् एतस्य वचनपरिपाटी उन्मादं एव उन्मत्तप्रलापं एव ॥ १५ ॥

परं ऋस्योपदेशेषु नासीत् किञ्चिदसङ्गतम् ।

एतदुक्तं वचोजातं भाति मेऽनुभवात्मकम् ॥ १६ ॥

परमिति । परमिति पञ्चान्तरे तथापि अस्य महात्मन उपदेशेषु यादृशा उपदेशा
अनेन क्रियन्ते ईश्वरभक्तिविषयादिषु किञ्चिदपि किमपि असङ्गतं पूर्वापरसम्बन्धराहित्यात्
उन्मत्तप्रलापसदृशम् नासीत् न प्रत्यभात् । यत् एतेन उक्तं श्याङ्कतं वचोजातं सर्वाणि
वचोसि मे मह्यम् अनुभवात्मकं साक्षात्कारस्वरूपं प्रतिभाति ॥ १६ ॥

अथाऽऽत्रोक्तिः समाकर्ण्य 'शक्यते द्रष्टुमीश्वरं ।'

कुतोऽप्यद्भुतपूर्वा सोऽमनाकिञ्चनमना अभूत् ॥ १७ ॥

अथेति । अयानन्तरम् 'ईश्वरं द्रष्टुं प्रत्यक्षं अवलोकयितुं शक्यते' इति अस्य परमहंसस्योक्तिं
वचनं समाकर्ण्य निशम्य । कीदृशीमुक्तिं कुतोऽपि कस्माच्चिदपि अन्वय्यनेन पूर्वं श्रीपरम-
हंसदर्शनात् प्राक् अधुनाम्, स नरेन्द्रं अमनाक् अतिशयेन चित्रपूर्णं मनः यस्य एतादृशं
अद्भुतप्रतिज्ञान-करणं अभूत् जातं । पूर्वं तु मया कस्मादपि न श्रुतं यदीश्वरं द्रष्टुं
शक्यते अनेन तादृशमाधासनं दानम् इत्यहो आश्चर्यम् ॥ १७ ॥

'प्रसन्नस्त्वां यथात्योक्त्य सम्भाषणपरो मिथः ।

साक्षात्कृतेश्वरा एयं वार्तां कर्तुमलं वयम्' ॥ १८ ॥

प्रसन्न इति । यथा येन प्रकारेण त्वां नरेन्द्रम् आलोक्य मिथं परस्परं सम्भाषणे वार्ता-
लापे परं भासक्तं अस्मीति शेषः । तथैव वयं साक्षात्कृतं प्रत्यक्षदर्शनविषयीकृतं ईश्वरं
यै एतादृशा वार्तां कर्तुम् ईश्वरेण सह सम्भाषणादिकं विधातुं अलं समर्थाः ॥ १८ ॥

'सम्पत्तौ पुत्रदारेषु संसत्ता विषयेषु च ।

तद्भावे रुदन्त्येते नैशार्थं कोऽपि रोदिति ॥ १९ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ धनसम्पत्तौ पुत्रदारेषु स्त्रीपुत्रादिषु च विषयेषु च शब्दस्पर्शा-
दिभौतिकविषयेषु ससत्ता आमत्ता सर्वसाधारणजना इति शेषः । तद्भावे धनसम्प-
त्पुत्रदारादीनामभावे एते रुदन्ति शोकाकुला भवन्ति । परंतु यादृशं दुःखं तैः पुत्राद्यभावे
प्रकटीक्रियते तादृशं ईशार्थम् ईश्वरप्राप्त्यर्थं न कोऽपि रोदिति शोकाकुलं भवति ॥ १९ ॥

यदि ऋतंतमेवेशो हृदं व्याकुलचेतसा ।

प्रतीक्ष्येत भुवं मन्ये हृदयते भाष्यतेऽपि वा ॥ २० ॥

यदीति । यदि चेत् ईशः परमेश्वरः दृढं मनोनिग्रहपूर्वकं व्याकुलेन अत्युत्कण्ठितेन चेतसा अन्तःकरणेन प्रतीक्षेत ईश्वरप्राप्त्यपेक्षा क्रियेत तर्हि ध्रुवं निश्चयेन सः परमेश्वरः दृश्यते प्रत्यक्षीक्रियते भाष्येतेऽपि वा तेन सह वार्तालापोऽपि कर्तुं शक्यः । परन्तु तादृशैः श्वरप्राप्तिविषये न कस्याप्यौत्कण्ठ्यं परिदृश्यते इति भावः ॥ २० ॥

परं व्रजस्तं प्रतीक्षेत साश्रुपातं समुत्सुकः ।

वृथा सन्देहसन्दोहदोहदो वालिशो जनः ॥ २१ ॥

परमिति । परमिति पश्चान्तरे परन्तु तं परमेश्वरं समुत्सुकः उत्कण्ठापरः साश्रुपातं साश्रुनयनं यथा स्यात्तथा अश्रुसलिलपूर्णनयनः प्रतीक्षेत प्रतीक्षां कुर्वति । एतद्भावे जनः लोकः वृथा सन्देहाः निरर्थका ये संशयाः तेषां सन्दोहः समूहः स एव दोहदोः अभिलषितं यस्य एतादृशा एव वालिशः वैधेयः जनः लोकः दृश्यते । साश्रुपातं ईश्वरदर्शनप्रतीक्षां न कृत्वा वृथैव सन्देहपूर्णमानसा वालिशा जना इतस्ततः दृश्यन्ते ॥ २१ ॥

नास्त्यल्पोऽपि विकल्पोऽसौ कृतसाक्षात्कृतिः स्वयम् ।

श्रद्धेयो निर्मलस्वान्तः सोन्मादोऽपि महानयम् ॥ २२ ॥

नास्त्यल्पोऽपीति । अस्मिन्विषये अल्पोऽपि अंशतोऽपि विकल्पः सन्देहः न अस्ति यत् असौ महात्मा स्वयम् कृतः विहितः साक्षात्कारः कृतेश्वरप्रत्यक्षदर्शनः अस्ति । अत एव श्रद्धेयः विश्वासाहः निर्मलं पवित्रम् अन्तः अन्तःकरणं यस्य एतादृशः वर्तते । निःसन्देहमर्थं कृतमगवत्साक्षात्कारः विद्यते अत एव उन्मादेन सह वर्तते इति सोन्मादोः अपि आपाततः विज्ञिप्तचित्त इति दृश्यमानोऽपि अर्थं परमहंसदेवः महान् 'महात्मपदवाच्य' इत्यत्र न कोऽपि सन्देहलेश इति भावः ॥ २२ ॥

इति मत्त्वा प्रयातस्य नरेन्द्रस्य मनस्तनु ।

अधिकाधिकमाकृष्टे स्वयंचतु-गुरुं प्रति ॥ २३ ॥

इति मत्वेति । इति इत्थं पूर्वोक्तश्लोकवर्णनानुसारं मत्त्वा चिन्तयित्वा प्रयातस्य स्वन्निवासस्थानं गतस्य नरेन्द्रस्य मनस्तनु-शरीरमानसे स्वयंचतुः आत्मना एव निर्धारितः यः गुरुः देशिकाचार्यः तं प्रति अधिकाधिकम् उत्तरोत्तरमधिकमेव आकृष्टे आकर्षणविषयीकृते । गृहं गतस्यापि तस्य मनः शरीरं च पुनरागमनेच्छुके अमृत्यामिति भावः ॥ २३ ॥

शिथिलं तु गतस्येतो विद्याध्ययनसंकटात् ।

भाषणाशनपानेषु तन्मयं तन्मनोऽजनि ॥ २४ ॥

शिथिलं त्विति । तु परन्तु इतः गुरुसकाशात् गृहं प्रति गमनानन्तरं तस्य नरेन्द्रस्य मनः विद्याध्ययनस्य पाठ्यक्रमपुस्तकादीनाम् अध्ययनमेव संकटम् अन्तरायः तस्माच्छिथिलम् उत्साहरहितं तथा भाषणम् अन्यैः सह वार्तालापः अशनं भोजनं पानम् इत्यादिविषयि तन्मनः तन्मयं परमहंसगुरुविषयकविचारमयम् अजनि जातम् । विद्याध्ययन-तन्भाषण-भोजनादिविषयि शिथिलादरो जातः इति भावः ॥ २४ ॥

तस्याच्छरः प्रवृद्धोऽमूद्रामकृष्णे निरन्तरम् ।

मूल्यं ज्ञातगुणं रत्नं विज्ञातुर्लभतेऽधिकम् ॥ २५ ॥

तस्यादर इति । श्रीरामकृष्णे तस्य आदर पूज्यभाय निरन्तरम् अहर्निश प्रवृद्धं वृद्धिं गतं अभूत् जातं । अर्थान्तर-यासनाद्—ज्ञाता विदिता गुणा भास्वरत्वाद्य' यस्य एव विधि रत्न मण्यादिक विज्ञानु रत्नगुणैः परिषितात् गुणप्राहकात् अधिक साधारणव्यक्ति निश्चितान्मूल्यादप्यकथिमूल्य एभते प्राप्नोति । रत्नभिरेता रत्नगुणज्ञानु श्रेतु अन्यत्रनदीय-मानादधिक धन प्राप्नोति इति भाव ॥ २५ ॥

संवीक्षितु कामयाने दक्षिणेशं तदक्षिणी ।

सिन्धुः समृद्धिमायातुं चन्द्रोदयमपेशते ॥ २६ ॥

सवीक्षितुमिति । तस्य नरेन्द्रस्य अक्षिणी नेत्रे, दक्षिणेश दक्षिणेश्वरस्य भवतारिणी-मन्दिर तद्वत् श्रीरामकृष्णदेवमित्यर्थं द्रष्टुं कामयाने इष्टुके अभूतामिति शेषः । तत्र दृष्टान्तं सिन्धुः समृद्धिम् अधिकां स्वजलसमृद्धिम् आयातुम् अधिगन्तु चन्द्रोदय हिमालो-रुदयाचलागमनमपेक्षते अभिलषति ॥ २६ ॥

श्रीगणेशं विधातुं या स्वात्यन्तिरशिवातये ।

अद्वितीयं कदाप्येव गुरोराधममाययौ ॥ २७ ॥

श्रीगणेशमिति । स्वस्य नामन यत् आयन्तिकं सर्वश्रेष्ठ यच्छिष्य कक्ष्याणम् अप्यात्म-ज्ञान तस्य आसये लाभाय एव नरेन्द्र' कदाचित् समये अद्वितीय' स्वेन सह क्वमपि अन्य न गृहीत्वा एकाकीत्यर्थं । गुरो श्रीरामकृष्णदेवस्य आधम दक्षिणेश्वरमन्दिरम् आययौ प्राप । अद्वितीय निरूपम इत्यपि ध्वन्यते ॥ २७ ॥

श्रीविश्वनाथ-पुत्रोऽयं विश्ववन्द्यस्य मन्दिरम् ।

एत्य विश्वात्मभावस्थो विश्वसदेशदो धर्मी ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथेति । श्रीविश्वनाथदेवस्य पुत्र अथ नरेन्द्रदेव विश्वेन लोकैरित्यर्थं । वन्द्यस्य वन्दनीयस्य मन्दिर दक्षिणेश्वरम् एव आगत्य विश्वमेव आत्मा यस्मिन् एतादृशो य' भाव' मानसिकी भावना तस्या निष्ठति तादृश' भूत्वा विश्वसदेश विश्वभ्रातृत्वभावनापूर्णं धर्मसम-न्वयस्वरूपं ददाति तच्छील' धर्मी शुशुभे ॥ २८ ॥

व्याहृतन् स्वागतं तस्मै समासीनमुपाययौ ।

तन्मुखे दृष्टिमासज्य निर्निमेषं क्षणं स्थितः ॥ २९ ॥

व्याहरश्चिति । 'गुरुः' इति पदम् अप्याहृतम् श्रीरामकृष्णदेव' तस्मै नरेन्द्राय स्वागतं व्याहरन् 'आगम्यताम् उपविरयताम्' इत्यादिशब्दै कृतत'स्वागत' समासीन सविधे उपविष्ट त नरेन्द्र प्रति उपाययौ समीपमागत । तथा दृष्टिं स्वनयने तस्य नरेन्द्रस्य मुखे आसज्य निधाय क्षण क्षणकालपर्यन्त निर्निमेष निमिषोन्मेषरहित यथा तथा स्थित मौनमास्था-यावनस्थौ ॥ २९ ॥

स्वनाशुचरितैः कैश्चित् सार्धं शब्दे शनैरिमम् ।

दक्षिणेशगतो योगी दक्षिणेन पदाऽस्पृशात् ॥ ३० ॥

स्ववागिति । स्वस्य या वाक् गी तथा उचरितैः उक्तैः कैश्चित् अपराशतैः शब्दै सह दक्षिणेशगत' योगी श्रीरामकृष्णदेव' इमम् नरेन्द्र दक्षिणेन पदा चरणेन अस्पृशात् स्पृष्ट-वान् । स्वशिष्य भूमानन्दानुभवार्थमिष्यर्थः ॥ ३० ॥

अचरौऽथ चरो लोकस्त्यक्त्वा भेदं परस्परम् ।

अखण्डाद्वैतरूपात्मा महावर्त इवाभ्रमत् ॥ ३१ ॥

अचर इति । अचरः स्थिरः अथ तथैव चरः भ्रमणशीलः लोकः जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सकलमपि जगत् परस्परम् अन्योन्यस्मिन् विद्यमानं भेदं विभिन्नताम् अयं वृक्षः अयं पर्वतः अयं मानवः अयं पशुर्वा इत्याकारकं भेदं त्यक्त्वा परिहाय सर्वमपि वस्तुजातं महति आवर्ते अभ्रमसां भ्रमे 'स्यादावर्तोऽभ्रसां भ्रमः' इत्यमरः । तस्मिन्निव अभ्रमत् भ्रमणशीलं अभवत् । एतादृशः अनुभवः अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनसदृशः इति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

ज्योतिरन्त्यहन्नसंकीर्णे क्वचित् सम्प्रति वेगतः ।

अनन्ते गृहमर्त्यादि वस्तुजातं प्रलीयते ॥ ३२ ॥

ज्योतिरिति । ज्योतिषां सूर्यनक्षत्राणां यत्सहस्रम् गणनातीतनक्षत्रादीनीत्यर्थः । तेन संकीर्णं परितो व्याप्तं तस्मिन् क्वचिद्वनन्ते अनाद्यनन्तमूर्त्ति सम्प्रति श्रीपरमहंसदेवस्पर्शानन्तरं वेगतःश्रेण गृहाणि निवासस्थानभूतानि मन्दिराणि मर्त्याः मानुषा आदयः यस्मिन् तादृशं वस्तुजातम् स्थावरजंगमात्मकं सर्वमपि जगद् प्रलीयते लीनं जायते इति नरेन्द्रेणानुभूतम् ॥ ३२ ॥

एतमनुभवं नरेन्द्रश्चद्वैरेव वर्णयति—

महत्त्वेऽखिलग्रासे तेजस्तोमे द्रुतं हुता ।

लीना दीनेव सा हन्त ! ममाहन्ताऽणुरूपिणी ॥ ३३ ॥

महत्तम इति । महत्तमे अतिमहति अखिलं वस्तुजातं ग्रसति तच्छरीलः अखिलग्रासः सर्वग्रसनशीले इत्यर्थः । तेजसः अलौकिकप्रकाशस्य स्तोमे समूहे द्रुतं सत्वरं हुता आहुती-कृता मम नरेन्द्रस्य अणुरूपिणी अतिलघुप्रमाणा अहन्ता 'अहं नरेन्द्रः' इत्याकारकोऽहंकारः दीना असहाया इव लीना इव अदर्शनं गतेव हन्त इत्याश्रयैः । अनन्ते तेजस्तोमे विलीनः नरेन्द्र आत्मनः अस्तित्वमपि विस्मृतवानिति भावः ॥ ३३ ॥

'महत्त्वं प्रविलुप्तं मेऽखिलभौतिकवस्तुनः ।

एकीभूय किमप्यास्ते तेजोमयमिवाद्भुतम्' ॥ ३४ ॥

महत्त्वमिति । मे मदर्थम् अखिलस्य भौतिकस्य पाञ्चभौतिकस्य वस्तुनः वस्तुजातस्य इति जाल्यैकवचनं महत्त्वं पार्थक्येन अवस्थानं प्रविलुप्तं पूर्णतया नष्टम् । तथा सर्वमपि चराचरं किमपि अवर्णनीयं तेजोमयं सूर्यकोटिसमप्रममिव अद्भुतम् आश्चर्यकरम् आस्ते इति मयाऽनुभूतम् ॥ ३४ ॥

स संवोध्यैध्यात्रवीदेनं किमिदं भवता कृतम् ।

भयाक्रान्तनिजस्थान्तः कथं क्षितौऽन्तकान्तिके ॥ ३५ ॥

स संवोध्येति । स नरेन्द्रः पुनं परमहंसं संवोध्य हे महात्मन् ! एतादृशं संवोधनं विधाय अत्रवीथ उक्तवान् किमुक्तवानित्याह—भवता त्वया इदं मम तादृशानुभूतावस्थायां क्षेपणस्वरूपं भवता किं किमर्थं कृतं विहितम् । भयेन भीत्या आक्रान्तम् अभिभूतं निजस्य स्वान्तं मानसं यस्यैतादृशः अहम् अन्तकस्य कृतान्तस्य अन्तिके समीपे कथं क्षितः परिक्षितः

अस्मि इति प्रथमं पृतादृशी ममावस्था तु मरणतुल्याऽभूदिति भावः । भूमानुभवात्
किञ्चित् परावृत्तो अर्धोन्मीलितावस्थाया नरे द्र एवमुक्तवानिति भावः ॥ ३५ ॥

यमश्चरामप्रयातस्य स्यार्ता क्व पितरौ मम ।

गदतोऽस्याम्पृशद्वक्षु शान्तं वीक्ष्य स्मिताधरः ॥ ३६ ॥

यमधामेति । यमधामं मृत्यु प्रयातस्य प्राप्तस्य मम पितरौ जननीजनकौ क्व स्याताम्
अदेहावलम्बित्वात्तौ तु मृताविव जायेयाताम् । एव गदतः भाषमाणस्य नरेन्द्रस्य
यद्य उरस्थलं तं नरेन्द्रं ज्ञान्तु वीक्ष्य साधारणावस्थागतस्रबलोक्ष्य स्मिताधरः मन्दाहास्य
कुर्वाणः अपृशत् हस्तेन स्पृष्टवान् ॥ ३६ ॥

स्वास्थ्यं गतेन तेनापि मेने मूढलयन्मनः ।

कथमस्य प्रभावेण स्वयं दुर्बलतामयात् ॥ ३७ ॥

स्वास्थ्यमिति । स्वास्थ्यं स्वस्थता गतेन प्राप्तेन तेन अपि नरेन्द्रेणापि इदं मेने
स्मिन्तितम् । किं चिन्तितमियाह—मम नरेन्द्रस्य मनः अन्तःकरणं तु बलवत् स्थामद्युक्तं
इदं नरेन्द्रस्य महामनः प्रभावेण शक्या स्त्रयं दुर्बलतां शृणुशक्तिना अयात् प्राप्तम् ॥ ३७ ॥

आगन्तुः स्यादयं गूढो मनःसम्मोहनः किमु ।

योगः कोऽपीन्द्रजालं वा रहस्यं किमपि भुवम् ॥ ३८ ॥

आगम इति । अस्य महान्मनः स्पर्शमात्रेण यदहं एतादृशं—प्रभावितं एतत् मम
प्रभावितं गूढं रहस्यमयं आगमं तन्मन्त्राद्यं स्यात् भवेत् अथवा मनसः मानसस्य
सम्मोहनं स्वमनःप्रभावणापरमानसोपरि विजयसम्पादनात्मकं सम्माहनविद्यावलं किमु ।
अथवा नयं योगः अष्टाङ्गयोगसिद्धिषु कश्चिसिद्धिप्रकारः आहोस्वित् इन्द्रजालं
परस्य दृष्टवञ्चनं विधाय किमपि विधानं यं शक्तिविशेषं तदिन्द्रजालं स्यात् इति न
जानामि । भुवः निश्चयेन इदं किमपि रहस्यम् अज्ञातकारणा रहस्यमयी घटना ॥ ३८ ॥

मामुत्पत्तयितुं सोऽलं यथा वृक्षसमीरणः ।

अचलेनाचलनेनैव स्थेयं तं प्रति सम्प्रति ॥ ३९ ॥

मामुत्पत्तयितुमिति । स परमहंसमहामाम् उपायितुं मानसिकबलदुक्तं मां व्याप-
यितुम् अलसमर्थं जान इति शेषः । कथमिदं युपमयाह—यथा समीरणं बलवान् वातः
वृक्षं पातयितुमलं भवति तद्वत् । परंतु अधुना एतादृशं कदापि न भवेत् यतः मया नरेन्द्रेण
तुं संप्रति हृदानीं तं प्रति तस्य महामनः पुरतः अचलेन स्वस्थानेऽप्यन्तस्त्रियरेण
अचलेन पर्वतेनेव स्थेयं स्यात्तद्व्यम् यथा प्रबलवायुनाऽपि पर्वतं न कम्पत तद्वदहमपि
स्थिरं भविष्यामि यनाहमननं न पुनः प्रभावितं स्याम् इति भावः ॥ ३९ ॥

प्रभुश्चालयितुं यो मां स्वैर्याद् धैर्याद् बलाद् वलात् ।

भ्रुवः सोऽस्ति महानात्मा कथं साधारणो जनः ? ॥ ४० ॥

प्रभुरिति । य परमहंसं मां बलवन्मानसमपि नरेन्द्रं बलान् बलाकारेणैव मां मम
स्वैर्यात् स्थिरतायां धैर्यात् धारतायां बलान्मनोबलादपि चालयितुं व्यापयितुं प्रभुः
समर्थं जातः स भुवः निश्चयेन महान् आत्मा महान् पुरुषः अस्ति । कथमेतादृशशक्तिशाली
बलात्साधारणः इतद्व्यक्तिवत् जनः भवदिति शेषः ॥ ४० ॥

प्रयात्स्त्रेकेन मार्गेण ममेहास्य परेण तु ।

तथापीहे समायातुं दक्षिणेश्वरमद्भुतम् ॥ ४१ ॥

प्रयातीति । मम नरेन्द्रस्य ईहा अभिलाषः एकेन स्वैष्टेन मार्गेणाध्वना प्रयाति गच्छति परमस्य महात्मनः इच्छा अपरेणैव मार्गेण गन्तुमिच्छति । परस्परविरुद्धाभिलाषावावां स्वः । तथापि अहं नरेन्द्रः दक्षिणेश्वरं समायातुम् आगन्तुम् ईहे वाञ्छामि इति यत्किञ्चिदस्ति तदद्भुतमेव ॥ ४१ ॥

उक्तिष्यु कापि तस्याहमुन्मादमिव लक्षये ।

तथापि सर्वतो मन्ये नार्हन्तीमास्तिरस्कृतिम् ॥ ४२ ॥

उक्तिष्विति । अहं नरेन्द्रः तस्य महात्मनः कापि कासुचित् 'उक्तिषु वचनेषु 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः । उन्मादमिव उन्मत्ततासदृशं किमपि अनिर्वचनीयं लक्षये प्रत्यक्षीकरोमि, तथापि इमाः अस्य महात्मनः उक्तयः सर्वतः सर्वप्रकारेण तिरस्कृतिं तिरस्कारं न अर्हन्ति सर्वथा वचनानि न तिरस्कारार्हाणि इति भावः ॥ ४२ ॥

उन्मोच्चयितुमात्मानं तस्याकर्षणतश्चिरात् ।

असम्भवमिवाभाति लोहकान्तादयो यथा ॥ ४३ ॥

उन्मोचयितुमिति । आत्मानं स्वयं चिरात् चिरकालपर्यन्तमपि तस्य महात्मन आकर्षणात् बलादाकर्षात् उन्मोचयितुम् असम्भवमिव अशक्यमिव आभाति प्रतीयते । तत्र दृष्टान्तः यथा लोहकान्तात् अयस्कान्तापरनामकसुन्वकपापाणविशेषात् अयः लोहं आकर्षणतः मोचयितुमशक्यं तद्वत् ॥ ४३ ॥

स्नेहाच्चित्तेन चित्तेन विस्फुटोऽप्यचिरादयम् ।

न्यवर्तत समाकृष्टः स्वावासमिव नीडजः ॥ ४४ ॥

स्नेहाविष्टेनेति । स्नेहाविष्टेन प्रेमपूरितेन चित्तेन मानसेन विस्फुटः गन्तुमनुशातोऽपि अयं नरेन्द्रः अचिरात् किञ्चित्कालानन्तरमेव समाकृष्टः सुम्बकेन आकृष्टं लोहमिव पुनः तत्रैव दक्षिणेश्वरे न्यवर्तत तत्रापि दृष्टान्तः । यथा नीडजः नीळे जायते इति पंथी इतस्ततः परिभ्रम्य स्वावासमिव वृक्षादेरुपरि निर्मितनिजनिवासस्थानमिव । यथा पद्मरथः इतस्ततो भ्रमणपूर्वकं पुनरपि निजनीडं प्रत्यावर्तते तद्वन्नरेन्द्रोऽपि गुरुणा विस्फुटः अपि तत्समीपनेवागन्तुमिथेष आकर्षणयलादिति भावः ॥ ४४ ॥

सुविश्वस्तमना धीरः सावधानश्च संयतः ।

नरेन्द्रः कश्चिदुद्याने रामकृष्णं व्यलोकयत् ॥ ४५ ॥

सुविश्वस्तमना इति । सुविश्वस्तमना गुरौ विश्वासपूर्णं मनः अन्तःकरणं यस्य पृतादृशः धीरः धैर्यशाली, सावधानः स्थिरचित्तः संयतः जितेन्द्रियश्च नरेन्द्रः कश्चित् कस्मिंश्चिदुद्याने रामकृष्णं परमहंसं व्यलोकयत् दृष्टवान् ॥ ४५ ॥

विरोधश्चः सकलः शान्तः स्नेहसारे स्थितं मनः ।

दर्शनादेव देवस्य नरेन्द्रो नतमस्तकः ॥ ४६ ॥

विरोध इति । सकलः सम्पूर्णः विरोधः गुरुणा सह मतभेदावस्था शान्तः अन्तं गतः

नरेन्द्र श्रीरामकृष्णपरमहंसै पूर्णरूपेण विश्वस्तहृदयो जात इति भावः । तथा तस्य मनः
अन्तःकरणं चोहसारे उच्यतेमाध्यामिकप्रेमिणि स्थितम् तस्मिन्ननरेन्द्रः प्रेमपूर्णहृदय
अभूदित्यर्थः । अस्मिन्नुद्याने देवस्य रामकृष्णदेवस्य दर्शनादेव अवलोकनादेव नरेन्द्रः
नम्र भक्त्या अवनत मस्तकम् उच्यतेमाह यस्य एतादृशः समजनीति शेषः ॥ ४६ ॥

त कर्मयोगदीक्षार्थं शिक्षार्थं लोकशोकहा ।

दक्षिणेशयतिर्दक्षोऽस्मिन्प्राक्षीत् भावगतः पुनः ॥ ४७ ॥

तं कर्मयोगेति । लोकशोकहा लोकानां शोकं दुःखम् अपहन्ति एतादृशः दक्षिणेशयति-
दक्षिणेश्वरकृतनिवासः यतिः रामकृष्णपरमहंस तं नरेन्द्रं प्रति कर्मयोगं जगत्कल्याणार्थं
फलाकांक्षारहितं कर्ममार्गं दीक्षार्थं कर्ममार्गं नरेन्द्रं दीक्षितं विधानुमित्यर्थः । तथा शिक्षार्थं
ज्ञानोपदेशार्थं दक्षः स्वकर्मणि कुशलः सन् पुनः एकवारं भावगतः भावमग्नः सन् आध्या-
त्मिकसाक्षात्कारार्थम् अस्मिन्प्राक्षीत् हस्तेन स्पृष्टवान् ॥ ४७ ॥

निर्विकल्पान्तरं प्राप याह्यचैतन्यशून्यताम् ।

गुरुत्तममगादीच्च सर्वं सत्तरमुत्तरम् ॥ ४८ ॥

निर्विकल्पान्तरं इति । नरेन्द्रः निर्विकल्पककरणशून्यम् आन्तरं यस्य एतादृशं बाह्यं
जगद्विषयकं चैतन्यम् इन्द्रियजन्यज्ञानं तेन शून्यतां राहित्यं प्राप अधिगतवान् । अस्या-
मवस्थायां गुरुणा यद्यत्स्पृष्टम् तत्सर्वमपि गुरुत्तमं देशिकेन्द्रम् अखिलं सत्तरं समीचीनतरं
योग्यतरम् उत्तरम् प्रभानुरूपमित्यर्थः । अगादीत् उक्तवान् ॥ ४८ ॥

किमुक्तवान् इत्याह—

किमर्थं ह्यथमायात् कुहस्थं कस्य कः पुनः ।

कियदन्ते अवस्थानं प्रस्थाने कान्तिमं पदम् ॥ ४९ ॥

किमर्थमिति । कस्य प्रभस्य किमुत्तरं दत्तवान् इत्येवाह स नरेन्द्रः—अस्मिन् जगति
किमर्थमायात् कथं केन प्रकारेण प्रागतः, स कुहस्थः अस्मात् कालात्पूर्वं कस्मिन् स्थाने
स्थितः, कस्य मनुष्यस्य देवस्य ऋषेर्वा कः किस्यन्धवान् तदा अस्मिन्लोके अवस्थानं
निवासं प्रस्थानं प्रयाणं वा कियदन्ते इति द्विवचनान्तं पदम् । पूर्वम् तस्य अन्तिमं
पदम् कः अस्माह्लोकात् प्रस्थानानन्तरं कुत्र तेन गन्तव्यमित्यादि सर्वमेव तेन निगदितम् ।
निर्विकल्पावस्थायां बाह्यनग्नकल्पनाशून्यं नरेन्द्रः स कश्चिद्विषयविमग्नहृत्गतः मुनि-
इत्यादि सर्वमपि तेन कथितमभूत् ॥ ४९ ॥

यदा 'न्नस्वरूपोऽहं' सविदस्य प्रजायते ।

क्षणदिव्यं पदं नैजं यास्यतीत्युक्तवान् गुरुः ॥ ५० ॥

यदानन्तं इति । गुरुः श्रीरामकृष्णपरमहंस इति इयम् उक्तवान् अग्रवीत् । किमुक्तवान्-
नित्याह—यदा यस्मिन् समये अयं 'नरेन्द्रः' इति व्यावहारिकनामधारकः अनन्तं भूमैव
स्वरूपः यस्य एतादृशः परमहंसस्वरूपः इत्यर्थः । इति पूर्वज्ञामीया अस्य सवित् ज्ञानं
प्रजायते उत्पद्यते तदा 'यदा पदेन 'तदा' इति संबध्यते तस्मिन्नेव समये अयं नैजं
निजस्य पदं स्थानं निजधामेत्यर्थः, यास्यति गमिष्यति इति ॥ ५० ॥

दृष्टश्रीगुरुवैराग्यतपोनैर्मल्यभावनः ।

अवतारवरिष्ठत्वं स्थानेऽस्मिन्नन्वभूद्यम् ॥ ५१ ॥

दृष्टश्रीति । दृष्टाः अनुभूताः श्रीगुरोः श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य वैराग्यं संसृतिं प्रति विरागः तपः तपस्या तदा नैर्मल्यभावना मनोनिर्मलता येनैतादृशः अयम् नरेन्द्रः अस्मिन् श्रीरामकृष्णे स्थाने योग्यमेव 'स्थाने' इति सप्तमीविकृतिप्रतिरूपकमव्ययम्, अवतारवरिष्ठत्वं सर्वश्रेष्ठः भगवतः अवतारस्वरूपोऽयमिति यथार्थमेवान्वभूदनुभूतवान् । उपरिनिर्दिष्टगुणैरवश्यमेवायमीश्वरावतारस्वरूपोऽयमिति निश्चितवान् ॥ ५१ ॥

सर्वाऽऽध्येन सिद्धेनाप्यलौकिकबलेन च ।

मम तुच्छविरोधस्य धृष्टता स्पष्टतां गता ॥ ५२ ॥

सर्वाराध्येनेति । अनेन सर्वैः अखिलैराराध्येन, पूजनीयेन सिद्धेन योगीश्वरेण, अलौकिकं दिव्यं बलं सामर्थ्यं यस्य एतादृशेन अनेन महात्मना साकं मम नरेन्द्रस्य तुच्छः मिष्फलः यः विरोधः मताभिन्नतादिस्वरूपः तस्य धृष्टता धाष्टवं योग्यतां विनैव अन्यैः साकं विरोधस्य निरर्थकता स्पष्टतां वैशद्यं गता प्राप्ता । व्यर्थमेव मयाऽनेन साधं मतविरोधोऽजायतेति भावः ॥ ५२ ॥

सर्वेष्वपि पार्षदेषु श्रीनरेन्द्रस्य स्थानं श्रेष्ठमासीदित्याह—

ये समर्थाः समानीताः रामकृष्णेन पार्षदाः ।

नरेन्द्रस्य पदं तेषु सर्वोच्चमिति निश्चितम् ॥ ५३ ॥

ये समर्था इति । श्रीरामकृष्णेन ये समर्था योग्यतमाः पार्षदाः सहायार्थं परितो वर्तमानाः कार्यकर्तारः समानीता एकत्रीकृता आसन्निति शेषः । तेषु सकलेषु पार्षदेषु नरेन्द्रस्य पदं स्थानं सर्वोच्चं सर्वोत्तममिति निश्चितं ध्रुवम् ॥ ५३ ॥

समाञ्चूनाद्युभावास्तां गुरुशिष्यौ परस्परम् ।

स्थितावेकात्म्यभावेन नूनं भिन्नशरीरिणौ ॥ ५४ ॥

समाकृष्टाविति । उभौ द्वापि गुरुशिष्यौ श्रीरामकृष्णनरेन्द्रौ परस्परम् अन्योन्यं प्रति समाकृष्टौ पुन्वकेन लोहं यथाकृष्टं भवति तद्वत् अन्योन्यं प्रति घृतादुरौ आस्ताम्, अभवताम् । द्वावपि तौ नूनम् एक एव आत्मा तदेवैकात्म्यं तस्य भावस्तेन स्थितौ द्वयोरपि गुरुशिष्ययोरआत्मा एक एव आसीत् व्यतिरेकस्तु केवलं भिन्नं शरीरं ययोरैतादृशौ तत्सुभौ द्वयोर्भिन्नशरीरयोरभ्यन्तरमेक एवात्मा विराजमानः आसीत् इति भावः ॥ ५४ ॥

स निष्णातो देशिकेन्द्रोऽद्वैतज्ञाननिधिर्महान् ।

असौ निरुपमः कर्मयोगाचार्यश्चरित्रवान् ॥ ५५ ॥

स निष्णात इति । स-परमहंसदेवः निष्णातः उपदेशकर्मसु अतिकुशलः देशिकेन्द्रः गुरुत्तमः महान् श्रेष्ठः अद्वैतज्ञानस्य 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म' इत्याकारकज्ञानस्य निधिः कोशः । असौ नरेन्द्रश्च निरुपमः उपमाशून्यः कर्मयोगाचार्यः निष्कामकर्मकर्ता लोकसंग्रहकारी चरित्रवान् अत्यन्तनिर्मलचरित्रः उभयोः संयोगः ज्ञानकर्मसंयोग इवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

परिभ्रमवशादस्य देवयुक्तस्य योगिनः ।

विश्वधर्मप्रकाशोऽस्तु चिराद्विश्वम्भरातले ॥ ५६ ॥

परिभ्रमवशादिति । अस्य 'देव' इति आख्यया युक्तस्य योगिन भावियते नरेन्द्र-
देवस्येयर्थं । परिभ्रमवशात् प्रयत्नवशात् चिरान् चिरकालानन्तरम् । अथ यावत् तादृश-
प्रकाशाभाव आसीदित्यर्थं । विश्वम्भरातले भूतले 'भूर्भूमिरचलानन्ता रमा विश्वम्भरा
रिधरा' इत्यमरः । विश्वधर्मस्य वेदान्तधर्मस्य प्रकाश प्रभा भरतु भवतु । एतद्योगिहृत्-
प्रयत्नफलस्वरूप नववेदान्तधर्मं सर्वस्मिन्नपि विश्वेस्मिन् प्रसरतु इति भावः ॥ ५६ ॥

विपश्चैः सुगमैश्चापि विविधैः समुपनमैः ।

संस्तृत्य पूर्णता नेतुं सयत्नोऽनुचरं गुरु ॥ ५७ ॥

विपश्चैरिति । गुरु परमहंसदेव विपश्चैः कठिनैः सुगमैः सरलैः एव विविधैर्विभिन्नैः
समुपनमैरुपायैः समयानुसारं प्रयुक्तैः भिन्नैरुपायैः अनुचरं नरेन्द्रदेव संस्तुय्य पवित्री-
कृत्य पूर्णता परिपूर्णत्वं नेतुं प्रापयितुं यत्नशीलं यभूव ॥ ५७ ॥

नरेन्द्रस्य अलौकिकानुभवे मूर्तिपूजायां चाविश्रामस्य परिहारार्थमुपनमते—

मानस्येऽस्य न विश्वासोऽलौकिकानुभवेऽभवत् ।

प्रतीकमूर्तिपूजासु विरोधं विदधे पुन ॥ ५८ ॥

मानस इति । अस्य नरेन्द्रस्य मानसेऽन्तःकरणे अलौकिकानुभवे ईश्वरेण साक-
घातार्थापादिविषये अविश्राम अधस्तात् 'एव भवितुमशक्यमि'त्याकारक' सन्देह अभवत्
जातः । तथा प्रतीकमूर्तिपूजासु भगवत्प्रतीकस्वरूपप्रस्तरनिमित्तमूर्तिपूजादिविषये च
गुरुणा मह विरोध मतभिन्नता विदधे कृतवान् ॥ ५८ ॥

स प्रोवाचैव कदाप्येनमीशरूपस्य दर्शनम् ।

केवलं कल्पनाराज्यं प्राज्यं त्याज्यमतो मतम् ॥ ५९ ॥

स प्रोवाचेति । स नरेन्द्रः । कदापि कस्मिन्नपि समये एव परमहंसं प्रोवाच उक्तवान्
किमुक्तवान् ईशरूपस्य दर्शनम् तेन सह वार्तालापश्च केवलं शुद्धं प्राज्यम् अतिशयोक्तिपूर्णं
कल्पनाराज्यं कल्पनिकं माननिककल्पनामात्रं न तु सस्वरूपमित्यर्थं । अत एव पृतादृश
मतमविचारं त्याज्यम् परिहर्तव्यम् ॥ ५९ ॥

परं र्ज्ज्वलितमद्राक्षीद् देवोऽसौ देवमूर्तिषु ।

मेने विनाशयेन्माता नरेन्द्रस्य विपर्ययम् ॥ ६० ॥

परं जीवनमिति । परम् अर्थात् देव परमहंसदेव देवमूर्तिषु प्रस्तरादिनिर्मितेश्वरप्रतिमासु
जीवनं चैतन्यमद्राक्षीत् अवलोकितवान् । नरेन्द्रस्तु न तथा विश्राम तर्हि किं कर्तव्यम् ।
माता भवतारिणी नरेन्द्रस्य एतादृश विपर्ययं मतविरोधं विनाशयेत् परिहरेत् इति स
मेने अचिन्तयत् ॥ ६० ॥

गुरोर्वैरात्मनः शक्तिरासीन् सत्कार्यतत्परम् ।

यया नरेन्द्रनाथोऽभूत् स विवेको महात्तरः ॥ ६१ ॥

गुप्सेरिति । परन्तु यद्यपि मूर्तिपूजादिवु नरेन्द्रस्य विश्वासो नासीत् तथापीत्यर्थः । गुरोः
 वरा श्रेष्ठा आत्मनः शक्तिः आध्यात्मिकं बलं कार्यतत्परा अदृश्यरूपेण कार्यन्यायता
 आसीत् । यथा लौकिकशक्त्या स नरेन्द्रनाथदत्तः 'विवेकानन्द' इति महान् तरः विश्वः
 विश्रुतः अभूत् अजनि ॥ ६१ ॥

दत्तोऽहर्निशमेवास्ते सत्यान्वेपणतत्परः ।

प्रियैकान्तनिवासश्च पुस्तकैः सर्वतो वृतः ॥ ६२ ॥

दत्त इति । दत्तः विश्वनाथदत्तसुतः नरेन्द्रः अहर्निशमेव दिवानिशमेव सत्यस्य अनाद्य-
 जन्तस्य अन्वेपणे अनुभवरूपप्रयत्ने तत्परः आसक्तः आस्ते आसीत् वर्तमानसामीप्ये
 वर्तमानवद्वा । प्रियः इष्टः एकान्तनिवासः यस्यैतादृशः तथा सर्वतो अभितः पुस्तकैः
 वृतः परिवृतः सत्यान्वेपणार्थम् एकान्ते विविधपुस्तकैरावृतः आसीत् ॥ ६२ ॥

चेत् स्थिरेच्छावलं तीक्ष्णा प्रज्ञा स्थामवती तनुः । -

विपुलं भूतलं चान्यत् सोद्योगः किमपेक्षते ॥ ६३ ॥

चेत् स्थिरेच्छावलमिति । यदि स्थिरं अचञ्चलम् इच्छावलं मानसिकी शक्तिः तीक्ष्णा
 श्रुधारावत् प्रज्ञा बुद्धिः स्थामवती बलवती तनुः शरीरम्, तथा विपुलं विस्तीर्णं भूतलं
 ज्ञमणार्थं धरणी । यथेतादृशी सामग्री विद्यते तर्हि सोद्योग उद्योगशीलः नरः अन्यत्
 किमपेक्षते न किमपीत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टः पुरुषः सकलप्रयत्नः भवेदेवेत्यत्र न संदेहः
 इति भावः ॥ ६३ ॥

बुद्धेस्त्रिकाससिद्धयर्थं बुद्ध्यर्थं संविदस्तथा ।

विद्यार्थिभिर्विचारस्य स्वातन्त्र्यं समपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

बुद्धेरिति । बुद्धेः विद्यार्थिधीयलस्य विकाससिद्धयर्थं अधिकाधिकोन्मेषणप्राप्तये तथा
 संविदः ज्ञानस्य बुद्ध्यर्थं समृद्धिसिद्धयर्थं विद्यार्थिभिः अध्ययनशीलैरन्तेवासिभिः
 विचारस्य सारासारचिन्तनस्य स्वातन्त्र्यं परावलम्बित्वाभावः अपेक्ष्यते आवश्यकः ।
 गुदणा तु शिष्यस्य केवलं कुमार्गगामित्वभ्ररोद्ध्यर्थं ज्ञानार्जनविषये तु छात्रेण पूर्णतया
 स्वतन्त्रेण भवितव्यम् ॥ ६४ ॥

तद्विवेकस्तथा भाविगुरोरपि विरोधकृत् ।

वी० ए० पदपरीक्षार्थी शिक्षामैच्छत् स्वतन्त्रधीः ॥ ६५ ॥

तद्विवेक इति । तत् तस्मात् 'विद्यार्थिभिः स्वतन्त्रविचारैर्भवितव्य'मिति नियमात्
 तथा तादृशं भाविनः भविष्यतः गुरोरपि विरोधं करोति तादृशः कृजः किपि रूपम् ।
 वी० ए० पदपरीक्षार्थी वी० ए० पदवीलाभार्थं अध्ययनशीलः स्वतन्त्रधीः स्वतन्त्रबुद्ध्या
 शिक्षामध्ययनमैच्छत् ॥ ६५ ॥

स्वसंस्कल्पे दृढस्यास्य निवर्तयितुमान्तरम् ।

इथेप रामकृष्णोऽपि कालीशरणवर्तिताम् ॥ ६६ ॥

स्वसंस्कल्प इति । स्वसंस्कल्पे स्वनिश्चये दृढस्य स्थिरचित्तस्य आन्तरम् अन्तःकरणं
 निवर्तयितुं परिवर्तयितुम् रामकृष्णोऽपि परमहंसोऽपि काल्या भवतास्त्रिः शरणवर्तितां

शरणीकरणम् इत्यपि । नरेन्द्रचित्ते विद्यमानस्य विरोधस्य परिहारार्थं भवतारिणीशरणमेव सर्वोत्तम साधनमित्यमन्यत । नरेन्द्रस्य विरोधात्मकापधगामित्वनिवारणार्थं भवतारिणी-
प्रार्थनां कृतवानिति भावः ॥ ६६ ॥

शिष्यच्छन्दो देशिकाकांत् प्राप्य ज्ञानप्रभायलम् ।

समाप्तुं समर्थोऽभून्महान्त लोमसागरम् ॥ ६७ ॥

शिष्यच्छन्द इति । शिष्य एव नरेन्द्र एव चन्द्र देशिकाकांत् आचार्यस्वरूपदिवाकरात्
ज्ञानस्वरूपप्रभावत् ज्ञानालोकान्निप्रधिगम्य महान्तम् अतिविस्तीर्णं लोकसागर जनता
सागर समाप्तुम् आकर्षणपूर्वकम् आत्मनः समीपमानेतुं समर्थं बलवानभूत् । अत्र
शिष्यरूपी चन्द्रमा, आचार्यरूपी सूर्य, ज्ञानमेव आलोक लोकरूपी सागर इति रूपक-
परम्परा ॥ ६७ ॥

सम्प्रेरितमतिर्दिव्यानुभवेऽपीशदर्शने ।

समाधौ च सपिथ्यासो विश्वनाथसुतोऽजनि ॥ ६८ ॥

सम्प्रेरितमतिरिति । विश्वनाथमुत आचार्येण सम्प्रेरिता प्राप्तप्रेरणा मतिर्बुद्धिर्यस्य
स नरेन्द्र दिव्यानुभवे ईश्वरेण सह वार्तालापादिविषये ईशदर्शने परमेश्वरसाक्षात्कार-
विषये तथा समाधौ निर्विकल्पममाधिसुखविषये च विश्वासेन सह सविश्वासा विश्वासयुक्त-
अजनि जातः ॥ ६८ ॥

घोषित्वा रामकृष्णेन स्थानेऽयमृषिसन्निभम् ।

लोकशिक्षाप्रदो भावी प्रभावी पुरुषो महान् ॥ ६९ ॥

घोषितमिति । रामकृष्णेन श्रीरामकृष्णपरमहसेन स्थाने युक्तमेव घोषितम् उच्चैर्लोकान्
प्रति भाषितं यत् अयम् नरेन्द्र अयिसन्निभ अयितुल्य लोकशिक्षाप्रद लोकान् प्रति
आध्यात्मिकोपदेशस्य प्रदाता भावी भविष्यति । तथा प्रभावी प्रभावशाली महान् पुरुष
नरश्रेष्ठश्च भावी ॥ ६९ ॥

कृतं यत् तेन लोकेऽस्मिन् मानवं नवमानवम् ।

विधातु, रामकृष्णोऽस्य तत्रासीन्मार्गदर्शकः ॥ ७० ॥

कृतमिति । तेन नरेन्द्रेण अस्मिन्लोके जाति मानव मनुष्य नवमानव नूतनजीवनयुक्त
विधातु कर्तुं यत् किञ्चित् कृतं तत्र विवेकानन्दस्वामिविहितालिखितकार्येषु रामकृष्ण
श्रीपरमहसदेवमार्गदर्शक पथप्रदर्शक आसीत् अभवत् ॥ ७० ॥

दत्तं पुष्कर एतस्मिन्नन्ताप्ये सरोरहे ।

असख्यदलमुत्सृष्टं रामकृष्णाहणाशुभिः ॥ ७१ ॥

दत्त इति । दत्त नरेन्द्रदत्त अस्मिन् अनन्ताहये अनाद्यनन्तापरनाम्नि पुष्करे सरस्या
रामकृष्णाहणाशुभि परमहसरुपिणः सूर्यस्य अशुभिः किरणैः असख्यानि दलानि पत्राणि
यस्यैतादृश सरोरह कमलमुत्सृष्ट विकसितमिवे युप्रेक्षा रूपक चालकारी ॥ ७१ ॥

वरेण्यः सर्वलोकानामरण्ये मयूरुपिणि ।

शरण्यो भ्रमतामेव धरण्येकमहोदयः ॥ ७२ ॥

वरेण्य इति । अयं नरेन्द्रदत्तः सर्वेषां लोकानां वरेण्यः पूजनीयः कुत्रेत्याह—अस्मिन् भववरुपिणि अरण्ये निर्जनारण्यसदृशसंसारे भ्रमतां मार्गविस्मरणेन इतस्ततः लक्ष्यशून्यं धावताम् एष शरण्यः शरणकिरणयुक्तः तथा धरण्यां भूतले एकः अद्वितीयः निरुपम इत्यर्थः । महान् उदयः प्रसिद्धिर्यस्यैतादृशः अनूदिति शेषः ॥ ७२ ॥

पदान्तरमप्याह—

एष सञ्चारपाथोधिं तरतां दूरभासकः ।

दीपस्तम्भ इवाचार्यस्थपतिस्थापितः किमु ॥ ७३ ॥

एष इति । एषः नरेन्द्रः भावी विवेकानन्दः संसारपाथोधिं भवसागरं तरतां संतरण-शीलानां जनानां कृते इति शेषः । दूरभासकः अतिदूरादेव मार्गं दर्शयितुं प्रकाशदानसमर्थः आचार्यस्थपतिना श्रीरामकृष्णदेवस्वरुपिणा स्थपतिना वास्तुकलाज्ञेन स्थापित-प्रतिष्ठा-पितः दीपस्तम्भः किमु समुद्रे मार्गदर्शनार्थं कृतप्रतिष्ठः प्रदीपस्तम्भसदृशोऽयं नरेन्द्रः इति भावः ॥ ७३ ॥

विश्वैकीकरणेऽनेन विश्वधर्मप्रकाशतः ।

भगीरथप्रयत्नो यः कृतस्तस्योपमा कुतः ॥ ७४ ॥

विश्वैकीकरण इति । विश्वैकीकरणे अखिलजगतः एकीकरणे विश्वधर्मप्रकाशतः विश्वध-र्मोपदेशेन द्वैतपरिहारपूर्वकं विश्वबन्धुत्वभावप्रसारेण च एकत्वभावप्रापणे अनेन श्रीविवे-कानन्दस्वामिना यः भगीरथप्रयत्नः अलौकिकप्रयासः कृतः विहितः तस्य प्रयत्नस्य उपमा सादृश्यं कुतः न कुतोऽपीत्यर्थः । जगदितिहासे तत्कृतप्रयत्नो निरुपम इति भावः ॥ ७४ ॥

प्रवर्त्तको युगस्यायं नूतनस्य भुवस्तले ।

‘युगाचार्य’ इति प्रख्यां विख्यातामर्हति भुवम् ॥ ७५ ॥

प्रवर्त्तक इति । अयं विवेकानन्दः भुवस्तले क्षितितले नूतनस्य नवीनस्य युगस्य वेदान्तधर्मान्तर्गतविश्वबन्धुत्वभावप्रसारेणेत्यर्थः । अतः कारणात् विख्यातां प्रसिद्धां ‘युगाचार्यः’ नवीनयुगस्य गुरुः इति आस्यां पदवीं भुवं निश्चयेन अर्हति तादृशपदव्यर्थं योग्यः भवति ॥ ७५ ॥

अध्वानं यं नरेन्द्रो नवमुपदिशति स्मेहनिःस्वार्थसेवा-

शीलं सञ्जातुभावं प्रथितगुरुवरोपज्ञमत्यन्तरम्यम् ।

यान्तस्तेनाथ लब्ध्वा चिरमभिलषितां शान्तिमैकान्तिकीं तां

लोकाः शोकापनोर्दं कुरुत परतरः श्रेयसो नास्ति पन्थाः ॥ ७६ ॥

अध्वानमिति । नरेन्द्रः श्रीविवेकानन्दः यम् अध्वानं नवीनमार्गम् इह जगति उपदिश-ति स्म उपदिष्टवान् प्रचारयामासेत्यर्थः । क्रीदृशम् अध्वानमित्याह—निःस्वार्थसेवाशीलः यस्य मार्गस्य निःस्वार्था स्वार्थविहीना सेवैव लोकसेवनमेव शीलं स्वभावः यस्यैतादृशस्तं सञ्जातुभावं, सन् विद्यमानः भ्रातृभावः विश्वबन्धुत्वभावना यस्मिन् एतादृशम् अत्यन्तरम्यम् आचरणेन हृष्टमफलप्रदायकं प्रथितगुरुवरोपज्ञः प्रथितः विश्रुतः अखिलजगत्प्रसिद्धा यः गुरुः रामकृष्णाख्यः तस्य उपज्ञास्वरूपः प्रायम्येन आविष्कृतः ‘उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्’

द्वयमर' । तेन अथवा घान्त' शब्दन्तः लोका विरं विरकोलात् अभिरुचिर्ना ऐकोमितकोम्
अनन्तकालस्यापिनी दान्ति मानसिकचिन्ताराहित्यस्वरूपिणी आनन्दमुत्पभावनी प्राप्य ।
श्रीरामकृष्णदेवोपज्ञेन विवेकानन्दोपदिष्टेन धर्मना शब्दन्त' जनाः शान्तिदार्भ कर्तुमर्ह
तेन च सर्वविघ्नदुःखापहारं कर्तुं समर्था भवेयु एतस्मान्मार्गात् कोऽपि अपरः मार्ग
श्रेयमे मानवकल्याणाय नास्ति न त्रिद्यते । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । अत्र
सम्भरा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

लोकं मोहतमोहनं घृतहिनालोकं विधातुं क्षमे

विश्याध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

अभ्यस्तश्रुतिशास्त्रभारतपुरातत्त्वेन गोपे महा-

काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गस्मृतोयो गतः ॥ ७३ ॥

इति त्र्यम्बकसूरिविरचिते विवेकानन्दमहाकाव्ये दीक्षा-

प्राप्तिर्नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥



लोकमिति । लोकमित्यादि 'धर्मप्रधानाश्रये' एतदन्तं पूर्ववत् । अभ्यस्तानि अध्ययन-
विषयीकृतानि श्रुतिः वेद' शास्त्राणि व्याकरणदर्शनादीनि तथा भारतपुरातत्त्वं भारतस्य
प्राचीनेतिहासश्च येनैतादृशेन त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते विवेकचरिते महाकाव्ये अयं
'दीक्षाप्राप्ति'र्नाम तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ७३ ॥

इति विवेकचरिते महाकाव्ये विवेकदीपाख्यटीकायां तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥



अथ चतुर्थः सर्गः

विना नरेन्द्रं नहि रामकृष्णः श्रीरामकृष्णं न विना नरेन्द्रः ।

सम्बन्ध एषोऽयुतसिद्धतुल्यो यथा गुणानां गुणिना सहस्ते ॥ १ ॥

विना नरेन्द्रमिति । नरेन्द्रं विना रामकृष्णः स्थातुं नाशक्नोत् तथैव नरेन्द्रः अपि श्रीरामकृष्णं विना स्थातुमसमर्थः आसीत् । तयोर्गुरुशिष्यत्वसम्बन्धस्थापनानन्तरम् एकः अपरं विना पृथक् स्थातुं नालभासीत् । एष एतयोः सम्बन्धः अयुतसिद्धसम्बन्ध इव अभूत् । 'ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ' इति तर्कशास्त्रे यथा गुणानां रूपरसादिन्यायशास्त्रोक्तचतुर्विंशतिगुणानां गुणिना गुणयुक्तद्रव्येण सह यथा अयुतसिद्धसम्बन्धः विद्यते तद्वत् ॥ १ ॥

तमेव सम्बन्धं दृष्टान्तान्तरेण विशदयति—

नित्यं दिनेशेन सहांशुजालं सौरभ्यमांस्ते कुसुमेन सार्धम् ।

माधुर्यमेवं सितया समेतं शुक्लत्वमूधस्थसमन्वितं च ॥ २ ॥

नित्यं दिनेशेनेति । यथा अंशुजालं किरणसमूहः नित्यं दिनेशेन सूर्येण सह विद्यते; यथा वा सौरभ्यं सुगन्धः कुसुमेन सार्धं विद्यते, यथा वा माधुर्यं मधुरेता सितया शर्करया अयुतसिद्धसम्बन्धेन आस्ते यथा च शुक्लत्वं श्वेतगुणैः ऊधस्थेन दुग्धेन सह निरन्तरं विद्यते अंशवः सौरभ्यं माधुर्यं शुक्लत्वं च यथा क्रमशः सूर्यात् कुसुमेभ्यः शर्करायाः पयसो वा न कदापि पृथक्शुं शक्यन्ते तथैव रामकृष्णनरेन्द्रौ अयुतसिद्धवन्नित्यसम्बन्धशालिनौ आस्ता-मिति भावः ॥ २ ॥

सर्वेषु भक्तेषु नरेन्द्रदेवं देवोऽधिकं स प्रशशंस नित्यम् ।

अधीति-बोधाचरणानुपक्तः क्रीडन् हसन् कार्यकरः परः कः ॥ ३ ॥

सर्वेष्विति । ये पार्षदाः श्रीरामकृष्णदेवेन जगज्जननीकार्यसम्पादनार्थं सन्निधापिताः तेषु भक्तपार्षदेषु मध्ये देवं श्रीरामकृष्णदेवं नरेन्द्रदेवमेव नित्यं प्रशशंस प्रशंसां कृतवान् । कीदृशी सा प्रशंसा इत्याह अधीतिः अध्ययनं, बोधः यत्किञ्चिदधीतं तस्य ज्ञानम्, आचरणं ज्ञानानुसारं च सत्कर्मोचरणं तत्र अनुपक्तः आसक्तः तदपि क्रीडन् क्रीडां कुर्वन् इव हसन् इव सुखेनेत्यर्थः । कार्यं करोति इति कार्यपरः स्वकार्यतत्परः परः नरेन्द्रवर्जं न कोऽपीतरः विद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञानार्जनायोत्कमना बुधानां वचः सुधापानतृपार्तकर्णः ।

ग्रन्थालयव्याजपवित्रवाणीसेवाक्रमोऽस्योच्चतराभिलाषः ॥ ४ ॥

ज्ञानार्जनायेति । स नरेन्द्रः ज्ञानस्य अध्यात्मज्ञानस्य यदर्जनम् अवगमः तदर्थमुत्कम् उत्कण्ठितं मनः यस्य एतादृशः तथा बुधानां ज्ञानिनां वचःसुधावाः वचनानृतस्य पाने सादरं श्रवणे इत्यर्थः । या तृपा अभिलाषः तदर्थम् आर्तौ उत्सुकौ कर्णौ यस्यादादृशः आसीत् इति शेषः । तथा ग्रन्थालयः पुस्तकानारं तस्य ध्यानेन छल्लेन विषयानां वा वाणी सरस्वती देवी तस्य सेवाक्रमः सेवनपरिपाटी अस्य नरेन्द्रस्योच्चतरः अत्युन्नतस्वरूपः अभिलाषः

इष्टा आसीत् इति शेषः । ज्ञानार्जनं तद्व्यवधानामृताकर्णनेन तदा पुरनकाल्यस्वरूप-
सरस्वतीसेवनेन वा तद्रूतानेकविषयकग्रन्थाध्ययनेनेत्यर्थः । संपद्यते । स्वगुरुमुखात् यज्ज्ञानं
तत्तु तस्य सर्वश्रेष्ठमासीद्देव तेन साधं यत् कुतोऽपि ज्ञानप्राप्तिसम्भावना दास्यसंभवा
ततोऽपि स ज्ञानलाभार्थं प्रायततेत्यर्थः । अयमाधुनिकविद्यार्थिभूते युक्त उपदेशः ॥ ४ ॥

ज्ञानं यत् शक्यमभूदवाप्तुं देवेन गन्तुं स ददेऽपि तत्र ।

शिष्योत्कृतायर्त्सनि योऽन्तरायं नोत्पादयेत् कापि गुरुः स एव ॥ ५ ॥

ज्ञानं यत् इति । सः नरेन्द्रः यतः यस्मात् स्थानात् ज्ञानं सवित् अवाप्तुं शक्यमभूत्
तत्र देवेन रामकृष्णदेवेन गन्तुं ददे गमनार्थमनुज्ञात् दायातोः कर्मणि लुङ् । यः गुरुः
शिष्योत्कृतायर्त्सनि अन्तेवासिनः ज्ञानलाभोत्कृष्टायर्त्सनि अन्तरायं यथा न उत्पादयेत्
स एव यथाथं गुरुः । 'अत्र स्वया न गन्तव्यम्' 'इदं स्वया न विधेयमि'त्याकारकान्तरार्थं
शिष्यज्ञानप्राप्तिसागं गुरुः न कदाप्युत्पादयेत् इति भावः । अनेनैव मार्गेण यथायं ज्ञानस्य
मूल्यमधिकतरं भवितुमर्हति ॥ ५ ॥

नरेन्द्रभृङ्गस्त्रितरप्रसूनवृन्दादद्यापांशरसं परं सः ।

आत्सि पूर्णं समवाप्तुमासीद् गदाधराम्भोजपदात् समर्थः ॥ ६ ॥

नरेन्द्रभृङ्ग इति । ज्ञानप्राप्त्यर्थं नरेन्द्र इतस्ततो भ्रमणशीलोऽभूदित्युक्तम् तत्र-
कारमेव विशदयति नरेन्द्र एव कश्चित् भृङ्गो भ्रमरः स इतरप्रसूनानाम् अन्यकुसुमानां
वृन्दात् समूहात् अशरसं अत्यल्पं ज्ञानम् अवाप्त प्राप्तवान् । परं स गदाधरः एव अम्भोजं
कमलं तदेव पदं स्थानं तस्मान् आत्सि आकण्ठश्लेषपर्यन्तं रसं ज्ञानरसं पूर्णं समवाप्तुं
प्राप्तुं समर्थः आसीत् । इतरकुसुमेभ्यस्तु भ्रमरः अंशतः मधुरसं प्राप्तुमलं परम् अम्भोजात्
स सर्वाधिकं रसं लभते अत्र रूपकालंकारः व्यतिरेकश्च ॥ ६ ॥

समीक्षितुं भक्तवरं निजं सोऽष्टष्टं चिराद्ब्रह्मपुरं प्रयातः ।

ग्राह्यं प्रविष्ट्यार्चनमन्दिरं तत् पीठान्तमाहृत्य समाधिमग्नः ॥ ७ ॥

समीक्षितुमिति । सः रामकृष्णदेवः चिरात् दीर्घकालपर्यन्तम् अष्टष्टमनवलोकिं भक्तवरं
शिष्यवरं भक्तवरं च समीक्षितुं द्रष्टुं ब्रह्मपुरं कालिघटनगरं प्रयातः प्रस्थितः । तत्रापि
ग्राह्यम् अर्चनमन्दिरं अद्वैतप्रार्थनागारं प्ररिष्य तत्र च पीठान्तं मुख्यासन्दीस्थानमाहृत्य
समाधीं निर्विकल्पसमाधीं मग्नः अभूत् । तत्पूर्वं न कोऽपि तत्स्थानमाहृतः आसीत्
श्रीरामकृष्णदेवस्य तु तदाहृत्य समाधिशीलता नियमविरुद्धा इति ग्राह्यां कोलाहलपूर्णं
जाता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एतदवलोक्य ग्राह्यमतानुयायिन किं कृतवन्त इत्याह—

'अनर्थं एपोऽभवद्दृष्टुरेके परेऽद्भुतं ग्राह्यजनेष्वष्टष्टम्' ।

नानावचोभिः परितो जनानां समाजवेदमाजनि सस्यनं तत् ॥ ८ ॥

अनर्थं इति । तत्र ग्राह्यप्रार्थनालये केचिज्जना इति उक्तवन्तः किम् एषः रामकृष्ण-
देवस्य पीठारोहणं महान् अनर्थः इति उचुः । अपरे केचन उक्तवन्तः इदं तु अद्भुतमेव
किमपि, पीठोपरि समाधिमग्नता नाम ग्राह्यजनेषु एतावत्कालपर्यन्तं न कदापि श्लष्टवत् ।
एवं परितः सर्वदिक्षु जनानां नानावचोभिः विभिन्नवचनैः तत् समाजवेदं ग्राह्यसमाजम-
न्दिरं सस्वनं कोलाहलपूर्णम् अजनि जातम् ॥ ८ ॥

अन्तर्गतानन्दचिरप्रकाशैर्निर्वापिता ब्राह्मवरैः प्रदीपाः ।

ब्राह्मेऽखिले वस्तुनि सान्धकारे स्थिता नरेन्द्रस्य पुरो गुरोर्भाः ॥ ९ ॥

अन्तर्गतेति । अन्तर्गतः मनसि विद्यमानः आनन्दचिरप्रकाशः आत्मनिकसुखा-
नुभवस्वरूपदीप्तिः येषां तादृशैः ब्राह्मवरैः कैश्चिद्ब्राह्मजुयायिभिः तत्रत्यप्रदीपाः निर्वापिताः
प्रकाशरहिता विहिताः । एवं द्वीपनिर्वापणफलस्वरूपं बाह्ये भौतिके अखिले सम्पूर्णे
ब्राह्मप्रार्थनामन्दिरं तिमिराच्छन्नं यदा जातं तस्मिन्समये नरेन्द्रदेवस्य पुरः गुरोः श्रीराम-
कृष्णदेवस्य भाः प्रकाशः स्थितः अविद्यत । नरेन्द्रस्य आन्तरं बहिरवस्थानं च प्रकाशपूर्ण-
मेव आसीत् ॥ ९ ॥

सन्नद्ध आसीत् स गुरोः समीपे रक्षार्थमस्यातितरां नरेन्द्रः ।

निराकृते निर्गुणनिष्क्रियस्य पूजागृहेऽयं कतमः प्रकारः ॥ १० ॥

सन्नद्ध इति । स नरेन्द्रः गुरोः श्रीरामकृष्णदेवस्य समीपे पार्श्वे रक्षार्थं यदि कापि
आपदापतेदिति भिया अतितराम् अत्यन्तं सन्नद्धः पूर्णरूपेण तत्परः आसीत् स्थितः ।
निराकृतेः आकृतिशून्यस्य निराकारस्येत्यर्थः निर्गुणस्य सत्त्वादि गुणशून्यस्य निष्क्रियस्य
क्रियाशून्यस्य च पूजागृहे प्रार्थनामन्दिरे अयं प्रदीपनिर्वापणादिप्रकारः कतमः अतीवा-
द्भूतमय इत्यर्थः ॥ १० ॥

परं श्रीरामकृष्णदेवः ब्राह्मसमाजमन्दिरे किमर्थं गत इति शङ्कायामाह—

कुतो जगन्मातृपदावलम्बो गतो निराकारमतोद्भवेऽस्मिन् ।

नरेन्द्र एवात्र निदानमेकं शब्दो विहायास्ति विहायसं किम् ॥ ११ ॥

जगन्मात्रिति । जगन्माता भवतारिणी तस्याः पदे चरणे एव एक अद्वितीयः अवलम्बः
यस्यैतादृशः श्रीरामकृष्णदेवः निराकारमतानां केवलनिराकारेश्वरोपासनापराणां ब्राह्म-
मतानामित्यर्थः अस्मिन् उद्भवे प्रार्थनोत्सवे 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः गतः प्रयातः इति
शङ्कायामाह अत्र अस्मिन् विषये श्रीरामकृष्णदेवस्य ब्राह्मसमाजप्रार्थनामन्दिरागमनविषये
नरेन्द्र एव एकमद्वितीयं निदानं मूलकारणम् तत्रार्थान्तरन्यासेनाह शब्दः चतुर्विंशति-
गुणेषु मध्ये शब्दगुणः विहायसं विहाय कुत्राप्यन्यत्र विद्यते किम् न कुत्राप्यित्यर्थः । शब्द-
गुणकमाकाशमिति आकाशलक्षणं तर्कशास्त्रे ॥ ११ ॥

अद्वैतमायाति गुणैः प्रभेदं नीरं यथा शैत्यवशाद्धिमत्वम् ।

नाशः पृथक्त्वं खलु सत्यमेकं कुतो विवादावसरप्रसारः ॥ १२ ॥

अद्वैतमिति । अद्वैतं 'एकमेवाद्वितीयं' गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रकृतिस्थगुणैः प्रभेदं
भिन्नत्वमायाति प्राप्नोति । वस्तुतस्तु अद्वैतमेव सत्यं गुणसम्बन्धादेवं तस्याद्वितीयस्य
वस्तुनः व्यष्टिरूपभेदोऽवलोक्यते तत्र दृष्टान्तमाह—यथा नीरमेकरसं शैत्यगुणवशात्
हिमत्वं तुपारत्वमायाति अधिगच्छति । नाशः विविधत्वकारणात् एकं वस्तु अन्यस्मात्
वस्तुनः पृथक् भवति सत्यं तु एकमेव विद्यते । अत्र अस्मिन् विषये विवादस्य संदेहस्य
अवसरप्रसारः स्थानप्राप्तेः न सम्भवः 'एकं सद्भिर्ग्रा बहुधा वदन्ति' इति श्रुतेः सत्यमेक-
मेव गुणतः दृष्टिभिन्नतया भेद इव लप्यते न तु वस्तुतः ॥ १२ ॥

तस्मै न चेत् स्वागतमुक्तमेतैरनाद्यनन्तापचितिप्रसक्तैः ।

ततः किमम्भोजकदम्बकानां संकोचतश्चन्द्रमसः क्षतिः का ॥ १३ ॥

तस्मै नेति । चेद्यदि एतैः कैश्चिद्वाङ्मतानुयायिभिः न तु सर्वे अस्मै श्रीपरमहंसदेवाय स्वागत स्वागतमिति वचनं नोक्तं न भ्याङ्गन एतैः के हस्याह—अनाद्यनन्तरस्य निर्गुण-निराकारस्य अपचिति पूजा तत्र प्रसक्तैः प्रयितैः ततः किम् । न किमपीत्यर्थः । तस्य स्वागतवचनाभावात् न कापि हानिरुत्पायत । यदि अभोजकदृग्ग्रकानि चन्द्रोदय मकुचन्ति तेन चन्द्रमम का क्षति हानि । 'भीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृत्नद्युते' ॥ १३ ॥

समादरो वाऽस्तु निरादरो वा नासीत् न्यचिन्ताविषयस्तदानीम् ।

शिष्यं प्रियं दत्तकुलावतमं तं सोऽधिगम्यातितरां तुतोप ॥ १४ ॥

समादर इति । ब्राह्मसमाचप्रार्थनामन्दिरे तस्य रामकृष्णदेवस्य समादर अहंणा अस्तु भवतु निरादर अपमानं भवतु वा इत्याकारकरतदानीं तदा काले चिन्ताविषयो विचारार्हं वस्तु नासीत् । स तु मानापमानयोस्तुल्य एवामूत् । एतत् सत्यं यत् स परमहंसदेव दत्तकुलावतम दत्तकुलोपस्य विश्वनाथदत्तमुनः स्वकीय प्रिय सेहपात्रं शिष्य-मन्तेनामिनम् अधिगम्य अतिराम् अतिशय तुतोप भवुष्यत् ॥ १४ ॥

परं स दत्तान्वयज किलेति न स्नेहपात्रं निजदेशस्य ।

यद्विभ्वसन्देशमयं जनानां सत्त्वावधिष्यन् भुवनेऽवर्तार्णं ॥ १५ ॥

पर स इति । पर परतु स केवल दत्तान्वयज दत्तकुलोपस्य किल न किञ्चिदपर इति हेतोः केवल निजदेशिकस्य स्वाचार्यस्य स्नेहपात्र प्रेमास्पदं न आसीत् इति दोषः । अपि तु अयं नरेन्द्र भविष्यन् विवेकानन्द जनानां विश्वमानवानां जनान् प्रति हृष्यर्थं वेदान्तस्य विश्वसदेश विश्वभ्रातृत्वप्रवृत्तिं भविष्यति काले ध्यावधिष्यन् प्रचारधिष्यन् एतद्व्यपसिद्धपर्यमेव केवल भुवने जाति अवनीणं आगतवान् ॥ १५ ॥

नरेन्द्रमायासगतं स भिन्नैरप्रीणयत् स्वादुतरैः पदार्थैः ।

दत्तस्य तद्दर्शनवर्जमेव क्षण क्रमेण क्षणदान्य आसीत् ॥ १६ ॥

नरेन्द्रमिति । स परमहंस आवासगत स्वनिवासस्थान गत प्राप्त दक्षिणेश्वरायतनमिष्यं भिन्नैः विविधैः स्वादुतरैः अतिमधुरैः पदार्थैः मिष्टान्नादिभिः अप्रीणयत् अतोपयत् । नथैव नरेन्द्रस्यापि गुरुदर्शन विनोत्कण्ठ्य वर्णयति—दत्तस्य नरेन्द्रस्य तद्दर्शनवर्जम् वर्णयिष्यामि एवम् अणोऽपि अणामकं ममयोऽपि क्रमशः क्षणशून्य आनन्दरहित आसीत् । स्वाचार्यं विना स क्षणमप्यवस्थातुं न समर्थोऽभूदिति भावः ॥ १६ ॥

यथा नरेन्द्रेण परीक्ष्यैव श्रीरामकृष्ण गुरुरूपेण स्वीकृतं तथैव गुरुणापि तस्य परीक्षा कृतेत्याह—

यथा गुरुस्तेन घृतं परीक्ष्य देवस्तमङ्गीकृतयास्तथैव ।

कार्तस्वर निर्मलमन्यथा चाऽवगम्यते तत् कथघर्षणेन ॥ १७ ॥

यथा गुरुरिति । यथा चादृशं येन प्रकारेण गुरुः श्रीरामकृष्णदेव तेन नरेन्द्रेण परीक्ष्यैव परीक्षा कृतेन घृतं आचार्यदेव स्वीकृतं, तथैव गुरुरपि नरेन्द्र विविधोपायैः परीक्ष्यैव शिष्यत्वेनाङ्गीचकार । तत्र दृष्टान्तमाह—कार्तस्वरं सुवर्णं निर्मलं निर्दोषम् अन्यथा वा सदोषं वा एतत् कथघर्षणेन निष्कषपापाणोपरि घर्षणादेर्वावगम्यते ज्ञायते । 'द्विजं सलप्यते क्षात्रीं विशुद्धिं श्यामिकापि वा' इति कालिदासो रघुवशे ॥ १७ ॥

तमेव शिष्यपरीक्षाप्रकारमाह—

सायासमायासि निवासमेनं कुतो मुहुस्त्वं गुरुणाऽनुयुक्तः ।

व्रूते भ्रुवं प्रेम परं पदेऽस्मिन्नाकर्षहेतुर्मनसाऽप्यचिन्त्यः ॥ १८ ॥

सायासमिति । स नरेन्द्रः गुरुणा रामकृष्णदेवेन अनुयुक्तः पृष्टः । किं पृष्टः इत्याह—
‘एनं मम निवासं स्थानं मुहुः पुनः पुनः सायासं आयासेन सह खिद्यन् कुतः कस्मात् हेतोः
आयासि आगच्छसि इत्थमनुयुक्तः नरेन्द्रः व्रूते ‘अस्मिन् पदे गुरुचरणयोः ममान्तःकरणे
भ्रुवं स्थिरं प्रेमैव एकमात्राकर्षणहेतुः । सोऽपि हेतुः मनसापि अचिन्त्यः मनोविषयवाह्यः ।
कीदृशः स स्नेह इति मनसापि भावयितुं न शक्यते ॥ १८ ॥

अथागतेऽस्मिन् स्वगृहं गते वा देवस्तटस्थोऽजनि बुद्धिपूर्वम् ।

तथापि रोल्म्व इवाम्बुजेऽस्मिन् स्थितश्चिरासक्तमना नरेन्द्रः ॥ १९ ॥

अथागत इति । अथानन्तरं कदापि अस्मिन् नरेन्द्रे आगते दक्षिणेश्वरं प्राप्ते अथवा
स्वगृहं स्वनिवासस्थानं गते प्रयाते वा देवः परमहंसदेवः बुद्धिपूर्वं नतु अज्ञानात् तटस्थः
कुशलाकुशलचिन्तारहितः अजनि जातः । तथापि गुरोस्ताटस्थेऽपि अम्बुजे कमले
रोल्म्व इव अमर इव अस्मिन् श्रीरामकृष्णे नरेन्द्रः चिरासक्तमनाः चिरकालप्रसितमानसः
स्थितः अवतस्थे ॥ १९ ॥

अन्योऽन्यमात्मद्वयसंगमोऽयं स्नेहेन केनापि सताऽन्तरेण ।

हार्दं यथार्थं त्वविपर्ययं स्यादकृत्रिमं चान्यगुणानपेक्ष्यम् ॥ २० ॥

अन्योऽन्यमिति । अयम् अन्योऽन्यं परस्परं आत्मद्वयसंगमः श्रीरामकृष्णेन सह
नरेन्द्रस्य संयोगः एकत्र सम्मेलनं केनापि अनिर्वचनीयेन आन्तरेण मानसेनाध्यात्मिकेन
वा स्नेहेन प्रेम्णा अजायत इति शेषः । तत्रार्थान्तरन्यासेनाह—यथार्थं परिशुद्धं निर्मलं
हार्दं प्रेम तदेव यत् अविपर्ययं सर्वकालेषु परिवर्तनशून्यं तथाऽकृत्रिमं स्वाभाविकम् ।
एतादृशप्रेम्णः अन्येषां केषांश्चिद् गुणानाम् अपेक्षा न भवति ॥ २० ॥

नरेन्द्रनाथेन सहैव नित्यं गतागतं चक्रुरनेकाशिष्याः ।

अद्वैतसद्वैतमतावलम्ब्याः सम्वाद्यपूर्णेऽमलदक्षिणेशे ॥ २१ ॥

नरेन्द्रनाथेनेति । नित्यं दिवानिशं नरेन्द्रनाथेन सहैव तेनैव सार्धम् अनेके बहवः
शिष्याः । कीदृशास्ते केचिदद्वैतमतावलम्ब्या अद्वैतवादिनः केचिच्च सद्वैतं द्वैतेन सह सद्वैतं
तादृशं यन्मते तदवलम्बनशीलाः सम्वाद्यपूर्णे जनसम्मर्दशुक्ते दक्षिणेश्वरे गतागतं
गमनागमनं चक्रुः कृतवन्तः ॥ २१ ॥

ततः किमित्याह—

श्रीरामकृष्णोऽप्यखिलांस्तदैतांस्तत्तद्विशेषक्षमतानुसारम् ।

उपासनाध्यानसमर्चनाद्गीनुपादिशत् स्वात्मसुखस्य मार्गम् ॥ २२ ॥

श्रीरामकृष्ण इति । ये भिन्नमतावलम्बिनः शिष्याः दक्षिणेश्वरे मिलिता आसन्
तानखिलान् सर्वान् तत्तद्विशेषक्षमतानुसारम् तेषां तेषां विशेषयोग्यतामनुसृत्य उपासना
प्रतीकोपासना ध्यानं अष्टाङ्गयोगनिर्दिष्टं चित्तवृत्तिनिरोधपूर्वकं समाधिमार्गसहायकं
चित्तैकाग्र्यं तथा समर्चनं पोद्गरोपचारपूजादिकं यस्य शिष्यस्य यादृशी योग्यता आसीत्

तदनुसारं स्वान्मशिवस्य तत्तच्छिष्यकल्याणस्य मार्गं पन्थानम् 'श्वया अनेन मार्गेण गन्तव्यम स्वया अनेनापरेणे-याकारकविविधमार्गानुसरणम् उपादिशत् शिशितवान् ॥ २२ ॥

मातेव तेपामिह शारदासीच्छ्रीरामकृष्णो जननेन तुल्यः ।

सन्तानकल्याणपथेषु चिन्तासन्तानमग्नौ पितरौ यथार्थम् ॥ २३ ॥

मानेवेति । इह दक्षिणेश्वरे श्रीशारदादेवी श्रीरामकृष्णदेवस्य सहधर्मिणी तेषां विविधशिष्याणां मातेव जननीतुल्या आसीत् । तथा श्रीरामकृष्ण परमहंसस्य जनकेन पित्रा सम । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह—सन्तानानाम् अपत्यानां कल्याणपथेषु सर्वविध-कल्याणमार्गेषु विषय अस्ति-तासन्तान विचारपरंपरा केन पया आययो पुत्रपुत्रीणां कल्याण मवेत् इत्याकारकचिन्तने मग्नौ प्रमितौ तावेव यथार्थं पितरौ माता च पिता च पितरौ इत्येकशेषः ॥ २३ ॥

एतेषु सर्वेष्वनिशं नरेन्द्रो यभूव भूमामृतमज्जनार्थी ।

अलौकिके कर्मणि लौकिके वाऽप्यद्वैतमुत्सृज्य किमस्ति तत्त्वम् ॥ २४ ॥

एतेष्विति । एतेषु विविधयोग्यतावन्मुख्य सर्वेष्वपि शिष्येषु ब्रह्म नरेन्द्र एव विशेषतया भूमामृतमज्जनार्थी ब्रह्मक्यभावागमाभिलाषुकः आसीत् । अलौकिकं महावाक्यनिर्दिष्टप्रह्लै-ययानुभवामके अथवा लौकिके नित्यसासारिककर्मणि वा अद्वैतम वम् उत्सृज्य परित्यज्य किमपि तत्र सत्यम् अस्ति किम् । न किमपीति भावः । सर्वेष्वपि व्यवहारेषु अद्वैतत्वमेव यायाव्येन अनुगन्तव्यम् ॥ २४ ॥

स्थिरास्थिरार्थप्रकरे विवेकी पारं प्रयातस्त्रिविधैपणाद्ये ।

दान्त प्रशान्तो निजमङ्गलैच्छुः श्रद्धान्वितोऽद्वैतपदाधिकारी ॥ २५ ॥

स्थिरास्थिरार्थेति । स्थिरम् अनाद्यनन्तम्, अस्थिरम् अचिरस्थायि भौतिक वस्तु एता-दृशा ये अर्था पदार्था तेषां प्रकरे समूहे विषय विवेकी सदसद्विवेकविचारशीलः तथा त्रिविधाया पुत्रैपणा दारैपणा विसंपणा इत्याकारकैपणात्रयवरूपस्य अध्ये समुद्रस्य पारं प्रयात विनितैपणात्रय इत्यर्थं, दान्त जितेन्द्रिय प्रशान्त शान्तचित्त निजमङ्गलैच्छु स्वकीपारयन्तिकसुखप्राप्त्यभिलाषुकः श्रद्धान्वित आस्मिकविचारशीलः एव गुणविशिष्ट नरेन्द्र एव सर्वशिष्येषु मध्ये वरिष्ठ अत एव अद्वैतपदाधिकारी साक्षादद्वैतानुभवयोग्य आसीत् ॥ २५ ॥

नीराजनादीपदद्या प्रदोषे दोषान्धकारो हृदयान्निरस्तः ।

अभ्यर्थनाकोमलमूर्च्छनामि समाधिमग्नोऽजनि रामकृष्ण ॥ २६ ॥

नीराजनेति । नीराजनाया आरात्रिकस्य यः दीपः तस्य रुचा प्रकाशेन प्रदोषे साय-कालसमये दोषा दुर्वासनादिस्वरूपा ये दुर्गुणा त एव अन्धकारः तम दुर्वासनान्धतमस-मित्यर्थं हृदयात् भक्तगणहृदयेभ्यः निरस्त बहिष्कृत आसीत् नीराजनासमये अभ्यर्थनायाः प्रार्थनासाक्षर्य कोमलमूर्च्छनामि मधुरस्वागोशाकारोहै श्रीरामकृष्णदेव अपि समाधिमग्न निविरूपसमाधिहीनोऽजनि जातः ॥ २६ ॥

गदाधरोऽयं भवतारिणीयं सुरापगापुण्यतरङ्गसङ्गः ।

सम्मेलने साधनसाधुवर्गं स्वर्गापवर्गावनिदोस्ते स्म ॥ २७ ॥

गदाधर इति । दक्षिणेश्वरमन्दिरे स्वर्गसुखादप्यधिकं सुखमभूदित्याह-अयं गदाधरः श्रीरामकृष्णदेवः । श्रीरामकृष्णस्य जन्म गयायां गदाधरदर्शनफलस्वरूपमजनि अतः पित्रा तन्नाम 'गदाधर' इति कृतमासीत् । गदाधरः विष्णुस्वरूपः भवतारिणीयं इयं प्रत्यक्षदर्शनीया कालिका । सुरापगायाः भागीरथ्याः पुण्याः पवित्राः तरङ्गाः शीतल्यः तैः सङ्गः सम्बन्धः तथास्मिन् स्थाने साधकानां साधनाशीलानां साधूनां सिद्धमहात्मनां वर्याः समूहः पृथक्पृथक् यत्र विद्यते स स्वर्गः देवलोकः अपवर्गः मोक्षः तौ उभावपि अतिशैरते स्म अतिक्रम्य अस्थात् । दक्षिणेश्वरे स्वर्गापवर्गातिशायिसुखमभूदिति भावः ॥ २७ ॥

कदाचिद्वैतसुखानुभूताद्यध्यापयन् धर्मपिता नरेन्द्रम् ।

विस्तृज्य शिष्यानितरांस्तमेकं रहः समानीय रहस्यमाह ॥ २८ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये धर्मपिता धर्माचार्यः श्रीरामकृष्णः नरेन्द्रं स्वशिष्यम् अद्वैतसुखानुभूतौ अद्वैतसाक्षात्कारविषये अध्यापयन् उपदिशन् इतरान् अन्यान् शिष्यान् विसृज्य गमनायोपदिश्य तथा तमेकं केवलं नरेन्द्रं रहः एकान्तम् समानीय रहस्यम् अद्वैतज्ञानरहस्यम् आह प्रकाशितवान् ॥ २८ ॥

अज्ञानतः शुद्धमनाद्यनन्तं चैतन्यमेकं द्विविधं चकास्ति ।

व्यस्तं समस्तं न तु वस्तुतस्तद्वनस्य तस्यैव स एव वृक्षः ॥ २९ ॥

अज्ञानत इति । अज्ञानतः ज्ञानाभाववशात् शुद्धं नित्यशुद्धबुद्धस्वरूपम् अनाद्यनन्तम् आद्यन्तरहितं चैतन्यस्वरूपं परं ब्रह्म एकं सदपि व्यस्तं समस्तम् इति व्यष्टिसमष्टिरूपेण द्विविधं द्विविधकारकं भवति न तु वस्तुतः तत्रेदाहरणमाह यथा तस्यैव वनस्य वृक्षसमुदायरूपस्य समष्टिरूपस्यैवार्थः स एव वृक्षः व्यष्टिरूपः । यथा वनरूपेण समष्टिः वृक्षरूपेण व्यष्टिः वस्तुतस्तु वनवृक्षयोस्तादात्म्यभावः न तु वनवृक्षयोर्भेदः । द्वैतमज्ञानजम् अद्वैतमेव यथार्थमिति भावः ॥ २९ ॥

ब्रह्माहमस्मीत्यनुभूय पूर्वं तत्त्वं भवस्येवमुदीयते धीः ।

अन्योऽयमात्मापि तदेव सर्वं चराचरं ब्रह्म ततोऽवगम्यम् ॥ ३० ॥

ब्रह्माहमिति । अहं स्वयं परब्रह्मस्वरूपः अस्मि इत्याकारकम् अनुभवं साधकः प्राप्नोति तादृशानुभवशास्वयनन्तरं त्वं मदन्यः मध्यमपुरुषोऽपि ब्रह्मस्वरूपः इत्याकारिका धीः उदीयते उत्पद्यते । ततः अस्मत्पुण्यमज्ञानं भिन्नः अन्यपुरुषोऽपि ब्रह्मस्वरूपः इति प्रज्ञा उदेति अन्ते सर्वं खल्विदं ब्रह्म अर्थात् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वमपि वस्तुजातं ब्रह्मस्वरूपमिति बुद्धिरूपयते । 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति आपनिपदमहानाज्यानुसारं क्रमतः चराचरं जगत् ब्रह्मस्वरूपमिति ज्ञानं जायते ॥ ३० ॥

अविद्यया भूम्नि जगद्विचारो गुणे यथोदेति भुजङ्गबुद्धिः ।

गुणप्रवोधेऽन्तमुपैति सर्पां हातेऽगुणे कापि जगद्विलीनम् ॥ ३१ ॥

अविद्यया इति । भूम्नि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपे परब्रह्मणि अविद्यया अज्ञानकारणात् जगद्विचारः पाञ्चभौतिकसृष्टेः विचारः इन्द्रियद्वारा प्रत्यक्षीकरणं जायते । परन्तु तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः इत्यज्ञानपरिहारेण सर्वं ब्रह्ममयं जगत् इति धीरुदेति । यथा वा गुणे रज्जुखण्डे तमोहेतोः भुजङ्गबुद्धिः सर्पत्रयः जायते । परन्तु गुणप्रवोधे इयं

रज्जु इति ज्ञानानन्तरं सर्पं सर्पंभ्रमं अन्तमेति विनश्यति । तथैव अगुणे निर्गुणनिराकारे ज्ञाते अवगतौ सति जगत् क्वापि विलीनम् अक्षरम् भवतीति शेषः । एतादृशं अपरोक्षानुभवोऽपि नरेन्द्रस्य समुत्पन्नं आसीत् ॥ ३१ ॥

अहं त्वमन्यश्च जगत् समग्रं ब्रह्मेतियोधेऽनुभवे च सिद्धे ।

सुखाम्बुधौ सर्वविस्मयपद्मस्ये निमज्जनं ते भविताऽपरोक्षम् ॥ ३२ ॥

अहं त्वमिति । एवम् 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनेन 'अहम्' 'तत्त्वमसि' इत्यनेन 'त्वम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यनेन अन्यपुराणं सतश्च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यनेन चराचरं जगत् सर्वमेव ब्रह्म इति बोधे ज्ञाने न केवलं ज्ञाने अपि तु प्रत्यक्षसाक्षात्कारे च सिद्धे ते तव नरेन्द्रस्य सर्वं विस्मयै कल्पनाभिः शून्ये रहिते सुखाम्बुधौ ब्रह्मानन्दानुभवसमुद्रे निमज्जनं अवगाहनं भविता भविष्यति । इदमेवापरोक्षसाक्षात्कार इन्दुच्यते ॥ ३२ ॥

नरेन्द्रदेवोऽपि वह्निः सतीर्ष्यान् जगाद् सर्वं गुरुणोपदिष्टम् ।

कोऽप्याह यत्नं गृहमासनं वा ब्रह्मेयं चोन्मिष । न हि विचित्रम् ॥ ३३ ॥

नरेन्द्रदेवोऽपीति । नरेन्द्रः अपि रहसि गुरुणा यद्युपदिष्टम् तत्तत्सर्वं बहिरागाय सतीर्ष्यान् गुरोः अन्यशिष्यान् जगाद् कथितवान् । तेषु सतीर्ष्येषु मध्ये मन्त्राने तीर्थे गुरौ घासिनः सतीर्ष्याः कश्चिःसस्मितमाह अग्नीत् वक्ष्ये परिधानं गृहं मन्दिरम् आसनमासन्दी इति सर्वमेव यदि ब्रह्मस्वरूपं तर्हि एतत्सर्वं विचित्रं न किम् । अतिविचित्रमिति भावः ॥ ३३ ॥

वचो नरेन्द्रोऽपि निशम्य सरयुः सन्देहसन्दोहभ्रान्तरोऽभूत् ।

अहो ! परप्रेरितधीरहं यच्छरीरमन्नं गृहमीश्वरो मे ॥ ३४ ॥

वचः इति । नरेन्द्रः अपि सरयुः सतीर्ष्यस्य सस्मितं वचं निशम्य श्रुत्वा पुनरपि सन्देहानां सशयानां यं सन्दोहं समूहं अनेकप्रकारकं सन्देह इत्यर्थं तेन गृहं परिपूरितं मानसं यस्य एतादृशं अभूत् वभूव । चिन्तितवाश्च । अहो इत्याश्चर्ये । अहं नरेन्द्रः परेण आत्मनिश्चय विनैव अन्येन प्रेरितो उद्भासिता धीः बुद्धिर्यस्यैतादृशः । नया तु एतादृशानं न भवितव्यमिति भावः । यत् शरीरं दहं अद्य भक्ष्यवस्तुजानं गृहं मन्दिरं वा सर्वमेव मे भगेश्वरस्वरूपम् ॥ ३४ ॥

ततः किं ज्ञातमित्याह—

अद्वैततत्त्वावगममतिष्ठ शृण्वन्नदोऽभ्यन्तरतः समग्रम् ।

'किमुच्यतेऽद्वैतमसत्यमेवं' वहिः समागत्य न जानयादीत् ॥ ३५ ॥

अद्वैतेत्यादि । अद्वैततत्त्वस्य 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याकारकज्ञानस्य अवगमे लाभे मतिष्ठा स्थिरस्थितिः यस्य साक्षात्सुभूताद्वैततत्त्वं गुरुः अहं इदं सतीर्ष्यै सह विहितं चार्तालापम् अभ्यन्तरतः गृहात्यन्तर्भागे स्थितं एव समग्रं सर्वं श्रुत्वा निशम्य वहिः स्वकोष्ठाद्बहिर्भागागम्य तान् नवान् युवभक्तान् अवादीत्—किमवादीत् इत्याह—'किमुच्यते सुष्माभिः 'अद्वैतम्' असत्यम् एव किमपि भगवति च्यते किम् । युष्माकं वचनमेव अवधार्य न तु अद्वैतमसत्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

पम्पर्शं चेनं करपद्मयेन सोऽभूत् स्वयं चापि समाधिलीनः ।

हीनः पुनश्चेतनया नरेन्द्रः साक्षात्ताभेदमतिः कृती सः ॥ ३६ ॥

परस्परेति । गुरुः एवं नरेन्द्रं करपह्वेन स्वकोमलकरेण । परदर्शं स्पृष्टवान् । स गुरुः श्रीरामकृष्णदेवोऽपि स्वयं समाधिलीनः विकल्पशून्यसमाधिमग्नः अभूत् । अथ नरेन्द्रः पुनश्चेतनया हीनः बाह्यचेतनाशून्यः सन् साक्षात्कृता प्रत्यक्षीकृता अभेदमतिः अद्वैतधीः येन अत एव कृती धन्यः अभूत् । पुनरेकदेतेन ब्रह्मसाक्षात्कारो विहित इति भावः ॥ ३६ ॥

बुद्ध्या मृगाश्चापि नरा गृहाणि परस्पराभेदपराणि रेजुः ।

न केवलं तस्य समाधिलाभे प्रजागरेऽभूदनुभूतिरेवम् ॥ ३७ ॥

बुद्ध्या इति । बुद्ध्या महीरुहाः, मृगा अस्समन्ताद्दिग्माना पशवः नरा मनुष्या गृहाणि मन्दिराणि एतानि सर्वाण्यपि वस्तूनि परस्पराभेदपराणि अन्धोन्धेभ्यः अविभिन्नस्वरूपाणि रेजुः शुशुभिरे तादृशस्वरूपाणि दृक्षिरे इत्यर्थः । इदं यावत्कालपर्यन्तं नरेन्द्रः समाधिमग्नः आसीत् तावत्कालपर्यन्तमेव न अपितु प्रजागरे जागरितावस्थायामपि तस्यैतादृशोऽनुभवः आसीत् ॥ ३७ ॥

गृहं प्रयातो निजपाश्वर्योर्ध्वद्विलोकितं तद्भ्रुवमेकमेव ।

स्वमन्दिरे पर्युपितं जनन्या पात्रेऽन्नमप्याकृतिशून्यमासीत् ॥ ३८ ॥

गृहं प्रयात इति । गृहं स्वनिवासस्थानं प्रयातः ग्राहः निजपाश्वर्योः उभयतः तेन यत्किञ्चिदवलोकितं तत्सर्वं भ्रुवं निश्चयपूर्वकमेकमद्वितीयमेव । स्वमन्दिरे स्वगृहे जनन्या मात्रा परिवेशितं भोजनार्थं पुरः स्थापितं पात्रे भोजनपात्रे अन्नपानादिकमपि आकृतिशून्यं निर्गुणनिराकारस्वरूपम् आसीत् ब्रह्ममयमेव प्रतीतमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तूष्णीं विले ! किं चिरमास्यतेऽनु योगेन संस्मारित एव मातुः ।

पुरो ददर्शाँदनसूपशाकं 'ब्रह्मैव सत्यं' समवाप्तसंवित् ॥ ३९ ॥

तूष्णीमिति । स्वमातुः जनन्याः अनेन अनुयोगेन वृच्छ्या संस्मारितः स्मरणविपरीकृतः केन अनुयोगेनेत्याह—विले । रे वीरेश्वर । त्वया भोजनं किं न क्रियते किमर्थं चिरम् एतावत्कालपर्यन्तं तूष्णीं मौनम् आस्यते त्वया स्वीयते ? इति स्मारितः नरेन्द्रः सर्वमिदं ब्रह्मैव इति जातसंवित् उत्पन्नबोधः पात्रे परिवेशितम् ओदनः भक्तं सूपं वराजं शाकादिकं सर्वमपि ब्रह्मस्वरूपमेव ददर्श ॥ ३९ ॥

गुरोरतुल्यात्मवलात्नरेन्द्रः प्रोहामहस्तीव वशं जगाम ।

अङ्गीचकारेनमनुक्रमेण सन्मार्गनिर्देशकमात्मनस्तम् ॥ ४० ॥

गुरोरिति । गुरोः आचार्यस्य अनुत्थेन अलौकिकेन आत्मबलेन आध्यात्मिकसामर्थ्येन नरेन्द्रः प्रोहामहस्तीव अत्यधिकबलयुक्तगज इव सन्नपि श्रीरामकृष्णदेवस्य वशमागतः । तथा अनुक्रमेण क्रमशः तं श्रीरामकृष्णम् आत्मनः स्वस्य मार्गनिर्देशकं पथप्रदर्शकं तत्स्वरूपेणेत्यर्थः अङ्गीचकार उररीकृतवान् ॥ ४० ॥

इत्थं प्रयोगात्मकपाठदानैरध्याप्य शिष्यं परितो निरीक्ष्य ।

तस्मिन्नविश्वासविपर्ययादीन् दोषानलं स्नेहवशाद्दृष्ट्वा ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण प्रयोगात्मकैः प्रत्यक्षोदाहरणरामकैः पाठदानैस्स-
देशात्मकशिष्याभिः शिष्यं नरेन्द्रं परितः सर्वतः निरीक्ष्य परीक्ष्य अध्याप्य शिष्यवित्वा-

तस्मिन् शिष्ये भविष्यत् नास्तिकताभामस्वरूप विपर्यय ध्ययार्थज्ञानम् एवमादीन् शिष्यगतदोषान् स्नेहवशात् आन्तरिकप्रेमपूर्णव्यवहारद्वारेण अहार्पात् अपाहरत् ॥ ४१ ॥

रामः पुराद्वैतधियं वशिष्ठान् पार्थोऽच्युतादाप च विश्वरूपम् ।

परीक्षिताहोपदशाप्यमीक्ष्णं श्रीरामकृष्णादुभयं नरेन्द्र ॥ ४२ ॥

राम इति । पुरा पुराकाले प्राचीनसमये राम दाशरथि वशिष्ठात् तत्राङ्ग स्वगुरोर्नद्वैतधियं अगण्डाद्वैतभावनाम् आप प्राप्तवान् । तथा पार्थं पृथापुत्रं अर्जुनं अभ्युतात् विश्वरूपं द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमियादि वर्णितं भगवतः त्रिधरूपं सर्वाभ्यापिरूपम् आप प्राप्तवान् तथैव दोषं परयति इति दोषदक्त् तेन नरेन्द्रेण अथवा दोषैकदृष्ट्या परीक्षितात् कृतपरीक्षितं श्रीरामकृष्णात् उभयमपि धर्मात् अद्वैतभावना तथा विश्वरूपदर्शनम् एतं दुभयमपि श्रीरामकृष्णगुरोः प्राप लेभे ॥ ४२ ॥

न केवलं मौखिकशब्दजालं गुरोर्विधानं त्वनुभूतिपूर्वम् ।

कृतापरोक्षं स विहाय सर्वाञ्छ्रीरामकृष्णं शरणं चकार ॥ ४३ ॥

न केवलमिति । गुरोः श्रीरामकृष्णद्वयस्य यस्मिन्निदपि विधानम् उक्तिविशेषं नरेन्द्रं प्रति आसीत् तत्पूर्वम् अनुभूतिपूर्वं साक्षात्कारपूर्वकमेवासीत् तद्यथा—ईश्वरदर्शनं तेन सह वार्तालाप इत्यादि । तत्सर्वं केवलं मौखिकशब्दजालं मुनेनोच्चारितविविधमन्त्रसमूहस्वरूपं नासीत् । अत एव स नरेन्द्रं तत्सहायनं कृतापरोक्षं अधिगतापरोक्षानुभवं नरेन्द्रं सर्वान् अन्यान् येभ्यः ज्ञानाधिगमसम्भवं भवेदिति स मेने तानितरान् ममानपि श्रीरामकृष्णद्वयवर्जमिति भावः विहाय श्रीरामकृष्णमेव शरणम् आश्रयं चकार कृतवान् ॥ ४३ ॥

द्वन्द्वं नमस्यं गुरुशिष्ययोस्तद् द्वन्द्वान्तीतं नवमद्वितीयम् ।

असविदा द्वन्द्वपरं परं स्वपरस्परं तत्परमाशु दिस्तु ॥ ४४ ॥

द्वन्द्वमिति । गुरुशिष्ययोः श्रीरामकृष्णनरेन्द्रयोः तत् अनिर्वचनीयं नमस्यं पूजनीयं द्वन्द्वं युगलं नवमं निरन्तरं नवनवस्वरूपं द्वन्द्वान्तीतं द्वैतभावनायाः पारगमं द्वन्द्वं नदपि द्वन्द्वान्तीतमिति विरोधाभासः । तथा अद्वितीयम् उपमाशून्यम् । अज्ञानेन असविदा अज्ञानेन साकमिति शेषः द्वन्द्वपरं सुष्यमानम् अविद्यानाशनपरमिषयं परं परन्तु तत् सर्वविज्ञानं पुरोपेयं मध्यं परं सर्वश्रेष्ठं स्वम् आत्मस्वरूपं परस्परमितरेतरमित्यव्ययम् आशु सत्वरं दिस्तु स्वकीयं पार्थरथेन अरस्थानं परस्परं दातुमिच्छुः सर्वपैत्रीभावावगमार्थं बद्धपरिकरम् आसीदिति शेषः केवलं लौकिकदृष्ट्या युगलरूपेण पृथग्वालोच्यमानं वस्तुनस्तु अभिन्नस्वरूपमिति भावः ॥ ४४ ॥

चिन्तापराऽभूज्जननी तर्दया गदेन केनापि 'विले' परीत ।

पुरोगतं योऽखिलवस्तुजातं पदयन्नपि प्रत्ययशून्यं एव ॥ ४५ ॥

चिन्तापरेति । तर्दया नरेन्द्रस्य जननी भुवनेश्वरी चिन्तापरा नरेन्द्रविषये उत्कण्ठा सक्ता अभूत् । कीदृशी सा चिन्तेत्याह—'विले' नरेन्द्रं केनापि अज्ञानेन गदेन रोगेण परीतं भागान्तं यं नरेन्द्रं पुरोगतं पुरतः स्थापितम् अखिलवस्तुजातम् अन्नपानादि-स्वरूपं परयन्नपि तद्वस्तुजातम् इन्द्रियविषयीकुर्वन्नपि प्रत्ययशून्यं एव नत्तद्विषयक-ज्ञानशून्यं पृथग्यहो आश्रयमिति तस्याश्चिन्ताविषयः ॥ ४५ ॥

‘चराचरव्यापिनमीशमेकं विभाव्य नित्यं प्रियतास्वरूपम् ।

सर्वस्वमस्यार्ण्य’ मिदं नरेन्द्रोऽद्वैतानुभूतेर्विभवाद्वादीत् ॥ ४६ ॥

चराचरव्यापीति । चराचरव्यापिनं स्थावरजंगमात्मकजगद्व्यापिनं ‘स भूमिं विश्वतो घृत्वा’ इति श्रुत्यनुसारम् । नित्यम् अनाद्यनन्तं प्रियतास्वरूपम् प्रेमरूपं विभाव्य स साक्षात्कारं ज्ञात्वा अस्य परमेश्वरस्य तस्मै इत्यर्थः स्वकीयं सर्वस्वमपि अर्ण्यम् अर्पणीयम् इति इत्थं नरेन्द्रः अद्वैतानुभूतेः अद्वैतसाक्षात्कारस्य अनुभवस्य विभवात् ऐश्वर्यात् अवादीत् उक्तवान् ॥ ४६ ॥

निःस्वेषु दीनेषु च दुःखितेषु विशेषतः संस्थित एष सेव्यः ।

ईशस्वरूपेदृशजीवसेवा सेवा पराऽस्ते परमेश्वरस्य ॥ ४७ ॥

निःस्वेष्विति । एषः परमेश्वरः विशेषतः विशेषरूपेण निःस्वेषु दरिद्रेषु, दीनेषु असहायेषु दुःखितेषु आपद्ग्रस्तेषु च संस्थितः विद्यमानः सेव्यः सेवनीयः । सर्वव्यापित्वेन ईश्वरः सर्वत्र विद्यत एव परं विशेषतः दीनदुःखिजनेषु विद्यमानः ईश्वरः सेवार्ह इति भावः । ईशस्वरूपाणां परमेश्वररूपाणाम् ईदृशानां जीवानां सेवैव परमेश्वरस्य परा श्रेष्ठा सेवा पूजा आस्ते । सर्वथा तादृशजीवसेवैवास्माकं कर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

नित्यं लयो भूमिं नरेन्द्रलक्ष्यं गुरोस्तथापीष्टतरा नृसेवा ।

तमर्थमुद्दिश्य कदाचिदेनमुवाच वाचं परिलोभनीयाम् ॥ ४८ ॥

नित्यमिति । भूमिं अद्वैतब्रह्मणि नित्यं नैरन्तर्येण लयः सज्जनमेव वस्तुतः नरेन्द्रस्य अन्तितमं लक्ष्यमासीत् तथापि गुरोः रामकृष्णदेवस्य नृसेवा मानवसेवैव इष्टतरा ब्रह्मणि लयादपि नरेन्द्रकृते तादृशसेवा इष्टतरा आसीदिति शेषः । तमर्थं मानवसेवारूपमुद्देश्यं मनसि कृत्वा कदाचित् कस्मिंश्चित्समये श्रीरामकृष्णदेवः एतं नरेन्द्रं परिलोभनीयां लोभोत्पादनसमर्थां वाचं वाणीम् उवाच उक्तवान् । सिद्धिप्रदीनवचनेन नरेन्द्रः कदाचित् विचलितः भवेत् इति विचार्यति भावः ॥ ४८ ॥

जगज्जनन्या स्वकरैः पुरस्ताद् विश्राणिताः पुत्रक सिद्धयोऽष्टौ ।

अर्थो न चास्ते मम तामिरर्थ्योऽभ्युपेयुषा भक्तिपथं यथेष्टम् ॥ ४९ ॥

जगज्जनन्या इति । श्रीरामकृष्णदेवेनोक्तम् हे पुत्रक ! पुरस्तात् पूर्वं जगज्जनन्या भवतारिण्या स्वकरैः स्वहस्तैः अष्टौ सिद्धयः मद्यमिति शेषः विश्राणिताः प्रतिपादिताः विद्यन्ते । तामिः सिद्धिभिः ‘अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राक्कान्य-मीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ।’ इत्याकारिकाभिः अष्टसिद्धिभिः मम कोऽपि अर्थः प्रयोजनं न अर्थ्यः प्रार्थनीयः विद्यते तासां सिद्धीनां सहायेन न मम किमपि प्राप्तव्यं विद्यते । यतः यथेष्टं स्वेच्छानुसारं भक्तिपदम् ईश्वरभक्तिमार्गम् उपेयुषा लब्धवता भक्तिमार्गाव-लम्बिना मया तामिः सिद्धिभिः सहायिकाभिः न किमपि प्रार्थनीयमिति भावः ॥ ४९ ॥

त्वया विधेयं किल मातृकार्यं मार्गं तवास्तामुपयोगितास्ते ।

सहायतः सिद्धिबद्धम्वकस्य साध्यं कठोरं सुकरीक्रियेत ॥ ५० ॥

त्वया विधेयमिति । पुनरप्याहाचार्यः । त्वया नरेन्द्रेण मातृकार्यं विश्वसंदेशप्रसारण-स्वरूपं कर्तव्यमास्ते । तस्मिन् त्वयाऽनुगन्तव्ये मार्गे तासां सिद्धीनामुपयोगिता तव सहायप्रदानार्थम् आवश्यकता आस्ते विद्यते । यतः सिद्धीनां कदम्बकस्य समूहस्य

सहायत साहाय्येन कठोरमपि साध्य एष्य मुक्तीं विदेत अनापासत सकलता-
मानुयात् ॥ ५० ॥

दत्तश्चिरानुभवत स्वगुरोर्वचस्सु विधासपूर्णहृदय सदयं तमूचे ।

जाने भुवं सकलसिद्धियलान्वितस्त्वं सिद्धे, फलं कथय त्रि परमेशलाम् ॥ ५१ ॥

दत्तश्चिरादिति । दत्त नरेन्द्र चिरानुभवत चिरकालात् स्वगुरुर्योग्यताविषये य
अनुभव सत्यामक ज्ञानम् 'मम गुरो सर्वमपि शक्यसम्भवमिति अद्य यावज्जातात्'
प्रयत्नानुभवात् तस्य वचनेषु विश्रामेन अद्वया पूर्णं मृत हृदय यस्य तादृश स्वोपरि
दयया सहित एवमूचे उक्तवात् । भवन् अष्टसिद्धिशक्तिदुष्ट इत्यह भुव जानामि परम्
पतन्मे कथय सिद्धे फल परिणाम परमेश्वरप्राप्तिं भवेत्किम् । यद्येव न तर्हि किं प्रयोजन
निदिष्टस्वीकारेण इति प्रश्नः ॥ ५१ ॥

श्रीरामकृष्णेन विमुत्तरितमित्याह—

सिद्धिर्भवेद्भगवतोऽध्वनि विघ्नभूता भूतार्थरूपवचनं स गुरोर्निशम्य ।

घृतेऽनयाऽलमिह को नु विवेकशीलः शाल्योदनं निल विहाय मृषा तुपार्या ॥

सिद्धिर्भवदिति । सिद्धि जाल्येकवचनम् अष्टसिद्धय इत्यर्थः । भगवत अध्वनि मार्गे
विघ्नभूता अन्तरायरूपा भवेदिति गुरो भूतार्थरूप सत्यामक वचन याव्य निशम्य श्रुत्वा
घृते अत्रवीत वर्तमानमामीष्ये घर्नमानवद्वा इति लट । तर्हि यदि मिद्वय भगवत्प्राप्तिमार्गे
बाधास्वरूपा तर्हि तामिह न मम प्रयोजनम् । क विवेकशील मनुष्य । सोऽपि
विदक एव जामीत् । शाल्यादन मुगन्धि तण्डुलमिदमोदन विहाय मृषा निष्प्रयोजनमेव
तुपाणा कृत धान्यबहिरावरणभूततुप्राप्त्यर्थमर्थी प्रयोजनवान् स्यादिति प्रश्नः ॥ ५२ ॥

उद्देश्यमन्त्यममुना निजजीवनस्य निर्णोतमीशकृपया सह लोकसेवा ।

येनात शान्तिमुखसम्पदभूद्यतीन्द्रः शिष्योन्नतिर्न तु विना गुरुत प्रसादात् ॥

उद्देश्यमिति । अमुना नरेन्द्रेण निजजीवनस्य स्वपार्थिवनीविनस्य अन्त्यमन्तिमम्
उद्देश्य साध्य निर्णयमासीत् । किं तत् ? ईशकृपया सह भगवत्कृपालम्बेन सह
लोकसेवा । यत्र कारणेन यतीन्द्रः नरेन्द्र आसा अधिगता शान्तिमुखसम्पद् येन तादृश
अभूत् । अत्रार्थान्तरेण आह—गुरुत आचार्यस्य प्रसादात् विना गुरुकृपा विना शिष्यस्य
कापि मानसिकी आध्यात्मिकी वा उच्चति न शक्या ॥ ५३ ॥

लोक मोहतमोहतं धृतहिता लोकं विधातु क्षमे

विधाध्ययगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

काव्या द्वादश भैक्ष्यचरणासनेन कीर्त्यं महा

काव्ये त्र्यम्बकसुरिणा विरचिते सर्गश्चतुर्थो गतः ॥ ५४ ॥

इति विवेकानन्दमहाकाव्ये पूर्णतालामो नाम चतुर्थं सर्गं समाप्तं ॥ ४ ॥

लोकमिति । लोकमिष्यादि प्रधानाश्रय इत्यन्त पूर्ववत् कारया द्वादशवर्षपर्यन्त
भैक्ष्यचरणामुक्त मातुक्करीदृन्तिमनुसरता त्र्यम्बकसुरिणा विरचिते कीर्तनीये पठनयोग्ये
ऽस्मिन्विवेकानन्दमहाकाव्ये चतुर्थं सर्गं समाप्तं गतं ॥ ५४ ॥

इति 'विवेकानन्द'महाकाव्यत काया 'वि'कदीपाभिधानाया' चतुर्थं सर्गं समाप्तं ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः सर्गः

वेदान्तविद्यावगतिर्यतीन्द्राद् वी० ए० पदं विश्वविद्यालयाच्च ।

एतद्व्यं वीजमिवोत्तमासीत् प्राक्प्रत्यगाशोभयमेलनस्य ॥ १ ॥

वेदान्तेति । यतीन्द्राद् परमहंसदेवात् वेदान्तविद्यावगतिः ब्रह्मविद्याधिगमः एतत्तु एकम् । अयं तु विश्वविद्यालयात् वी० ए० इति पदवीलाभः । एतद्व्यं प्राक्प्रत्यगाशोभय-मेलनस्य पूर्वपश्चिमदिशोः परस्परसंगमस्य वीजमिव उत्तमासीत् वपनविपयीकृतमिवा-सीत् । पश्चिमायां दिशि आंग्लभाषाप्रभुतावशाद् गुरोः सकाशात्प्राप्ताया ब्रह्मविद्यायाः सहायेन तेन नवधर्मोपदेशे विहितः इति भावः ॥ १ ॥

‘एकत्वसंख्यामिलिताऽद्वयेन द्विकं विधत्ते’ नियमोऽङ्कशास्त्रे ।

संमेल्य लोकेऽयमनेकधर्मानैकं विधातेति न किं विचित्रम् ॥ २ ॥

एकत्वसंख्येति । यदि एकत्वसंख्या ‘एक’ इति संख्याऽद्वयेन अन्यया ‘एक’ इत्या-कारकसंख्यया मिलिता द्विकं विधत्ते एकमेकेन संमिलितं सत् द्वौ इति संख्या निष्पद्यते । इति अङ्कशास्त्रे गणितशास्त्रे नियमः अस्ति । अनेन भाविचिवेकेन तु किमपि अद्भुतं विहितम् । किं तत् । अयं नरेन्द्रस्तु अनेकधर्मान् सर्वानपि धर्मानिरयर्थः । गुरुपदे-शतः सम्मेल्य लोके परमहंसोपदेशानुसारं सर्वधर्मसमन्वयात्मकं कार्यं विधाय एकं विधत्ते ‘वेदान्तधर्मात्मक’मेकमेव धर्मं विधाता प्रचारयिष्यति इति न विचित्रं किमु ? ॥ २ ॥

प्रातः परीक्षादिवसेऽपि दत्तो बम्भ्रम्यमाणः परिदृश्यते स्म ।

सुहृत्सतीर्थ्याश्रयसन्निकर्षे सम्प्रार्थयन्वीशमस्तावगासीत् ॥ ३ ॥

प्रातरिति । परीक्षादिवसे यस्मिन्दिने तस्य पदवीपरीक्षा समारम्भासीत् तस्मिन्दिने प्रातः काले दत्तः नरेन्द्रः इतस्ततः बम्भ्रम्यमाणः भ्रमणशीलः दृष्टः । मार्गं इतस्ततो भ्रमन् सुहृदां मित्राणां तथा सतीर्थ्यानां सहाध्यायिनाम् आश्रयस्य सन्निकर्षे निवासस्थानसमीपं गतः सन् ईशं परमेश्वरं सम्प्रार्थयन् प्रार्थनापरः असौ नरेन्द्रः अगासीत् गातुमारभत ॥ ३ ॥

तदेव गानं दर्शयति—

‘शश्वद्विश्वपते ! विभूपितनिजोच्चैर्दिव्यसिंहासनः

स्वच्छन्दं रचिताञ्शृणोपि विविधांस्त्वं विश्वगीतस्वरान् ।

धूलिः सन्निक्रमणनिर्गतमिमं त्वां श्रावयामि स्वरं

सूर्याच्चन्द्रमसोर्वसन्निव रहोऽहं कामये दर्शनम् ॥ ४ ॥’

शश्वद्विश्वपते इति । हे विश्वपते ! जगदीश ! विभूपितम् अलंकृतं निजं स्वकीयं दिव्यं स्वर्गं सिंहासनं उच्चबहुमूल्योपवेशनस्थानं येन एतादृशास्त्वं स्वच्छन्दं स्वेच्छानुसारं रचितान् उत्पादितान् विविधान् अनेकप्रकारान् विश्वगीतस्वरान् विश्वम् अनन्तब्रह्माण्ड-स्वरूपा सृष्टिरेव महत् गीतं तस्य स्वरान् निपादुर्षभादिसंगीतशास्त्रोक्तान् स्वरान् त्वद्गितं सम्पूर्णं विश्वमेव महागानं तस्य स्वरान् सृष्टेः विविधांशभूतानित्यर्थः शृणोपि श्रुतिविपयी करोपि एतादृशे महागीते मम परमाणुस्वरूपस्य तु किमपि मूल्यं नास्ति अहं विश्वसृष्टौ

लघु प्रार्थनागीतरस्यर
 वमन्निव रथिमित
 प्रार्थयन्नह तत्र दर्शन
 कामयेऽभिलषामि इत्थ समष्टि यष्टिमयोगार्थं प्रार्थयन्नस्यत्वं सगीतरस्यर धावयामि ॥ ४ ॥

निशम्य गीतं तु नरेन्द्रगीतं चमररुता जातसुखा सखाय ।

ऊचुर्भवान् भ्राम्यति गानमत्त कुतो वृथा दि०रदिनेऽपि दीर्घम् ॥ ५ ॥

निशम्येति । नरेन्द्रेण गीत गानशिष्यीकृत गीत निशम्य ध्रुव्या तस्य सखाय मिप्राणि
 जातसुखा आनन्दिता सत् चमरकृता आश्चर्यभावनापूरितहृदया अभूवन् । ऊचु उक्त-
 चन्तश्च भवान् गानेन उमत्त इव वृथा निष्प्रयोजन दिश्यदिने दिश्यपरीक्षादिनेऽपि दीर्घं
 बहुकालपर्यन्तं हुत कस्मात् भ्राम्यति । अथ तु अस्माकं परीक्षारम्भदिवस अस्मिन् दिने
 तु अध्ययनमेव प्रधानकार्यं तत्परित्यजन् भ्राम्यतस्वतो भ्रमगशील एतत्तु न युक्तमिति
 भाव्य ॥ ५ ॥

तेनोक्तमीशान्मरणार्थमिस्थं स्वान्तेषु शक्तिं परिरक्षणीया ।

न केवलं बाह्यजगत्परीक्षादानेन सविद्भजते समृद्धिम् ॥ ६ ॥

तेनोक्तमिति । तेन नरेन्द्रेण उचरितम्—‘इत्थं यादृश गीत मया धाविन तादृश ईश
 स्मरणार्थं अस्मादशौ स्वान्तेषु स्वमनस्यु शक्तिं बल परिरक्षणीया पालनीया तादृशबला-
 भावात् केवलं बाह्यजगद्वापृणैरस्माभि ईशस्मरणार्थं चणामकोऽपि काल न पार्थतेऽ-
 धिगन्तुम् । यत केवल बाह्यजगत्परीक्षादानेन विश्वविद्यालये पदवीप्राप्त्यर्थं परीक्षादानेन
 सविद् ज्ञानशक्तिं समृद्धिं शुद्धिं न भजते केवल विश्वविद्यालयपरीक्षाभि ज्ञानरुद्धिर्न
 भवति यथार्थज्ञानप्राप्तये तु ईश्वरभजनादिकमेवावरयन्मिति भाव्य ॥ ६ ॥

साध्यं सुप्तेनास्त्वथशस्तु दु खान् कार्यं हृदामोदि सशान्तिं शर्यम् ।

सदु खचिन्तं हि मनो मनुष्यं साफल्यसद्विषयविधिं विव्रते ॥७॥

साध्यमिति । साध्य कार्यं यस्य कार्यस्य सिद्धिं घयमभिलषाम तन्साध्य कार्यं सुप्ते
 नानापासेन भवतु अथवा बहुकष्टसाध्यं भवतु कार्यारम्भात् पूर्वं स्वकीय हृत् हृदयम् आमोदि
 आनन्दयुक्त तथा सशान्ति शान्तियुक्त कार्यं कर्तव्यम् । किमर्थमेव कर्तव्यमि-याह—सदु ख
 चिन्तं दु खयुक्त चिन्तायुक्त च मन भक्त करण मनुष्यं कार्यकर्तारमिन्पर्यं साफल्यकार्यं
 सद्दिग्धं मदेष्टुक्त विधि उपाय यस्मिन्नेतादृश विधत्ते करोति दु खिते
 फाट्या मनसि कार्यसफलताविषयं सदेह एव पुरत विष्ठति कार्यं विप्रा अपि

काद

इति विवेकानन्दमार्थमिन्स्वततोऽसौ सम्मीलितोऽभूत् सुहृदालयेषु ।

लोकमिति । लोकमि-रिसामृतेन प्रमोदसान्द्रानखिलानकार्पात् ॥ ८ ॥

। असौ नरेन्द्र मनोविनोदार्थं मन आनन्दपूर्णं रक्षित सुहृदालयेषु
 अस्मिन्विवेकानन्दमहाकाव्येऽऽश्रुदाचिदेकस्य मित्रस्य गृह कदाचिन्वापरम्य इत्थ भ्रमगशीलोऽ
 इति ‘विवेकानन्द’महाकाव्यटीकासामृतेन स्वगीतगानमपुरतापीयूषेण अखिलान् सुहृद कर्म-
 वेदान् अकार्पात् कृतवान् ॥ ८ ॥

इत्थं सुखामोदमहे प्रवृत्ते श्रीविश्वनाथो जनकस्तदीयः ।

हृद्रोगतोऽसूनजहादकस्माज्जाताधिकाधिः श्रुतवान् नरेन्द्रः ॥ ९ ॥

इत्थमिति । इत्थं परीक्षासमयेऽपि सुखस्य आमोदप्रमोदस्य महे उत्सवे प्रवृत्ते सति तदीयः नरेन्द्रस्य जनकः विश्वनाथदत्तः हृद्रोगतः हृद्व्यसनाभिभूतः अकस्मात् एवमचिरादेतादृशी घटना भविष्यति इति ज्ञानं विनैव असूनजहात् स्वपार्थिवजीवनमत्यजत् नरेन्द्रश्च श्रुतवान् । जातः उत्पन्नः अधिकः असह्यः आधिः मानसिकव्यथा यस्यैतादृशो जातः ॥ ९ ॥

गतः क्षणान्मिन्नगणेन सार्धं शोकाकुलां स्वां जननीमपश्यत् ।

आश्वास्य चैनां पितरं स गङ्गातटे यशःशेषतयाऽन्वयोक्षीत् ॥ १० ॥

गत इति । षण्णात् अचिरात् स नरेन्द्रः मिन्नगणेन सार्धं स्वेष्टमित्रैः सह गृहं गतः शोकाकुलाम् अतिदुःखितां स्वां जननीं मातरमपश्यत् अद्राक्षीत् । एतां स्वमातरम् आश्वास्य समाश्वासनपरैः वचनैः शान्तचिन्तां कुर्वन् स्वपितरं गङ्गातटे भागीरथीरोधसि यशः एव शेषो अवशिष्टं यस्य स यशःशेषः तस्य भावः यशःशेषता तथा अन्वयोक्षीत् योजितवान् युज्घातोः कर्तरि लृङ् । शरीरदाहादिकार्यं कृतवानित्यर्थः ॥ १० ॥

वी. ए. सनाथोऽपि पितुर्वियोगाद्भूदनाथोऽथ नरेन्द्रनाथः ।

गृहे धनाभाववशेन खिन्नः कुटुम्बभारोद्धहनप्रयत्नैः ॥ ११ ॥

वी. ए. सनाथ इति । वी. ए. सनाथः अपि विश्वविद्यालयात् पदवीं लब्ध्वाऽपि पितुः वियोगात् नरेन्द्रनाथः अनाथ इव असहाय एव अभूत् जातः । तथा गृहे धनस्य अर्थस्य अभाववशतः अर्थाभाववदित्यर्थः कुटुम्बभारोद्धहनप्रयत्नैः मातृभगिनीभ्रात्रादीनां पालनपोषणप्रयत्नैः खिन्नः अतीव चिन्तितः अभूत् ॥ ११ ॥

गुरोरभावोऽन्यजनापवादः सम्वन्धिधर्मं कलहप्रियत्वम् ।

ऋणस्य भारः सुहृदोऽपरागा अहो महोत्पातपरम्परेयम् ॥ १२ ॥

गुरोरभाव इति । गुरोः रामऋणपरमहंसस्य दर्शनाभावः अनुपस्थितिरिति यावत् । अन्यजनापवादः सम्वन्धरहितै अन्यजनैः क्रियमाणा निन्दा । सम्वन्धिधर्मं स्वसम्वन्धिषु कलहप्रियत्वं निरन्तरं परस्परकलह एव येषां लक्ष्यम्, न केवलं पित्रा किमपि धनं न रक्षितमपि तु तेन ऋणमपि कृतमालीव तस्यापि भारः नरेन्द्रशिरसि विद्यमानः आसीत् । सुहृदः मित्राणि पूर्ववत् स्नेहयुक्ताः न आसन् इति तेषामपरागतत्वम् । इत्थं नरेन्द्रस्योपरि महती उत्पातपरम्परा आपत्संहतिः पतिता । अहो अतिदुःखस्यायं विषयः ॥ १२ ॥

शोकाभिभूता भुवनेश्वरी तं निजात्मजं जातरूपा जगाद् ।

क वा तवेशः सहसा प्रयातो यतो विधत्ते न स हा ! सहायम् ॥ १३ ॥

शोकाभिभूतेति । भुवनेश्वरी नरेन्द्रमाता शोकेन पतिवियोगजेन अभिभूता आक्रान्ता सती तन्निजात्मजः पुत्रं नरेन्द्रं जाता उत्पन्ना रूपा क्रोधः यस्या पुत्रादृशी जगाद् उक्तवती । रे नरेन्द्र ! तव ईशः यस्मिस्तव विश्वासः विद्यते स तव परमेश्वरः सहसा अकस्मात् ऋणप्रयातः कस्मिन् स्थाने अदृश्यो जातः यतः यस्मात् हा इति खेदे स सहायं न विधत्ते आपत्समये सहायको न भवति ॥ १३ ॥

अकारि दारिद्र्यपिशाचिकाया प्रत्यक्षतो दर्शनमद्य तेन ।
 वृश्यर्थमभ्राम्यदितस्ततोऽसौ तोषो न चासोमनस कुतोऽपि ॥ १४ ॥

अकारीति । अद्य जनकप्रयाणानन्तरं तेन नरेन्द्रेण दारिद्र्यपिशाचिकाया निर्धनता-
 रूपराश्रया प्रत्यक्षतो दर्शनम् अकारि विहितम् । अगौ वृष्यर्थं जीविकाप्राप्त्यर्थं च हृत-
 स्ततोऽभ्राम्यत् । परन्तु तस्य मनस कुतोऽपि स्थानात् मनस अन्तःकरणस्य सन्तोषो
 नाभूत् । अभिलषिता वृत्ति न लेभे ॥ १४ ॥

निमन्त्रितोऽस्मीति गृहात् प्रयाता दिनं प्रयातं च विनाऽन्नपानम् ।
 अन्य कथंचित् परिवारवर्गश्चरार वृत्तिं स्वप्नादनेन ॥ १५ ॥

निमन्त्रितोऽस्मीति । अहं कस्यचिन्मित्रस्य गृहे अद्य भोजनार्थं निमन्त्रितोऽस्मि इति
 गृहे साक्षात्भावात् इत्यर्थं, मातरं कथयित्वा गृहाद्गृहि प्रयातं तद्दिनं च अन्नपानं विनैव
 प्रयातं गतं गृहं प्रतिनिवर्तनकालपर्यन्तं तुमुचितं पवासीत् इत्यर्थं । गृहे च अन्य परि-
 चारवर्गं मानुभगिन्यादयं कुटुम्बिनं स्वप्नादनेन वराहशाकादिकं विनैव वृत्तिमुदरपूर्णां
 चकार वृत्तवान् ॥ १५ ॥

निजालये सोऽभ्यवहर्तुमुक्तो भुक्तं मया मित्रगणैस्तदनुत्तम् ।
 निशम्य माताश्रुजलार्द्रचक्षुर्भूय पुत्रोऽप्यनुकम्पनीय ॥ १६ ॥

निजालये इति । यदा मात्रा स्वगृहे अभ्यवहर्तुं भोजनार्थं 'नरेन्द्र ! आयाहि भोजनं
 परिवसितम्' इत्युक्तं, मात्रा नरेन्द्रात् 'मया अद्य मित्रगणैः सहैव भोजनं विहितम्' इति
 तदुक्तं श्रुत्वा निशम्य अश्रुजलैः आर्द्रं चक्षुषी यस्या पत्नारोपी जाता । अद्य मं नरेन्द्र अपि
 अनुकम्पनीयं दयनीयं दशापन्नं अभूत् ॥ १६ ॥

सोऽमन्यतोक्ता बहुधा मदर्थं जनन्यनुष्ठानपरा पुराऽभूत् ।
 उपेक्षमाणं किल पूजनीयां धिग् विद् मुहुर्मांमृतं शस्त्रुम् ॥ १७ ॥

सोऽमन्यत इति । स नरेन्द्रः अमन्यत मनसि विचारयामास । मदर्थं मत्स्वरूपपुत्रप्रा-
 प्त्यर्थम् उक्ता उक्ता कथिता सती पुरा मज्जन्मनः पूर्वं मम जननी अनुष्ठानपरा शिवपूजनादि-
 सक्ता अभूत् आसीत् । अनुना मा तत्पुत्रं पूजनीयां पूजार्हां मातरम् उपेक्षमाणं तस्याः
 पोषणभारं सर्वथा परित्यज्य स्थितं मासदश, कृतम् उपकारं जानानि इति कृतज्ञः अतारदशम्
 अकृतज्ञः पुत्रं पुनः असहृत् धिक् ॥ १७ ॥

प्राप्योद्भवं मातृक्षणं जगत्यां न चेदपःकर्तुमहं समर्थं ।
 कोऽर्थस्तता मेऽफलजीवितेन तदीक्षणास्त्रोद्भ्रमकारणेन ॥ १८ ॥

प्राप्योद्भवमिति । जगत्यां प्राप्तिमिति उद्भवः प्राप्यं जन्म लब्ध्वा मातृक्षणं पुत्रशिरसि
 विद्यमानं मातृपोषणादिभारस्वरूपं श्रमं अपाकर्तुं परिहर्तुं चेदहं न समर्थं ततः मम अकृत-
 जीवितेन निष्फलजीवितेन तदा तस्या ईक्षणयोः अस्त्रोद्भ्रमस्य अध्रापत्ते कारणभूतेन मम
 (निष्फलजीवितेन) किं प्रयोजनं न किमपि । यदि मातुः पाठनपोषणं मया कर्तुं न शक्यते
 तर्हि पुत्रस्य मम जीवनमेव निष्प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

गृहे प्रसूं सेवितुमद्य नो चेदलं श्रुत्वाऽसह्यविपत्परीताम् ।
कथं ततः श्रुत्वा मम मातृभूमेर्लोकस्य सेवामथवा विधातुम् ॥ १९ ॥

गृहे प्रसूमिति । अद्य अस्मिन्दिने स्वगृहे कुध्यायाः बुभुक्ष्याया असह्यया असहनीयया विपदा दुःखेन परीताम् आक्रान्तां प्रसूं मातरं सेवितुं पोषणादिकं कर्तुं चेद्यद्यहं नालं न समर्थः तर्हि श्वः आगामिनि दिवसे भविष्यति काले मम मातृभूमेः भारतभूमेः लोकस्य विश्वस्य वा सेनां परिचर्यां विधातुं कर्तुं कथम् अलं समर्थः भविष्यामि ! गृहे मातृसेवाकरणासमर्थः कथं लोकसेवाविधाने प्रभुः स्याम् ॥ १९ ॥

सम्बन्धिनोऽग्नेन विना विनाशोन्मुखान् सुखेनानिदामीक्षमाणः ।
अमन्दमन्दाक्षयुतोऽतिमन्दः कथं न दीर्घान्तरतामुपैमि ॥ २० ॥

सम्बन्धिन इति । अग्नेन विना आहाराभावेन विनाशोन्मुखान् त्रियमाणान् सम्बन्धिनः कुटुम्बिनः अनिशं सुखेन कदापि चिन्तया विना दिवानिशम् ईक्षमाणः अमन्दम् अत्यधिकं यन्मन्दाक्षं लज्जा तथा युतः युक्तः अतिमन्दः वैधेयः कथं केन प्रकारेण शीर्षं त्वण्डशः जातम् आन्तरं हृदयं यत्स्यैतादृशः तस्य भावं नोपैमि न प्राप्नोमि । एतादृशीं मातुः असहाय्याम् अवस्थामवलोक्य मम हृदयेन तु विदीर्णेन भवितव्यम् तत्तु न जातमित्यहो आश्चर्यम् ॥२०॥

‘दयासरित् सर्वगता विधातु’निशम्य गीतध्वनिमध्वनीनम् ।
मनस्यभूमेऽवितथं किलेदं लक्ष्मीश्वराणां न तु दुर्गतानाम् ॥ २१ ॥

दयासरिदिति । अध्वनि मार्गं केनापि साधुना इमम् वच्यमाणं गीतध्वनिं गानशब्दार्थं निशम्य श्रुत्वा । कीदृशं गानशब्दार्थमिष्याह—विधातुरीश्वरस्य दयासरित् करुणानदी सर्वगता सर्वव्यापिनी तस्य करुणा तु सर्वेषामप्युपरि भवितुं शक्या इत्याकारकं गानशब्दार्थं निशम्य मे नरेन्द्रस्य मनसि अभूत् ‘ईश्वरकरुणा सर्वगता इति यदुच्यते तत् किल लक्ष्मीश्वराणां धनाढ्यजनानां विषये एव अवितथं सत्यं न तु अस्मादृशानां दरिद्राणां विषये ॥ वयं तस्येश्वरस्य कदापि दयापात्रं भवितुं नार्हाः ॥ २१ ॥

आहूतवन्तः स्वगृहे महेषु मानेन गानार्थमहो ! सखायः ।
भ्रमन्निदानीं परितो नरेन्द्रो जीवन्मृतो वेति न ते विदन्ति ॥ २२ ॥

आहूतवन्त इति । पूर्वं तु मम सखायः मित्राणि महेषु उत्सवादिषु गानार्थं ‘त्वया किमपि गीतं शीघ्रतां’ इति प्रार्थनापूर्वकं मानेन सह ससम्मानं स्वगृहे निजनिवासे आहूतवन्तः निमन्त्रितवन्तः । परं स एवाहं नरेन्द्रः जीविकार्थम् इतस्ततो भ्रमन् अदन् जीवन् ध्रियते अथवा मृतः गतप्राणः वा इति ते न विदन्ति न जानन्ति ॥ २२ ॥

विलोक्य बन्धून् भगिनीश्च दीनान् क्षीणाङ्गयष्टीन् परिपुष्टिहीनान् ।
एकान्तमेतद्य सखदक्षधारमेकान्तशोकान्तमलं न गन्तुम् ॥ २३ ॥

विलोक्येति । स्वबन्धून् आतृन् सम्बन्धिनो वा भगिनीश्च दीनान् असहायान् क्षीणाः क्लान्ताः अङ्गयष्टयः शरीराणि येषां तादृशान् तथा परिपुष्टिहीनान् अन्नवह्नादिसाधनरहितान् विलोक्य वीक्ष्य एकान्तं किमपि निर्जनस्थानमागत्य सखन्ती नेत्राभ्याम् अधःपतन्ती

अस्त्राणाम् अधुजलस्य धारा यस्मिन्कर्मणि यथा तथा इत्यव्ययम् एकान्तम् अत्यन्तं शोकस्य परिजनकृतेऽनुभूयमानस्य दुःखस्य अन्त गन्तुम् अल,न समर्थो नाभूत् ॥ २३ ॥

अनेकशो वैतनिकस्य सेवाकार्यस्य लाम्भे विफल प्रयत्न ।

दरिद्रदीनातंकृते कृतं न स्थानं जगत्यामिह तत्प्रमाणम् ॥ २४ ॥

अनेकश इति । अनेकश बहुवारं वैतनिकस्य मासिकवृत्तिलाभपूर्वकं क्रियमाणस्य सेवाकार्यस्य लाम्भे प्राप्ती कृत प्रयत्न विफलो निष्फलो जात । तत किमायातम् इत्याह— 'जगत्यां लोकं दरिद्राणा निर्धनानाम् आर्तानां पीडितानां च कृते ईश्वरेण किमपि स्थान यत्र ते स्वोदरभरणं कुर्युं पताहश स्थान न निमित्तम् इत्यस्मिन्निषयमे इदं प्रमाणं यत् प्रयत्ने कृतेऽपि कापि वृत्तिव्यवस्था नाभूत्' ॥ २४ ॥

कृच्छ्रान्वितनाथ च विश्रुतानां ह्युमादिकानां किल नाम्निष्ठानाम् ।

समर्थितं तेन मतं कदाचि 'कृच्छ्रा नर कापि जहाति दुःखात्' ॥ २५ ॥

कृच्छ्रान्वितेनेति । कृच्छ्रान्वितेन कष्टपरम्परापरीतेन तेन नरेन्द्रेण विश्रुतानां प्रसिद्धानां ह्युमादिज्ञानाम् आश्रितनास्तिकानां यन्मतमपि समर्थितम् 'ईश्वर नास्ति' इत्याकारकं मतम् एतं नास्तिकं प्रतिपादितं तन्मतानुयायी भवितुमपि तत्परं जात । अत्रार्थान्तरेणाह—कदाचित् जीवनं नर कापि कुत्रचित् विषयं धृष्ट्वा विश्वासं जहाति परित्यजति ॥ २५ ॥

यद्यो जनन्या 'हृगतस्तवेश' स्मरन्नाविश्वासपथानुगोऽभूत् ।

श्रीरामकृष्णोऽधिगतप्रवृत्तिश्चकार तस्यागमनप्रतीक्षाम् ॥ २६ ॥

यद्यो जनन्या इति । तव नरेन्द्रस्य ईश्वर ईश्वरं क गतं क पलायितं यस्मिन्नीश्वरे तव विश्वास आसीत् स तु न अद्यापि सहायप्रदानं करोति इति जनन्याः स्वमातु वच वचनं स्मरन् स्मरणत्रिपयीकुर्वन् अयं नरेन्द्र अविश्वासपथानुगो नास्तिकमतानुसारी अभूत् जान अन्त्यामवस्थाया श्रीरामकृष्णदेव नरेन्द्र नास्तिकमतमनुसर्तुमुद्यत इति प्रवृत्तिमुपलभ्य तस्य नरेन्द्रस्य आगमनप्रतीक्षां दक्षिणेश्वरागमनप्रतीक्षां चक्रे ॥ २६ ॥

आसादितो येन गुरुप्रसादो भूमानुभूतिं समवाप्य भूतिम् ।

यश्चाष्टसिद्धधागमयोग्यशिष्यश्चद्धाविहीनः स कथं नरेन्द्र ॥ २७ ॥

आसादित इति । येन नरेन्द्रेण भूषणं निश्चिन्त्यसमाधीं प्रह्लादमभावनाया अनुभूति स्वरूपिणां भूतिम् ऐश्वर्यम् आत्यन्तिकसौख्यं गुरो श्रीरामकृष्णस्य प्रसादं वर आसादितं प्राप्तं । यश्च नरेन्द्र अष्टसिद्धधागमयोग्यशिष्यश्चाणिमाष्टसिद्धिलाभकृते योग्य समर्थ शिष्यश्चासीत् स नरेन्द्र कथं केन प्रकारेण श्रद्धाविहीनः नास्तिकमतानुसारी जात इति आश्चर्यम् ॥ २७ ॥

तल्लोकयात्रापतितं प्रभूतकेशोष्टनास्थापितमिच्छिभूतम् ।

सौवसनिर्मितसति किन्तु विश्वध्रातृत्वसाम्यत्यसमन्वयाप्यम् ॥ २८ ॥

तल्लोकयात्रेति । तस्य नरेन्द्रस्य लोकयात्रायाम् ऐहिकजीवनेपतिता इतरतः विकीर्णं प्रभूतां अमितमल्याकां या इष्टकां तामि स्थापितं मिच्छीनां महत्प्रासादाधारभूतानां

मूलम् । शिळान्यासः यस्यैतादृशं सौधं स ईश्वरः निर्मातुमिच्छति किम् अस्मिन् इत्युत्प्रेक्षा-
याम् कीदृशं सौधम् विश्वे भ्रातृत्वं बन्धुत्वभावना—साम्यं समानता-तथा धर्मसमन्वय-
स्वरूपम् । नरेन्द्रस्य पार्थिवजीवने आगतानाम् आपदां सहायेन जगति विश्वभ्रातृत्वादिरूपं
महान्तं प्रासादं निर्मातुमिच्छति परमेश्वरः ॥ २८ ॥

तन्मानसे विश्वशिवप्रियत्वप्रसूतिसम्पादनहेतुभूता ।

सर्वेश्वरप्रेरितदर्शना किं सांसारिकी दुःखपरम्परेयम् ॥ २९ ॥

तन्मानस इति । तस्य नरेन्द्रस्य मानसेऽन्तःकरणे विश्वस्य जगतः यच्छिब्रं कल्याणं
तस्मिन् यत् प्रियत्वं प्रेम तस्य प्रसूतेः जन्मनः सम्पादनम् उत्पादनं तत्र हेतुभूता कारण-
स्वरूपा सर्वेश्वरेण भगवत्सैव प्रेरितं प्रेषितं दर्शनम् अवलोकनं यस्या एतादृशी एषा
सांसारिकी भौतिकजीवनमध्यपतिता दुःखानाम् आपदां परम्परा संहतिः । नरेन्द्रमानसे
विश्वप्रियत्वभावनाम् अधिकाधिकं जागृतां कर्तुमेव भगवता प्रेरिता इदमापत्परम्परा
अस्ति किमु ॥ २९ ॥

कदाचिदाक्लान्तमनःशरीरेन्द्रियोऽपतत् खिन्न इवाध्वपार्श्वे ।

तन्द्री निमीलन्नयनः पुरस्ताद् व्यलोकयद्व्यतरप्रकाशम् ॥ ३० ॥

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये आक्लान्तानि मनः मानसं शरीरं देहः
इन्द्रियाणि च यस्य एतादृशं खिन्न इव क्लान्त इव अध्वपार्श्वे अपतत् पतितः । तत्र च
तन्द्रया निद्रया निमीलनी नयने यस्य एतादृशः पुरस्तात् स्वस्य पुरतः दिव्यतरम्
अलौकिकं प्रकाशम् श्रुतिं व्यलोकयत् अवलोकितवान् ॥ ३० ॥

वाक्पण्डितस्यातिविशालबुद्धेः सोपाधिकस्य प्रतिभावतोऽपि ।

तेजस्विनः शुद्धधियस्तदानीं वृत्तेरभावोऽद्भुत एव भाति ॥ ३१ ॥

वाक्पण्डितस्येति । वाक्पण्डितस्य चतृत्वशक्तिसम्पन्नस्य अतिविशालबुद्धेः अतिवि-
शाला महत्तमा बुद्धिः प्रज्ञा यस्य सोपाधिकस्य विश्वविद्यालयेऽधिगतपदवीकस्य प्रतिभावतः
नवोन्मेषशालिधिपणायुक्तस्य तेजस्विनः आध्यात्मिकवल्गान्वितस्य तथा शुद्धधियः
पवित्रान्तःकरणस्यापि नरेन्द्रस्य वृत्तेः जीविकाया अभावः अद्भुतः आश्चर्योत्पादक इव
भाति दृश्यते ॥ ३१ ॥

तस्योद्भवोऽभून्निजवान्धवानां न केवलं पोषणभारहेतोः ।

परं विधातुं नवविश्वकार्यमिति प्रतस्थेऽथ स दक्षिणेशम् ॥ ३२ ॥

तस्योद्भव इति । तस्य नरेन्द्रस्य उद्भवः जन्म केवलं निजवान्धवानां स्वकुटुम्बिनां
पोषणभारहेतोः पालनपोषणार्थमेव न अभूत् । परं नवं नवीनमलौकिकं विश्वकार्यं धर्म-
समन्वयाख्यं विधातुं कर्तुं तस्योद्भवः जातः । इति हेतोः सः दक्षिणेश्वरम् प्रतस्थे ॥ ३२ ॥

चिरागतं तातवियुक्तमात्मसम्बन्धिचिन्ताकुलितान्तरं च ।

तमश्रुधाराप्लुतलोचनानां समादधानो गुरुरित्यवोचत् ॥ ३३ ॥

चिरागतमिति । चिरागतम् अनेकदिवसानन्तरं वृत्तिगेश्वरमागतं तातेन जनकेन वियुक्तं
रहितम् आत्मनः ये सम्बन्धिनः मातृभगिन्यादयः तत्सम्बन्धि चिन्तया आकुलितं व्याकुलं

अन्त करण यस्य तथा अधुना ध्याया आम्बुने लोचनान्ते पश्येताहस नरेन्द्र ममादधान
 श्रीश्यामिगुरु श्रीरामकृष्णद्व इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अशोचत् उक्तवान् ॥ ३३ ॥

मातुस्त्वया सर्वजनानामुर्ध्वनिधास्यते वार्यमत स्थिर स्याः ।
 जगच्छिञ्जान्तर्गतमेव सर्वं शिरं यद्यथं सुधियो वदन्ति ॥ ३४ ॥

मातुस्त्वयेति । स्वया नरेन्द्रेण मानु जगन्मानु उर्ध्वं सर्वत्रेण कार्यं करणीय विधास्यते
 करिष्यते अतः कारणात् एव स्थिर स्या साकाशलो मा भू । सर्वमन्वित्र शिव कृपाया
 जगच्छिञ्जान्तर्गतं जगत्कृपायाकार्यं तु भक्तिविरहं न अग्य सर्वमपि कुटुम्बमरगादिक
 लुण्ठनर शिव जगत्कृपायास्वरूपविमिमहति शिवे अ उर्गतमिति यत् सुधिय विद्वान्
 वदन्ति तद् यथार्थमेव स यमेव ॥ ३४ ॥

नरेन्द्रेण उक्तम्—

नद्वेष्यन्ति सर्वं मम पश्यन् किं नयापि नूत्नां सन्तुरेक्षणीया ।
 त्वदर्शनं यच्छृणुयात् प्रभुस्तथोगस्वदर्थं करणात् पर ॥ ३५ ॥

नद्वेष्यन्ति इति । मम पश्यन् अवलोकयत अनादरे पठो । सर्वमम कुटुम्बिन
 नक्षयन्ति विनाश प्राप्स्यन्ति तथापि एते मया नूत्नीं मौनजनपारगदूषक सन्तुपक्षणीया
 किम् 'त्रिपन्ता नाम ते किं मया कर्तव्यम्' इति बुद्ध्या अउ किराया । किनु इति
 प्रश्ने । प्रभु ईश्वर त्वदर्शनं तव प्रार्थना अश्रयमेव शृणुयात् आकर्तव्यविशोकरिष्यति
 इति स्वया तदर्थं अस्म कुटुम्बिना कृते कश्चिदुपाय करणीय काया भवेदेव ॥ ३५ ॥

श्रीरामकृष्णद्व उवाच—

नरेन्द्र साक्षाद्भवतारिणीयं कामास्तत्रापूरयितुं समर्थो ।
 सश्रद्धमभ्यर्थयते भगव्येदुपायमेवा नियत विदध्यात् ॥ ३६ ॥

नरेन्द्र इति । हे नरेन्द्र ! इय पुरता विद्यमाना साक्षात् प्र पक्ष भवतारिणा जगन्माना
 , चेद्यदि भवान् सश्रद्धं
 ; अवरयमेव विदध्यात्
 श्यामो नापत् तादृश-

विश्वासोत्पादनार्थमयमुपाय श्रीरामकृष्णदेवेन विहित ॥ ३६ ॥

अस्यामविश्वासनुपो मनुष्या पदं भवन्त्यापदुपग्रहाणाम् ।
 तत्रच्छ शशिं जनतासर्मापं स्वेच्छानुसारं चरमाप्यतेऽद्य ॥ ३७ ॥

अस्यामिति । अस्या भवतारिण्या विद्यमान न जुरने इ यविधापदुप श्रद्धारहिता
 ह्यर्थं आपदुपग्रहाणामनेकविधापदाक्रमणस्य पद नात्यद् भवन्ति । भवतारिण्यां
 अश्रद्धान्त एव आपदाकाता भवन्तीति भाव । तत्र तत्र शशिं म वर जननीपक्षेप
 मातुस्त्रिभु गञ्ज प्रवाहि यत्र एता एतन्नुत्तर नानुहृष्टव एताद् अ उरे
 स्थितान्यते ॥ ३७ ॥

आश्रिणाचार्यवचा नरेन्द्रे विरेच मत्र भवत जनन्या ।
 न केवल सः प्रतिनोपञ्जाने परा रराते परना नशके ॥ ३८ ॥

आकर्णितेति । आकर्णितं श्रुतम् आचार्यस्य गुरोः वचः येन स नरेन्द्रः सद्यः गुरोरा-
ज्ञानन्तरमेव जनन्या भवनं भवतारिणीमन्दिरं विवेश प्रविष्टवान् । सा मन्दिरस्था
भवतारिणी प्रतिमा केवलं उपलभ्यते । पापागमयो न अपि तु पराधरा सर्वश्रेष्ठा परमेश्वर-
शक्तिस्वरूपा आस्ते । एतदर्थमेव श्रीरामकृष्णदेवेन तस्या अनन्यभावेन आराधना कृताः
तस्याः साक्षात्कारश्च कृतः ॥ ३८ ॥

अनन्तसौन्दर्यवतीं प्रसन्नां तां सच्चिदानन्दमयीं पुरस्तात् ।

विलोक्य शुद्धान्तरतामुपेतो मनोरथं विस्मृतवान्नरेन्द्रः ॥ ३९ ॥

अनन्तसौन्दर्यवतीमिति । तां भवतारिणीम् कीदृशीम् ? अनन्तसौन्दर्यवतीन् ।
अविनाशिचारुतायुक्तां प्रसन्नां वरदानानुकूलां सच्चिदानन्दमयीं नित्यां ज्ञानमयीं
सर्वोत्तमसुखमयीं च पुरस्तात् अग्रतः अवलोक्य शुद्धान्तरताम् निर्मलचित्तामुपेतः
प्राप्तः नरेन्द्रः स्वमनोरथं 'कुटुम्बिनां कृते कोऽपि उपायः कर्तव्यः' इति प्रार्थनाभिलाषं
विस्मृतवान् विसस्मार ॥ ३९ ॥

दिव्यप्रकाशाच्चकितेक्षणोऽसावलौकिकानन्दभृतान्तरङ्गः ।

विशुद्धभक्तिर्नतजानुशीर्षं विस्मृत्य सर्वं सहसा ययाचे ॥ ४० ॥

दिव्यप्रकाशादिति । भवतारिणीमन्दिरप्रवेशानन्तरमेव अवलौकिकप्रकाशदर्शनेन चकिते
तेजसातिक्रान्ते ईक्षणे लोचने चस्यैतादृशः असौ नरेन्द्रः केनापि अवलौकिकेन आनन्देन
सुखानुभवेन भृतं परिपूरितं अन्तरङ्गं मानसं यस्यैतादृशः विशुद्धा अव्यभिचारिणी भक्तिः
श्रद्धा यस्य तत्ते नम्रे जानुनी शीर्षं च यस्मिन् यथा तथा सर्वं कुटुम्बपोषणप्रार्थनादिकं
सर्वमेव विस्मृत्य सहसा अकस्मात् ययाचे प्रार्थितवान् ॥ ४० ॥

किं प्रार्थितवान् इत्याह—

अहं न वृत्तिं न धनं समीहे निरन्तरं दर्शनमेव मातः ।

ज्ञानेन सार्धं प्रतिपद्य भक्तिं विवेकचैरग्ययुतो भवेयम् ॥ ४१ ॥

अहमिति । हे मातः जननि ! अहं नरेन्द्रः त्वच्चरणयोः वृत्तिम् उद्वरभरणार्थं जीविकां
धनं सम्पदं वा न समीहे नाभिलषामि केवलं नित्यं तव दर्शनमेवेच्छामि । तथा ज्ञानेन
आत्मज्ञानेन सह भक्तिं त्वयि विश्वासं प्रतिपद्य लब्ध्वा अहं सदसद्विचारस्वरूपविवेकेन
संसारं प्रति च विरागभावनाया युक्तः सम्पन्नः भविष्यामि ॥ ४१ ॥

पृष्टो जगन्मातृगृह्णाच्चिवृत्तस्तथा विधायामनिवेदनं सः ।

अभ्यर्थितं किं भवता यथोक्तं 'महो मया विस्मृतमेव सर्वम्' ॥ ४२ ॥

पृष्ट इति । सः नरेन्द्रः जगन्मातृगृहाद् भवतारिणीमन्दिरात् निवृत्तः बहिरागतः
किं कृत्वा ? तथा तेन प्रकारेण आत्मनिवेदनं स्वात्मसमर्पणं विधाय कृत्वा शुरुणा पृष्टः
'भवता त्वया यथोक्तं वृत्त्यर्थं भवतारिणी प्रार्थ्या' इति यदुक्तं मया तदभ्यर्थितं किम् ।
नरेन्द्रोऽश्रुत्वा 'महो ! आश्चर्यं मया तु सर्वमेव विस्मृतमासीत्' ॥ ४२ ॥

त्रिधारमेवं समुपेत्य कालीनिकेतनं प्रार्थितवांस्तथैव ।

अङ्गीकृतानेन परं स्वमातेत्यतीव तुष्टोऽजनि रामकृष्णः ॥ ४३ ॥

त्रिवारमिति । पृथमनेन परिपाठ्या नरेन्द्र कालोनिवेतनं भवतारिणीमन्दिर समुपेय्य प्रविश्य तथैव तेनैव प्रकारेण 'अहं न वृत्ति न धन समीहे' इति पूर्ववदेव प्रार्थयामास । ततः किमायातमि-याह पर पर तु अनेन नरेन्द्रेण स्वमाता भवतारिणी अङ्गीकृता तस्या अद्वावान् जात इति हेनो श्रीरामकृष्ण अतीव मनुष्यो जान । अनेन ब्रह्मण तस्यान्त-करणत्वात् नास्तिकताविचार कथं यहिष्कृत अभूत् तदर्थं श्रीरामकृष्णदेवेन च कीदृश उपायोऽवलम्बित इति स्पष्टं भवति ॥ ४३ ॥

‘गुरो प्रभावस्य फलं विलेदं’ मत्वा नरेन्द्रोऽपि स मौनमास ।

अतः परं चास्य गृहेऽक्षयस्त्राभावस्य चिन्ताविलयं प्रपेदे ॥ ४४ ॥

गुरोरिति । नरेन्द्र अपि इदं सर्वं गुरो श्रीरामकृष्णदेवस्य प्रभासस्य अलौकिकशक्ते फल परिणाम इति मत्वा चिन्तविषया स मौन तूणीम आस स्थित । अतः परं अनन्तरं अस्य नरेन्द्रस्य गृह अक्षयस्त्राभावस्य चिन्ता व्याकुलता विलय प्रपेदे नोर्वरिता ॥ ४४ ॥

यावद्भ्रियेऽहं जगतीह तावन्नरेन्द्र ! धासो भवता विधेय ।

या भुक्तिमुक्त्यर्थं वराभयानां दात्री निपेय्या भवतारिणी सा ॥ ४५ ॥

यावद्भ्रिये इति । हे नरेन्द्र ! अहं पार्थिवजीवनमवलम्ब्य यावत्कालपर्यन्तम् इह जगति भ्रिये धारयामि तावत् भवतापि ० त्रैव निवाम विधेय कर्तव्य सा तादृशी च भवतारिणी जगन्माता निपेय्या सेवितव्या । कीदृशी सा ? या भुक्तिर्भोग तस्या दानसमर्था, मुक्ति दानसमर्था तथा अर्था चतुर्विधपुरुषार्था तेषामपि दात्री दानसमर्था अभिलषितवरदानार्हा तथा अभयदानशीला च एतादृशी जगन्माता स्वया निरन्तरं सेवनीया ॥ ४५ ॥

अतः परं परमहसदेवेन भवतारिण्या स्तुतिर्विहिता—

माताऽस्मदीयाऽखिलयालकानां तारा गुणाधारपरात्परा त्वम् ।

जाने म्वयं दुर्गतदु खघाटहारा पुनर्दीनदयामयी त्वम् ॥ ४६ ॥

माताऽस्मदीयेति । हे जगज्जननि ! त्वम् अस्मदीया अस्माकम् अखिलानामन्य-यालकानां च माता जननी । भवसि इति श्लेष । तारा तारणकर्त्री गुणानां सत्त्वरजस्तमसा आधार अवलम्बभूता परात्परा सर्वश्रेष्ठशक्तिस्वरूपिणी अस्ति । त्वं स्वयं दुर्गताना-मापदाक्रान्तानां दुःखघाटा विषापरम्परां हर्तुं शक्ति यस्या एतादृशी भवसि । तथा हे मात ! त्वं पुनः दीनेषु असहायेषु दयामयी करुणापूर्णहृदयाऽपि वर्तसे ॥ ४६ ॥

जले स्थले त्वं सकलाद्यमूले घटे घटे चाक्षिपुटे समेषाम् ।

सामाररूपासि निराहृतिस्त्वं सन्ध्या त्वमेव त्रिपदाऽसि मात ॥ ४७ ॥

जले स्थले इति । हे मात ! त्वं सर्वव्यापिनी यन् जलान्मन्तरं स्थले भूम्यन्तरे तथा सकलानां जीवजन्तूनाम् आद्यमूल मूलकारणतत्रापि तत्रैव स्थिति । घटे घटे प्रति शरीरे समेषां सर्वेश्वरक्षिपुटे नयनाभ्यन्तरे च तत्रैव अस्तित्वं विद्यते । त्वमेव त्रिगुणान्तिका सती आकारसहिता त्रिगुणातीता च सती निराहृति निराकारा च । त्वमेव सन्ध्या प्रातरंध्याह्मसायसन्ध्याश्वरूपिणी त्रिपदा गायत्रीस्वरूपा च अस्ति । स्वया विना विश्वस्मिन् किञ्चिदपि स्थान रिक्तं न विद्यते इत्यर्थं ॥ ४७ ॥

आधारभूतासि जगत्त्रयस्याप्याधारशून्या जननि ! त्वमेका ।

सदाकुलब्राणपरा, शिवा त्वं सदाशिवस्यार्धहराऽप्युदारा ॥ ४८ ॥

आधारभूतेति । स्वम् जगत्त्रयस्य स्वर्गमर्त्यपातालमकत्रिलोक्या आधारभूताऽवलम्ब-
भूता सत्यपि आधारशून्या, न तव कोऽपि अन्य आधारः विद्यते । त्वमेवैका जननी ! सदा
धनिशम् आकुलानां चिन्तितानां ब्राणे परिरक्षणे परा आसक्ता शिवा पवित्रस्वरूपा
सथा सदाशिवस्य श्यम्यकस्य अर्धं हरति तच्छ्रीला अर्धाङ्गिनीत्यर्थः । अपि चार्थे उदारा
उदारहृदया ॥ ४८ ॥

गायन् स्तुतिं सद्गुरुकल्पितां स क्षपां निनाय क्षणकालतुल्याम् ।

अलौकिकानन्दसमन्वितं तत् स्वान्तं तदाऽभूच्च नितान्तशान्तम् ॥ ४९ ॥

गायन्निति । स नरेन्द्रः सद्गुरुकल्पितां परमहंसदेवेन कृतां स्तुतिं भवतारिणीस्तवं
गायन् गीतस्वरबद्धां पश्य चपां सकलां रात्रिं क्षणकालतुल्याम् सपदीत्यर्थः । निनाय
क्षपितवान् । फलतः तत्स्वान्तं तस्य अन्तःकरणं अलौकिकानन्दसमन्वितं दिव्यसुखा-
नुभवपूर्णम् अत एव नितान्तशान्तम् आत्यन्तिकशान्तियुक्तमभूत् जातम् ॥ ४९ ॥

योऽबोचदोशेक्षणदर्शनादि भ्रमात्मकं काल्पनिकं च सर्वम् ।

श्रद्धान्वितान्तःकरणेन तेनेदानीं ध्रुवं सत्यमिति प्रतीतम् ॥ ५० ॥

योऽबोचदिति । यः नरेन्द्रः इदम् अबोचत् । किं तत् ईशेक्षणदर्शनादि परमेश्वरस्य
स्वेक्षणाभ्यां यद्दर्शनादिकं तदखिलं भ्रमात्मकं मायामयं काल्पनिकं केवलं कल्पनाजगति
विद्यमानं न वास्तविकं सत्यमित्याद्युक्तवानिति सम्बन्धः । तेन नरेन्द्रेण श्रद्धान्वितान्तः-
करणेन विश्वासयुक्तमानसेन इदानीं ध्रुवं निश्चितं सत्यमिति प्रतीतं ज्ञानम् । मातुः
साक्षात्कारेण दिव्यगानप्रभावेण च साक्षात्कारः काल्पनिकः न अपितु ध्रुवसत्यस्वरूपः
इति तेन ज्ञातमिति भावः ॥ ५० ॥

अनेकशो भक्तगणाः कदाचित् समागता निर्मलदेवगोहम् ।

उपादिशज्जीवदयां मतेषु समानतां नास्ति रुचिं च सर्वान् ॥ ५१ ॥

अनेकशः इति । अनेकशः संख्यातिगाः भक्तगणाः श्रद्धालवः कदाचित्समये निर्मलं
पवित्रं देवगोहं इच्छिणेश्वरं समागताः प्राप्ताः । तान् सर्वान् भक्तगणान् परमहंसदेवः
उपादिशत् उपदिष्टवान् किं तत् जीवेषु प्राणिषु दयां कर्णाम्, मतेषु द्वैताद्वैतादिविभिन्न-
मार्गेषु समानताम् 'थावन्ति मतानि तावन्तो मार्गाः' इति परमहंसवचनानुसारमित्यर्थः
तुह्यताम् नास्ति भगवन्नानोच्चारणे रुचिम् उत्कटाभिलाषं च उपदिष्टवान् इत्यनेन
संबन्धः ॥ ५१ ॥

जगत्समग्रं हरिकल्पितं स्वस्वान्ते विभाव्याखिलजीववृन्दे ।

दयार्द्रभावः करणीय इत्थं वदन् समाधावभवद्विलीनः ॥ ५२ ॥

जगत्समग्रमिति । 'समग्रं सम्पूर्णं जगत् हरिणा भगवता कल्पितं रचितम्' इति
स्वस्वान्ते निजान्तःकरणे विभाव्य चिन्तयित्वा अखिलजीववृन्दे सर्वप्राणिसमुदाये
दयार्द्रभावः अनुकम्पादृष्टिः करणीयः कर्तव्यः इत्थं वदन् स परमहंसदेवः समाधौ
निर्विकल्पसमाधिसुखे विलीनः मग्नः अभवत् ॥ ५२ ॥

क्षणत् परं धाह्यदशामवाप्तो धिक् त्वामहो । कोऽसि दयां विधातुम् ।
दया न जीवेषु परं परेषु सेवाऽनिशं ते शिवसंविदोचे ॥५३॥

क्षणत् परमिति । क्षणकालानन्तर धाह्यदश भौतिकाप्रथमागत सन्तुच किमिष्याह
अहो इत्याश्चर्यम् स्वा जीवदयाकर्तारं धिक् 'जीवदया' कर्तव्या इत्युक्तिस्तु महान् प्रमादः ।
त्व दया विधातुं कर्तुं ससारे कोऽसि न कोऽपीत्यर्थः । जीवेषु प्राणिषु दया न परतु परेषु
स्वरमादन्वेषु अनिश निरन्तर शिवमविदा शिवज्ञानपूर्वक सेवाभाव जाचरणीय ॥ ५३ ॥

नरेन्द्रनाथोऽप्यथ दिव्यघाणीरहस्यबोधेन मुदान्वितोऽभूत् ।

शिवस्वरूपाखिलजीवसेवामेवापिरोज्जीवनलदयमुच्चैः ॥ ५४ ॥

नरेन्द्रनाथ इति । नरेन्द्रनाथ अपि अध अनन्तर गुरो दिव्यगार्णारहस्यबोधेन
रामकृष्णदेवस्य अलौकिकगिर रहस्यज्ञानेन मुदान्वित ध्यानन्दित अभूत् जात
शिवस्वरूपा ईश्वरा मदा ये अखिला जीवा तेषां सेवा पूजैव स्वजीवनस्य उच्चं श्रेष्ठ
लक्ष्य निश्चितम् अङ्गोत्कृतवान् ॥ ५४ ॥

नाबोधि केनाप्यपरेण तथ्यं यथा नरेन्द्रेण तदुक्तयाचाम् ।

अभून्मनस्यस्य नवः प्रकाश सर्वत्र कार्येषु प्रयोगयोग्यः ॥ ५५ ॥

नाबोधीति । इदं गुरवचन सत्यं यथा येन प्रकारेण नरेन्द्रेण नाबोधि ज्ञान तथा
अभ्येन केनाप्यपरेण न ज्ञातम् । अस्य नरेन्द्रस्य मनसि च नर नूतन प्रकाश दीप्ति
अभूत् उत्पन्न य प्रकाश सर्वेष्वपि लौकिकालौकिककार्येषु प्रयोग योग्य उपयोगार्हं
विद्यते ॥ ५५ ॥

प्रतीकरूपो हि नरः शिवस्य बीजं महज्जीवरहस्यसेवा ।

लोके मताना च समन्यस्य भ्रातृत्व मैत्री समता गुणानाम् ॥ ५६ ॥

प्रतीकरूप इति । हि यस्मात् कृत नरेन्द्रस्य मनसि नव प्रकाश अभूत् इति प्रश्ने
इदमुत्तरम् । नर शिवस्य भगवत प्रतीकरूप उपासनादिषु लक्ष्यस्वरूप । जीवरूप
यद्गुरस्य गूढम् जीवस्तु परमात्मस्वरूप एव कूटस्थारामा इत्यर्थः । तस्वरूपरहस्यस्य सेवा
नमस्या लोके मताना विविधमार्गाणां समन्यस्य सामञ्जस्यस्य बीजस्वरूपिणी तथा
भ्रातृत्व विश्वबन्धुता, मैत्री सौहार्दं, समता अवैषम्यम् एतेषां गुणानामपि सा सेवा
बीजस्वरूपा प्रायेकमन्त्रस्य किमपि बीजाक्षरं विद्यते यथा 'ग गणपतये नमः' इत्यत्र गम्
इति बीजम् तद्वत् सर्वैव समन्यस्यमहामन्त्रस्य बीजस्वरूपिणीति भावः ॥ ५६ ॥

अस्मामि. सह मानवा. प्रतिदिनं सम्बन्धमायान्ति ये

येषु स्नेहपरा वयं जगति नो येऽभ्यर्चनीया पुन ।

ते सर्वेऽप्यतिशुद्धतुद्धशिवसद्रूपा इति प्रथया

संसेव्या हृदयेन सन्ति जनुपो ध्येयं मया निश्चितम् ॥ ५७ ॥

अस्माभिरिति । ये मानवा मनुजा अस्मामि नार्थं जगति प्रतिदिनं प्रत्यह सम्बन्धं
दर्शनभाषणादिभिः सगतिभाषान्ति प्राप्नुवन्ति । येषु मनुष्येषु च वयं स्नेहपरा सत्यध-
राहित्येऽपि ये जना अस्मत्प्रेमपात्रम्, पुन ये चारामि अभ्यर्चनीया पूजनीया सन्ति ।

ते सर्वेऽपि अस्मत्सनेहपात्रजनाः समन्धिनः, पूजनीयव्यक्तयश्च अतिशुद्धबुद्धशिवसद्रूपाः
अत्यन्तनिर्मलज्ञानमयभगवत्स्वरूपाः इति प्रज्ञया शुद्धया हृदयेन पवित्रमनसा सेव्याः
सेवनीयाः सन्ति इति अद्य प्रभृति मम जनुपः जन्मनः ध्येयं लक्ष्यमिति मया स्थिरीकृत-
मास्ते । 'शिवज्ञानेन जीवसेवा' इति गुरोर्दिव्यवचनस्य नरेन्द्रमनसि महान् प्रभावो
जात इति भावः । अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

यावज्जीवसमष्टिकारणवशादेको महाकाशवद्
यावद्वर्णधिभिन्नजातिषु ततो यो दीनहीनेषु च ।
यो दुष्टेषु च दुःखितेषु च पुनर्व्यातः समानोऽनिशं
तस्याराधनकर्मणा जनिततौ शान्तिं समीहे भृशम् ॥ ५८ ॥

यावज्जीवित्यादि । यावन्तः ये जीवाः प्राणिनः तेषां या समष्टिः समुदायः तस्य कारण-
वशात् हेतुभूतत्वात् यः महाकाशवद् एकः अद्वितीयः सर्वव्यापिस्वरूपः विद्यते यश्च
सर्वसकलमनुभवर्णेषु प्राण्यण्यत्रियादिषु तथा विभिन्नजातिषु ततः विस्तृतस्वरूपेण स्थितः
यश्च दीनहीनेषु च असहायवर्जितेषु च तथा यः दुष्टेषु दुराचारिषु दुःखितेषु सांसारिक-
कष्टपरम्पराक्रान्तेषु च व्याप्तः सर्वव्यापीत्यर्थः । यश्च सर्वेषु विद्यमानोऽपि अनिशं समानः
उच्चनीचभावनाशून्यः तस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः सर्वव्यापिनश्च आराधनकर्मणा
अर्चनया जनिततौ अनेकजन्मपरम्परामु नृशमात्यन्तिकीं शान्तिं मनसः समाधानं समीहे-
ऽभिलषामि । लोकसेवयैव सर्वमतिर्भातिकर्जावनं यापयितुमिच्छामीत्यर्थः अत्रापि
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे
विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाथये ।
तत्त्वज्ञानपुराणसंस्कृतगिरां शिक्षाकृतास्मिन् महा-
काव्ये श्यम्वकसूरिणा विरचिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥ ५८ ॥

इति विवेकानन्दचरिते महाकाव्ये लक्ष्यनिश्चयो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

लोकमिति । लोकमित्यादि प्रधानाश्रये इत्यन्तं पूर्ववत् । तत्त्वज्ञानं दर्शनशास्त्रम्,
पुराणं इतिहासः संस्कृतं देववाक् एतेषु विषयत्रयेषु शिक्षाकार्यं करोति इति शिक्षाकृता
विरचितेऽस्मिन् विवेकानन्दचरिते नास्ति महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः अगमत् समाप्तिं गतः ॥५८॥

इति विवेकानन्दचरिते महाकाव्ये 'विवेकदीप'टीकायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥



अथ षष्ठः सर्गः

ॐ I शोपुरोपवनसुन्दरमन्दिरस्थो यो विद्रधिप्रणत्रिपारुपरीतस्य ।
त रामकृष्णमुपसेवितुमन्यभक्तैः सार्धं दिनानि कतिचिन्मयसद्वरेन्द्र ॥ १ ॥

काशीपुरेति । काशीपुरनामकं कालीघट्टनगरसमीपे त्रिचिदुद्यानं तस्मिन्नुद्याने
विद्यमाने सुन्दरे आरोग्यप्रदायके मन्दिरे गृहे तिष्ठति इति तत्रस्थं श्रीरामकृष्णदेव-
य विद्रधिप्रणत्रिपारुपरीतकाय विद्रधिवश 'कैन्मर' इत्याख्यो मृगः तस्य विप्राको वृद्धि-
तेन परीत आक्रान्त कायं शरीरं यस्य एतादृशं आसीत् तं श्रीरामकृष्णपरमहंसदेव-
सेवितुं रुगावस्थायां स्वगुरुमेव नार्थं अन्यमनैः सार्धं अन्यसिन्धुवर्गेण सह कतिचि-
दिनानि पर्यन्तं नरेन्द्रं अवसत् उपितवान् । अत्र वसन्तनिलक वृत्तम् ॥ १ ॥

धामय पुनरसाध्यता गत प्रोचुरथ निखिलाधिनिस्सरा ।

पेहिक्रमपदोपसंहते स्थानमस्य ननु काशिरापुरम् ॥ २ ॥

धामय इति । धामय मृगव्याधिः पुनश्चायं । असाध्यता गतं चिकित्सामर्यादानिग इति
निखिला सर्वेषु चिकित्सका पाश्चात्यपौरुष्यपद्धतिकुलना अगदकारा अत्र व्याधिविषये
प्रोचुः ऐकमत्येन निर्णयं कृतवन्तः । इदं काशिकापुराण्यम् उद्यानं अस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य
पेहिक्रमे इहलोकयात्रायां यानि पदानि इतस्ततो भ्रमणं तस्य उपमहतिं समाप्तिं तस्या-
स्थानं पदमभूत् । अत्रैव श्रीरामकृष्णदेवस्य महासमाधिर्मवेदिति मन्दिनेर्ब्रह्मणोऽज्ञात-
मित्यर्थः । अत्र रघोदत्ता वृत्तम् सर्गसमाप्तिपर्यन्तम् ॥ २ ॥

तं तथाप्यनुचरं यतिव्रते तीव्रतेजसमसो सहेतरैः ।

दीक्षितं विहितवाचपन्नजो गैरिकाणि वसनानि चार्पयत् ॥ ३ ॥

तस्येति । तथापि रुगावस्थायांमपि तीव्रं तेज प्रतिभासक्तिं यस्मैतादृशं तं स्वकीयम्
अनुचरं नरेन्द्रमित्यर्थः । इतरैः सह कतिपयैः कार्यवन्तैः अन्यभक्तैः सह यतिव्रते मन्यासे
दीक्षितवान् तेभ्यः मन्यासदीक्षां ददावित्यर्थः । दीक्षादानसागनासिद्धयर्थं तेभ्यः सर्वभ्य-
नपस्यज जपमाला तथा गैरिकाणि वसनानि मन्यामियोग्यानि वस्त्राणि च अर्पयामास ।
भविष्यन्महस्रोकमप्रहकार्यार्थं तेभ्यः सन्त्यासदीक्षां दत्तवान् । परमहंसन केरळ गैरिकवस्त्राणि
समर्पितानि विरजाहोममहिता सन्त्यासदीक्षा परमहंससिष्यैः वराहनगरे १८८८ तमे वर्षे
विधिपूर्वकं स्वयमेव गृहीता ॥ ३ ॥

तत्र रुद्रसमभिशुसंहतौ घेध्वनाधिरभवद्यतिर्महान् ।

नामतोऽजनि विवेकपूर्वकानन्द इत्यभिनवोदयोऽशुमान् ॥ ४ ॥

तत्र रुद्रेत्यादि । तत्र तस्मिन् रुद्रसमायां ब्रह्मवर्षतेजसा शिवतुल्यायां मिथुमहती
यतिसर्पे वैश्वनाधिः विध्वनाधस्यापत्यं पुमान् नरेन्द्र इत्यर्थः महान् धेध्व यति अभवत्
पातः । नामन अभिधानेन च 'विवेकपूर्वकानन्द' 'विवेकानन्द' इति अजनि जातं कथम्
अभिनव गूढन उदयं यस्मैतादृशं अशुमान् सूर्यदेवैः पुमः । अमेरिकागमनपर्यन्तं
तस्य 'विवेकानन्द' इति नाम न प्रथितम् परमहंसस्य तं 'नरेन्द्र' इति नामैव

आहूतवान् भारतभ्रमणे विविदिपानन्द सखिदानन्द इति वा स आसीत् । खेतदी-
महाराजेन अमेरिकागमनसमये 'विवेकानन्द' इति नाम दत्तमित्युच्यते तदेवान्तपर्यन्तं तेन
स्वीकृतमासीत् ॥ ४ ॥

रामकृष्णयतिसंघनाम यत् संगतं सकललोकविश्रुतम् ।

तस्य जीवशिवसेवनार्थिनः सूत्रपात इह तेन कारितः ॥ ५ ॥

रामकृष्णेति । यत् संगतं सर्वजनीनकार्यकर्त्री संहतिः 'रामकृष्णयतिसंघ' इत्येतन्नाम
यस्यैतादृशं सकललोकविश्रुतम् सकलजगद्विख्यातं श्रीविवेकानन्दस्वामिना पाश्चात्य-
भ्रमणानन्तरं भारतमागत्य स्थापितं तस्य यतिसंघस्य कीदृशस्य जीवस्वरूपः यः शिवः
ईश्वरः तादृशोऽसेवनस्य अर्थी इच्छुकः एतादृशभाविरामकृष्णसंघस्य सूत्रपातः प्रारम्भ
इति यावत् तेन श्रीपरमहंसदेवेन कारितः । स्वानुयायिभ्यो सन्यासदीक्षादानेन भावि-
संघस्य आरम्भस्तेन कृतः कारितः कृधातोर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः ॥ ५ ॥

भैक्ष्यचर्यपरमा इमे युवज्ञानिनश्च यतयः शुचिब्रताः ।

स्वार्थशून्यहृदया दयापरा लोकसंग्रहकृते कृतान्तराः ॥ ६ ॥

भैक्ष्यचर्येति । भैक्ष्यचर्यं भिक्षाप्राप्तेनालेन युक्तिरेव परमम् उदरभरणसाधनं येषाम्
एतादृशा इमे गुरुतः प्राप्तदीक्षाब्रता युवानः ज्ञानवन्तश्च संन्यासिनः पवित्रब्रताचरणाः
स्वार्थेन स्वप्रयोजनेन शून्यं रहितं हृदयं मानसं येषां तादृशाः दीनेषु अनुकम्पापराश्च
तथा लोकसंग्रहकृते जगदुपकारकरणे कृतं समर्पितम् आन्तरं मानसं यैः एतादृशास्ते
आसन् ॥ ६ ॥

पुनश्च कीदृशा एते इत्याह—

भौतिकीष्वनिशमात्मवृत्तया मन्दमानमतयः स्वमूर्तिषु ।

सोद्यमा अनुदिनं निजात्मनां मुक्तये च जगतां हिताय च ॥ ७ ॥

भौतिकीष्विति । आत्मवृत्ता आत्माऽस्ति येषां ते आत्मवन्तः जितेन्द्रियाः आत्मज्ञानिनो
वा यतः कारणात् ते यतयः एतादृशा आसन् अतः भौतिकीषु स्वमूर्तिषु स्वकीयपार्थिव-
शरीरेष्वित्यर्थः । मन्दमानमतयः आस्थाशून्याः । आत्मज्ञानिनां स्वकीयभौतिकपिण्डेषु
न कापि ममता विशते इति भावः । अनुदिनं दिवानिशं निजात्मनां मुक्तये मोक्षाय तथा
जगतां हिताय जगत्कल्याणाय च सोद्यमा उद्यमयुक्ता अनिशमासक्ता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एतादृशैः निःस्वार्थैर्यतिभिरेव इयं पृथिवी दत्ताधारा तिष्ठतीत्याह—

ईशभक्तिनिरतैर्विवेकिभिः क्षेमयोगविषये गतव्यथैः ।

विश्ववन्द्यचरितैर्जितेन्द्रियैर्धार्म्यैः यतिभिरीदृशैर्मही ॥ ८ ॥

ईशभक्तिनिरतैरिति । महो सकलभुवनमण्डलं एतादृशैः स्वार्थशून्यसंन्यासिभिरेव
दत्ताधारा सती स्थिरतया तिष्ठति । कीदृशैर्यतिभिः ? ईशभक्तिनिरतैः श्रद्धालुभिः आस्ति-
कैरिति यावत् विवेकिभिः सदसद्विवेकविचारशीलैः क्षेमयोगविषये स्वकीययोगक्षेमविषय-
मधिकृत्य गतव्यथैः निश्चिन्तैः 'अनन्याश्चित्तवन्तो मां ये जनाः पशुपासते । तेषां
नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति श्रीमद्भगवद्गीतावचनानुसारं स्वयोगक्षेम-
विषये चिन्ताशून्यैः । तत्र अप्राप्तस्य लाभः योगः तादृशप्राप्तवस्तुनः परिरक्षणं च क्षेमः ।

विश्वेन जगता वन्द्यवन्दनीय चरितं येषां तादृशं चित्तेन्द्रियं इन्द्रियनिग्रहमिथश्च पतिभिः
इयं मही धार्यते इति सम्बन्धः । एधातोर्णिजन्तात्कर्मणि छट् ॥ ८ ॥

पुनः कीदृशंरित्याह—

द्वन्द्ववृन्दमतिमन्दमानसैर्दिष्टप्रथामप्रसुसङ्गयन्वनैः ।

स्त्रीषु जातनिजमात्भावनेर्धार्यते यतिभिरीदृशैर्मही ॥ ९ ॥

द्वन्द्ववृन्देत्यादि । द्वन्द्वानां सुगन्धु गलाभालामजयापञ्चपररूपाणां यानि घृन्दानि
तेषां विषये वा मति विचारः तत्र मन्दम् आलस्ययुक्तं मानसमन्तकरणं येषां इतिोपणा
दिद्वन्द्वविचारनिर्गमिनि भावः द्विधः कामेन भोगेच्छया वसुना मग्नपदा च य मग आसक्ति
स एव वन्दनं यस्तादृशैः कामकाञ्चनमद्गुणैरित्यर्थः । स्त्रीषु नारीषु जाना उत्पन्ना
निजमात्भावना स्वकीयजननीविचारः येषामेतादृशैरेव निरार्यापतिभिः मही धार्यते
इति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

दिशु शान्तिसुखाधिभ्यवन्धुताऽभेदसाम्यकरुणाप्रचारयैः ।

स्याग्निभिश्च परदुःखदुःखिनैर्धार्यते यतिभिरीदृशैर्मही ॥ १० ॥

दिश्विति । दिशु सर्वासु आशासु सर्वस्मिन् जगतीति यावत् शान्तिः कल्हाभावः,
सुखम् आपदामभावः विश्ववन्धुता विश्वभ्रातृवभावना अभेद जातिधर्मादीनां भेदराहित्य
साम्य समानता करुणा शीणिषु दया पतेषां गुणानां सर्वत्र प्रचारः स्याग्निभिः यज्ञमय
र्षावनप्यापनशीलैः तथा परेषां दुःखेन स्वयं दुःखमनुभवति पतिभिः मही धार्यते
इति पूर्ववत् ॥ १० ॥

श्रीविवेकयतिराशया तपस्यागयोर्भगवतो गयामितः ।

योधिदृष्टतल्लमास्थितः पुनर्ध्यानतत्परतया दिनत्रयम् ॥ ११ ॥

श्रीविवेकयतिरिति । स्वामी विवेकानन्द भगवतः बुद्धस्य तपस्यागयोः तपस्याया
स्यागुद्देशः आशया यादृशं तपः तेन कृतं यादृशं स्यात् तेन आचरितं तादृशं
तपस्यागौ भगवति स्यातामिति विचारेण गया 'बोधगया' भिषानं स्थानम् इत्यं गतं
तत्र किं कृतवानित्याह योधिदृष्टतल्लम्, यस्य वृषस्य अधः शीतलं बुद्धत्वं प्राप्तवान्
सर्वत्र दिनत्रयपर्यन्तं ध्यानतत्परतयाः ध्यानमग्नौ भूत्वा नास्थितः । दिनत्रयपर्यन्तं
योधिदृष्टस्य तले ध्यानस्य आसीत् ॥ ११ ॥

प्राप्य तत्र मनसो विशालतां सेवितुं निवृत्ते गुरुनिजम् ।

तत्र २५-२६ - तृप्त्यमानतन्मानशून्यनिधिमात्मसम्पदाम् ॥ १२ ॥

नामतोऽजनि वि

तत्र ह्येत्यादि । तत्र तर्हि तले मनसः अन्तःकरणस्य विशालताम् उदारताम् अधिगत्य
यतिसर्वे वैश्वनाथः विश्वनाथः आध्यात्मिकज्ञानसम्पदा मानशून्य अतिबृहत्परिमाणुसम्पदा
जान् । नामतः अभिधानेन च हीतुमिवेगुत्प्रेक्षा विवेकानन्दस्वामिना स्वदेशिकाचार्यादि
अभिभवः नूनान् उदय पर्यन्तं तदर्थं च अनिशालान्तःकरणस्य अपेक्षा विद्यते अतः
तस्य ।

स्वामिनाथ बुबुधे बुधेन यद् देवजीवनमिहान्तमेष्यति ।

सेवनेऽस्य परयास्थयाऽन्वितस्तत्परः स्वयमभूदिवानिशम् ॥ १३ ॥

स्वामिनेति । बुधेन सुदूरं विचारशीलेन स्वामिना विवेकानन्देन बुबुधे ज्ञातम् । बुधधातोः कर्मणि लिट् किं ज्ञातम् । यत् देवस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य जीवनं भौतिकदेहयात्रा इह काशीपुरोधाने अन्तं समाप्तिम् एष्यति गमिष्यति । अतः सोऽपि स्वयं दिवानिशम् अहोरात्रम् अस्य गुरोः सेवने सेवायां परमास्थया अन्वितो युक्तः श्रद्धाभक्तिपुरःसरं तत्परः सेवासक्तः अभूत् ॥ १२ ॥

‘यत्परं परमतत्त्वलाभतो धन्यतां न गत’ इत्ययं यतिः ।

अन्नपानपरिहारपूर्वकं व्याकुलोऽभवदतीव मानसे ॥ १४ ॥

यत्परमिति । यत् यस्मात् हेतोः अयं यतिः विवेकानन्दः परमतत्त्वलाभतः अपरोक्षानुभूतिप्राप्तिवशतः परं अत्यन्तं धन्यतामहोभाग्यतां न गतः । गुरुप्रसादानिर्विकल्पसमाधिं न प्राप्तवान् इति अन्नपानपरिहारपूर्वकं भोजनपानादिकमपि वर्जयित्वा स्वमानसेऽन्तःकरणेऽतीव व्याकुलश्चिन्तितो जातः ॥ १४ ॥

निर्विकल्पसुखसागराप्लवं लिप्सुरेप शुक्वद्वराद् गुरोः ।

ध्यानतत्परतया स्थितः क्रमाल्लुतवाह्यविदभूत् समाधिगः ॥ १५ ॥

निर्विकल्पेत्यादि । एष विवेकानन्दः गुरोः देशिकस्य वरात् कृपातः शुक्वत् शुक्याचार्यवत् निर्विकल्पसुखसागराप्लवं समाधिसमुद्रमज्जनसुखानुभवं प्राप्नुमिच्छुः सद् तस्यैव गुरोः कृपातः तत्तृणात् ध्यानतत्परतया ध्यानमग्नः स्थितः तदनन्तरं लुप्तं नष्टं वाह्यजगतः संवित् ज्ञानं यस्य प्तादृशः समाधिमग्नः अभूत् ॥ १५ ॥

लब्धसंविद्यस्तुथितः क्रमात् पार्श्वतः समुपतस्थिवान् गुरोः ।

तं विनम्रशिरसं गदाधरोऽप्युक्तवानलमनेन साम्प्रतम् ॥ १६ ॥

लब्धसंविदिति । अयं विवेकानन्दः लब्धा अधिगता संवित् वाह्यजगज्ज्ञानं वेन प्तादृशः क्रमात् शनैः उथितः गुरोः पार्श्वतः समीपं समुपतस्थिवान् प्राप्तः । विनम्रं शिरः मस्तकं यस्यैतादृशं गदाधरः श्रीरामकृष्णदेवः उक्तवान् साम्प्रतं वर्तमानकाले अनेन अलम् प्तदखिलं समाधिसुखं तव अधुनैव नोचितमिति भावः ॥ १६ ॥

मातृकार्यमधुना तवाग्रतो विद्यते सकललोकमङ्गलम् ।

पूर्णांतां तदखिलं नयन्नये लप्स्यसे पुनरिमं सुखाप्लवम् ॥ १७ ॥

मातृकार्यमिति । नरेन्द्रं प्रति चोक्तवान् तव अग्रतः पुरतः अधुना मातुः जगन्मातुः कार्यं संदेशभावणात्मकं विद्यते यत्तवैव कर्तव्यमस्ति यत्कार्यं सकललोकमङ्गलं सम्पूर्णजगत्कल्याणकारकमास्ते । अये ! इति सप्रेम संबोधनम् । नरेन्द्र ! तन्मातृकार्यं पूर्णांतां नयन् समापयन् पुनः एकवारम् इमं पूर्वानुभूतं सुखाप्लवं निर्विकल्पसमाधिसुखमज्जनं लप्स्यसे लब्धा । आत्मानुभवस्वरूपादानन्दात् जगत्कल्याणं श्रेयस्करमित्यर्थः । ‘आत्मनो मोक्षाय जगद्धिताय च’ इत्युभयात्मकः रामकृष्णसंबन्धस्य जीवनादर्श आसीदित्युपरिष्ठा-
द्वप्यते ॥ १७ ॥

सन्तुतोप परमं यतिर्युवा 'लब्धवानहमनन्तसमुदम् ।

मानसं प्रवयसो यतेः परं तुष्टमेव जगदर्चनापरः ॥ १८ ॥

सन्तुतोप इति । युवा यति' विवेकानन्द परममत्यधिक सन्तुतोप सन्तुष्टोऽभूत् ।
स्मिर्धं 'अहम् अनन्तसमुदम् आत्यन्तिकसुखानुभव लब्धवान् प्राप्तवान्' इति विचार्य
तथैव प्रवयस' यते श्रीरामहृष्णदेवस्य मानस स्वान्तम् अपि परम् अधिकतर तुष्टम् कुत'
एव नरेन्द्र भवुवा विवेकानन्द जगदर्चनापरो जात मानु सदेशदानेन जगत्सेवासक्त'
समजनि इति विचारेण गुरुरपि सन्तुष्ट अभूत् ॥ १८ ॥

स्वस्वरूपमनुनाऽवबुध्यते चेदयं न भविता पुनर्भुवि ।

इत्यवेज्जनिरहस्यमस्य सोऽनन्तमङ्गलकृते कृतोद्भव ॥ १९ ॥

स्वस्वरूपमिति । श्रीपरमहंसदेवश्चिन्तयामास भवुना विवेकानन्देन स्वस्वरूपम्
'कोऽहम्' इत्याकारक बुध्यते चेत् अयं पुन भुवि भूतले न भविता न भविष्यति ।
स्वपूर्वपदमेव प्रवेक्ष्यतीत्यर्थं । एनादशम् अस्य विवेकानन्दस्य जनिरहस्य जन्मन'
गूढतत्त्व स च अनन्तमङ्गलकृते असीमविश्वकस्याणार्थं कृत विहित उद्भव आविर्भाव'
यम तादृश असौ इति च अवत् अज्ञानात् विदलङ्घि रूपम् ॥ १९ ॥

किं मयाऽध्ययनमेव विश्वविन्मन्दिरेऽनवरतं करिष्यते ।

शास्त्रपुस्तकद्वयकं कदाप्यन्तरङ्गरतये न कल्पते ॥ २० ॥

किं मयेति । विचक्षयति विचारयामास मया विश्वविन्मन्दिरे विश्वविद्यालये अनवरतम्
आदिनोऽन्तर्पर्यन्तम् अध्ययन विविधविषयकग्रन्थानां पठनादिकमेव करिष्यते न
किञ्चिदन्यत् । तच्च न स्मृतीनीतम् जगत्कृत यदि मद्धिगतज्ञानस्य न कश्चिदप्युपयोग'
भविष्यति तर्हि शिष्यज्ञानार्जनेन किं प्रयोजनम् । यत् केवल शास्त्रविषयकाणां पुस्तकानां
ग्रन्थानां कदम्बकं समूह पठादशपुस्तकानामध्ययनम् अन्तरङ्गरतये अन्तरिन्द्रियस्य
रतये सुखाय मानसिकज्ञान्तये इत्यर्थं । कदापि न कल्पते कारणं न भवति । अन्तरङ्ग-
रतये इत्यत्र 'कृपि मग्धमाने च' इति वार्तिकानुसारं चतुर्थी ॥ २० ॥

हर्म्यजानमध्रमाश्रयान्महन्मन्दिराणि वसुधाधिपालयान् ।

भैक्षयवृत्तिचरणादुपेयिथानादरास्पदमभूच्च सर्वत ॥ २१ ॥

हर्म्यजातमिति । स विवक्षयति भैक्षयवृत्तिचरणात् भिक्षावृत्तिहेतोर्हर्म्यजानम् धनिना
गृहाणि, अध्रमाश्रयान् निर्धनानां कुटीराणि च महन्मन्दिराणि देवालयान्, वसुधाधि-
पालयान् राजप्रासादाश्च उपेयिवान् प्राप्त भिक्षाप्राप्त्यर्थं कुत्र गन्तव्यं कुत्र न गन्तव्यमिति
भेद विनैव भैक्षयचर्यां कृतवान् । उपेयिवान् इति 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति
निपातनात् साधु । सर्वत यत्र कुत्रापि स गत स सर्वेषामपि अर्हगापात्र जात । सर्वेऽपि
तमपुत्रजन् ॥ २१ ॥

रामट्टणयतिरन्तिमे पदे मञ्जनायमधुनोचतोऽभवत् ।

व्याधिजाऽस्य तु कथा वपुर्ग्रथया जाग्रत' सदुपदेशकर्मणि ॥ २२ ॥

रामट्टण्येयादि । अधुनानां रामट्टण्यति' श्रीपरमहंसदेव' अग्निमे पदे परमब्रह्मरूपे
महावमुद्रे मञ्जनायम् उद्यत' तत्पर' अभवत् जात । व्याधिजा विद्विधिरोगीद्रवा अस्य

वपुर्व्यथा केवलं कथानात्रं स्वशरीरव्यथाया पूर्णतया स उपेक्षां कृतवान् यतः निरन्तरं
समुपदेशकर्मणि भक्तैभ्यो दीयमानोपदेशकार्यं जाग्रतः जागरुकस्य तस्य शरीरदुःखम्
उपेक्ष्यमेवासीत् ॥ २२ ॥

अस्मिन्नेवान्तरे श्रीरामकृष्णदेव उक्तवान्—

सोऽब्रवीजगदिदं निरन्तरं रामकृष्णमयमाक्षयते मया ।

कस्य किं समुपदिश्यतेऽधुना विश्वभद्रकरचार्तयाऽप्यलम् ॥ २३ ॥

सोऽब्रवीदिति । श्रीपरमहंसदेवोऽब्रवीत् किमित्याह मया इदानीं इदं दृश्यमानं जगत्
राममयं कृष्णमयं च ईक्षयतेऽवलोकयते । जगत् न जगद्रूपेण अपि तु रामरूपेण कृष्णरूपेण
चावलोकयते मया । अस्यामवस्थायाम् यदि सर्वं रामकृष्णमयमेव तर्हि कस्य किमुपदिश्यते
निर्घाणसमयं नु उपदेशोपदेशकभावोऽपि विलीयते । अत एव विश्वकस्याणवातांऽपि
निष्प्रयोजना प्रतिभाति ॥ २३ ॥

शिष्यवृन्दमखिलं निजं परं तद्विवेकमुखमादिदेश सः ।

तैः परार्थपरसंघसङ्गतैः कार्यमार्यचरितप्रचारणम् ॥ २४ ॥

शिष्यवृन्दमिति । परं परंतु निजं स्वकीयं तत् अखिलं सम्पूर्णं शिष्यवृन्दम् कीदृशम्
विवेकः सुखं प्रधानः यस्मिन्नेतादृशम् आदिदेश उपदिष्टवान् । किमित्याह तैः सर्वैरपि
शिष्यैः परार्थपरः लोकवत्साणमेव परं श्रेष्ठं कार्यं यस्य एतादृशं संघं संहती सद्गतेर्मिलितै-
स्तैर्विवेकानन्दादिसर्वशिष्यैः जगति आर्यचरितस्य शुद्धीपनिपदज्ञानात्मकस्य प्रचारणकार्यं
कर्तव्यमिति ॥ २४ ॥

स्वामिनं पुनरुवाच पुत्रकानर्पितांस्तव यतीन् सहायकान् ।

रक्ष यन्धुसमभावनापरः सोऽपि साश्रुनयनोऽन्यमन्यत ॥ २५ ॥

स्वामिनमिति । श्रीरामकृष्णदेवः स्वामिनं विवेकानन्दम् उवाच एतान् पुत्रकान्
पुत्रतुल्यान् तव सहायकान् सहायकर्तृन् अर्पितान् प्रतिपादितान् यतीन् नवसंन्यासिनः
रक्ष प्रतिपालय । कथम् यन्धुसमभावनापरः भ्रातृतुल्यव्यवहारतत्परः सन्सोऽपि विवेकानन्दः
अपि साश्रुनयनः अत्राकुलितनेत्रः अन्यमन्यत अनुमतवान् ॥ २५ ॥

तं स धर्मजनकः प्रभाविणं भाविनं निजकृते धुरन्धरम् ।

पुत्रकासि नरत्त्रोकाशिक्षकस्त्वं महानिति शुभाशिपाऽब्रवीत् ॥ २६ ॥

तं स इति । धर्मजनकः धर्मोपदेशवानसंयन्धेन पितृतुल्यः श्रीरामकृष्णदेवः तं प्रभाविणं
जगति प्रभावोत्पादकं निजकृते स्वात्मने भाविनं भविष्यन्तं धुरन्धरं कार्यभारवहनतत्परं
शुभाशिपा शुभाशीर्षादपूर्वकं अब्रवीत् किम् हे पुत्रक ! त्वं महान् लोकशिक्षकः जगति
महान् धर्मोपदेशकः असि ॥ २६ ॥

रामकृष्णचिमलास्यपङ्कजाग्निःखृता नवनवा सरस्वती ।

सा विवेकयतिरूपधारिणी पावयिष्यति जगद्युगे युगे ॥ २७ ॥

रामकृष्णेत्यादि । श्रीरामकृष्णस्य यत् विमलं पवित्रं आस्यपङ्कजं वद्वनकमलं तस्मात्
निःखृता नवनवा अतिनवीना या सरस्वती वाणी सा श्रीरामकृष्णदेवमुखपङ्कजविनिःखृता

वाप्येव धनुना विवक्षयतिरूपधारिणी सा वाप्येव नून त्रिवेदानन्दयने रूप एतन्नी
त्युपेक्षा । एतादृशी विवक्षानन्दस्वरूपिणी वागी युगे युगे जगत् विध पावयिष्यति
पवित्रयिष्यति ॥ २७ ॥

विधमद्गलत्रिवी कृतश्रम सद्गुरो स स्मिन्नक्षिण पर ।

आर्यधर्मपथवीजमुत्तम येन कीर्णमिदं सर्वतो दिशम् ॥ २८ ॥

विधमद्गलेति । स विवक्षानन्द विधमद्गलत्रिवी विधमद्गलागार्थं कृतश्रम विहित-
परिश्रम सद्गुरो दक्षिण कर सर्ववधानसहायकं भाषितम् । यत् इह जगत्पां उत्तमं
श्रेष्ठ आर्यधर्मपथवीजं यदान्तधर्ममार्गस्य बीजं उपदेशस्वरूपं सर्वतोदिशं सर्वत्र कीर्णं
विकीर्णं प्रमुनमिष्यर्थं ॥ २८ ॥

स्वामिनाऽस्य ननुधर्मवाचिनं श्रावितं नृजगते हितापहम् ।

तेन नूनमनुस्मिपतं भुवो मण्डलं फलिषिष्यण्डितं चिरान् ॥ २९ ॥

स्वामिनाऽस्यति । स्वामिना त्रिवेदानन्देन अस्य गुरो ननुधर्मवाचिनं यदान्धर्ममदेश
नृजगते मानवमात्राय हितावह कल्याणकारकं श्रावितं श्रमवाचिसंस्कारितम् । तेन तादृश
ननुधर्मसदशश्रावणं भुवो मण्डलं मकरं भूमण्डलं यत् चिरान् दार्पणान् फलिषिष्यण्डितं
धर्मादिफलकारणात् विषयण्डितं गण्डश कृतमासीत् ॥ २९ ॥

आनुहाय यतिशिष्यमेरुद्वा वासरंऽन्तिरन्तिरेऽन्तिमे शनै ।

सर्वथा परिजने यद्विर्गते द्वारि चापि विहिते म्यपेक्ष्यते ॥ ३० ॥

आनुहायति । श्रीरामकृष्णदेव पुरुषा यद्वाचित् अन्तिमं वासरं अन्तिकं समीपमिने
जागते मति निर्वाणसमया पूर्वमिष्यर्थं । परिजने समीपस्थाऽत्रमवाप्सिषु सर्वथा पूर्णतया
यद्विर्गते प्रयाते सति तथा स्ववेरमन निवामस्य द्वारि क्वाटऽपि विहिते आवृते सति
यतिशिष्य बन्धानन्द आनुहाय समीपागमनायापादिसत् ॥ ३० ॥

न रह समुपवेद्य सम्मुख तद्दृशो स्थनयने निवेशयन् ।

देशिक् क्रमसमाधिमाययौ नेतुमेनमरमारमसाम्यताम् ॥ ३१ ॥

न रह इति । स विवक्षानन्द रहं पृक्वात् समुप्य स्वपुरत समुपवेद्य उपबहुमुपदिस्य,
तस्य नयनयो स्थनयने निवेशयन् स्थिरीकुर्वन् । अनेन तस्य महायोगिस्य सूच्यते ।
देशिक् श्रीरामकृष्णदेव क्रमशः निर्विकल्पसमाधिं प्राविशत् । किमर्थम् एन शिष्य भर
सर्वर आमना सह समानता ननु प्रापयितुम् । विवक्षानन्दस्य मन पूर्णतया समननैकी
कुर्वाण इत्यर्थं ॥ ३१ ॥

रामकृष्णपुपो चित्तिर्गतं वारिदादिव लसत्क्षणप्रभा ।

ज्योतिरद्भुतमविश्रदन्तरं तस्य येन स यतिर्विमोहित ॥ ३२ ॥

रामकृष्णपुप इति । श्रीरामकृष्णदेवस्य वपुषः शरीरात् चित्तिर्गतं बहिरागतं, कथमि-
त्युपमयाह लम्बी प्रकाशमाना क्षणप्रभा विष्णु वारिदादिव बलाहकादिव यथा विष्णुप्रभा
वारिदाद्बहिरागच्छति तद्वत्, बहिरागतं अद्भुतं अलौकिकं ज्योतिः ज्ञानमप्य दिव्य-
प्रकाशं तस्य अन्तरं अन्तरं अविज्ञत् प्रविशेत्, येन स यतिरपि विमोहितं मूच्छितं
इव अभूत् ॥ ३२ ॥

प्रेक्ष्य सोऽथ नवशिक्षको गुरुं चक्षुषोर्विगलदक्षुसन्ततिम् ।

व्याकुलेशण इव क्षणादभूत् संविदं समधिगम्य सम्पदम् ॥ ३३ ॥

प्रेषयेति । अथ ज्योतिःप्रेषणानन्तरं स नवशिक्षकः नूतनोपदेशकः गुरुं श्रीरामकृष्णदेवं चक्षुषोः नेत्रयोः विगलन्ती पतन्ती अक्षुसन्ततिः अन्नपरम्परा यस्यैतादृशं प्रेषयादलोक्त्य चणात् अचिरात् व्याकुलेशण इव पर्याकुलदृष्टिरिव अभूत् किं कृत्वा संविदं ज्ञानरूपिणीं सम्पदं सम्पत्तिं समधिगम्य प्राप्य श्रीरामकृष्णशरीरात् यत् ज्ञानज्योतिर्निर्गतं तद् स्वामिनः हृदये प्रविष्टं तद् ज्ञानज्योतिरेव महती संपत्तिः तेन स्वगुरोर्लब्धा इति भावः ॥ ३३ ॥

तुभ्यमद्य सकलं समर्पितं निःस्वतां पुनरहं स्वयं गतः ।

गीः शुभाऽस्तु तव विश्वभारती याहि पुत्र ! जगतोऽसि मङ्गलम् ॥ ३४ ॥

तुभ्यमिति । मया अद्य सकलं ज्ञानधर्मं तुभ्यं समर्पितं प्रतिपादितं स्वयं अहं च निःस्वतां धनरहितस्वमिव गतः प्राप्तः पुत्र ! तव विवेकानन्दस्य शुभा पवित्रा गीः वाक् न संकुचितस्वरूपा अपि तु विश्वन्यापिनी संदेशस्वरूपिणी भारती सरस्वती अस्तु । याहि पुत्र ! त्वं जगतः मङ्गलं कल्याणमसि । सद्गुरोरासादितः अयं महान् प्रसादः येन सहायेन विवेकानन्देन विश्वस्मिन् अभूताश्रुतपूर्वं धर्मसमन्वयात्मकं महत्कार्यं कृतम् ॥ ३४ ॥

मौनमास यतिरानने गुरोर्लब्धदृष्टिरमुनैकतां गतः ।

सञ्चचार बलमेकतोऽपरं सागरं तु मिलिता तरङ्गिणी ॥ ३५ ॥

मौनमासेति । यतिः विवेकानन्दः गुरोः आनने श्रीरामकृष्णमुखे लग्ना भासक्ता दृष्टिः नयने यस्यैतादृशाः अमुना गुरुणा सह एकतां तादात्म्यं गतः प्राप्तः । एकतः देशिकात् बलमाध्यात्मिकी शक्तिः अपरं शिष्यं विवेकानन्दं सञ्चचार प्रथमस्थानाशिर्गत्य शिष्यात्मक-द्वितीयस्थानं प्रविष्टा तत्रोत्प्रेक्षते तरङ्गिणी सरित् सागरं महासमुद्रं मिलितेव ॥ ३५ ॥

तामेव ज्योतिर्निर्गमनघटनां वर्णयति त्रिभिः—

एकतः सपदि पूर्णवस्तुनः पूर्णमन्यमुदभूजगच्छिवम् ।

यत्प्रकाशवशतो भ्रुवं भवेद्य विश्वमखिलं प्रभान्वितम् ॥ ३६ ॥

एकत इति । एकतः एकस्मात् परिपूर्णवस्तुनः अन्यत् परिपूर्णं जगच्छिवं जगत्कल्याण-करं वस्तु उदभूशिर्गतम् । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इत्युपनिषद्वाक्यमत्रानुसन्धेयम् । यस्य परिपूर्णवस्तुनः प्रकाशेन अद्य अखिलं सम्पूर्णं विश्वं प्रभान्वितं प्रकाशयुक्तं भविष्यति ॥ ३६ ॥

ज्योतिरेकमथवा निजाश्रयात् प्राप्तमन्यदवलम्बमंशतः ।

विस्फुल्लिग इव लब्धदोहदस्तत्समृद्धमचिरात्त्रवास्पदे ॥ ३७ ॥

ज्योतिरेकमिति । अथवा एकं ज्योतिः तेजः निजाश्रयात् श्रीरामकृष्णस्वरूपात् अंशतः न तु पूर्णतया विवेकानन्दरूपम् अन्यनपरमवलम्बमाश्रयस्थानं प्राप्तम् । यदि परमहंसेन सर्वमेव स्वामिने समर्पितं तर्हि गुरुः पूर्णतया रिक्तः अभूदिति न सन्तव्यम् । इदमुपमया विशादीकरोति लब्धः दोहदः शुक्लकृणादिस्वरूपः येन एतादृशः विस्फुल्लिगः यथा महतोऽमे रूपं धारयितुमलं तथेदं ज्योतिरपि विवेकानन्दरूपमाश्रयसमधिगम्य नवास्पदे स्वामिनव-स्थाने अधिरात् सत्वरमेव समृद्धं परिवृद्धमासीत् ॥ ३७ ॥

विश्वधर्मतल्योजमाहितं नूनमद्य हृदयेऽमुना यते ।

यत्फलानि मधुराणि साम्प्रतं लाभवन्त्यखिलदेशाग्निनाम् ॥ ३८ ॥

विश्वधर्मत्यादि । अथवा अद्य सिष्यदिक्षादिने अमुना श्रीरामकृष्णेन यते विवेकानन्दस्य यते हृदय विश्वधर्मतल्यस्य धीजमिदं आहितं रोपितम् नूनमित्युपमेया यदीजोद्भूतानि मधुराणि फलानि साम्प्रतं वर्तमानकालेऽखिलदेशाग्निना भारतीयानां लाभवन्ति लाभदायकानि भविष्यन्ति इति शेषः । सकलमपि भारत श्रीरामकृष्णोत्पत्तीजोद्भूततृष्णमधुरफलानि आस्थाद्य आत्यन्तिकमुत्पत्तिमधिगच्छन्ति इति ॥ ३८ ॥

आगते तदनु निवृत्ते, क्षणे वेदनाध्यतिकरं स्फुरत्यपि ।

सान्प्रयप्रनुचराग्निज्ञानसाक्षात् साधुनयनान् महामनाः ॥ ३९ ॥

आगत इति । अद्य निवृत्ते अन्तिमशान्ते क्षणे समये आगते सति वेदनाध्यतिकरं व्याधिज्ञानदुःखवेदनाया स्फुरन्त्यां अन्तिरामनुभूयमानायामपि स महामना उदार देशिक निज्ञाननुचरान् असम्ब्याकुलितेषुगान् साङ्ख्ययन् ध्याकुलनाशमनपरैष्वर्षेण शान्तान् कुर्वन्निवास न तु शारीरिकव्याधिविचारे मग्नः ॥ ३९ ॥

त विवेक्यतिरादरादसौ तत्प्रयाणसमये ध्यचिन्तयत् ।

मापतेऽयमवतार इत्ययं प्रत्ययार्थमधुनैकदापि निम् ? ॥ ४० ॥

त विवेक्यतिरिति । असौ विवेक्यति तत्रति आदरात् पूज्यभावेन तस्य महाप्रयाणकाले मनसि ध्यचिन्तयत् विचारयामास । अधुना ऐहलौकिकयात्रायां अन्तिमप्रसङ्गे प्रत्ययार्थं मनसि विश्वासोपादानार्थं पुरुदाऽपि अस्मिन्नन्तिमसमयेऽपि 'अहं भगवदवतारस्वरूप' इति मापते किम् यथेव तर्हि मच्छ्रुते समीचीन स्यादिति स सिष्यः विचारयामास ॥ ४० ॥

शान्तकण्ठमयमप्रतीयति चित्रमेतद्धुनापि संशयः ।

यश्च राम इति कृष्ण इत्यभूद् रामकृष्ण इति लक्षणोऽधुना ॥ ४१ ॥

शान्तकण्ठ इति । अद्य दक्षिण शान्तकण्ठम् प्रशान्तस्वरेण अत्रवीदुक्तवान् चित्रमाश्रये अधुनापि अद्यापि तव मानसे संशय वर्तते श्रूयताम् यश्च येनाया राम अभूत् यश्च ह्यापरे श्रीकृष्णः अभूत् उर्भा मिलिवा अधुना कल्पियुगे रामकृष्ण इति सङ्ग अभिधान यस्यैतादृश समवति ॥ ४१ ॥

परमिद् 'सर्वं स्वस्विवद् ब्रह्मेति' वचनानुसार नेत्याह—

ब्रह्म सर्वमिति नैदमुच्यते सत्यमेतदुपगम्य भाषितम् ।

स्तम्भितोऽभयदसौ रहस्यचिद् रामकृष्णजनुयो यथार्थतः ॥ ४२ ॥

ब्रह्म सर्वमिति । 'यश्च राम यश्च कृष्ण स एवदानीं रामकृष्ण' इति यन्मयोच्यते तन् केवल सर्वं स्वस्विवद् ब्रह्म इति उक्तयनुसार न मयोच्यते साक्षादनुभवपूर्वकं मयद् भाषितम् न तु अर्थवादप्रतिपत्तिपूर्वकमिदं ततश्च असौ विवेकानन्द श्रीरामकृष्णजनुप तस्य अवतारस्य यायाय्येन रहस्य वेत्तीति तादृशं सन् स्तम्भित आश्चर्यचकित अभूत् ॥ ४२ ॥

सर्वधर्ममयरूपमादरात् स्थापकं श्रुतिमताध्वनं पुनः ।

विश्वदेवमवतारमुत्तमं रामकृष्णगुरुमानतोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥

सर्वधर्ममयेत्यादि । अहमत्यादरेण श्रीरामकृष्णगुरुमानतोऽस्मि तं नमामीत्यर्थः । कीदृशम् । सर्वधर्ममयं रूपं यस्य तादृशम् । सर्वेषामपि धर्माणामेकमेवान्तिमं लक्ष्यमिति कृत्वा श्रीरामकृष्णेन विविधधर्माणां साधना कृता आसीत् इति सर्वश्रुतम् । पुनः तथैव श्रुतिमताध्वनः वैदिकमार्गस्य संस्थापकं संपूर्णविश्वस्य देवं पूजनीयं उत्तमं सर्वश्रेष्ठमवतार-स्वरूपम् । अत्र स्वामिनैव विरचितः श्लोकः अनुसन्धेयः—तद्यथा—‘स्थापकव्य च धर्मस्य सर्वधर्मस्वरूपिणे । अवतारवरिष्ठाय रामकृष्णाय ते नमः’—इति ॥ ४३ ॥

आर्यजातिरखिला युगेषु यान् ज्ञानकीर्त्यनुभवानविन्दत ।

तानसावलभतैकजन्मना विश्ववेदविवृतिस्तदस्तिता ॥ ४४ ॥

आर्यजातिरिति । अखिला सम्पूर्णा आर्यजातिः अनादिकालतः अस्तित्वसिद्धा यान् ज्ञानं संविदं कीर्तिर्यशः अनुभवं अपरोक्षानुभूतिं युगेषु सहस्रवर्षपर्यन्तं अविन्दत लक्ष्यवती, तान् सर्वान् ज्ञानकीर्त्यनुभवान् असौ श्रीरामकृष्णः एकैनैव जन्मना प्राप्तवान् । तस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य अस्तित्वं विश्ववेदस्य सम्पूर्णवेदस्योपरि विवृतिर्भाष्यस्वरूपा विद्यते ॥ ४४ ॥

ज्ञानमूर्तिकृतधर्मशासनं स्वामिना जगति यत्प्रचारितम् ।

अध्वजातिविषयानपेक्षि तद् विश्वमानवनवोदयावहम् ॥ ४५ ॥

ज्ञानमूर्तिरिति । स्वामिना विवेकानन्देन जगति विश्वस्मिन् यत् ज्ञानमूर्तिकृतं श्रीराम-कृष्णेन शिचितं धर्मशासनं सत्यधर्मोपदेशः प्रचारितं प्रचारविपर्यीकृतं तत् अध्वनां विविधधर्मपथानां जातीनां ब्राह्मणादिजातीनां विषयाणां देशानां च अनपेक्षि विचार-रहितं विश्वमानवानां नवोदयः नवसमृद्धिः तनावहति उत्पादयति सकलजगत्समृद्धि-कारणीभूतम् । भवति इति शेषः ॥ ४५ ॥

शैवभागवतशाक्तसौगतब्राह्ममोहमदखुष्टवर्त्मनाम् ।

यत्समन्वयकरं विकासकं द्वैतशून्यमपि भेदसादरम् ॥ ४६ ॥

शैवभागवतेत्यादि । शैवाः शिवोपासकाः, भागवताः विष्णुपासकाः । शाक्ताः शक्त्यु-पासकाः, सौगताः बौद्धाः, ब्राह्मा निर्गुणगिराकारोपासनापराः, मोहमदाः कुराणामिमा-निनः, खृष्टाः हिस्तधर्मोपासकाः पूतेषां सर्वेषामपि धर्ममार्गाणां समन्वयकरं सातक्षस्य-विधायकं विकासकं समृद्धिकारणीभूतं द्वैतशून्यमपि विरोधभावनाशून्यमपि भेदेषु विवि-धधर्ममार्गेषु आदरसहितं च विद्यते ॥ ४६ ॥

भूतभाविभवदध्वनिज्ञानासंगमात्मकमिदं गतोपमम् ।

यत्सनातनपथस्य जीवितं ह्येकमात्रकलिनाशकं सुखम् ॥ ४७ ॥

भूतभावीति । भूताः भूतकाले स्थिताः, भाविनः भविष्यति काले उत्पश्यमानाः भवन्तः वर्तमाने च विद्यमाना या विविधधर्ममार्गरूपिण्यः निश्चयाः सरितः तासां संगमात्मकमिदं शासनं गतोपमं निरूपमं अद्वितीयम् । यच्च सनातनपथस्य सनातनवैदिकमार्गस्य जीवित-मिव तादृशशासनानुसरणाभावे सनातनधर्मः मृतवद्विष्यतीत्यर्थः । ह्येकमात्रमद्वितीयं कलेः धार्मिककलहस्य नाशकं निवारकं सुखकारकं च विद्यते ॥ ४७ ॥

चन्द्रशान्तहृदयो दयोदयः चन्द्रकान्तिरधिचन्द्रवासरम् ।

तज्जलानिति स मध्यमस्थितौ लीयते स्म सगदो गदाधरः ॥४८॥

चन्द्रशान्तहृदय इति । चन्द्र इव शान्त शान्तिपूर्णं हृदय यस्य दयायां जगद्गुणैः
स्वरूपाया उदयं यस्मिन्नेतादृश चन्द्र एव उज्ज्वला कान्ति शान्तप्रकाशं यस्यैतादृश
सगद् रत्नात्रातशरीरं गदाधर श्रीरामकृष्णपरमहंस अधिष्ठद्भ्रामर सेमवामरे 'नज-
लान्' इत्यत्र या मध्यमस्थिति तस्माज्जायते, नस्मिन्नीयते, नस्मिन् प्राग्नि-प्लामु
उपनिषदुक्तानु तिम्रुप अवस्थासु मध्य या मध्यमावस्था प्रहृष्टित्यनस्वरूपा तस्या-
मवस्थाया लीयते स्म परे प्रहृष्टि विलीने जात इत्यर्थं ॥ ४८ ॥

तस्य पार्थिववपु सुपापगारोघसि ज्वलनदाहसंस्मृतिः ।

कीर्तिशेषमन्त्रोत् सता चिरं शिष्यते हि यशसा न वर्मणा ॥४९॥

तस्येति । तस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य पार्थिव पाञ्चभौतिक वपु शरीर (कर्म) सुरापना
रोधमि भागीरथीतीरे ज्वलनदाहेन संस्मृति संस्कार (कर्ता) कीर्तिरव शप अवशेष
यस्यैतादृशमन्त्रोत् । अग्निमस्कारेण दग्धमित्यर्थं । अत्रायन्तरन्यासेनाह—सता महात्मना
यशसा कीर्तिरूपेण शिष्यते न वपुषा ॥ ४९ ॥

रामकृष्णसहधर्मिणी पुन शारदाऽप्यजनि पांडिना भृशम् ।

त्यक्तुःशाममनसं स्वरुद्रुणे सोऽग्रवींश्रयनगोचरं क्षणम् ॥ ५० ॥

रामकृष्णे यादि । रामकृष्णस्य सहधर्मिणी सहधर्मचारिणी श्रीशारदा देवी भृशमत्यधिकं
पीडिता दु खिता अत्रनि अमूर्त् स्वरुद्रुणकृष्णे त्यक्तुःशाम मन यस्या तादृशीं परपु
सृयोरनन्तर कृष्णादिक धारयितु न पत्या अधिवार इति सा कृष्णे त्यक्तुमुद्यता अमूर्त्
पर म रामकृष्णदेव वृण नयनगोचर रश्मिगोचर सन्नुवाच ॥ ५० ॥

एकतोऽहमपरत्र केऽलं प्रस्थित स्थित इहास्मि नित्यश ।

येन जीवन्मसौ सकृद्गुण भक्तवृन्दजननी समीक्षिता ॥ ५१ ॥

एकत इति । अह रामकृष्ण एकत एकरमात् स्थानात् प्रस्थित कृतप्रस्थान केवल
अपरत्र अन्यत्र गत्या स्थित यस्तुनस्तु नित्यश निरन्तरमग्रेव अस्मि । येन वचनेन सा
भक्तवृन्दजननी भक्तगणमातृपुत्रया जीवन् यावत् अग्निमहगपर्यन्त कृष्णाभ्या सहिता
स येवावलोकिता ॥ ५१ ॥

श्रीशारदामातुरथाभिलाषाद् देवस्य पूजादिः नित्यकृत्यम् ।

अत्यादात् प्रत्यहमेत्य सर्वेऽप्यारेभिरे भक्तगणा युवान ॥ ५२ ॥

श्रीशारदामातुरिति । श्रीशारदामातु अभिलाषात् इच्छया देवस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य
पूजादिक नित्यकृत्य सर्वेऽपि युवान भक्तगणा प्रत्यह प्रतिदिन अयादरात् साद्रमेत्य
आगत्य आरेभिरे आरब्धवत् ॥ ५२ ॥

ईशात्मोभयचिन्तनाय जगत कल्याणकामाय च

स्थायिस्थानकृते कृताक्षत्रिजय सत्पार्यदाना गण ।

सेवाभावभजातिनिर्मलमतिद्वयं समग्रोऽप्यभूत्

साफल्य जनुषं स शान्ति भविता यद्देशिकादेशत ॥ ५३ ॥

ईशात्मोभये यादि । ईशात्मोभयचिन्तनाय ईश्वरचिन्तनाय आत्मचिन्तनाय च एक
देवोभयचिन्तनाय वा, जगत विषय कल्याणकामाय च 'सर्वेऽपि सुखिन सन्तु' इति

जगत्कल्याणेच्छया च कृतः विहितः अक्षाणां इन्द्रियाणां विजयः येन पृतादशः सतां
पार्षदानां भक्तकार्यकर्तृणां गणः समूहः सेवाभावेन 'शिवरूपेण जीवसेवा' इति विचारेण
भवा उत्पन्ना धृतिनिर्मला पवित्रा मतिः धीः तेषां सेवाबुद्ध्या कार्यकरणात् पवित्रमानसः
इत्यर्थः, समग्रोऽपि गणः समूहः स्थायिस्थानकृते सेवाकार्यविधानार्थं निश्चितस्थानप्राप्तये
व्यग्रः आसक्तः अभूत् । यत् येन देशिकादेशतः गुरोरादेशानुसारं जनुपः जन्मनः सशान्ति
शान्तिसहितं साफल्यं सफलता भविष्यति ॥ ५३ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे
विश्वाभ्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

कान्ते ज्यौतिपशास्त्रशीलनपरस्वान्तेन शान्ते महा-
काव्ये इयम्बकसूरिणा विरचितेऽयं पद्यसर्गो गतः ॥ ५४ ॥

इति विवेकानन्दचरितमहाकाव्ये गुरुनिर्वाणं नामः पद्यः सर्गः ॥ ६ ॥

लोकमित्यतः—प्रधानाश्रये इत्यन्तं पूज्यत् कान्ते चारुतरे शान्ते शान्तरसप्रधाने
ज्यौतिपशास्त्रे फलज्यौतिपशास्त्रे शीलनपरं अध्ययनपरं स्वान्तं मनः वस्य तेन रचिते
विवेकचरिते महाकाव्ये पद्यः सर्गः समाप्तः ॥ ५४ ॥

इति विवेकानन्दचरितमहाकाव्यटीकायां 'विवेकदीपाभिधाना'यां पद्यः सर्गः ॥ ६ ॥



सप्तमः सर्गः

नन्दवशांशरघुवंशभूषणाद्याद्वयाद्विततलक्ष्मणो गुरो ।

भाषिकर्मपरमापितं स्मरन्धित्तितोऽभयदक्षिञ्चनो यति ॥ १ ॥

अस्मिन् सप्तमे सर्गे खोवानां क्रमत्त तृतीयाचरै श्रीरामकृष्णदेवस्य पृक्शोकात्मक
चरित सम्बन्धने तद्यथा—

वगो श्रीपुत्रिरामभाषि जनन धार्य विरागान्वित
कालीदशानशारदापरिणमौ सिद्धा समाधिरिति ।
तन्त्रासक्तिरनेकधर्मपथगत्य पोद्दशीपूजन
लोकेऽभेदविवेकबोधनमिद श्रीरामकृष्णामृतम् ॥

नन्दवशोत्यादि । नन्दवशस्य भूषण कृष्ण रघुवशस्य भूषणं राम इति यदाख्याय्य
अभिधानयुगतत् तस्मात् वित्तन रचित अथ च वैपरीत्येन रचित लक्ष्मण चिह्नं लौकिक
नाम पर्यैतादृशस्य रामकृष्णस्य न तु कृष्णरामस्य गुरोराचार्यस्य भाषिकर्मपर भविष्यत्का
र्यप्रणालीविषयक भाषित वचन स्मरन् अक्षिञ्चन निर्धन यति विवेकानन्द चिन्तित
चिन्तायुक्त अमन्त्र जात । गुरुगोक्तकार्य धनाभावान् कथ भवेदिति मस्य चिन्ताया
रणम् ॥ १ ॥

नासीद् ग्रेहादिभू तेषा यूनामाध्यसाधनम् ।

धनाभाव सोद्यमाना नान्तराय पर पथि ॥ २ ॥

नासीदिति । तेषा युवभक्ताना इत ग्रेहादिकं भवनादिक आध्यसाधन नामीत्
नाभूत् । पर सोद्यमाना उद्योगयुक्ताना मनुष्याणा कृते धनस्याभाव पथि मार्गे अन्तराय
विज्ञभूत न भवति ॥ २ ॥

सद्य श्रीर्जुपते धन्यान् नि स्वार्थधमकारिण ।

सता सा हि गुणै हृष्टा समुद्योगमपेक्षते ॥ ३ ॥

सद्य इति । नि स्वार्थधमकारिण स्वार्थ परिचय्य केवल परार्थकृते परिधमकर्तृन्
धन्यान् भाग्यवत प्रति श्री लक्ष्मी धन सद्य जुपते सेवते एतादृशे पुरपै धारण्यक
धनमपि प्राप्यते । हि परमात् सा लक्ष्मी सता सत्कर्मकारिणीं गुणै सद्गुणै हृष्टा सती
केवल समुद्योगमपेक्षते ॥ ३ ॥

तृप क्षुधमुपेक्ष्यते जगत्क्षेमकियाक्षमा ।

अतुष्यन् भक्षयन्तोऽपि केवल लवणौदनम् ॥ ४ ॥

तृपमिति । तृप पिपासा क्षुध क्षुभुडा उपेक्ष्य परिवर्ज्य जगत विश्वस्य क्षेमकिया
वक्षयाणकरण तत्र क्षमा समर्था केवल लवणयुक्त ओदन भक्षयन्त अपि ते अतुष्यन् ।
कथमपि उदरपूर्ति विधाय सेवारार्थरता समूहन् ॥ ४ ॥

सेवादिक् गुरो कर्तु मित्रं सद्भक्तसंहने ।

मिन् सुरेन्द्रनाथाद्योऽवार्पितेषा सहायताम् ॥ ५ ॥

सेवादिकमिति । गुरोः सेवां पूजाभोगादिकां कर्तुं सन्नक्तसंहतेः श्रद्धानुभक्तसमुदायस्य मित्रं सुहृत् मित्रः सुरेन्द्रनाथाख्यः सुरेन्द्रनाथमित्रः इत्याख्या यस्य तेषां युवयतीनां सहायतां आर्थिकीं सहायतामकरोत् ॥ ५ ॥

आविष्टः ॥ सीत् स्वयं रामकृष्णस्तस्य पुरः क्वचित् ।

व्रूते कुतः पालकत्वं बालकानामुपैपि नो ॥ ६ ॥

आविरासीदिति । स्वयं रामकृष्णः तस्य सुरेन्द्रनाथमित्रस्य पुरः क्वचित् कुत्रचित्स्थाने आविरासीत् प्रकटीवभूत् व्रूते च मम बालकानामेतेषां युवसंन्यासिनां पालकत्वं कुतः नोपैपि न स्वीकरोपि । आर्थिकसहायताप्रदानेन तेषां सहायको भवेति उक्तवान् ॥ ६ ॥

एतन्द्भुतवृत्तान्तं श्रावयंस्तस्तुतोप सः ।

यतयोऽपि नितान्तं ते चिन्ताशून्यत्वमाययुः ॥ ७ ॥

एतमिति । स सुरेन्द्रनाथमित्रमहोदयः एतं अद्भुतवृत्तान्तं तान् सर्वाश्रवयतीन्द्रावयन् तुतोप आनन्दितः अभवत् । ते यतयः अपि नितान्तं चिन्ताराहित्यं प्राप्तवन्तः ॥ ७ ॥

बहुश्च ॥ ते विधायान्वेषणमाधारमाप्नुवन् ।

वराहनगरे 'भूतावास' इत्यभिधानकम् ॥ ८ ॥

बहुधेति । ते युवकसंन्यासिनः बहुधा अनेकशः अन्वेषणं विधाय वराहनगरे नाम स्थाने 'भूतावास' इति नाम्ना प्रसिद्धं आधारमाश्रयस्थानमाप्नुवन् ॥ ८ ॥

यत्रास्मिन् बलमीशस्य तदतर्क्यं ध्रुवं यतः ।

रामकृष्णाख्यया सर्वे ततो भूताः पलायिताः ॥ ९ ॥

यत्रास्मीति । यत् ईश्वरस्य नामोच्चारणे बलं विद्यते इति बहुष्यते तद् अतर्क्यं अनिर्वचनीयं ध्रुवं निश्चितं च, यतः यस्मात् ततः भूतावासात् 'रामकृष्ण' इति नामोच्चारण-मात्रेणैव सर्वे भूताः पलायिताः ॥ ९ ॥

समाञ्जस्व यतीन्द्राणां मूलं विश्वप्रसारिणः ।

महामहीरहस्यासीद् रामकृष्णाश्रमात्मनः ॥ १० ॥

समाज इति । स यतीन्द्राणां समाजः रामकृष्णाश्रमात्मनः रामकृष्णाश्रमस्वरूपस्य विश्वप्रसारिणः जगति प्रसरणशीलस्य महतो महीरहस्य वृक्षस्य मूलमिव आसीत् । एतस्य लघुग्रमाणस्य यतिसमाजबीजस्यैव अग्रे श्रीरामकृष्णाश्रमस्वरूपः महान् वृक्षः परिणामः ॥ १० ॥

आसन्-त्राश्रमाः पूर्णं स्थापिता भूमिमण्डले ।

पेतिहासिककालात् प्रागार्यधर्मोपदेशकैः ॥ ११ ॥

आसन्निति । अत्र अस्मिन् पूर्णोऽखिले भूमण्डले पेतिहासिककालात् प्राक् अतिप्राचीनकालेऽपि भारतीयैः आर्यधर्मोपदेशकैः धर्मोपदेशार्थमनेके आश्रमाः स्थापिता आसन् ॥ ११ ॥

नूतनं नैतदत्रत्या विद्वांसो यतयः पुरा ।

धर्मशिक्षां ददुः सर्वमानवेभ्यो धरातले ॥ १२ ॥

नूतनमिति । एतद् नूतन न न किञ्चिदपि नवीन यत् पुरा अतिप्राचीनकाले एतरेशीया
विद्वांसो यतः धर्मशास्त्रज्ञा घरातले भूमण्डले मानयेभ्य सकलमनुष्यजातये धर्मशिखा
धर्मोपदेश ददु दत्तवन्त ॥ १२ ॥

सर्वाब्ज I धास्तिरस्कृत्य मुनयः सर्वमानयान् ।

धातृत्व-करुणा मैत्रीशान्तिपाठमपाठयन् ॥ १३ ॥

सर्वाबाधा इति । एतद्देशीया मुनयः मार्गं आगता सर्वा बाधा अन्तरायान् निरस्कृत्य
उपेक्ष्य मानवमात्रान् प्रति भ्रानृत्वस्य, करुणाया मैत्र्या शान्तेश्च पाठमपाठयन् । उक्तं च
मनुना 'एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजघ्नन् । स्वस्य चरित्रं शिद्धेरन् प्रथिव्या सर्वमा
नवा' । इति ॥ १३ ॥

कैवल्यं स्वात्मनो विश्वरल्याणं च ह्ययं परम् ।

अभूद्धस्यमिदं तेषां योगक्षेमातिगामिनाम् ॥ १४ ॥

कैवल्यमिति । स्वामन निजामन कैवल्यस्य तथा विश्वस्य कल्याण एतद् ह्ययमेव तथा
पर श्रेष्ठलक्ष्य साध्यमासीत् कीदृशाना यतीनाम् ? योगक्षेमी अतिगण्यन्ति तादृशान्
स्वकीययोगक्षेमयो उपेक्षा कुर्वाणानाम् ॥ १४ ॥

नरा विविधमार्गस्थास्तत्तद्देशनिवासिनः ।

एतांश्चि स्वार्थिनो नित्यं सादरं समपूपुजन् ॥ १५ ॥

नरा इति । विविधमार्गस्था विविधमतावलम्बिन तत्तद्देशनिवासिन यत्र यत्र आर्यै
राशमस्थापना कृता आसीत् तत्तद्देशवासिन एतान् स्वार्थरहितानुपदेशकान् नित्यमनिरा
सादर महता आदरेण समपूपुजन् पूजितवन्त ॥ १५ ॥

किं द्युः I भिन्नदेशेषु प्रेषितं यतिमण्डलम् ।

धर्मप्रचारकार्यार्थं राज्ञा न प्रियदर्शिना ? ॥ १६ ॥

किं पुरेति । पुरा अस्ति पूर्ववृत्तीयशताब्दां भिन्नदेशेषु प्रीतिमिखादिदेशेषु धर्मप्रचार-
कार्यार्थं प्रियदर्शिना असोकेन राज्ञा नृपेण यतिमण्डलं बौद्धभिष्टमण्डलं न प्रेषितं किम् ॥ १६ ॥

यदा I दन्तमेतेषां कार्यं संज्ञोचिचक्षुषाम् ।

तदा परैः समाक्रान्तं भारतं ज्ञानभारतम् ॥ १७ ॥

यदागादिति । यदा यस्मिन्समये एतेषां धर्मोपदेशकानां संज्ञोचीनि मर्यादितकृतीनि
चक्षुषि येषां तादृशानामिदं प्रचारकार्यं अन्त समाप्ति अगात् तदैव ज्ञानभारतं सविष्णु
काशयुक्तं भारतं परैः अन्यैः समाक्रान्तम् पादाक्रान्तमभूत् ॥ १७ ॥

यद्दन्विना यत् तच्च राष्ट्ररक्षाप्रयोजनम् ।

जितेन्द्रिययतिज्ञानयत्नं धर्मप्रचारकम् ॥ १८ ॥

यद्दन्विनामिति । यत् धन्विना धनुर्धारिणा अत्रिणाणः बलशक्तिः तत् राष्ट्ररक्षाप्रयो-
जनम् बाह्याक्रमणकारिभ्य स्वराष्ट्ररक्षाप्रयोजनं अर्थं यत्स्यतादृशम् । परं जितेन्द्रियाणां
यमिनां यतीनां भिक्षुणां ज्ञानबलं सविच्छक्तिं धर्मप्रचारकार्योद्यमेव । 'अप्रतश्चतुरो वेदा'
पृष्ठतः सशरं धनुः । इदं माहमिदं चात्र तापादपि शारादपि' इति नीतिरेवोद्यतिरहस्यम् ॥

भारतं किं समाक्रान्तं पुराऽभूद्घोरघोरिणा ।

तुलङ्गलोदीमोगलैश्च साम्राज्यं स्थापितं कथम् ॥ १९ ॥

भारतमिति । आर्यधर्मप्रचारपरिस्वागो विहितः तत्फलस्वरूपमेव अयं देशः परैराक्रान्तः अभूत् । पुरा ईशवीयदशमशताब्द्यां घोरेण केवलशारीरिकबलान्वितेन घोरिणा गौरनिवासिन्महम्मदेन भारतं किमर्थं समाक्रान्तम् ? तथैव तुलङ्गवंशीयैः, लोदीवंशीयैः तथा मोगलैश्च अत्र साम्राज्यं किमर्थं स्थापितमभूत् । अत्रार्थकृतधर्मशिथिलता एव हेतुः ॥ १९ ॥

कुतः ऋणतः सोमनाथोऽनाथ इव स्थितः ।

चेंगीजतैमुरादीनां नरयज्ञोऽप्यभूत् कृतः ॥ २० ॥

कुत इति । कुतः कारणतः कस्माद्धेतोः सोमनाथस्य मन्दिरं गजनीस्थमोहम्मदेन भग्नम् सोमनाथश्रं अनाथः असहाय इव स्थितः तथा चेंगीजखॉ तैमूरलंग इत्यादिनिर्दयाक्रामकाणां नरयज्ञः मनुष्यसंहारः अपि कुतः कारणात् अभूत् सर्वमिदं धर्मप्रचारकार्यपरिस्वागादेव ॥ २० ॥

सेवालीनैर्विवेकाद्यैर्दशितेन पथा पुनः ।

धर्मप्रसृतये भाव्यं तत्परैर्यतिभिः क्षितौ ॥ २१ ॥

सेवालीनैरिति । अस्माद्धेतोः विवेकाद्यैः विवेकानन्दादिभिः सेवालीनैः सेवाव्यापृतैः यतिभिः दशितेन पथा प्रदर्शितमार्गेण पुनः अतिप्राचीनकाल इव चितौ भूमण्डले धर्मप्रसृतये आर्यधर्मप्रचारकार्यार्थं तत्परैः प्रसितैः भाव्यम् भवितव्यम् ॥ २१ ॥

सदादर्शचरित्रास्ते पवित्रास्तेजसान्विताः ।

अकार्पुर्धर्मजिज्ञासां वराहनगराश्रमे ॥ २२ ॥

सदादर्शेति । ते विवेकानन्दादयः यतयः सदादर्शचरित्रा आदर्शमयपवित्राचरणाः निर्मलमानसाः तेजसान्विता अध्यात्मिकशक्तियुक्ताः वराहनगरस्थिते नूतनाश्रमे धर्मजिज्ञासां धर्मसमालोचनां अकार्पुः कृतवन्तः ॥ २२ ॥

अत्रानायनुत्कास्ते बुद्धेसादिमहात्मनाम् ।

अथतन्त जगज्जेतुं सम्यक्त्यागतपोगुणैः ॥ २३ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन्नाश्रमे अशनायनुत्का अन्नपानादिविन्तारहिताः बुद्धेसादिमहात्मनाम् गौतमश्विस्तादि-अवतारिपुरूपाणां साम्यत्यागतपोगुणैः समता त्यागतपस्यादिगुणैः जगद्विश्वं जेतुमयतन्त-प्रयत्नशीला अभवन् ॥ २३ ॥

मेलन्त्यस्यार्थसंस्कृत्योः सिपाधधिपया परम् ।

प्राच्यप्रतीच्यशास्त्राणामधीतिमुपचक्रमुः ॥ २४ ॥

मेलनस्येति । आर्यसंस्कृत्योः पौरस्त्यपाश्चात्योभयसंस्कृत्योर्मेलनस्य सिपाधधिपया साधयितुमिच्छया प्राच्यप्रतीच्यशास्त्राणां उभयदिग्दर्शनादिशास्त्राणामधीतिमभ्ययनमुपचक्रमुरारेभिरे ॥ २४ ॥

परेऽन्तर्गते अर्थमनसी द्वे सिपनोजसः ।

समानयाञ्चकिरे श्रीरामानुजमतेन ते ॥ २५ ॥

परशान्तरिति । रिपनोचम 'रिपनोना नामरूपेन'दशीयदार्शनिकेन प्रतिपादिते
अर्थं भौतिकपदार्थं मनस्य इति द्वे तत्रैव य परशान्तर्गत ईश्वरान्तर्भूत ते रामानुजसगुण-
द्वैतमतेन । सह समानपात्रमिदं तुलनामकदृष्ट्या विचारयामासु । उभयोरपि मतद्वैत-
मकमेव ॥ ससार द्वैतमद्वैत विधिष्टाद्वैतमिति जगति विद्यमाना मयाऽपि पन्थानां कार्य-
धर्मशास्त्रा एव ॥ २४ ॥

शङ्करस्याहमासार्थं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

उमाद्वैतस्याहमं सिद्धिं यतयं समनृतुलन् ॥ २६ ॥

शङ्कररूपिनि । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु निवृत्तव्यवस्थामु समानरूपं विद्यमानचित्तस्वरूपया
'अहम्'इति प्रतीया साधं उकार्दस्य ' रहम' सिद्धिम् 'अहं तानामि अत अहमरिम इ-
कारिका समनृतुलन् तुलयामासु ॥ २६ ॥

'वचल्ल'द्वैतदर्शनिकस्यापि मतीना समता न या ।

योगाचारस्य विज्ञानवादेनेति व्यलोक्यन् ॥ २७ ॥

वचल्ल इति । 'वचल्ल'इति नास्ति कदादर्शनिकस्यापि मतीनाम् कल्पना (Ideas)
बौद्धमतानुपायिषु मध्ये केवल मतिषु विश्वासतुषा योगाचारार्थं विज्ञानवादेन समता
सादरय विद्यते न वति व्यलोक्यन् विचारयामासु ॥ २७ ॥

आमापलपनं 'ह्यम'कृतं पाश्चात्यदर्शने ।

चार्वाकनास्तितावादस्योपमानमल्पयन् ॥ २८ ॥

आमापलपनमिति । पाश्चात्यदर्शनशास्त्रे 'ह्यम' नामकेन दार्शनिकेन कृत विहित आमा-
पलपन आमा नाम कोऽपि अन्य पदार्थं नास्ति ह्ययाकारिका आमापद्विति भारतीय
दर्शने चार्वाकनास्तितावादस्य 'नाम्ना नापीश्वर' 'याजनीदेत् सुख र्वापि दिग्गदिमतस्य
उपमान समानता अकल्पयन् विचारयामासु ॥ २८ ॥

उदीरितं परं द्वन्द्वात् 'हेगलेन'परं पदम् ।

कान्टोक्तवस्तुतत्त्वं च ब्रह्मणा तैर्यिचारितम् ॥ २९ ॥

उदीरितमिति । हेगलेन तन्नामकशर्मण्यदशीयदार्शनिकेन उदीरितमुन द्वन्द्वात्पर
विद्यमान पर पदम् उच्चतमतत्वम् तथा कान्टोक्त 'कान्ट'नामकशर्मण्यदशीयदार्शनिकोक्त
वस्तुतत्त्वं च (Thing in itself) तैर्यिचारितं ममालोचनाविपर्ययकृतम् ॥ २९ ॥

कारणं जगतो ब्रह्म प्रधानं परमाणय ।

विचर्तारम्भसत्कार्यवादाद्वापि विचारिता ॥ ३० ॥

कारणमिति । जगतः कारण वेदान्तमतानुसारेण 'जन्मादस्य यत्' इति प्रतिपादित
ब्रह्म भवत् । अथवा कपिलसामनानुसारेण अत्युच्चपरपर्याय प्रधान भवेत् आहोरिवत्
कणादवैशेषिकप्रतिपादिता परमाणव भवेयु इति तं विचारितम् । तथैव वेदान्तप्रति-
पाद्यो विवर्तवाद् (रज्जौ मुञ्जद्वच) वैशेषिकाया परमाण्वभित भारगमवाद , अथवा
साध्यमशक्त सत्कार्यवाद इति वादत्रयमपि तं विचारविपर्ययकृतम् ॥ ३० ॥

प्रयत्नैर्भक्तिरूपेण हृष्टिश्चापि विशालताम् ।

धर्मतिहासविज्ञानरहस्यज्ञानहेतुना ॥ ३१ ॥

प्रययाविति । एतेषां सुवसन्त्यासिनां सतिर्बुद्धिः इष्टिश्च धर्मस्य इतिहासस्य भौतिक-
विज्ञानस्य रहस्यज्ञानस्य कारणात् विशालतां कूपमण्डूकवृत्तिपरित्यागपूर्वकं व्यापकर्ता
प्रययौ प्राप ॥ ३१ ॥

त्यागात् सज्जितकरा जितान्तस्थापकर्तृकाः ।

पवित्रधीशिरक्षास्ते चरित्रदृढकञ्जुकाः ॥ ३२ ॥

त्यागासीति । त्यागः स्वार्थपरित्याग एव असिः खड्गः तेन सज्जितः युद्धार्थमिव युक्त-
करः येषां, जिताः पराभूताः अन्तस्थाः शरीराभ्यन्तरे विद्यमानाः अपकर्तृकाः कायक्रोधादि-
रिपवः यैः पवित्रधीशिरक्षाः निर्मलान्तःकरणमेव शिरस्रं शिरोरक्षासाधनं येषां तथा
चरित्रमेव दृढम् अमेघकवचं शरीरावरणं येषाम् एतादृशास्ते बुधयतयः आसन् ॥ ३२ ॥

सश्रद्धाः कटिवद्धाश्च सद्धर्मविजयार्थिनः ।

कर्मवीराः स्थिरा धीराश्चीरावृत्तशरीरकाः ॥ ३३ ॥

सश्रद्धा इति । सश्रद्धाः आत्मविश्वासपराः कर्मवीराः जगद्धितार्थं निष्कामकर्मासक्ताः
स्थिराः स्थिरचित्ताः धीराः धैर्यशालिनः चीरावृत्तशरीरकाः गैरिकवस्त्रधारिणः जगति सद्ध-
र्मविजयमिच्छन्तः कटिवद्धा उच्यताः आसन् ॥ ३३ ॥

संन्यास्य ग्रहणं चक्रुः विधिना विरजाहुतेः ।

विवेकानन्द एतेषां मालामेरुश्च स्थितः ॥ ३४ ॥

संन्यासेत्यादि । ते सर्वे विरजाहुतेः विधिना विरजाहोमसंस्कारेण—‘प्राणायामन्यासो-
दानलमाना मे शुद्धयन्ताम् । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा’—इत्यादि-
विधिना संन्यासस्वीकारं कृतवन्तः । तेषु सर्वेषु विवेकानन्दः मालायां रुद्राणादिमालायां
मेरुमण्डिरेव प्रधानतया स्थितः ॥ ३४ ॥

बाला मत्तुरिवाङ्गात्ते निर्गत्य यत्तयो मठात् ।

तीर्थयात्राप्रसंगेन पुनः प्रापुर्निजाश्रमम् ॥ ३५ ॥

बाला इति । वराहसगरस्थान्मठात् बाला मातुरङ्गादिव निर्गत्य तीर्थयात्राप्रसंगेन
मधुरावृन्दावनादिपवित्रस्थानदर्शनानन्तरं ते यतयः पुनः निजाश्रमम् वराहसगरस्थित-
माश्रमं प्रापुः ॥ ३५ ॥

निजाधिष्ठानतः स्वामी द्रष्टुं भारतमातरम् ।

काशीवृन्दावनायोध्या-हरिद्वारपुराप्ययात् ॥ ३६ ॥

निजाधिष्ठानत इति । स्वामी निजाधिष्ठानतः स्वाश्रमात् भारतमातरं द्रष्टुं काशी-
वृन्दावना-योध्या-हरिद्वारपुराणि अयात् जगमत् ॥ ३६ ॥

कालं त्वत्त्वाऽल्पमत्रास्तौ भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रयन् ।

अवस्थां भारतस्यास्य जज्ञौ सेवाधृतव्रतः ॥ ३७ ॥

कालमिति । अस्तौ विवेकानन्दः अत्र तीर्थस्थानेषु अल्पकालपर्यन्तं भैक्ष्यवृत्तिं समा-
श्रयन् जीविकार्थं भिक्षावृत्तिसमाश्रयः । सेवाधृतव्रतः भारतसेवायां एतं व्रतं येन एतादृशः
भारतस्य अवस्थां स्थितिं जज्ञौ ज्ञातवान् ॥ ३७ ॥

पद्धतिर्निश्चिता तेन भ्रमता भाविकर्मण ।

दुर्गतस्यास्य देशस्य रक्षाऽस्य दुर्गतं कुत ॥ ३८ ॥

पद्धतिरिति । तेन भ्रमता तीर्थयात्रां कुर्वता भाविकर्मण भारतसेवाकार्यं कीदृशं कर्तव्यमिति पद्धतिं कार्यरूपरेखां मनसि निश्चिता । विचारिते च अस्य दुर्गतस्य दरिद्र देशस्य रक्षा कुत दुर्गतं रक्षणसाधनात् विधेया इति च निश्चितम् ॥ ३८ ॥

गदिन्द्रः केनचिच्छाप्तामृगै काद्यामानुद्भुत ।

‘मैव’ स्थितं सर्वैर्येण प्लवगा येन विद्रुता ॥ ३९ ॥

गदित इति । कारया शाखाभृगै वानरै अनुद्भुत अनुधावित मार्गं केनचित् अज्ञातं व्यनया गदित उक्तं ‘मैव’ एव मा कुरु सधैर्यं तिष्ठ इत्युक्तं सन् तथैव स्थितं येन तस्मिन् सधैर्यं स्थिते सनीत्यर्थं हवगा वानरा विद्रुता पत्राणिता ॥ ३९ ॥

स मन्त्रेऽन्तरमुत्सृज्य रामकृष्णजपो ययौ ।

अधियानस्तदुच्छ्राये कौपीनवसनो वसन् ॥ ४० ॥

स मन्त्रेऽन्तरमिति । स विवेकयति अन्य मन्त्रं परित्यज्य ‘ॐ नमो भगवते रामकृष्णाय’ इत्याचारकं एव जपं चरस्यतादृशं ययौ अगमत् । विधामार्थं अधियानं पादचारी कौपीनवसनं कौपीनवस्त्रधारी तदुच्छ्राये वृत्तस्य छायायां वसन् निवाम कुर्वन् ययौ ‘वृत्तच्छ्राय इत्यत्र छाया वाहुष्य इत्यकारान्तनपुंसकस्तपुरस्य ॥ ४० ॥

पुरं सरन् सृतां वीक्ष्य ताजमाप्रापुरे चिरम् ।

केन्द्रमेकमितं मेने सोऽद्भुता विश्वचायताम् ॥ ४१ ॥

पुरं सरन्ति । अत्र सरन् सृतां मायां आप्रापुरे आप्रानगरे चिरं ताजं ‘ताजमहल’ इति प्रसिद्धं मोगलकलाकृतिं वीक्ष्य विश्वस्य अद्भुतां चाहता सौन्दर्यम् एकं कन्द्रस्थानमिव इताम् एकीभूय स्थितामियर्थं । मेने विचारयामास ॥ ४१ ॥

सद्वर्थाच्छेषचाद्भुतपानं स्वीकुर्वता यत ।

वृन्दावनेऽर्दशिं तेन कार्यं धर्मो न जातिषु ॥ ४२ ॥

सद्वर्तिकरिति । सद्वर्तिकः सचरित्रः शेषं चण्डालं तथारुधितं अस्पृश्यजातीयं तस्माद्भुतपानं स्वीकुर्वता यते-याश्रयं वृन्दावनं तत्र धर्मं, कार्यं विद्यते न जातिषु इति अर्दशिं सन्धासप्रहृष्टानन्तरं जातिवर्णसंस्कारं दूरीकृत्य न चा इति द्रष्टुमेव मया शेषं चादपि भूषणपानस्वीकारं कृतं इति स्वामिनोक्तमासीत् ॥ ४२ ॥

त शरच्चन्द्रशान्तं सदाक्ष्याग्निरथवेश्मप ।

हरिद्वारे शरच्चन्द्रो द्राम्बसदानन्दता गत ॥ ४३ ॥

त शरच्चन्द्र इति । हरिद्वारे नास्ति नगरे शरच्चन्द्रशान्तं शरच्चन्द्र इव शान्तप्रकृतिं तं स्वामिनं सर्वोच्चावलोक्य शरच्चन्द्रनामकं कश्चिदग्निरथवेश्मपं अग्निधाध्यायधिकारी सर्वैस्व परित्यज्य यतिवचूषं द्राकं शीघ्रं नाम्ना ‘सदानन्द’ इति जातश्च ॥ ४३ ॥

मयन्त्रे भवने भिक्षा भजमानः स भक्तिमान् ।

अन्वगात् स्वामिनं श्येव ममाहताविवर्जितं ॥ ४४ ॥

सः सदानन्दयतिर्भक्तिमान् भवने भवने भिन्नां भजमानो भिन्नां वाचमानः ममाहन्ता-
विवर्जितः ममत्वाद्द्वारशून्यः स्वामिन् विवेकानन्दस्वामिन् श्रेय कुक्षुर इव अन्वगात् ॥४४॥

ससंक्लृप्तो हृषीकेशे हिमाद्रेर्गन्तुमान्तरम् ।

जनकस्य महाशक्तेर्मुनीनां तपसः पदम् ॥ ४५ ॥

ससङ्कल्प इति । हृषीकेशे नास्ति तीर्थस्थाने हिमाद्रेः आन्तरं हृदयमिव मध्यभागं,
कीदृशस्य हिमाद्रेः महाशक्तेः पार्वत्या जनकस्य पितुः तथा मुनीनाम् ऋषीणां तपसः पदं
स्थानं हिमाद्रेः आन्तरं गन्तुं ससङ्कल्पोऽभूत् इति शेषः ॥ ४५ ॥

भित्तेष्ट्रैर्मस्य रक्षायां रक्षोहरहरस्थितेः ।

मातृभूमेः किरीटस्य महासेनैष्ट्रवेदमनः ॥ ४६ ॥

भित्तेरिति । धर्मस्य सनातनवैदिकधर्मस्य रक्षायां परिपालनविषये भित्तेरिव, रक्षांसि
हरन्ति इति रक्षोहरः हरः शिवः तस्य स्थितेः निवासस्य, मातृभूमेः भारतवर्षस्य किरीटस्य
मुकुटस्य तथा महासेनस्य देवसेनानायकस्य इष्टवेशमनः प्रियनिवासस्थानस्य हिमाचलस्य
आन्तरं गन्तुं ससङ्कल्पः अभूत् । अयं श्लोकः अतीव महत्त्वपूर्णः इति सावधानं विचार्य ॥४६॥

भूमात्मानोऽसमस्थास्तो भीष्मसूप्रभवस्य च ।

मानोन्नतोत्तमांगस्य घनकाननसंपदः ॥ ४७ ॥

भूमात्मन इति । भूमा व्यापकः आत्मा प्रारिं यस्य, असमस्यान्तः निरूपमवलस्य,
भीष्मसूः गङ्गा तस्याः प्रभवस्य उत्पत्तिस्थानस्य, माने औन्नत्ये उत्तमम् अंगम् कैलास-
शिखरं यस्य अथ च माने पूजनीयत्वे उत्तमं शिववसतिहेतोः श्रेष्ठम् अंगं यस्य तथा घना
निविडा काननस्य घनस्य संपद् संपत्तिः यस्य तस्य आन्तरं गन्तुम् ॥ ४७ ॥

परं पृथि सदानन्दं रुग्णमालोक्य चिन्तितः ।

तमादाय समायातो वराहनगरं पुनः ॥ ४८ ॥

परमिति । पृथि मार्गे सदानन्दस्वामिन् परम् अधिकं, रुग्णं रोगात्कान्तनवलोक्य
चिन्तितः स्वाकुलः अभूत् । तमादाय पुनः वराहनगरं समायातः तच्छुश्रूषार्थमित्यर्थः ॥४८॥

सत्पथं जगदानेतुं रामकृष्णोक्तवर्त्मना ।

स्मारितः पुनरत्रासौ मिलितो यतिचन्द्रुभिः ॥ ४९ ॥

सत्पथमिति । अत्र वराहनगरे यतिचन्द्रुभिः भिक्षुवान्धवैर्मिलितः असौ रामकृष्णोक्त-
वर्त्मना जगत् कर्म सत्पथं सन्मार्गमानेतुं पुनः स्मारितः युवकयतिभिरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

समागममयं मेने प्राक्प्रतीच्योर्जगद्वितम् ।

अतीतगौरवेणैवमैकलङ्कारतमङ्कितम् ॥ ५० ॥

समागममिति । अयं विवेकानन्दः प्राक्प्रतीच्योः समागमं जगद्वितं जगत्कल्याण-
कारणस्वरूपं मेने अमन्यत । तथा भारतम् अतीतगौरवेण एवमैकितं युक्तमैच्छत् ॥ ५० ॥

गुरुत्वं भारतस्यासीद् धर्मे ज्ञाने च कर्मणि ।

विश्वे पुरा तथैवेदं सर्वेषामाश्रयप्रदम् ॥ ५१ ॥

गुरवमिति । धर्म धर्मविषये, ज्ञाने अज्ञानमज्ञाने, कर्मणि कर्ममांगं च पुराकाले विधे
भारतस्य गुरुत्वमासीत् भारतमेव पुरा, विश्वस्य धर्मज्ञानकर्मोपदेशविषयं गुरु आसीत् ।
तथैवेद् भारतं नवया जनानाम् अत्रागतानामाश्रयदातृ आसीत् ॥ ५१ ॥

विशेषरूपेण भारतस्यासायाधानप्रतिघातने ।

सम्पादितमर्पादानां समर्थं विन्ध्यशान्तये ॥ ५२ ॥

विनाश इति । समी न्यमेव भारतस्य विशेषगुण आसीत् यदिद् भाषातप्रतिघातने
बाह्याक्रमणादिभिः संपादितं मन्दिपि हृदानीमपि विन्ध्यशान्तये स्वकीयाप्यारिमुदाहृत्या विधे
शान्तिस्थापनार्थं समर्थं प्रभु विघ्ने ॥ ५२ ॥

विराड् अथगमोऽन्योच्चेर्लक्ष्यं परमय गुरो ।

आदेशादागतौ नीचैर्लोकात्प्याणमूमिकाम् ॥ ५३ ॥

विराडिति । अथ निवेकानन्दस्य उच्चैः सर्वोच्चं लक्ष्यं विराड्गुणगमः सर्वस्यपिन
ब्रह्मण भूम्न अथगमं प्राप्तिरामीत् परमय गुरारादेशात् नीचं निम्नतरा लोकात्प्याण
मूमिका भौतिकस्तरमागतोऽभूत् ॥ ५३ ॥

मठे स्त्रीतातपोपेक्षा अमिलन् यतिपान्धवा ।

लभमाना कुतोऽप्यथ सुखमूपुर्याचिता ॥ ५४ ॥

मठे इति । मठे वराहनगरस्ये मठे तातातपोपेक्षा कुर्वन्त यतिपान्धवा गृहपान्धवा
यतय कुतोऽपि भिक्षान्न लभमाना अयाचितवृत्तय सुखम् ध्यानदेन वराहनगरस्ये मठे
उपु न्यवसन् ॥ ५४ ॥

तदपूर्वमभूद् वृन्दं यतीनां स्वामिनेलृकम् ।

आर्यधर्मपताका यत् स्थिरायां स्मेच्छति स्थिराम् ॥ ५५ ॥

तदपूर्वमिति । स्वामी नेता नायक यस्मिन्नेताहस तत् यतीनां यतिना वृन्दं समूहं
अपूर्वं निरुपमममूत् । यत् यतिवृन्दं स्थिरायां पृथिव्यामार्यधर्मपताका वेदात्मधर्मपताका
स्थिरा इदतया स्थपिताम् हृच्छति स्म इत्येष ॥ ५५ ॥

एकं त्जगत् स निर्मातुं सकल कलिप्रजितम् ।

आचराक्ष यतीन्द्रं सद्धर्मतत्त्वप्रचारत ॥ ५६ ॥

एकमिति । स यतीन्द्रं विवेकानन्दं सम्पूर्णं जगत् कलिबन्धिनं बलहृन्मयम् एकं
निर्मातुं विधानुम् आचराक्ष ऐश्वर्यत् । कथम् ? सद्धर्मतत्त्वप्रचारतं सयसनातनधर्मस्य
यानि विषयानुवादीनि तावानि तेषां प्रचारत उपदेशेन ॥ ५६ ॥

दर्शनं गिरिराजस्य कर्तुमीहास्य जायुता ।

कुमारसम्भवादीनां काव्यानां परिशीलनात् ॥ ५७ ॥

दर्शनमिति । गिरिराजस्य हिमाचलस्य दर्शनं कर्तुम् अस्य स्वामिनः ईहा कुमार
सम्भवादीनां कालिदासकृतकुमारसम्भवस्य तथान्यकाव्यानां परिशीलनाज्जायुता अभवत् ॥

ज्ञानाच्छ्रीकमथायातु मातुरादाय चाशिपम् ।

समुत्सृज्य यतीन् सर्वनिकाकी निरगात् पुन ॥ ५८ ॥

ज्ञानालोकमिति । अथ वराहनगरे कतिचिद्दिनानि उपित्वा ज्ञानप्रकाशाधिगमाय
मातुः शारदादेव्या आशीर्वादं च गृहीत्वा सर्वान् यतीन् गुरुबन्धून् समुत्सृज्य एकैकी पुनः
निरगात् ॥ ५८ ॥

नासीत् केवलमस्यासौ गुरुपत्नीव शारदा ।

रामकृष्णस्य सा शक्तिः साक्षान्मातृस्वरूपिणी ॥ ५९ ॥

नासीदिति । श्रीशारदादेवी अस्य केवलं गुरुपत्नीव नासीत् अपितु सा श्रीरामकृष्णस्य
साक्षात्साम्प्रदायमातृस्वरूपिणी शक्तिरासीत् ॥ ५९ ॥

स्वशुभ्रेतरहन्मातृवरं गंगाधरं तथा ।

सहायकौ समालम्ब्य नगेशमविशच्चिरात् ॥ ६० ॥

स्वशुभेतरेत्यादि । स्वस्य शुभेतरमकल्याणं हर्तुं शीलं यस्यैतादृशं मातृवरं शारदामा-
तृवरं तथा गंगाधरं शिवं सहायकौ समालम्ब्य आश्रित्य चिरात् दीर्घकालानन्तरं नगेशं
हिमालयमविशत् प्रविष्टः ॥ ६० ॥

अभूद्वन्य इव स्वामी चित्रया यात्रयाऽनया ।

अकार्पाद्दखिलाभुग्धान् दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ६१ ॥

अभूदिति । अनया चित्रया अद्भुतया यात्रया स्वामी अन्य इव अभूत् जातः पूर्वापिचया
अधिकविशालघटिर्जनितः । तथा स्वस्य दिव्येन अलौकिकेन तेजसा सामर्थ्येन अखिलान् तेन
सह मिलितान् जनान् भुग्धान् आकृष्टानकार्पात् कृतवान् ॥ ६१ ॥

निःस्वो विश्वविजेताऽसौ नेता मातृभुयो महान् ।

निराश्रयो घनारण्ये बभ्राम भ्रान्तिशून्यहृत् ॥ ६२ ॥

निःस्व इति । निःस्वः अपि निर्धनोऽपि असौ विश्वविजेता जगज्जेता मातृभुवः भार-
तस्य महान् नेता नायकः घनारण्ये पर्वतीयनिधिदकानने निराश्रयः निश्चिन्ताश्रयरहितः
अपि भ्रान्तिशून्यहृत् अभ्रान्तचिन्तः सन् बभ्राम ॥ ६२ ॥

स सर्वेषु तुपाराद्रे रङ्गेष्वद्भागसातुषु ।

भूमानमन्वभूत्तित्यं निर्झरेषु कणे कणे ॥ ६३ ॥

स सर्वेषु इति । स यतिः तुपाराद्रेः हिमाचलस्य सर्वेष्वपि अंगेषु अवयवेषु अरमसु,
अंगेषु वृक्षेषु, सातुषु, शिखरेषु, निर्झरेषु जलप्रपातेषु, किं बहुना कणे कणेऽपि भूमानं ब्रह्म
निम्नमन्वभूत् अनुभूतवान् ॥ ६३ ॥

तरोः वृत्रस्थाप्यधः स्थित्वा विश्वैकात्म्यानुभूतिमान् ।

जीवसेवा शिवज्ञानादिति निर्णयमाययौ ॥ ६४ ॥

तरोरिति । तत्र कस्यापि तरोः वृक्षस्य अधः स्थित्वा विश्वैकात्म्यानुभूतिमान् सम्पूर्ण-
विशेषेण सहात्मतादाग्भ्यमनुभवन् मनुष्यमात्रे शिवास्तिस्वज्ञानपूर्वकं जीवसेवैव उच्चतमं
लक्ष्यमिति निश्चयं गतवान् ॥ ६४ ॥

स्वर्दिब्धेऽद्भुतहणे शक्तौ स्वामिस्वान्तविशालताम् ।

वीक्ष्याभूत् स स्तम्भिताङ्गः सार्थनामाचलेऽधरः ॥ ६५ ॥

स्वविम्बोद्भूत इति । स्वामिनः स्वान्तस्य अन्तःकरणस्य विशालताम् अमर्षादस्य स्वस्य (हिमालयस्य) विम्बोद्भूतत्वे स्वविशालस्वरूपस्य स्वीकारे द्रष्टा समर्थावबलोक्य । अहमतिविशाल परमम विशालता स्वामिनः मनस्यपि प्रतिविम्बिता ह्यस्यो तन्मनस्य विशालत्वम् इति विचार्य स हिमाचल स्तम्भिभाङ्ग स्तम्भितम् आश्चर्येण गतिर्गदितम् अगं यर्यैतादृश अमूदत एव 'अचलेधर इति सार्यनामा जात ॥ ६५ ॥

प्रेक्ष्यं धर्माधरना तेनादर्शि पैगम्भराजुगात् ।

भैक्ष्यं पयि समादाय कुर्वता प्राणरक्षणम् ॥ ६६ ॥

प्रेक्ष्यमिति । पयि भागं कस्माच्चिन् पैगम्भराजुगात् मुस्लिमधर्माजुपायिन भैक्ष्यमिना समादाय प्राणरक्षणं कुर्वता तत्र स्वामिना धर्माधरना धर्ममार्गागामैक्यमदर्शि दर्शितम् सर्वेऽपि धर्मा समाना इति तेन प्रदर्शितम् इदमेव तस्य महात्मना गाधिनापि पश्चादनु सूतेमासीत् ॥ ६६ ॥

नन्दन्स्येव सादर्यऽलङ्घनन्दायनावले ।

दृष्टिपानं विधायास्या नन्देनापूरित मन ॥ ६७ ॥

नन्दनस्येति । नन्दनस्य ह्य इन्द्रोद्यानस्थं अलङ्घनं दावनावले तस्मात्तीर्थस्थान गलवनपक्तिमीदर्यं दृष्टिपाल विधाय तस्मी-दर्यमवलोक्येत्यर्थं अस्य मन आनन्दन पूरितम् पूर्णमभूत् ॥ ६७ ॥

यत्रास्मिन् तगुणाधारो तुहिनाद्रौ पद न्यधात् ।

अद्यापि तत्र दृश्यन्ते स्मृतिचिह्नानि सर्वत ॥ ६८ ॥

यत्रामिते यादि । तुहिनाद्रौ हिमाचले अमितगुणाधार असक्यगुणनिघासस्थानम्बरूप विवस्मानन्द यत्र स्थाने पद न्यधात् पादन्याममकरोत् तत्र तत्र स्थाने स्मृतिचिह्नानि स्मरणलक्षणानि 'अस्मिन् स्थाने स्वामिना उपनिमित्तकारकाणि' सर्वत सर्वत्र दृश्यन्ते अवलोक्यन्ते ॥ ६८ ॥

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानपि प्रकृतिदर्शनात् ।

तुनोपासौ प्रयागेषु संगमेर्हृदयगमै ॥ ६९ ॥

आनन्दमिति । प्रकृतिदर्शनात् प्रकृतिसौन्दर्यावलोकनमात्रेण ब्रह्मण आनन्दं ब्रह्मानन्दं विद्वान् अनुभवत् प्रयागेषु 'रुद्रप्रयाग' 'नन्दप्रयाग' इत्यादिस्थानेषु हृदयगमे मनाहरै र्यगमै पार्वतनदीद्वयसङ्गमं तद्दर्शनेनेत्यर्थं अमौ तुतोष सतुष्ट ॥ ६९ ॥

राष्ट्रेश्वरीश्रीस्वरूपाणा नारीणा वीक्ष्य दुर्दशात् ।

अदूयत भृश तस्य मानस मानसम्भृतम् ॥ ७० ॥

राष्ट्रीरिति । अमलसौ राष्ट्रस्य श्रीश्रीस्वरूपाणां लक्ष्मीबुद्धिरूपाणां नारीणां स्त्रीणां दुर्दशा दुःखस्या वीक्ष्यावलोक्य तस्य विवेकानन्दस्य मानसमृत्तं क्षिय प्रति मानसमृत्तं सम्मानपूर्णं मानसमत्करणं मृशानदूयत ॥ ७० ॥

यत्रास्मिन् जिर्घनाम्भस्तु सरसा प्रतिविम्बिता ।

अथशास्त्रोर्ध्वमूला च धर्मो घनतरा स्वयम् ॥ ७१ ॥

वनराजिरिति । हिमालये धना निधिडा वनराजिः सरसां तत्रत्यसरसीनां अम्भस्तु जलेषु प्रतिबिम्बिता प्रतिच्छायास्वरूपेण पतिता अधोभूतशाखा ऊर्ध्वाम्भूतमूला च स्वयं वनापि घनतरा निविडतरा वभौ शुशुभे ॥ ७१ ॥

तद्दाम् परमं शम्भोरस्याकल्पत शक्तये ।

येन सा सफलीभूता मातुराशीःसरस्वती ॥ ७२ ॥

तद्दामेति । तत् हिमाचलात्मकं शम्भोः शिवस्य परमं धाम निवासस्थानं तस्य स्वामिनः शक्तये अधिकतराध्यात्मिकप्रलाय भक्तवपत अभूत् । येन बलप्राप्त्येत्यर्थः मातुः शारदामातुः आशीःसरस्वती सफलीभूता । शक्तये इत्यत्र 'कल्पि सम्पद्यमाने चे'ति चतुर्थी ॥ ७२ ॥

समाकृष्टोऽचलेनाथं समुद्रेणेव विस्मितः ।

नगेन्दुमणिनागश्रीगोसुरामृतशालिना ॥ ७३ ॥

समाकृष्ट इति । अचलेन गिरिराजशोभया समाकृष्टः अपहृतमानसः कथम् ? समुद्रेण इव समाकृष्टः सन् विस्मितः अद्भुतपरिपूरितमानसः अभूत् । तत्र श्लेषेणाह—यथा समुद्रः नगः कल्पवृक्षः, इन्दुश्चन्द्रमाः, मणिः कौस्तुभः, नागः ऐरावतः, श्रीः लक्ष्मीः, गौः कामधेनुः, सुरा मद्यम्, अमृतं सुधा एतैर्व्युक्तः तथैव हिमालयोऽपि नगाः वृक्षाः, इन्दुमणयः चन्द्रकान्ताः, नागश्रीः राजानां शोभा, गावः, चमरीमृगाः, सुराः देवाः तथा अमृतं जलम् एतैः शालते शोभते तच्छीलिन । श्लेषः ॥ ७३ ॥

सत्पुण्या धीः कस्य न स्याद् दीक्षितुं सुमनोमयम् ।

प्रभवं पुण्यसरितां सर्वरत्नधरं गिरिम् ॥ ७४ ॥

सत्पुण्येति । सुमनोमयं देवलयम्, पुण्यसम्भृतं वा पुण्यसरितां गङ्गायमुनादीनां पवित्र-नदीनामुत्पत्तिस्थानं सर्वरत्नानि धारयति इति अनेकरत्नसम्भृतं गिरिं धीक्षितुं कस्य धीः मनः सत्पुण्या इच्छुका न स्यात् ? ॥ ७४ ॥

ध्यायन् मृत्युहरं हरं गिरिजया सार्धं, पिबन् स्रोतसां

पीयूषोपममम्बु, बलकलधरः शृण्वन्निनादान् हरेः ।

शुभ्राभ्रप्रतिबिम्बमर्मरशिलाखण्डस्खलच्छम्भरा-

स्तुप्यन् वीक्ष्य तरङ्गिणीर्हिमगिरायानन्दपूर्णां यतिः ॥ ७५ ॥

ध्यायन्निति । बलकलधरः यतिः गिरिजया सार्धं स्यात् मृत्युहरं मृत्युञ्जयं हरं कैलास-रिधतं शिवं ध्यायन्, स्रोतसां गिरिनिर्हराणां अमृतोपमं सुधामधुरं अमृतजलं पिबन्, हरेः सिंहस्य निनादान् गर्जनशब्दान् शृण्वन्, तथा शुभ्राणां विशद्वानाम् अभ्राणां मेघानां प्रतिबिम्बान्येव मर्मरशिलाः मर्मरपाषाणाः तेषां खण्डेषु स्खलत् वेगेन पतत् शंवरं जलं वासां एतादृशीस्तरङ्गिणीश्च जलप्रतिबिम्बितश्वेतमेघोपरि बहत् जलं मर्मरशिलोपरि जलप्रपात इव शुशुभे एतादृशीस्तरङ्गिणीः वीक्ष्य तृप्यन् वृत्तिमागतः आनन्दपूर्णां जात इति शेषः । शार्दूलविम्बितं वृत्तम् उल्लेखालङ्कारश्च ॥ ७५ ॥

उन्नतं शिखरमस्ति हिमाद्रेः स्वामिनोऽपि च समुन्नतं मनः ।

आदिमं जडमशान्तकठोरं शान्तिपूर्णमपरं मृदुबोधवत् ॥ ७६ ॥

उन्नतमिति । हिमात्रे शिखरं कैलासशिखरम् उन्नतं सर्वोच्चमासीत् तथैव स्वामिनः
अपि मनः समुच्चयम् उदारविचारचित्तमासीत् परं तत्र व्यतिक्रमाह—आदिम हिमशिखरं
जलं हिमाच्छादितवान् अशान्तं बलवन्मरुदादिना शान्तिरहितं कठोरं पापानमदरपात्
कठिनं चासीत् परं स्वामिनः हृदय शान्तिपूर्णं, मृदु कोमलं, बोधवत् ज्ञानमयं चामीदिति
व्यतिक्रमः । अर्घसमवृत्तम् व्यतिक्रमालङ्कारश्च ॥ ७१ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतद्विनालोकं विधानुं क्षमे

विभ्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

अद्वैताश्रमसेवकेन मनसा तुच्छेन गेये महा-

काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गोऽगमत् सप्तमः ॥ ७७ ॥

इति त्र्यम्बकसूरिविरचिते 'विवेकानन्दचरितमहाकाव्ये'

हिमाचलदर्शनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

लोकमिति । लोकमित्यादि 'धर्मप्रधानाश्रये' इत्यन्तं पूर्ववत् अद्वैताश्रमसेवकेन स्वतु-
च्छेन बोधशून्येन मनसा अद्वैताश्रमे सेवाकार्यं कुर्यात् त्र्यम्बकसूरिणा विरचितेऽदिमत्रिवे-
कानन्दचरिते नाम महाकाव्ये सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७७ ॥

इति विवेकानन्दचरितटीकायां 'विवेकदीपाव्याया' सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः सर्गः

दद्यालुमासादितदिव्यतेजसं गिरीश्वरस्येक्षणतो यतीश्वरम् ।

विलोक्य लोकाद्भुतमन्यवन्धवो भृशं तुरीयप्रमुखाश्चमत्कृताः ॥ १ ॥

दद्यालुमिति । दद्यालुम् दारिद्र्यपीडितजनानवलोक्य दयापूर्णहृदयम् । आसादित-
दिव्यतेजसं गिरिराजप्रदेशेषु भ्रमणात् प्राप्तालौकिकतेजसं लोकाद्भुतं असाधारणपरिवर्तन-
युक्तं ते स्वामिन्मवलोक्य तुरीयानन्दप्रधाना अन्यगुरुबान्धवा भृशं चमत्कृता आश्चर्य-
युक्ता जाताः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥

कच्चित् सतीर्थ्यैर्निवसन्ननेकशः पठन् प्रबन्धान् गहनानपि द्रुतम् ।

असौ भृशं वाङ्मयमन्दिरप्रभुं चकार चित्रोदधिमज्ञचेतसम् ॥ २ ॥

कच्चिदिति । कच्चित् कुत्रचित् सतीर्थ्यैर्गुरुबन्धुभिः निवसन् तत्र च अनेकशः अनेकान्
गहनान् गहनविषयकानपि प्रबन्धान् ग्रन्थान् द्रुतम् अत्यल्पकाल एव पठन् अधीयानः
असौ स्वामी तत्रत्ववाङ्मन्दिरप्रभुं पुस्तकालयाधिकारिणं चित्रोदधिमज्ञचेतसम् आश्चर्य-
समुद्रमग्नान्तःकरणं चकार विहितवान् ॥ २ ॥

अथ स्वयं भारतमातरं भुवं समीक्षितुं यत्सकलामियेष सः ।

समृद्धकाश्मीरकिरीटभूषितामुदग्बनालीघननीलकुन्तलाम् ॥ ३ ॥

अथ स्वयमिति । यद्यतः सः स्वयं सकलां सम्पूर्णां भारतमातरं भुवं मातृभूमिं समी-
क्षितुमियेष अभिलषितवान् । कीदृशीम्—समृद्धः धनधान्यपूर्णः कार्मीरप्रदेश एव किरीटा
मुकुटः तेन भूषिताम्, उदग्बनालीघननीलकुन्तलाम् उदीच्यां दिशि या बनाली वनपङ्क्तिः
सा एव नीलकुन्तलस्थानीया यस्या एतादृशीं भारतमातरं समीक्षितुमियेष तस्य निर्वया-
विश्रुतरेण संबन्धः ॥ ३ ॥

सुरापगामौक्तिकहारहारिणीं लसन्महार्होपलविन्ध्यमेखलाम् ।

पदारविन्दाङ्कितहिन्दसागरो जगद्वरेण्यां मणिहेमभूषिताम् ॥ ४ ॥

सुरापनेति । सुरापगा भागीरथी सा एव मौक्तिकहारः तेन हारिणीं मनोहारिणीम्;
लसन्तः महार्हाः घट्टमूल्या उपला रत्नपापाणाः यस्मिन् एतादृशः विन्ध्याचल एव मेखला
यस्याः पदारविन्दाभ्यां चरजकमलाभ्यामङ्कितः हिन्दमहासागरः यस्या एतादृशीं जगद्व-
रेण्यां जगत्पूजनीयां मणिभिः हेम्ना सुवर्णेन च भूषिताम् ॥ ४ ॥

सरस्वदुत्संगतरङ्गकुण्डलामसीमसौन्दर्यविशुद्धसम्पदम् ।

पुरा शुक्ल्यासमुनीन्द्रशङ्करार्जुनानुसूयाजनकात्मजापदम् ॥ ५ ॥

सरस्वदिति । सरस्वदुत्संगे पूर्वपश्चिमसमुद्रपृष्ठे विद्यमानाः (दोलायमानाः) तरङ्गा
एव कुण्डलं यस्याः असीमसौन्दर्यां मर्षादातीतरामणीयकां विशुद्धा पवित्रा सम्पद् यस्याः
अथवा असीमसौन्दर्यमेव विशुद्धा सम्पद् यस्याः पुरा प्राचीनकाले शुक्ल्यासादयः
मुनीन्द्राः शङ्कराचार्याः, वीरः अर्जुनः सती अनसूया ललनादर्शभूता जनकात्मजा सीता
एतेषां पदम् निवासस्थानभूताम् । समीक्षितुमियेष ॥ ५ ॥

चरित्रशिक्षाप्रतिपादनस्मृतां श्रुतिस्वरूपश्रुतयैर्भवाद्भुताम् ।
पराऽप्यविद्यादिनिवासमन्दिरं समर्चनीयां विबुधैर्निरन्तरम् ॥ ६ ॥

चरित्रशिक्षेति । चरित्रशिक्षा सदाचारोपदेश तस्या प्रतिपादनेन दानेन स्मृताम्, सर्वैरपि स्मरणविषयीकृताम् भारतमेव सदाचारदानसमर्थमिति स्मृताम् श्रुतिस्वरूपं वेदामकं पच्युत प्रसिद्धं धैर्भवं संपत्ति तेन अद्भुताम् । परा विद्या उपनिषद्विद्या वेदान्त-विद्या । 'द्वे विधे परा धैवापरा च "अथ परा यथा तद्व्यस्यमधिगम्यते" इति प्रह्ला-विद्यालक्षणम् तस्या आदिनिवासमन्दिरम् तथा विबुधैः देवैरपि निरत्यं समर्चनीयां पूजनीयाम् ॥ ६ ॥

अनेकनाया चिरमेकतादृशं भृशं च धन्यां धनधान्यसाधनैः ।
महीतले चापिलनीवृद्धुत्तमां भुवं समेषां किल धर्मवर्त्मनाम् ॥ ७ ॥

अनेकनायामिति । अनेकतायां भेदास्तिरवेऽपि एकतायां समन्वयदृष्टिः, धनधान्यसाधनैः सम्पदज्ञादिसामग्र्या अतिशयेन धन्यां भाग्यशालिनीम् महीतले भूमण्डले अपिलेषु नीवृत्सु देशेषु उत्तमा श्रेष्ठा तथा समेषां सर्वेषामपि धर्मवर्त्मनां धार्मिकमार्गाणां भुवमुत्पत्ति-स्थानम् ॥ ७ ॥

परं क्रमाद्विस्मृतपूर्वगौरवां परैः समाक्रान्तदृतापिलधियम् ।
चिरप्रसुप्तानिद्य दीनतामितां प्रतीक्षमाणां विगतात्मवैभवम् ॥ ८ ॥

परमिति । एव पूर्वोक्तगुणविशिष्टापि विस्मृत पूर्वं प्राचीनं गौरवं महत्ता यथा तत्र कारणमाह—परै शत्रुभि समाक्रान्ता अत एव दृता अपनीता अखिला श्री धनसम्पद् यस्या । चिर चिरकालं प्रसुप्तां निद्रिताम् अत एव दीनताम् असहायतामिता प्राप्ता तथा विगत नष्टम् आत्मनैर्भवम् ऐश्वर्यं प्रतीक्षमाणां पुनरपि प्राप्तुमभिलषमाणाम् ॥ ८ ॥

पुन' स्वकीयोच्चपदप्रतिष्ठिता हितार्थमर्हा जगत' प्रवर्तितुम् ।
विहाय यन्धूनपिलानपि प्रभुं सहायमेकं स विधाय निर्ययौ ॥ ९ ॥

पुनरिति । या भारतमाता पुनरेकदा स्वकीयोच्चपदप्रतिष्ठिता निजोन्नतसिंहासनस्थापिता सती जगति लब्धगुरुवपदा सती जगतः हितार्थं कल्याणार्थं प्रवर्तितुं प्रवृत्ता भवितुम् अर्हा योग्या । तत् तस्मात् यति' अखिलान् यन्धून्विहाय एतमीश्वरमेव सहायक विधाय कृत्वा निर्ययौ भारतदर्शनार्थं निर्गत ॥ ९ ॥

भ्रमन् स भ्रम्यो भ्रमनेषु भूभृतां कचिद्वरिद्वोऽजममभूमिषु ।
समादृतः कापि च देवमन्दिरेऽमले कचिच्छाखितले घसन् ययौ ॥ १० ॥

भ्रमन्निति । स यति कचित् भूभृता वृषाणा भ्रम्येषु ऐश्वर्यसम्पन्नेषु भ्रमनेषु प्रासादेषु कचिच्च दरिद्राणां निर्धनानाम् उदजममभूमिषु अर्धविद्यतनिवासेषु, कचित् पवित्रे देवमन्दिरे देवालये समादृत आद्रास्पद कृत्वा कचिच्च वने केवल शाखितले वृक्षाधोभागे घसन् ययौ भारतदर्शनार्थं चचार ॥ १० ॥

रसां ससारैः पदलक्षणेरसौ रसात् स्वकीयैरमितो विभूययन् ।
समागतो देशवरस्य भायिनीं पुरीं प्रधानामथ देहलीश्रुताम् ॥ ११ ॥

रसामिति । असौ स्वामी ससारैः भाष्यात्मिकशक्तियुक्तैः स्वकीयैः पदचिह्नैः रसां गहीम्
अमितः परितः विभूषयन् देशवरस्य भारतवर्षस्य, भाविनीं भविष्यत्काले जनिष्यमाणां
प्रधानां 'देहली' इति श्रुतां प्रसिद्धां पुरीं नगरीं समाययौ समागतः ॥ ११ ॥

निशम्य चैनं यतिमांग्लभारतीरतिं तथा तीव्रमतिं समाययुः ।

जनास्तथानेकपथावलम्बिनः पदं यथाऽस्याजनि सत्रसन्निभम् ॥ १२ ॥

निशम्येति । एनं यतिम् आंग्लभारतीरतिम् आंग्लभाषापटुं तीव्रप्रतिभाशालिनं च
निशम्य अनेकपथावलम्बिनः भिन्नधर्मायाः जनाः तदाऽस्य समीपे समाययुः यथाऽस्य निवा-
सस्थानं सत्रसन्निभम् महती विद्वत्परिपदिष्व अजनि ॥ १२ ॥

यशोऽशवोऽस्य प्रसूता यथा यथा नवोदिताहस्करभास्वरद्युतेः ।

तथा तथा भारतदीर्घनिद्रया शिवाय लोकस्य कुतोऽप्यहोगतम् ॥ १३ ॥

यशोऽशव इति । नवोदिताहस्करभास्वरद्युतेः । नवोदितादित्यस्येव भास्वरा प्रकाशमाना
द्युतिः कान्तिः यस्यैतादृशस्य स्वामिनः यशोऽशवः कीर्तिकिरणाः यथा यथा इतस्ततः
देशे प्रसूताः तथा तथा भारतदीर्घनिद्रया भारतस्य चिरकालिकस्वप्नेन लोकस्य कल्याणाय
कुतोऽपि गतम् प्रयातम् निद्रानाशादेव भारतकल्याणं भवेत् ॥ १३ ॥

स राजमान्यः प्रतिराजपुत्रकं प्रबोधयिष्यन्नववीरभावनाम् ।

गतोऽल्वराख्यां नगरीं गरीयसीं यशोलसन्मङ्गलसिंहपालिताम् ॥ १४ ॥

स इति । स राजमान्यः इति राजभिः प्राप्तसम्मानः स यतिः 'राजपूताना'प्रदेशे भ्रमन्
प्रतिराजपुत्रकं प्रत्येकराजपुत्रहृदये नववीरभावनां नवीनपराक्रमविचारं प्रबोधयिष्यन्
प्रदुद्धां करिष्यन् अल्वराख्यां गरीयसीं महतीं नगरीं यशसा लसता मङ्गलसिंहरूपतिना
पालितां गतः ॥ १४ ॥

अलौकिकेनास्य ततेन तेजसा यतेर्विमुग्धाः स्थविराः सवालकाः ।

स्त्रियो युवानः सुधियोऽधियस्तदा कपोतपातं न्यपतंस्तदग्रतः ॥ १५ ॥

अलौकिकेनास्येति । अस्य यतेः स्वामिनः ततेन विस्तृतेन अलौकिकेन दिव्येन तेजसा
विमुग्धा मोहिताः स्थविराः वृद्धाः बालकैः सहिताः स्त्रियः युवानः सुधियः विद्वान्सः अधियः
निरचराः सर्वेऽपि तदग्रतः तस्य पुरतः कपोतपातं ललेकपोतन्यायेन एकसमयावच्छेदेनैव
न्यपतन् दर्शनार्थमागच्छन् ॥ १५ ॥

अनङ्गजिच्छ्रास्त्रतृतीयलोचनो युवा समालोचितसर्वदर्शनः ।

सुदर्शनः कश्चन देववाक्चणः समेत्यदोऽश्रावि नृपेण मन्त्रिणः ॥ १६ ॥

अनङ्गजिदिति । अनङ्गजित् जितकामः शास्त्रमेव शास्त्रज्ञानमेव तृतीयं लोचनं यस्य
शिवसदृशः इत्यपि ध्वन्यते । समालोचितानि अधीतानि सर्वदर्शनानि दर्शनशास्त्राणि
येनैतादृशः सुदर्शनः सुन्दरः देववाक्चणः संस्कृतभाषापण्डितः कश्चन समेति आगच्छति
इति नृपेण अल्वरमहाराजेन मन्त्रिणः सचिवात् अश्रावि श्रुतम् ॥ १६ ॥

कुतूहलाक्रान्तमना मनाङ् नृपः स्वर्थं प्रयातोऽतिथिदर्शनेच्छुकः ।

उवाच चैनं यतयो भवाद्दशाः किमर्थमङ्गीकृतमिभुवृत्तयः ॥ १७ ॥

कुतूहलाकात इति । नृप अखरनृपति किञ्चिदुतूहलाकातमना एतादृशयति
 वृशनायमुत्सुकं सन् स्वयं प्रयात' एतम् उवाच च 'स्वामिन् भवाद्दत्ता यतय' किमर्थं कुत'
 कारणात् अङ्गीकृतमिषुवृत्तय स्वीकृतभैषज्यैः सन्न इतस्ततो भ्रमन्ति ॥ १७ ॥

भवान् समर्थोऽर्जितुमर्थसम्पद कुतो गृहीतं दयनीयगौरिकम् ।

न युक्तमित्य यदितस्ततो भवान् भ्रमन् वृथैयात्मयपु' कदर्थयेत् ॥ १८ ॥

भवानिति । भवान् अर्थसम्पद धनसम्पदम् अर्जितु प्रयत्नपूर्वकं प्राप्तु ममर्थं अस्ति ।
 परमिदं दयनीयं दयात्पादकं गौरिकं कुत गृहीतम् । यत् भवान् इतस्ततः भ्रमन् वृथैव
 आत्मयपु' कदर्थयेत् पीडयत् इदं न युक्तम् ॥ १८ ॥

ब्रूते यनि' पालनधर्ममात्मनो विहाय नित्यं भृग्यापरो भवान् ।

तदा परित्यक्तघनाजंनो जनोऽप्ययं प्रियं पार्थिवं भैक्षमाश्रितं ॥ १९ ॥

ब्रूते यतिरिति । यनि उग्रवीत् । आत्मनः पालनधर्मं प्रजापालनवर्तन्यं विहाय
 परित्यज्य नित्यम् अनिदा भवान् भृग्यापरं भृग्यासप्त अस्ति तथा अयं जन' अहमि-
 त्यर्थं । ह पार्थिव । प्रियं यदभिलषितं भैक्षं मिष्टावृत्तिमाश्रितं ॥ १९ ॥

अनेन किञ्चिच्चरितो महीपतिर्यति जगादाधुनिके युगेऽप्यहो । ।

प्रजा अजायन्त शिलार्हणादरा यद् क्षणं शालिशलक्षणं न किम् ? ॥२०॥

अनेनेति । महीपति अनेन स्वामिन उक्तेण किञ्चिदशत' चकित' आश्चर्ययुक्तं यति
 विवेकानन्द' जगाद—आधुनिके युगेऽपि विज्ञानयुगेऽपि प्रजा लोका' शिलार्हणादरा प्रस्तर
 निर्मितमूर्तिपूजका अजायन्त अहो । आश्चर्यम् । अण अणकालं वद इदं प्रस्तरमूर्तिपूजाप्रया
 शालिशलक्षणं मूर्खताचिह्नं लक्षणं न किम् ॥ २० ॥

शिवाय कल्पेत कृति' शिलामयी मयि प्रभावोद्भवश्च नो यदि ।

किमन्यजन्मन्यपि मामन्यता कलङ्कपङ्को मलिनीकरिष्यति ॥ २१ ॥

शिवायेति । शिलामयी प्रस्तरनिर्मिता कृति' देवमूर्ति चेद्यदि शिवाय लोकाकल्याणाय
 कल्पेत कारणीभवेत् तथा मयि ममोपरि प्रभावोद्भवकृत् प्रभावोत्पादिका च नो भवेत्
 मम विचारपरिवर्तनं कर्तुमसमर्था भवच्चत् । तर्हि माम् अन्यजन्मनि अपरननुष्यपि
 अध'यता एव दुर्भंगत्वमेव कलङ्कपङ्क' लान्छनकर्दम' मलिनीकरिष्यति किम् मामाविल-
 यिष्यति किम् ॥ २१ ॥

क्षितिश्चिदुक्तौ परिहासयासना स मन्यमानो मुनिभावमागत ।

ब्रवीति पूर्वो ह्यपदोऽर्चयेन्नरो न रोचते मह्यमदो यथार्थत' ॥ २२ ॥

क्षितिश्चिदिति । चितिश्चिदुक्तौ अखरनृपतिश्चसि काचित् परिहासयासना मन्यमान'
 स यति' मुनिभाव मौनमागत नृणां स्थितः । अथ पूर्वं ब्रवीति—नर' ह्यपदं प्रस्तरमूर्ती
 अर्चयेत् पूजयेत् इत्यदं मह्यं यथार्थत' सत्यमेव न रोचते' इति । स्वयंभोना प्रीयमाण'
 इति चतुर्थी ॥ २२ ॥

यति' सद्योभित्तिगता महीपते प्रतिच्छविं यन्त्रिगणाग्रत क्षिपन् ।

जगाद धूलृत्य भवत्स्यमङ्गलं विधातुमीश किमु कोऽपि भङ्गलम् ॥२३॥

यतिरिति । यतिः सदोभित्तिगतां राजसभागृहस्य भित्तीं अवलम्बितां महीपतेः नृपतेः प्रतिच्छेद्विं चित्रं मन्त्रिगणस्य पुरतः क्षिपन् जगाद् भवत्सु कश्चित् धूत्कृत्य निघ्नोर्ध्वं कृत्वा मङ्गलनृपतिं चित्रगतम् अमङ्गलं विधातुमपवित्रीकर्तुमीशः समर्थः अस्ति किम् ? ॥ २३ ॥

श्रवोऽतिथीकृत्य वचो महात्मनः सभासदः साध्यसतः परस्परम् ।

विलोकयन्तो गिरमस्य मेनिरे धराधिपस्याप्यवमाननापराम् ॥ २४ ॥

श्रवोऽतिथीकृत्येति । महात्मनः यतेः वचः श्रवोऽतिथीकृत्य निशम्य सभासदः सदोगताः सर्वेऽपि परस्परं परस्पराभिमुखं विलोकयन्तो अस्य स्वामिनः गिरं धराधिपस्य नृपतेः अवमाननापराम् अपमानजनिकां मेनिरे अमन्यन्त ॥ २४ ॥

सोऽप्याह चित्रं किल वर्णसंकरं करोति नैकोऽप्यशिवं नु चित्रकृत् ।

विमाननास्य क्षितिभृत्तिरस्क्रिया प्रमाणमास्ते भवतामनुत्तरम् ॥ २५ ॥

सोऽप्याहेति । यतिश्चात्र चित्रमिदं वर्णसंकरस्वरूपं अनेकवर्णसंमिश्रणात्मकं केवलं सदपि युष्मासु मध्ये नैकोऽपि अशिवममङ्गलं करोति इति चित्रकृत् अद्भुतमिव । अस्य चित्रस्य विमानना अपमानः क्षितिभृतः महीपतेः तिरस्कारः इत्यत्र भवतां युष्माकमनुत्तरमेव प्रमाणं सत्यतायाः मानम् ॥ २५ ॥

परेश्वरश्चेत् प्रतिमासु पूज्यते न सार्चना कुत्रचिद्दमनां भवेत् ।

प्रतिप्रतीकं हरिरस्ति चिन्मयः प्रतीकपूजापचितिः परा हरेः ॥ २६ ॥

परेश्वरश्चेदिति । चेद्यदि परेश्वरः प्रतिमासु मूर्तिषु पूज्यते सार्चना पूजा अश्मनां पूजा न भवेत् प्रतिप्रतीकं प्रत्येकमूर्तिषु चिन्मयः ज्ञानमयः हरिः ईश्वरः विद्यते अतः प्रतीकपूजा न प्रस्तरपूजा अपि तु चिन्मयस्य हरेरिति सत्यम् ॥ २६ ॥

स सर्वगोऽखर्वबलो विलोक्यते बुधैर्हृदि ज्ञाननिधिर्नन्तरम् ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधेह दृश्यते जनिस्थितिध्वंसविधौ पटीयसी ॥ २७ ॥

स सर्वग इति । स परमेश्वरः सर्वगः सर्वव्यापी अखर्वबलः सर्वशक्तिमान् ज्ञाननिधिः संविष्कोशः निरन्तरं नित्यं बुधैः विद्वद्भिः हृदि मानसे विलोक्यते अवलोक्यते । अस्य परा शक्तिः विविधरूपेण सर्वत्र जनौ सृष्ट्युत्पत्तौ स्थितौ सृष्ट्यवस्थाने तथा ध्वंसविधौ विनाशकरणे च पटीयसी अतिकुशला सर्वत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

तदा प्रभृत्यास्तिकताऽखरप्रभोरभूतपूर्वाऽभ्युदियाय मानसे ।

सदागमस्पर्शमणिप्रभावतः प्रयात्ययोऽसन्ननु काञ्चनच्छविम् ॥ २८ ॥

तदा प्रभृतीति । तस्मात् क्षणादारभ्य अखरप्रभोः आस्तिकता मूर्तिषु ईश्वरास्तित्वविषये श्रद्धा अभूतपूर्वा या पूर्वं कदापि नासीत् एतादृशी मानसे अन्तःकरणे अभ्युदियाय उत्पन्ना । सदागमस्पर्शमणिप्रभावतः सतामागनमेव स्पर्शमणिः स्पर्शप्रस्तरः तस्य प्रभावतः असत् क्षुबुवर्णरूपम् अयः ननु काञ्चनच्छविं सुवर्णशोभां प्रयाति । अथ च सतां सज्जनानामागमनेन असन् मनुष्यः काञ्चन अलौकिकीं कान्तिमधिगच्छति ॥ २८ ॥

अहान्यवात्सीत् कतिचिद्यतिर्महान् पुरे नृपाभ्यर्थनया दयान्वितः ।

दिशंश्च मार्गं धनिनोऽथ दुर्गतान् प्रचारकः संस्कृतभारतीरतेः ॥ २९ ॥

अहानीति । महान् यतिः स्वामी नृपस्य अक्षरनृपते अभ्यर्धनया तस्य मगरे
दयान्विते प्रतिचिह्नानि अवाप्सोत् उवाच । तत्र धनिन घनास्यान् दुर्गतान् निर्धनोश्च
मार्गं दिशान् प्रदर्शयन् सस्कृतभारतीरते सस्कृतभाषाप्ययनविषये प्रचारकं सन् उवाच ।
सर्वाण्यपि हिन्दुशास्त्राणि सस्कृतभाषायामेव लिखितानि सन्ति । भारतीयसस्कृतिरक्षाया
एकमात्र साधनं सस्कृतभाषाप्ययनमेव इति स्वामिनः मतमासीत् । स्वामी देववागी प्रति
अतीवाद्भुत आसीत् । 'नार्यश्चरीणा सर्वेऽपि रिचारा सस्कृतभाषायामेव निहिता'
सन्ति, अतः तादृशभाषाप्ययनं भारतीयनिहेतुरिति तन्मतम् ॥ २९ ॥

पुरं जयस्याथ स चारुगोपुरं सुरेश्वरस्यैव निकेतनं परम् ।

रणत्पुरं श्रीपद्मशोभिन्पुंरं क्रमादविश्वत् स यतिर्जितेन्द्रिय ॥ ३० ॥

पुरे जयस्येति । स जितेन्द्रिय कृतेन्द्रियविजय यतिः क्रमात् क्रमशः जयस्य पुरं
जयपुरम् इत्यर्थं अविष्टत् प्रविष्ट । कीदृशे जयपुरं चास्मनोद्गरे गोपुरं प्रवेशद्वारं यस्य ।
परम् अपरं सुरेश्वरस्य इन्द्रस्य निकेतनम् इन्द्रपुरम् इव पुरंभीषदेपुं रणन्ति अत एव
शोभायमानानि नूपुराणि यस्मिन् एतादृशं जयपुरं यतिः प्रविष्ट ॥ ३० ॥

दुरुहमप्यद्भुततुच्छिचातुरीपरीतदोषप्रधुरीणतां गतः ।

अशोषशोषारंरमेप पत्तने सत कुतश्चिदाचिरादधीतवान् ॥ ३१ ॥

दुरुहमिति । अद्भुततुच्छिचातुरीपरीता अलीकप्रतिभासमप्राप्ता ये दोषज्ञा विद्वांसः
तेषां धुरीणता मुख्यतः सत प्राप्तं सन् एव यतिः कुतश्चित् सत विदुषः दुरुहमपि कटिनं
मपि अशोषशोषाका व्याकरणविषये पातञ्जलभाष्यम् अचिरान् अवपसमयादेवाधीतवान् ॥

सशोक आसीदवलोक्य शोकिनो व्यतीतसीमा किल देशकालयोः ।

'इतस्ततोऽन्वेषणतो 'हरे'र्जनस्तमर्चयेद् दुर्गतम्' तदीप्सितम् ॥ ३१ ॥

सशोक इति । शोकिनः दुःखितानवलोक्य देशकालयोः कस्मिन् देशे कस्मिन्च काले
इति सीमानमतिक्रम्य सशोक आसीत् दुःखितः बभूव । जन 'हरे' ईश्वरस्य इतस्ततः
अन्वेषणात् चरन् दुर्गतमेव दीनदुःखितेष्वेव विद्यमानमीश्वरम् अर्चयेत् इति नस्य
मतमासीत् ॥ ३१ ॥

यमी समुद्धर्तुमियेष सर्वतो जनान् स दीनान् दलितान् प्रपीडितान् ।

तदर्थमभ्यर्थितवान् परेश्वरं विधातुमित्यं च नृपालुपादिशत् ॥ ३२ ॥

यमीति । स यतिः सर्वतः सर्वत्र दीनान् दरिद्रान् दलितान् बलवन्निः प्रस्तात्
प्रपीडितान् रोगादिदुःखितान् जनान् समुद्धर्तुं दुःखमुक्तान् कर्तुमियेष । एतदर्थं स यतिः
परेश्वरं परमेश्वरं प्रार्थयामास तथा एव कर्तुं नृपालपि उपादिशत् । स आराधनं दरिद्रम-
मन्यन् दरिद्राणां सेवां च स्वजीवनलक्ष्यं कृतवान् ॥ ३२ ॥

द्विजातयो यस्य परिश्रमाक्षिप्तं गुरुत्वमैश्वर्यमथार्थसञ्चयम् ।

अलं बभूवुः परिरक्षितुं क्षितौ कथं स शूद्रो दलनास्पद चतः ! ॥ ३३ ॥

द्विजातय इति । यस्य तथाकथितस्य शूद्रस्य परिश्रमात् द्विजातय उच्चवर्णं
माद्विजातयैवैवैवा द्विजातय निजं स्वकीयं गुरुत्वम् ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् अपच अर्थसञ्चयं

परिरक्षितुं चितौ जगति अलं समर्था बभूवुः स शूद्रः कथं दलनास्पदं पददलनविषयो जातः
वतेत्याश्रयं ॥ ३३ ॥

अदृश्यतामेप्यति देशकोशतो न यावदेषा दलितोक्तिराक्षसी ।

अलं जगत्यां नतमुन्नतं शिरो निजं विधातुं किमु भारतं भवेत् ॥ ३४ ॥

अदृश्यतामिति । देशकोशतः भारतीयशब्दकोशात् चाचकालपर्यन्तं एषा दलितोक्ति-
राक्षसी 'दलितवर्ग' इति भयानकशब्दः अदृश्यतां न याति तावत्कालपर्यन्तं भारतं
जगत्यां संसारे स्वकीयं नतं शिरः गस्तकम् उन्नतं विधातुं कथनलं समर्थं भवेत् न
कथमपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गतोऽजमेरं रचितानि मोगलैर्निजप्रजोपप्लवर्चातवैभवैः ।

ददर्श हर्म्याणि विशालदर्शनान्यथास्मदर्थश्रमसाधितान्यहो ॥ ३५ ॥

गतोऽजमेरमिति । अथ अजमेरं नामापरं राजपुतानानगरे गतः सन् निजप्रजानाम्
उपप्लवनेन परिपीडनेन वीतं नष्टं वैभवं येषां तैः मोगलनृपतिभिः रचितानि विर्मितानि
अस्माकमेव अर्थैः धनैः श्रमैः परिश्रमैश्च साधितानि विशालदर्शनानि हर्म्याणि प्रासादान्
ददर्श दृष्टवान् ॥ ३५ ॥

अवृगतं कारुकलाविलासजं स चारुतीर्थकरमन्दिरं ययौ ।

श्रमन्तमेनं मनुजास्तथान्वयुर्यथाज्ञपानावसरं न लब्धवान् ॥ ३६ ॥

अवृगतमिति । सः कारुकलाविलासजशिल्पिकौशलनिर्मितं चारु सुन्दरं तीर्थकरमन्दिरं
जैनमन्दिरं मर्मरशिलामयं 'अवृ'नामकपर्वतोपरि स्थितं ययौ गतवान् । श्रमन्तं च
हृतस्ततः परिश्रमन्तं धैर्यं मनुजास्तथा अन्वयुः अनुजगमुः यथासौ भोजनपानादिकृतेष्वसरं
समयमपि न लब्धवान् ॥ ३६ ॥

न चानुभूताखिलभूतगेश्वरो निवासभिक्षादिनिषेधवानभूत् ।

अथो जगन्मोहकरं स्वखेतडीं नृपस्य मन्त्री जगमोहनोऽनयत् ॥ ३७ ॥

न चानुभूतेत्यादि । स यतिः अनुभूताखिलभूतगेश्वरः अनुभूतः प्रत्यक्षीकृतः अखिल-
भूतेषु प्राणिमात्रेषु विद्यमानः ईश्वरः येन एतादृशः सन् निवासे भिक्षायाम् अन्न वासः
कर्तव्यो न वा अस्मान्नाद् भिक्षा स्वीकर्तव्या न वा हृत्यादिविषयेषु निषेधदानाभूत्
प्रतिषेधं नाकरोत् कस्यापि गृहे निवासमकरोत् कस्माच्चिदपि मनुष्याद्विज्ञापनप्रवृत्तिः ।
'खेतडी'नामपुरस्य राजमन्त्री जगमोहनो नाम जगन्मोहकरं तं स्वनगरम् (खेतडीं)
अनयत् ॥ ३७ ॥

निशम्य तस्मान्नरधर्मजीवनप्रबोधनीत्यादिरहस्यशासनम् ।

नृपोऽपि भक्तिप्रवणेन चेतसा नतोत्तमाङ्गः पुरतोऽस्य संस्थितः ॥ ३८ ॥

निशम्येति । नृपोऽपि 'खेतडी'नृपोऽपि तस्मात्तेः मनुष्याणां धर्मः जीवनं अध्यात्मज्ञानं
राजनीतिः हत्यादिनिषयाणां रहस्यशासनम् गूढतमोपदेशं निशम्य श्रुत्वा भक्तिप्रवणेन
श्रद्धापूर्णेन चेतसा अन्तःकरणेन नतम् उत्तमाङ्गं यस्यैतादृशः अस्य स्वामिनः पुरतः अग्रे
संस्थितः ॥ ३८ ॥

नृपोऽनपत्योतिशुभाशिषा गुरो मुग्धान्वित सूनुमुखावलोरनात् ।

कथं सद्दालोकशिष्यैककामिना वचासि यान्ति व्यभिचारिता सताम् ॥३९॥

नृप इति । अनपत्योऽपि सतानरहितोऽपि नृप गुरो शुभाशिषा आनीर्वादन सूनुमुखावलोरनात् पुत्रमुन्मत्तदृशंनसौभाग्यत मुग्धान्वित भान्दित जात इति शेषः । अत्रार्थांतरन्यासेनाह सदा निरन्तर लोकगिर्वैककामिना लोककल्याणोच्छृता साधूना वचासि वरदानवचनानि व्यभिचारिताम् असत्यतां कथं याति ॥ ३९ ॥

असाधनाहोऽप्यवनीशयाचित सदोगतो गीतरखे रतश्चचा ।

स्यभावनान्नेह च राजनर्तकीकृतस्वगमेलनत प्रभावित ॥ ४० ॥

असाविति । अमौ स्वामी नर्तकीगान श्रोतुमनीहोऽपि अनिष्कुरोऽपि अवनीशयाचित नृपतिप्रार्थित नर्तकीगीतगानध्रवणार्थं सदागत राजसभामुपस्थितः । तत्र च राजनर्तका कृतात् स्वगमेलनत निपादपंभादिस्वरारोहावरंहादिसम्मेलनत यति अतीव प्रभावित अभूत् ॥ ४० ॥

किं तद् गानमित्याह—

न भावनीया समदर्शिना प्रभो । ममापराधा नय पारमापदाम् ।

अयो हरे स्यान्नृगयोर्गृहेऽथवा न हेम किं स्पर्शमणिप्रभावत ? ॥ ४१ ॥

न भावनीया इति । ह प्रभो ! समदर्शिना समदृष्टिना स्वया ममापराधा आगासि न भावनीया न विचारणीया । भगवन् ! माम् आपदाम् आपत्तीनां पार नय मम दुःखानि अपनय । अयं हरे भगवत गृहे मदिरे स्यादथवा भृगयो तथाकथितस्याधस्य गृहे वा स्यात् उभयथापि तत् स्पर्शमणिप्रभावत हम सुवर्णं न स्यात् किमु ? अपि ह स्यादेव ॥ ४१ ॥

विधूतनिद्रस्य विभासिता दिशो विपद्यतो प्रह्वरच समन्तत ।

त्वयाच मोह परमो विनाशित क्षमस्व मा मातर्योच्चदानत ॥ ४२ ॥

विधूतनिद्रस्येति । राजनर्तकीगान निशम्य विधूतनिद्रस्य त्यक्ताज्ञाननिद्रस्येव दिश विभासिता प्रकाशमय्यो जाता । कुत समन्तत प्रह्वरच सर्वस्यापिप्रह्वप्रकाशम् अवलोकयत । आनत सन् नत्र सन् अवोचत् च ह मात ! मां क्षमस्व अथ त्वया मम मोह अज्ञान विनाशित अपहृत ॥ ४२ ॥

अल न विस्मर्तुमभाववाधितान् स्थितोऽपि मन्येष्ववनीन्द्रवेदमसु ।

तदीहया भूपतयो विशेषत प्रजासु शिक्षादिविनासमादधु ॥ ४३ ॥

अलनेति । स यतिर्भग्येषु महसु अवनीन्द्रवेदमसु राजप्रसादेषु स्थिताप्युपितोऽपि अभाववाधितान् धनाद्यायमावपीडितान् दरिद्रजनान् विस्मनुम अल समर्थं नासीत् । यत्र कुत्रापि स्थित अनिग दरिद्रदशनेन दुःखित अभूत् । तस्य स्वामिन हृद्यया भूपतय राजान विनोयस्त्वेण प्रजामु स्वशासितमनुष्येषु शिक्षादिविनासं पठनपाठनादिप्रवचन आदधु कारयामासु ॥ ४३ ॥

गुरो सुसदेशहर परात्मन स दीनसेवार्थममेरिका गत ।

तदीयदिव्योक्तिशुभप्रभावत सहायमामोत्यधुनापि भारतम् ॥ ४४ ॥

गुरोरिति । परात्मनः परमेशस्वरूपस्य गुरोः श्रीपरमहंसस्य धर्मसमन्वयात्मकं संदेशं हरति अन्यत्र प्रापयति एतादृशः भारतीयदीनजनसेवार्थम् अत्रत्यदरिद्रसेवाहेतोः स यतिः अमेरिकां गतः । तत्र च तस्य दिश्यानाम् अलौकिकीनाम् उच्छीनां वचसां प्रभावतः भारतम् अधुनापि अद्यापि सहायमाप्नोति अधिगच्छति । इदानींतनकालेऽपि अमेरिकासाहित्यादिषु वेदान्तप्रभावः दृग्गोचरः भवति ॥ ४४ ॥

स्वजीवनं तेन समर्पितं जगच्छिवोच्चवेद्यामनिशं ततोऽब्रवीत् ।

विपत्प्रतीकारकृतो वरं मृतिः स्तरं नृणामुच्चतरं विधास्यतः ॥ ४५ ॥

स्वजीवनमिति । तेन स्वामिना स्वकीयं जीवितं जगच्छिवस्य लोककल्याणस्य उच्चवेद्यां यज्ञस्थण्डिले समर्पितं निवेदितमासीत् । अतः सोऽब्रवीत् उक्तवान् विपत्प्रतीकारकृतः जगद्दुःखनिवारणं कुर्वतः तथा नृणां मानवानां जीवनस्तरम् अवस्थाम् उच्चतरं पूर्वतः समीचीनतरं विधास्यतः करिष्यतः मृतिरपि मृत्युरपि वरं भवेत् ॥ ४५ ॥

यतिः पुनः कम्बलदण्डमण्डितः कचिद्वनेऽसाधुभिरेत्य वेष्टितः ।

परं स लिम्डीनृपतिप्रयत्नतो न तस्करोपग्रहतामुपाययौ ॥ ४६ ॥

यतिः पुनरिति । स्वामी पुनः कम्बलदण्डमण्डितः दण्डकमण्डलवासनसहितः मार्गं अगमन् कचिद् कुत्रचिद्वनेऽरण्ये असाधुभिः असज्जनैः पत्य आश्रय्य वेष्टितः परिवृत्तः परं 'लिम्डी'संस्थानाधिपतेः प्रयत्नतः स तस्कराणां तादृशासज्जनानाम् उपग्रहतां पीडनास्पदत्वं न उपाययौ न गतः ॥ ४६ ॥

खिलीकृतं यज्जगदीदृशैः खलैः परातिसन्धानपरैरधार्मिकैः ।

जनैस्तदेते स्वसमाजरक्षकैर्वह्निष्क्रियेरन्नचिरात् स्थिरात्मभिः ॥ ४७ ॥

खिलीकृतमिति । यद्यस्माज्जगद् ईदृशैः खलैरसाधुभिः परातिसन्धानपरैः इतरजन-वञ्चनासकैः अधार्मिकैः धूर्तैः खिलीकृतं पीडितमास्ते तत्तस्माद् एतेऽसाधवः स्वसमाजरक्षकैः सामाजिकरक्षातत्परैः स्थिरात्मभिः शठचित्तैः अचिरात् सत्वरं वह्निष्क्रियेरन् समाजात् वह्निष्कर्तव्याः ॥ ४७ ॥

अथार्थनातो हरिराजमन्त्रिणः समेत्य 'जूनागढ'राजपत्तनम् ।

निरूपयन् वैदिकधर्मलक्षणं सतां सदस्तत्र चकार चित्रितम् ॥ ४८ ॥

अथार्थनात इति । अथ अनन्तरं 'हरिराज'मन्त्रिण एतज्ज्ञानकप्रधानामात्यस्य प्रार्थना-हेतोः 'जूनागढ'राजपत्तनं तज्ज्ञानकराज्याधिपतिराजधानीमेत्यागत्य वैदिकधर्मस्य लक्षणं निरूपयन् व्याख्याकुर्वन् सतां विदुषां सदः सभाम् आश्चर्यचुकं चित्रिताम् अकरोत् । धर्मस्य लक्षणं स्वामिनानुमतमित्थं भवितुमर्हति 'वेदप्रामाण्यमध्यात्मं वर्णाः कर्मगुण-क्रमाद् । अनेकं साधनं सान्यं बन्धुत्वं धर्मलक्षणम् ।' इति ॥ ४८ ॥

ततः प्रयातो 'गिरिनार'पर्वतं विभूषितां सत्तमधर्मलक्षणैः ।

अभूत् समं दुःखान्वितान्तरः स्मरन्नरं भारतपूर्वगौरवम् ॥ ४९ ॥

ततः प्रयात इति । ततः स्वामी 'गिरिनार'पर्वतं नाम गिरिं प्रयातः । कीदृशं सत्तमधर्म-लक्षणैः श्रेष्ठधार्मिकचित्तैः जनबौद्धमन्दिराविलक्षणैः विभूषिताम् अलंकृतम् तथा समं समकालमेव दुःखान्वितः सुखान्वितश्च अभूत् यतः अरं तत्क्षणमेव भारतस्य पूर्वं प्राचीन

गौरव महत्तां स्मरन् । प्राचीनकाले एतादृशकलासौन्दर्यपूर्णानि स्थानानि आसन् अयुना
तु कीदृशी भारतस्य हीनदीनावस्था जाता इति सुखदुःखयोः कारणम् ॥ ४९ ॥

पुरे सुदान्न किल पोत्वन्दरे नृपातिवि शंकरमन्त्रिणा स्वयम् ।

त्रिलिख्यमाने विदुषा स विश्रुते श्रुतौ निरन्ध्रे सहकारितां ययौ ॥५०॥

पुरे सुदान्न इति । तत स्वामी सुदान्न पुरे 'पोरवन्दर'नामके नगरे गत तत्र च
नृपस्य अतिथिरूपेण स्थित । तत्र शंकरनाम्ना मन्त्रिणा विदुषा त्रिलिख्यमाने विश्रुते
प्रसिद्धे ध्रुतौ निरन्ध्रे वेदत्रिपयकग्रन्थे तस्मिन् ग्रन्थलेखने सहकारितां सहायकलेखन
कारिण्य ययौ प्राप्त ॥ ५० ॥

यति सताऽचादि 'मतिस्तयेयती प्रतीयते नेह जनैः स्वनीवृति ।

भवान् प्रतीचीं प्रतियाति चेद्भवत्यहो ! परं सा त्वनुभायभाविता' ॥५१॥

यतिरिति । यति स्वामी सता विदुषा 'शंकर'पण्डितेन अवादि उक्त—स्वामिन् ! तव
मति शुद्धि इयती विशाला विद्यते यत् इह नीवृति जनैः अग्रण्यै भारतीयै जनैः सा न
सम्पत्तया प्रतीयते ज्ञायते । चेद्भवान् यदि प्रतीचीं पश्चिमां दिशं प्रति याति गच्छति सा
प्रतीची दिक् भवत प्रमाणेण परमतिशय प्रभाविता भविष्यति ॥ ५१ ॥

'मयापि विद्वन् ! ध्रुवमन्वभूयतार्णघोर्मिमालानिहितेशणेन यत् ।

विचेयमास्ते जननीहितं स्वयं समेत्य पारेऽञ्जुनिधि' प्रवीति सः ॥ ५२ ॥

मयापीति । त स्वामी प्रवीति प्रते—इ विद्वन् ! भगवत्सूचनानुसार मयापि ध्रुवम्
इवमेवान्वभूयत अनुभूतम् 'यत्' अर्णघोर्मिमालाविहितेशणेन समुद्रतरगविनिहितदृष्टिना
यदा पारेऽञ्जुनिधि समुद्रस्य पार समेत्य गत्वा मया स्वयं जननीहितं किञ्चिन्मातृभूमिक-
ल्याण कर्तव्यं भविष्यति ॥ ५२ ॥

'अतीन्द्रियज्ञानसमुद्भवश्चिरात् स्थिरान्तरङ्गाऽखिलदर्शनप्रसू ।

इदं पदं न किल धन्धुभावदं स्थितं तदेतस्य हिते जगद्धितम्' ॥ ५३ ॥

अतीन्द्रियेत्यादि । इदं न पदम् अस्मद्भारत चिरात् चिरकालात् अतीन्द्रियज्ञानस्य
इन्द्रियातीतज्ञानस्य समुद्भव उत्पत्तिस्थान स्थिरम् अचञ्चलम् अन्तरङ्ग मानस यस्य तदा
अखिलानां दशनानां प्रसू प्रभवस्थानम् । धन्धुभावदं जगत्प्रति विश्वासभ्रान्त्व शिष्यवत्
विद्यते तथैव अस्य भारतस्य हिते कल्याणे एव सर्वस्य जगत कल्याण विद्यते' ॥ ५३ ॥

अभूत् भूमौ यवनीयसम्भ्यताप्रवृत्तिरासीन्न च रोमसंसृष्टेः ।

असम्भ्यतामन्वभयन् परे यदा तदारम् नूनं शिखरे समुद्रते ॥ ५४ ॥

अभूत्तेति । भूमौ भूतले यवनीयसम्भ्यता ग्रीकदेशीयानां सम्भ्यता न अभूत् तथैव
रोमसंसृष्टेरपि यदा प्रवृत्तिर्वाता न आसीत् । यदा च परे भारतेतरजना असम्भ्यता-
मन्वभवन्न सम्भ्या आसन् तदा तस्मिन् समये ययम् समुद्रते शिखरे उच्चतमपदे
स्थिता आरम् ॥ ५४ ॥

सुधाप्रयज्ञानसुधाम भारतं रतं हितार्थं यसुधातलेऽखिले ।

इत सदादर्शपरम्परा पुराऽनिशं भृशं सद्भिरितन्तस्तता ॥ ५५ ॥

सुधामयेति । सुधामयम् अमृतमयं यज्ज्ञानम् तस्य सुष्ठु धाम निवासस्थानम् इदम्-
स्माकं भारतम् अखिले वसुधातले भूमण्डले हितार्थं लोककल्याणार्थं रतमासक्तमासीत् ।
सतां सर्वोत्तमानाम् आदर्शानां विश्ववन्धुत्वादीनां परम्परा पुरा काले अत्रत्यैः सद्भिः विद्वद्भिः
अनिशं निरन्तरम् इतः अस्माद्भारतादेव इतस्ततः सर्वस्मिन्नगति तता विस्तृता । भारतेनैव
प्राचीनकाले सर्वैर्मै जगते ज्ञानदानं कृतमासीदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अनादिकालान्मणयो यथाकरात् समानता-सख्य-दयाद्यो गुणाः ।

इतो धरायां प्रसृता अनारतं मतं जगच्छान्तिकृते हि भारतम् ॥ ५६ ॥

अनादिकालादिति । अनादिकालादिति प्राचीनकालतः इतः भारतादेव धरायां पृथिव्याम्
अनारतम् अनवरतं समानता साम्यम्, सख्यं मैत्री, दया करुणा इत्यादयः गुणाः सर्वत्र
तथा प्रसृता यथा आकरात् खनितः मणयः रत्नानि उत्पद्यन्ते । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह
हि यस्मात् कारणात् भारतं जगच्छान्तिकृते विश्वस्मिन् शान्तिस्थापनार्थमेव मतं
विचारितम् ॥ ५६ ॥

पदं निवासस्य निजात्मजापतेरितीव संश्लिष्टतमामुदन्वता ।

स शारदापीठपरिष्कृतां ततो गतोऽसमां कृष्णपुरीं पुरातनीम् ॥ ५७ ॥

पदं निवासस्येति । निजस्य स्वस्य (समुद्रस्येत्यर्थः) आत्मजा लक्ष्मीः तस्य पत्युः
श्रीकृष्णस्य इयं 'द्वारका' नगरी निवासस्थानम् इति हेतोर्विशेषबुद्धेः उदन्वता समुद्रेण
संश्लिष्टतमां प्रेमभरादालिङ्गितां 'शारदापीठ'परिष्कृतां शंकराचार्यपीठेन परिष्कृतां भूषितां
पुरातनीम् अतिप्राचीनां असमाम् अद्वितीयां कृष्णपुरीं द्वारकां गतः प्रयातः ॥ ५७ ॥

भ्रमन् स तीर्थेष्वचलोकयन् पुनः स्वयं प्रसन्नः प्रकृतेः प्रसन्नताम् ।

पथा 'बडोदा'नगरस्य खाण्डवापुरं ययौ मण्डलमण्डनायिताम् ॥ ५८ ॥

भ्रमन्ति । स स्वामी तीर्थेषु भ्रमन् मार्गस्थिततीर्थस्वानानां दर्शनं कुर्वन् स्वयं
प्रसन्नः आनन्दितः प्रकृतेः प्रसन्नताम् सौम्यं विलोकयन् ईक्षमाणः 'बडोदा'नगरस्य पथा
मार्गेण मण्डलमण्डनायितां 'खाण्डवाजिला' इति ख्यातरस्य मण्डलस्य मण्डनायिताम्
अलंकारस्वरूपां पुरं नगरीं ययौ अयात् ॥ ५८ ॥

परार्थवादी हरिदासलक्षणः पुरि स्थितो यद्भवनेऽतिथीभवन् ।

'बुधैः सभां धर्मसभां स भाविनीं' पुरो 'शिकागोः' श्रुतवाञ्छृतज्ञतः ॥ ५९ ॥

परार्थवादीति । हरिदासलक्षणः हरिदासनामकः परार्थवादी 'बकील' इति प्रसिद्धः
अस्यां पुरि कश्चित् स्थितः आसीत् । यद्भवने अतिथीभवन् अतिथिः भूत्वा निवसन् श्रुतज्ञतः
श्रुतं जानन्ति जगद्वातां योषन्ति ये तादृशेभ्यः केभ्यश्चित् 'शिकागो'नगरे अमेरिकायां
काञ्चित् बुधैः पण्डितैः सभां कान्तियुक्तां प्रसिद्धां धर्मसभां भाविनीं भविष्यत्काले संपत्स्य-
मानां श्रुतवान् ॥ ५९ ॥

नवं नवं स्वानुभवं विवर्धयन् समुद्धरल्लोकमगाधकर्ममात् ।

विभाचयन् भाविकृतेष्व पद्धतिं पुरः प्रयातः प्रति पुण्यपत्तनम् ॥ ६० ॥

नवं नवमिति । भ्रमणरतः निरयं नवं नवं नूतनं स्वानुभवं विवर्धयन्, लोकं लोकानि-
त्यर्थः । अगाधकर्ममात् अतिगभीरादज्ञानकर्ममात् समुद्धरन् उद्धारं कुर्वन् । भाविकृतेः

भाविकार्यस्य पद्धतिं परिपार्ती विभावयन् निधित्वां कुर्यात् पुर अग्रे पुण्यपत्तन नाम नगरं
प्रयात प्राह ॥ ६० ॥

विलोक्य मार्गंऽग्निरयोश्चवर्गं समं भ्रमद्विस्तिलकेन धैरवि ।

अवाच्यहो ! छद्मिभिरीदृशौ कथं जगद् वृथैवं यतिभिः प्रतायंते ॥ ६१ ॥

विलोकयेति । मार्गं अग्निरयोश्चवर्गं चापरधरय उद्यवर्गं प्रयास कुर्यान्त स्वामिनमत्र
लोक्य तिलकेन धारणाग्राधरतिलकेन सह भ्रमद्वि प्रयास कुर्यान्ति कैश्चिन् तिलकमहर्षौ
अवाचि उच्यते अहो ! आश्चर्यम् ईदृशौ स्वामिनरौ छद्मिभिः वाग्मिकैः यतिभिः नगरं
वृथैव प्रतायंते वन्द्यते । एतादृशं दृग्प्रवेशधारिणं सन्यासिनं केवलं पञ्चका धूर्ता
इत्यर्थं ॥ ६१ ॥

यमी निशम्येदमज्ञातसम्भ्रमं शनैर्जगादास्वल्लिताग्लभापया ।

अखण्डितज्ञानप्रवाहहेतवो न शंकराद्या किमु ते यतीभ्यस ॥ ६२ ॥

यमीति । इह तिलकसहचराणां वचनं निशम्य यमी अज्ञातसम्भ्रमं अग्न्याकुलचेता
अस्वल्लितारुभापया धारावाहिक-शुद्धाग्लगिरा जगाद् अखण्डितज्ञानप्रवाहहेतवः यती
ज्ञानस्य प्रवाहं अघायभ्यपि न मुटिमापन्न एतादृशां शङ्कराचार्यादयः यतय नामन्
किमु । तेऽपि सन्यासिन धूर्ता पञ्चका आसन् किमु ॥ ६२ ॥

सुपर्ववाग्दर्शन-सर्वधर्मं वित् समाजं विज्ञानं मुक्तप्रसंगतः ।

न तत्क्षणं केवलमात्मनिन्दकान् स लोकमान्यान्पि चित्रितान् व्यधात् ॥ ६३ ॥

सुपर्ववाग्मिति । सुपर्ववाक् ससृष्टगी, दर्शनं दर्शनशास्त्रं सर्वधर्मवित् सर्वेषां धर्माणां
ज्ञानं, समाजशास्त्रं विज्ञानं भौतिकशास्त्रं सुखं प्रधानं वेषाम् एतादृशाभिन्नविषयप्रसंगे
परस्परालापनं, स यति न केवलम् आत्मनिन्दकान् सन्यासिनं 'दाग्मिका' इति निन्द-
परान् तिलकेतरान् लोकमान्यान्पि आश्चर्ययुक्तान् व्यधात् अकरोत् ॥ ६३ ॥

यसन्निवासे तिलकस्य कानिचिद् दिनानि दीनोद्घृतिलीनमानसः ।

स्वमातृभूमेसमाजसेयनोपदेशतोऽभूदखिलादरम्य भूः ॥ ६४ ॥

यसन्निति । लोकमान्यतिलकस्य निवासे कानिचिद्दिनानि यसन् दीनानां दरिद्राणाम्
उद्घृता उदारकर्माणि लीनमासक्त मनः यस्य स स्वामी स्वमातृभूमे ज-मभूमिविषयक
प्रेमं, समाजसेवा, इत्यादिमहत्त्वपूर्णविषयाणां सुपदेशेन स तत्र पुण्यपत्तने अखिलानां
नराणाम् आदास्य सम्मानस्य भूरास्यदम् अनुभूत् ॥ ६४ ॥

ततोऽनु'कोह्यापुर'वर्त्मना प्रयान् महा'महीशूर'पुरीं समागतः ।

अमात्यशोषाद्विरिहास्य धीद्युते सचामराजेन्द्रनृपो विमोहितः ॥ ६५ ॥

ततोऽन्विति । अनन्तरं 'कोह्यापुर'वर्त्मना मार्गेण प्रयान् गच्छन् महतीं महीशूरपुरीं
'मैतूर'नगरं समागतः । इह च अस्य यत्ते धीद्युते बुद्धिप्रकाशकारणात् नृपस्य मन्त्रि-
श्रीशोषाद्वि नृपतिना चामराजेन्द्रेण सह उभावपीत्यर्थं विमोहितं विमुग्धो जातः ॥ ६५ ॥

रहस्यमद्वैतदशो नृपातिथि स्फुटौचकाराधिसम विपश्चिताम् ।

यति प्रसन्नेन क्षितिक्षितार्पिता परां निरास्यद्विनयेन सम्पदम् ॥ ६६ ॥

अत्र 'मैसूर'नगरे नृपातिथिः राजभवनप्राष्टुणिकः सन् विपश्चितां पण्डितानामधिसमं मध्येसभम् अद्वैतदृशः अद्वैतवेदान्तस्य रहस्यं गूढत्वं स्फुटीचकार स्पष्टमकरोत् । न केवलं स्वानुभव एव वेदान्तरहस्यमपि तु सर्वत्रैश्वर्यभावः विश्वधन्धुत्वभावनापि तादृशानुभवेन सह प्रधानं वेदान्तरहस्यमित्यादिकं स्फुटम् अकरोत् । यतिः प्रसङ्गेन सन्तुष्टेन चित्तिचिता भूपतिना समर्पितां परां महतीं संपदं विनयेन सविनयं निरास्यत् । संन्यासिनाम् अस्माकं धनेन किं प्रयोजनम् इत्युक्त्वा त्यक्तवान् ॥ ६६ ॥

समृद्धराज्ये परमास्तिकाः प्रजा दरिद्रता-कृच्छ्र-विमुक्त-मानसाः ।

समानमानाः प्रसमीक्ष्य शिक्षिताः स्वमेव मन्ये नृप । सम्पदन्वितम् ॥ ६७ ॥

समृद्धराज्य इति । यतिरुवाच राजन् ! तव धनधान्यसमृद्धिपूर्णराज्ये आस्तिकाः प्रजाः ईश्वरस्तित्वे सप्रद्वं जना दरिद्रतया निर्धनत्वेन कृच्छ्रेण दुःखेन च विमुक्तानि मानसानि यादृशाः समानः वैपग्यरहितः मानः अधिकारः यासां, शिक्षिताश्च साक्षराश्च प्रसमीक्ष्य अवलोकयैव अहमात्मानं सम्पदन्वितम् ऐश्वर्यसम्पन्नं मन्ये विचारयामि । भारतदारिद्र्यनाशनेनैवाहमात्मानं धनिनं चिन्तयामीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

पुरा जिगीषुं किल दक्षिणां दिशं घटोद्भवं भूभृदभून्नताननः ।

गते पुनः स्वामिनि तत्र सर्वतो नतोत्तमाङ्गं यत भूभृतां कुलम् ॥ ६८ ॥

पुरेति । पुरा प्राचीनकाले दक्षिणां दिशं जिगीषुं जेतुमिच्छुं घटोद्भवमगस्त्यमुनिम् एक एव भूभृद्विन्ध्याचलः तं स्वामिनं प्रति नतं नतं मस्तकं यस्प्येतादृशः अभूत् । परं स्वामिनि तत्र दक्षिणस्यां दिशि गते सति तत्र सर्वतः सर्वमपि भूभृतां नृपाणां कुलं समुदायः नतोत्तमाङ्गः अभूत् सर्वेऽपि राजानः तस्य पुरतः नतमस्तका जाता इत्यर्थः ॥६८॥

त्रिवेन्द्रपल्लीं त्रिवेन्द्रपत्तनोपमां समासाद्य मतेर्विशालता ।

प्रदर्शिता तेन महार्यसंस्कृतिश्रुतीतिहासाखिलशास्त्रसंविदा ॥ ६९ ॥

त्रिवेन्द्रपल्लीमिति । त्रिवेन्द्रपत्तनोपमान् इन्द्रपुरीसदृशीम् अमरावतीसदृशीं त्रिवेन्द्रपल्लीं तन्नामकनगरं समासाद्य तेन स्वामिना महार्था धार्यसंस्कृत्याः श्रुतेः वेदस्य, इतिहासा-घखिलशास्त्राणां च संविदा ज्ञानेन स्वमतेः बुद्धेर्विशालता अमर्यादयम् सर्वज्ञत्वमित्यर्थः, प्रदर्शिता प्रकटीकृता ॥ ६९ ॥

ततः स 'रामेश्वर'वर्त्मना मुनिः कुमारिकामन्दिरमेत्य सन्नतः ।

ब्रवीति मातस्तुपितो न मुक्तये त्वदेकसेवात्मकमस्ति मद्भवतम् ॥ ७० ॥

ततः स इति । ततः अनन्तरं स मुनिः रामेश्वरवर्त्मना 'रामेश्वर'मार्गेण कुमारिका-मन्दिरमेत्य सन्नतः कृतसाष्टाङ्गनमस्कारः अभूत् । देव्याः पुरतः ब्रवीति च हे मातः ! अहं मुक्तये स्वमुक्तिलाभाय न सृपितः पिपासुः अस्मि अपि तु मम जीवनव्रतम् तवैकसेवामात्रं विद्यते केवलं मातृभूमिलेवायै स्पृहयामि न तु स्वस्य मुक्तये इति सशपथमुक्तवान् ॥ ७० ॥

प्रतीच्यलोकायतवाद्रावणापहारतो जर्जरितापि जन्मभूः ।

स्वबोधरामामृतसेतुधन्धनाद् ध्रुवं विमुच्येत मतं यतेरभूत् ॥ ७१ ॥

प्रतीच्येत्यादि । प्रतीच्यलोकायतवाद्रावणात् , प्रतीच्यां दिक्षि यः लोकायतवादः नास्तिकवादः 'यावज्जीवेत् सुखं जीवेदि'त्याकारकः चार्वाकमतवादः एव रावणः तेन

वृत्तात् अपहारतः अपहरणात् जर्जरिता पीडितापि जन्मभू मानुषीम् भारतमिष्यर्ष ।
स्वयं च आरमज्ञानमेव रामेण वृत्तम् अमृतमेतौ बन्धनहेतोः भुव्यं निधयेन विमुच्येत
विमुच्ये । भरत इति यतोरभिमतमासीत् ॥ ७१ ॥

शिलां विशालां चलदर्शयोर्मिभिर्भृतां समाख्या पुरस्थितामसौ ।

अदृक्षदस्त्राकुलितस्तदाननं मनः समाधाय च भावि भारतम् ॥ ७२ ॥

शिलामिति । तत्र चलदर्शवं'र्मिभि' चलन्तीभि धायुवशादरिधराभि ऊर्मिभिस्तरङ्गे
वृतां परिभृतां पुरस्थितां विशालां शिलां समाख्या तदारूढां सत् तस्मात् स्थानात् मदावन
दारिद्र्यपीडित भारतम् अस्त्राकुलितं साधुनयनं सन् अदृष्टत् दृष्टवान् । भविष्यति काले
मम जन्मभू मानवजागरणवशात् भवश्यमेवोच्यते समृद्धिशालि भविष्यति इति विचारेण
मनः मानस समाधाय च भविष्यद्भारतमपि अदृष्टत् ॥ ७२ ॥

प्रसूं प्रसुतां प्रतिबोधयिष्यत प्रति स्वदेशं विचिरुक्षन्तो जगन् ।

नवं च वेदान्तपथं दिदिक्षतो दिशे प्रतीचीं मुमुदेऽस्य मानसम् ॥ ७३ ॥

प्रसूमिति । प्रसुतां निद्रामापन्नां प्रसू भारतमातरं प्रतिबोधयिष्यत जागरयिष्यत
जगत् विश्व स्वदेशं प्रति विचिरुक्षन् आश्चर्यमिच्छन् तथा प्रतीचीं दिशं पश्चिमामासा
प्रति नव नूतन वेदान्तपथं अतिविदितसमानन्धर्मापरपर्याय वेदान्तमार्गं दिदिक्षत्
उपदेशयत अस्य मानसं मुमुदे सन्नुद्यमभूत् । प्रतिबोधयिष्यत, विचिरुक्षत् दिदिक्षत्
इत्यत्र गिरन्ताद्बुधधातो भविष्यति, कृषधातो दिदाश्च सघन्ताग्यां दानृप्रत्यया ॥ ७३ ॥

समुद्रयात्राकरणादमेरिकां यियासुमेनं नवधर्मशिक्षणम् ।

निशम्य पाण्डेचरिपण्डितद्वयो रुपारण कदचन याचमुत्तवान् ॥ ७४ ॥

समुद्रयात्रेति । नवधर्मशिक्षणम् गुरुरूपदेशत जगति वेदान्तधर्मप्रचारं कुर्वन्त समुद्र
यात्राकरणेन अनेकसमुद्रोत्सङ्गनपूर्वकम् अमेरिकां प्रयातुमिच्छुमेन निशम्य कथनं कोऽपि
पाण्डेचरिनगरस्थ आरमान पण्डित मन्थमान एषा क्रोधेन अहणं रक्षवदनं सन् 'समुद्र-
यात्रा हिन्दुधर्मीयाणां कृते शास्त्रनिषिद्धा' इति चिन्तयन्नुवाच ॥ ७४ ॥

विवेकिनो म्लेच्छनरोऽविवेकिनोऽधिगन्तुमर्हन्ति न धर्मशासनम् ।

विगस्तु शास्त्रेषु निषिद्धमम्बुधेरतिक्रमं क्वापि विधातुमिच्छतः ॥ ७५ ॥

विवेकिन इति । विवेकिन सविवेकात् सदसद्विचारशक्तियुक्तात् विवेकानन्दसदशात्
अविवेकिन म्लेच्छनराः सारासारविचारशून्या पाश्चात्या म्लेच्छा धर्मशासन धर्मोपदेश
मधिगन्तु नार्हन्ति कदापि योग्या न भवन्ति । अतः हिन्दुभिः समुद्रयात्राप न कर्तव्या
शास्त्रेषु निषिद्धं प्रतिषिद्धम् अम्बुधेः समुद्रस्य अतिक्रमम् उल्लङ्घनं क्वापि कुत्रापि विधातुमि
च्छत कर्तुमभिलषत अनान् धिक् ॥ ७५ ॥

अधोगतिर्धर्ममहोदधेरहो । समप्रमार्यं यत कुर्वन्तो जगत् ।

परान् प्रति 'म्लेच्छ' इतीरणाद्भूद्बुधो भुव्यं नोऽघनतेरुपक्रम ॥ ७६ ॥

अधोगतिरिति । अहो ! इयाश्चर्यम् । आर्यधर्मं एव महानुद्धि समुद्र तस्य महासागर-
रस्य ह्यमधोगति पतनमेव यत कीदृशस्य महोदधे ? समग्रं सम्पूर्णं जगत् आर्यं कुर्वत

चिदधतः 'कुर्वन्तो विश्वमार्यम्' इति आर्यधर्मस्य महती प्रतिज्ञा तां परित्यज्य स महान् समुद्रः संकुचितदृष्टिर्जात इत्यहो आश्चर्यम् । परान् प्रति आर्यधर्मेतरान् प्रति 'म्लेच्छ'शब्दस्य प्रयोगेनैव नः अस्माकं भुवः भारतस्थ अवनतेः अधोगतेरुपक्रमः अभूत् ध्रुवम् ॥ ७६ ॥

स चेन्नपुरमाययौ यतिरतीव तीव्रप्रभो

नमस्यचरणो नृभिर्विविधशिष्यशिक्षाप्रदैः ।

निशम्य सुधियां सभां जिगमिषुं 'शिकागो'पुरे

समग्रगमनव्ययः सपदि सञ्चितः सज्जनैः ॥ ७७ ॥

स चेन्नपुरमिति । स यतिः स्वामी विवेकानन्दः अतीव तीव्रा निशिता प्रभा बुद्धिवा-
कासकान्तिर्यस्यैतादृशः चेन्नपुरं 'मद्रास'नगरमाययौ आगतः तत्र च विविधैः शिष्यैः
विश्वविद्यालयीययुवकविद्यार्थिभिः तथा शिक्षाप्रदैः आचार्यैः प्राध्यापकैः नमस्यै पूजनीये
चरणे यस्य तादृशो जातः । अमेरिकायां 'शिकागो' पुरे भाविनीं सुधियां धार्मिकविदुषां
सभां धर्मपरिषद् जिगमिषुं गन्तुमिच्छुं यतिं निशम्य तैः 'मद्रास'नगरस्थितैः तस्य
स्वामिनः समग्रगमनव्ययः समुद्रसुखल्लभ्य गमनार्थमावश्यकं सम्पूर्णं धनं सपदि सञ्चितः
संकलीकृतः अभूत् ॥ ७७ ॥

आदेशं प्रतिपालयन् स्वगुरुतो नोत्साहवान् तत्स्वयं

स्वीकर्तुं, समुपादिशद्वितरितुं दीनेषु सर्वं धनम् ।

ध्यानेऽनेन ततो गुरुर्जलनिधिं दृष्टोऽन्नतः सारय-

न्नायाहीति वदंश्च येन मुदितेनाकारि गन्तुं मतिः ॥ ७८ ॥

आदेशमिति । स्वगुरुनः श्रीरामकृष्णपरमहंसात् आदेशं समुद्रोच्छ्वनस्य आज्ञां प्रति-
पालयन् प्रतीक्षमाणः स स्वामी तत् धनं मद्रासनगरस्थैः सज्जनैः सञ्चितं स्वीकर्तुंमात्मसा-
द्विधातुं उत्साहवान् इच्छुकः न अभूत् । तत्सर्वं धनं दरिद्रजनेषु वितरितुं तेभ्यो
दातुमित्यर्थः । तान् धनसंग्रहकारिणः सज्जनान् समुपादिशत् । अनन्तरं ध्याने आत्मचिन्तने
जलनिधिं समुद्रम् अन्नतः पुरतः सारयन् स्वहस्ताभ्यां पुरश्चालयन् गुरुः श्रीरामकृष्णदेवः
अवलोकितः किं ब्रुवन् वत्स ! आयाहि मामनुसर इति वदन् येन गुरुवचनानुसारं मुदितेन
सता तेन गन्तुं मतिः अकारि गमनविचारः कृतः ॥ ७८ ॥

खिद्यन् खिन्नजनैर्विशालहृदयो बन्धून् समाश्वासयन्

कुर्वन् सात्मज'खेतडी'नरपतिस्वान्तं च शान्त्यास्पदम् ।

वाणी त्वद्रसनासनास्त्विति वरं मानुः समासादय-

न्नाचार्यो नवविश्वधर्मवचने मुग्धापुरीमागतः ॥७९॥

खिद्यति । खिन्नजनैः सह दुःखितमनुष्यैः सार्धम् एतादृशमनुष्णानवलोक्य स्वयमेव
दुःखपूर्णान्तःकरणो भवन् कृतः विशालहृदयः उदारान्तःकरणः 'परदुःखेन दुःखितः' इति
न्यायेनेत्यर्थः; बन्धून् स्वगुरुबन्धून् तद्वियोगचिन्तितान् समाश्वासयन् शान्तचित्तान्
कुर्वन् ; सात्मज'खेतडी'नरपतिस्वान्तं तत्रत्यससुतमहाराजमानसं शान्त्यास्पदं शान्ति-
सुखपरिपूर्णं कुर्वन् ; 'पुत्र वाणी सरस्वती तव रसना जिह्वा एव आसनं उपवेशनस्थानं
वस्थाः सा भवतु' इति मानुः शारदाजनन्या वरम् आशिषं समासादयन् प्राप्नुवन् जयं

नवविधधर्मप्रघारे आचार्यस्वरूप विवेकानन्द स्वामी मुम्बाम्बरीमोहमयीनगरीमादये
अमेरिका प्रति गन्तुमिच्छन् ॥ ७९ ॥

लोकं मोहतमोहतं घृतहितालोकं विधातुं क्षमे
विभ्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।
वाणान्मोधिमितान्दशिक्षणविधिव्यग्रेण साग्रे महा-
काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गोऽष्टमोऽन्तं गत ॥ ८० ॥

इति त्र्यम्बकसूरिचरिते श्रीविवेकानन्दचरिते महाकाव्ये
भारतभ्रमणं नामाष्टमं सर्गं ॥ ८ ॥

लोकमिति । 'लोकमि'त्यादि 'प्रधानाश्रये'इत्यन्त पूर्ववत् । वाणान्मोधिमितान्दशिक्षण-
विधिव्यग्रेण पञ्चचरितंशतस्रपर्यन्तं शिक्षाकार्यव्यापृतेन त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते विवेक-
चरिते नाम महाकाव्येऽष्टमं सर्गं समाप्त ॥ ८ ॥

इति विवेकसूरीपाभिधायं 'विवेकानन्दचरित'महाकाव्यटीकायां
भारतभ्रमणं नामाष्टमं सर्गं ॥ ८ ॥

अथ नवमः सर्गः

अत्र लत्युदूढाक्षयविश्वधर्मगुरौ तदान्मन्दगतेन पोते ।

जनास्तमूचुर्विजयान्वितः सन्नायाहि पन्थाः कुशलस्तवास्तु ॥ १ ॥

चलतीति । उदूढः स्वपृष्ठोपरि पृष्ठः अक्षयविश्वधर्मस्य सनातनवैदिकधर्ममार्गस्य गुरुः
आचार्यः येन एतादृशे पोते समुद्रयाने तदात् 'मुन्वापुरी'समुद्रतटात् मन्दगतेन शनैः
शनैः चलति सति प्रस्थिते सति तत्रत्यजनाः तं स्वामिनमूचुस्तवन्तः—किमुक्तवन्तः
'स्वामिन् ! पात्राद्यदेशं गात्वा विजयान्वितः सन् सफलपरिश्रमः सन् आयाहि आगच्छ ।
तव पन्थाः मार्गः कुशलः अस्तु' इत्युक्तवन्तः । अस्मिन्सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणम्
उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

मुनिस्तदा भारतभूप्रसक्तक्षणः क्षणं वक्षसि दत्तहस्तः ।

अवोचदुच्चैरयि मातृभूमे ! दास्यं प्रपञ्चासि चिरं परेषाम् ॥ २ ॥

मुनिस्तदेति । मुनिः स्वामी तदा भारतभूप्रसक्तक्षणः समुद्रयानस्य पृष्ठतः मातृभूमि-
प्रसक्तनयनः क्षणं क्षणकालं वक्षसि निजोरसि दत्तहस्तः विनिहितकरः उच्चैः तारस्वरेण
अवोचत् अग्रवीत्—अयि मातृभूमे ! भारतमातः, एवं चिरं धिरकालपर्यन्तं परेषामन्येषां
दास्यं निगडयन्धनं गतासि प्रपञ्चासि ॥ २ ॥

मातः ! सुपुत्रापहृतागर्गलाया अह्नाय नश्येत्तव निघ्नतेयम् ।

ज्ञानप्रभोज्ञासि जगच्चिकीर्षोः सत्ता न ते केवलजीवनार्थम् ॥ ३ ॥

मातरिति । हे मातः ! तव सुपुत्रैः योग्यसन्तानैः अपहृता छिन्ना अर्गला मिगडं यस्या
एतादृश्याः तव इयं निघ्नता पराधीनता अह्नाय सत्वरं नश्येत् विनष्टा भवेदित्वाशासे ।
ज्ञानस्य प्रभया ज्ञानदीप्या उद्भासते प्रकाशते एतादृशं जगत् विश्वं कर्तुमिच्छोः तव सत्ता
अस्तित्वं केवलं जीवनार्थं किमपि सत्कार्यं विना आलस्यपूर्णं जीवनं यापयितुं न अपि तु
संसारं ज्ञानप्रभालोकितं कर्तुं विद्यते ॥ ३ ॥

कङ्गोलमालाङ्कुलितं स विचारज्ञानि सिन्धुं नु पुनर्विमथ्य ।

विभक्तुमेतानि जगत्यशेषं प्रचक्रमे शैलवृहत्प्लवस्थः ॥ ४ ॥

कङ्गोलमालेति । कङ्गोलामां वृहत्तरद्वाणां मालाभिः ततिभिः आकुलितं ध्रुव्यं सिन्धुं
समुद्रं पुनः द्वितीयवारं विधाः चतुर्दशविधा एव रत्नानि विमथ्य मथिस्वा यथा पुरा
देवासुरैः समुद्रनयनाच्चतुर्दशरत्नानि लक्ष्मीकौस्तुभादीनि प्राप्तानि तथैवायं नूतनधर्मा-
चार्योऽपि 'अज्ञानि वेदाश्रित्वारो मीमांसा न्यायविस्तारः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येता-
श्चतुर्दश' इति विद्यारूपचतुर्दशरत्नानि निर्मथ्य अशेषं सर्वाणि अस्मिन् जगति विभवंतुं
विभज्य दातुं शैलवृहत्प्लवस्थः पर्वत इवोन्नतनौकारूढः सन् प्रचक्रमे आरेभे । अत्र शैल-
वृहत्प्लवस्थः इत्यनेन समुद्रमन्थनसाधनभूतस्य पर्वतस्यापि ध्वनिः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४ ॥

अथागतोऽवाच्यदिशा स लङ्कामङ्कस्थकन्यामिव भारतस्य ।

विभीषणस्याभ्ययुगादिहार्यप्रभावमालोक्य भृशं प्रसन्नः ॥ ५ ॥

अथागत इति । अथ अनन्तर म अवाच्यदिशा दक्षिणमार्गेण भारतस्य अदूरस्थानुमन्त्र-
गतौ कन्यामिव स्थिता एवमागत सन् त्रिमीपङ्कत्याम्ययुगादारभ्य रावणभ्रातृविभी-
षणस्य राज्याभिषेकमयादारभ्य इह लङ्काद्वीपे आर्यप्रभावमालोक्य मृशामायधिक प्रसन्न ।
अमृदिति शेष ॥ ५ ॥

सिङ्गापुरादानि च पूर्वदेशपुराणि जुद्धार्चनत्पराणि ।

ततोप पश्यन् सह भारतेन विचिन्त्य तद्धर्मसद्वोदरत्वम् ॥ ६ ॥

सिङ्गापुरादानीति । सिङ्गापुरम् आदि प्रथम येषां तानि पूर्वदेशपुराणि प्राच्यदा-
नगराणि बुद्धार्चनत्पराणि बौद्धधर्ममन्तारलङ्घनीनि पर्यन् तयो गगारागं दशनां च
भारतेन सह धर्मसहादरत्व धर्मवान्धप्रभ च विचिन्त्य स ततोप ॥ ६ ॥

धर्म पुनर्भारतदेशतो यो वह्निवृत्तं पूर्वमभूदनीश ।

सोऽद्यापि पूर्वा दिशमाश्रिनोऽस्तौ मन्तुर्मतस्यास्त्युत भारतस्य ? ॥ ७ ॥

पूर्वं पुराकाले च बौद्धधर्मं भारतदेशान् भारतव्यादनीश असमर्थं दुबल इति
यावत् सन् वह्निवृत्तं अश्रिष्कामिना जात एव शिष्कामनानन्तर च स धर्मं पूर्वा दि-
शाप्रित, इदमस्य धर्मस्य भारताश्रिष्कामा पूर्वीयदेशाश्रयण च किमु मास्य बौद्धधर्मस्य
मन्तुरपराय अथवा भारतस्यायमपराय इति प्रश्न ॥ ७ ॥

अस्यात्तरमाह—

न केवलं शाक्यमुनायतीव श्रद्धालुो भारतयासिन स्म ।

इशागतार नवम नच तं मन्यामहे त्यागविरागमूर्तिम् ॥ ८ ॥

न केवलमिति । भारतवासिन भारतीयचना यद्य न केवलं शाक्यमुनी गौतमबुद्धे
अतीव श्रद्धालव समन्यन्त करणा स्म । अपि तु यद्य तं बौद्ध मस्यकृमादिदशावतारमप्ये-
त्याग राज्यादियाम विरागो वैराग्य च तयारुभयो मूर्ति नवम नवम इशागतारमपि
मन्यामहे । अत नाप भारतस्यापराय यस्य धर्मं अस्मादेशादहिर्निष्कासिन ॥ ८ ॥

तर्हि कस्यायमपराय इति प्रश्ने आह—

तथागतप्रत्यधार्थशिक्षादीक्षाविपर्यासपरैस्तु शिष्यै ।

आस्तिक्यघामित्तिप्रिनाशहेतुर्मूले कुदारो विहितोऽहितैस्तै ॥ ९ ॥

तथागतेत्यादि । तथागतन बुद्धन प्रज्ञा विनीर्णाया यथार्थं शिक्षाया योग्योपदेशरू-
पिणी दीक्षा तस्या विपर्यास एव पर मुख्य कार्यं यथा तं बुद्धानुयायिभि शिष्यै अहितै-
सद्भि बुद्धदण्डोपदेशविरोधिभि मूले बौद्धधर्मस्य आधारे एव मूले कुदार कीदृशा
आस्तिक्यघा आस्तिक्यबुद्धि इधर अस्ति धामा अस्ति इत्याकारिका श्रद्धाबुद्धि-
तस्या विनाशहेतु नाशकारणम्, अनीधरवाद अनात्मवादश्च बौद्धधर्मस्य भारताद्विदि-
मनस्य कारण न तु भारतीयाना बुद्धोपरि श्रद्धामाव इत्यर्थं ॥ ९ ॥

तथापि जम्बूस्थलवृत्तिवर्त्मन्याध्यात्मिनालोकविशिष्टमैक्यम् ।

चिलोन्मयो को नाम समग्रविश्वेश्रेयोविधौ कापि हतोत्सव स्यात् ॥ १० ॥

तथापि । तथापि पूर्वीयदेशेषु बौद्धधर्मप्रसारेऽपि जम्बूस्थलस्य जम्बूद्वीपस्य वृत्ति-
धार्मिनि जीवनयापनविषय आध्यात्मिकालोकेन विशिष्टम् अप्यात्मज्ञानप्रकाशयुक्तम् ऐक्यमे

कृतां विलोक्य समग्रविश्वस्य सम्पूर्णसंसारस्य श्रेयोविधौ कल्याणविषये कापि कुत्रापि को नाम हतोऽसवः स्यात् । धर्ममार्गभेदेऽपि एशियाखण्डे आन्तरिकैकतामवलोक्य तन्मानसं समाहितमभूत् ॥ १० ॥

जापानदेशेऽभ्युदयस्य धीमान् सीमानमालोक्यतरामियेष ।

समुन्नतिं हिन्दुसुवोऽपि, सार्धं निःश्रेयसेनाभ्युदयो हि धर्मः ॥ ११ ॥

जापानदेश इति । धीमान् स्वामी जापानदेशे 'टोकियो'राजधानीके 'नीयोना'परनाम्नि नीचृति अभ्युदयस्य सीमानमालोक्यतरां तद्देशीयात्यधिकसमृद्धिं विलोक्य हिन्दुसुवोऽपि भारतस्यापि समृद्धिमभ्युन्नतिमियेष अभिलषितवान् । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह—हि यस्मात् कारणात् निःश्रेयसेन सह आध्यात्मिकोन्नत्या सार्धम् अभ्युदयः भौतिकसमुन्नतिरेव यथार्थं धर्मलक्षणम् । उक्तं च—'अभ्युदयनिःश्रेयसात्मको धर्मः' इति ॥ ११ ॥

विज्ञानशिल्पोद्यमसंख्यशिक्षाक्षेत्रेषु जापानजनैः समृद्धिम् ।

अल्पावधावप्यचलामनरुपां प्राप्याभिभूतः प्रतिवेशिचीनः ॥ १२ ॥

विज्ञानशिल्पेत्यादि । विज्ञानं भौतिकविज्ञानम्, शिल्पं वास्तुकलादिकम्, उद्यमः लोहवस्तुयानादिनिर्माणम्, संख्यं बुद्धविद्या, शिक्षाध्ययनम्, इत्यादिक्षेत्रेषु जापानजनैः जापानदेशीयैः अल्पावधावपि अत्यल्पावसरेऽपि अनल्पाम् अत्यधिकाम् अचलां चिरस्थायिनीं समृद्धिम् अभ्युन्नतिं प्राप्य लब्ध्वा प्रतिवेशि'चीनः' समीपस्थचीनदेशोऽपि अभिभूतः पराभूतः ॥ १२ ॥

चीनोऽपि पीनो बलतः समृद्धेर्भावी जगत्याशुतरं धुरीणः ।

येनान्तराशान्तिमहान्धकारहानात् प्रकाशोऽतितरामिह स्यात् ॥ १३ ॥

चीनोऽपीति । चीनोऽपि चीनदेशोऽपि बलतः मनुष्यबलतः समृद्धेः भौतिकसमृद्धेश्च जगति विश्वस्मिन् आशुतरं सत्वरं पीनः महारवयुक्तः धुरीणः राष्ट्रेषु अग्रणीश्च स्यात् भावी भविता । येन समृद्धिकारणेन आन्तरिकी या अशान्तिः सा एव महान् अन्धकारः तस्य हानादिह अतितराम् अत्यधिकः प्रकाशः ज्ञानप्रकाशः स्यात् ॥ १३ ॥

सन्दिष्टमेतेन च भारतीयजनान् समुद्दिश्य मनाग्युवानः ।

गिरं सखायः शृणुतास्मदीयां प्रयात जापानभुवं नवीनाम् ॥ १४ ॥

सन्दिष्टमिति । एतेन स्वामिना भारतीयजनान् समुद्दिश्य स्ववचनं भारतवासिनः सम्वोध्य सन्दिष्टम्—हे युवानः सखायः ! अस्मदीयां गिरं नदीयमुपदेशनावयं मनाक् किञ्चिच्छृणुत 'यूयं नवीनां नूतनां समृद्धिशालिनीं' जापानभुवं प्रयात गच्छत । तस्माद्देशात् स्वाभ्युदयस्य शिक्षां ग्रहीतुमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आदर्शभूता खलु भारतीभूरस्माकमेतैर्न विभाष्यते किम् ।

वयं तु वैधेयतयाऽल्लसानामग्रेसरा हन्त विधेर्विधेयाः ॥ १५ ॥

आदर्शभूता इति । अस्माकं मातृभूमिः भारतीभूः पुतैः जापानदेशीयैः एतैश्च पूर्वोक्त-देशैः आदर्शभूता सर्वतः अनुकरणीया इति न विभाष्यते किम् न ज्ञायते किम् । अपि तु ज्ञायत एव । 'अस्माभिः भारतं निरन्तरमनुकरणीयमिति' ते नित्यमेव वदन्ति । परं वयं

किं कुर्म ? वैधेयतया मूर्खतया अलसानां जगति आलस्ययुक्तानामप्रेसरा नेतृत्वशीला
भवन्त विधे विधेया देवाधीना दैववादिन जाता न तु उद्योगवादिन ॥ १५ ॥

परस्परं हा कलहायमानैर्वृथायुषं किं क्रियते क्षयोऽयम् ।

विशीर्णजीर्णा जननी त्वधीरा वीरायितं क्षिप्रमपेक्षते च ॥ १६ ॥

परस्परमिति । हा ! इति शब्दे परस्परम् अन्योऽन्य कलहायमानै कलहं कुर्वान् अयम्
वर्तमानकालीन आद्युष जीवनस्य क्षय नाश किमर्थं क्रियते । यूय न जानीथ किं यत्
अस्माक विशीर्णा खण्डश कृता जीर्णा वार्धन्यमिवाधिगता जननी भारतमाता अधीरा
सती क्रियत्कालपर्यन्त मया पारतन्त्र्यश्रवणलावण्यया भवितव्यमिति चिन्तयन्ती भवतां
सुपुत्राणां क्षिप्रमतिशीघ्र वीरायित पराक्रमम् अपेक्षते प्रतिपालयति ॥ १६ ॥

मा या कदाप्यत्तमभुयं विहाय पारं परं वारिनिधेर्वचो यत् ।

तत् केवलं बालिशभाषितेन समं निरर्थं परिहासयोग्यम् ॥ १७ ॥

मा या इति । आत्मसुख स्वतन्त्रभूमिं विहाय वारिनिधे समुद्रस्य पर पार कदापि
मा या 'न मादुयोगे' इति अढाशभाभाव लोडर्षय, न गच्छ इति यदुच्यते क्वचिद्भ्रातृ-
ग्रन्थे तत्केवल बालिशभाषितेन सम मूर्खवच सदृश निरर्थं प्रयाजनशून्य परिहासयोग्यम्
च हास्यास्पद च ॥ १७ ॥

आर्या ! समुत्थाय नवामधीध्वं विद्यां परा प्रवृत्तरा ददाना ।

आदानदानाभिधवर्त्मनीत्यं परस्परानन्तशिवे निदानम् ॥ १८ ॥

आर्या इति । हे आर्या भारतवर्षीया यूय प्रवृत्तरामनिप्राचीना परां विद्याम् अस्या-
त्मविद्या जगति सर्वदेशेभ्य ददाना तेभ्य नवीनाम् अपरां विज्ञानविद्याम् अधीध्वम्
शिक्षध्वम् । इत्यम् अनेन प्रकारेण आदानदानाभिधवर्त्मनि प्रहणप्रदानात्मक मार्गद्वय
परस्परानन्तगिव परस्परान्तिककक्ष्याणे निदान मूलकारण भवेत् ॥ १८ ॥

निरस्य नीचेस्वरितं स्व'कूपमण्डूक'चूर्ति भवतात्युदारा ।

कल्याणकामा यदि मातृभूमे स्निग्धास्तथा मानवजातिवृन्दे ॥ १९ ॥

निरस्येति । स्वरित सवरं नीचे निन्दनीयस्वरुपां हस्त्यामन कूपमण्डूकचूर्ति
निरस्य परित्यज्य अति उदारा भवत विशालहृदया मन्दसज्जम् । यदि यूय सर्वे यथार्थत
मातृभूमे कल्याणकामा समृद्धिकाङ्क्षिण तथैव यदि यूय मानवजातिवृन्दे स्निग्धा
प्रेमपूर्णहृदया स्य तर्हि सुप्ताभि उदारहृदयैर्भवितव्यम् ॥ १९ ॥

सहस्रश सोद्यमधीरघोरसुतानियं भारतजन्मभूमि ।

प्रनीक्षते स्वात्मबलिं विधित्सुन् समुज्जितानन्तसुपुतिदोषम् ॥ २० ॥

सहस्रश इति । इयमस्माक भारतमातृभूमि प्रियजन्मभू सहस्रश सख्यातिगान्
सोद्यमान् उद्योगिन धीरान् धैर्यशालिन वीरान् पराक्रमिणश्च सुतान सुपुत्रान् स्वात्मबलिं
विधित्सुन् आत्मबलिदानाभिलाषुकान् समुज्जितान् परित्यक्त अनन्त विरथाधीसुपुतिदोष
निद्रादुर्गुणं यस्मिन्वर्त्मणीति क्रियाविशेषणम् । एतादृशान् पुत्रानपेक्षते ॥ २० ॥

शिक्षाप्रसारेण निजार्थदून्यान् नरान् विधानुं पशुतुल्यवन्धून् ।

दीनेषु नित्यं समवेदनाद्वा भुत्पीडिता भोजयितुं यतध्वम् ॥ २१ ॥

शिक्षाप्रसारेणेति । यूयं सर्वे निजार्थशून्याः सन्तः परित्यक्तस्वार्थविचाराः निजान् दरिद्रदलितदीनान् पशुतुल्यवान्धवान् नरान् मनुष्यान् विधातुं यतध्वम् । तथैव नित्यं दीनेषु समवेदना एव अङ्गः परदुःखदुःखितत्वमेव लक्षणं येषामेतादृशाः सन्तः क्षुधया क्षुभुक्षया पीडितान् दरिद्रान् भोजयितुं यतध्वम् सप्रयत्नाः भवत ॥ २१ ॥

देशैककल्याणपरः स्ववन्धून् जापानभूमेरिति संदिदेश ।

प्रशान्तरत्नाकरमुत्तरिष्यञ्छान्तः स बाष्पप्लवमारुरोह ॥ २२ ॥

देशैककल्याणेति । देशैककल्याणपरः स्वमातृभूमिकल्याणमेव परः उच्चतरः विचारः यस्यैतादृशः स्वामी जापानध्रुवः जापानदेशात् स्ववन्धून् इत्थम् उपरिनिर्दिष्टवचोभिः संदिदेश संदिष्टवान् । अनन्तरं शान्तः सन् प्रशान्तरत्नाकरमुत्तरिष्यन् प्रशान्तमहासागर-मुत्तितीर्षुः पुनः बाष्पप्लवं समुद्रयानमारुरोह ॥ २२ ॥

असंस्तुतो यानजनस्य दीर्घमभावतो वस्त्रपरिच्छादानाम् ।

शीतेन मार्गे परिपीडितोऽसौ चिराच्छिकागोनगरीमयासीत् ॥ २३ ॥

असंस्तुत इति । दीर्घं दीर्घकालपर्यन्तं यानजनस्य यानस्थितयात्रिकैरधिकारिभिश्च सह असंस्तुतः अपरिचितः, वस्त्रपरिच्छदानां पर्याप्तवस्त्रावरणादीनामभावतश्च तथा मार्गे शीतेन परिपीडितश्च चिरात् दीर्घकालानन्तरम् अमेरिकास्थ'शिकागो'नगरीम् अयासीत् प्राप्तः । याधातोर्लुङि रूपम् ॥ २३ ॥

यत्रोच्चहर्म्याग्रतलोपविष्टाः शिष्टाः स्थलीं यान्ति परामभीष्टाम् ।

अथोऽवरोहं परिहर्तुकामा व्योमाध्यनारुह्य विमानमुच्चैः ॥ २४ ॥

यत्रोच्चहर्म्येत्यादि । यत्र 'शिकागो'नगरे उच्चहर्म्याग्रतलोपविष्टाः अत्युन्नतप्रासादाना-मुपरितले स्थिताः शिष्टजनाः तत्रत्यशिक्षिता नराः पराम् अन्याम् अभीष्टां स्थलीम् इष्ट-स्थानं अथः प्रासादस्य उपरितलादथोऽवरोहं परिहर्तुकामाः उच्चैः विमानमधिरुह्य गृहोप-रितलादेव विमानमारुह्य व्योमाध्यना आकाशमार्गेण अभीष्टस्थलं यान्ति गच्छन्ति ॥ २४ ॥

सौदामिनीनामनिशं निशायामिह प्रकाशादिवसोऽवशिष्टः ।

अमुं दिवाभीतगणो विहायोदेशं विवेशाथ सुदूरदेशम् ॥ २५ ॥

सौदामिनीनामिति । इह 'शिकागो'नगरे निशायार्त्ता रात्रौ अनिशं निरन्तरं सौदामिनीनां विष्टानां प्रकाशात् दीप्तेः केवलं दिवसः विममेव अवशिष्टः इयान् तत्र विद्युत्प्रकाशः यत् सर्वदा दिनमेव प्रतिभाति । अत एव अमुम् उद्देशं दिवाभीतगणः उल्लङ्घानां समूहः मूर्खसमूहः ('उल्लङ्गणः) परित्यज्य सुदूरदेशं विवेश ॥ २५ ॥

जनान् कुवेरोपमवित्तवित्तान् यस्मिन् समुद्योगितमान्विलोक्य ।

इतः कुहाप्यात्मनिगूहनार्थं निराश्रया निर्धनता प्रयाता ॥ २६ ॥

जनानिति । यस्मिन् नगरे कुवेरोपमाः कुबेरसदृशाश्च ते वित्तेन धनेन वित्ताः विश्रुता-स्तान् 'वित्तविज्ञातविधुता' इत्यमरः, समुद्योगितमान् अतिधनेन उच्चमिनः विलोक्य अव-लोक्य निर्धनता दारिद्र्यं निराश्रया अनालम्बा सतीः सर्वेऽप्यत्र धनिनः आसन् अतः दारिद्र्यं तत्स्थानं परित्यज्य अन्यत्र गतमिवेत्युत्प्रेक्षा । आत्मनिगूहनार्थं स्वापहुतये कुहापि कुहाप्यन्यत्र प्रयाता अपगता पलायिता इति यावत् ॥ २६ ॥

‘कोलम्बसोपज्ञममेरिकाया’ संयुक्तसंस्थानरुद्धम्भं यत् ।

जगत्पनेकाद्भुतशिल्पविद्याविज्ञानतः प्राप यदा समृद्धी ॥ २७ ॥

कोलम्बसोपज्ञमिति । ‘कोलम्बस’ नामकमाहसिद्धता उपज्ञा अन्यपणानकमाद्यज्ञान यस्यैतादृशं यत् अमेरिकाया’ संयुक्तसंस्थानकरुद्धम्भं ‘युनाइटेड स्टेट्स् आफ अमेरिका’ इति-नाम्ना प्रसिद्धं तत् जगति अनेकानि अद्भुतमयानि शिल्पविद्या विज्ञानकार्याणि ततः यदा कीर्तिं समृद्धिम् अर्पयत्सम्प्रदायिका च प्राप ॥ २७ ॥

क्षेत्रेषु सर्वेष्वपि जीवनस्य स्वात्मोन्नतिं दर्शयितुं प्रवृत्ता ।

पातालवासा निल नयविश्वसम्मेलनायोजनमत्र चक्षुः ॥ २८ ॥

क्षेत्रेष्विति । जीवनस्य पार्थिववर्द्धनस्य सव्यपि क्षेत्रेषु कार्यप्रणालीषु स्वामोक्षतिं स्वसमृद्धिं प्रदर्शयितुं प्रवृत्ता उद्यता एते पातालवासिनः अमेरिकाया जना अत्र ‘शिकागो’नगरे विश्वसम्मेलनाभिषरिपद् आयोजनं स्ववस्थां चक्षुः कृतवन्तः । एतादृशेन सम्मेलनेन जगति सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु धार्मिकविचारकलाविज्ञानादिविषयेषु अमेरिका एव अधिकसमृद्धिशालिनी इति प्रदर्शयितुम् ईदृशसम्मेलनस्य व्यवस्थां विदधुरिति मत्तः ॥ २८ ॥

एतद्विभागात्मकविश्वधर्मसदसदस्योऽयमनर्थितोऽपि ।

चम्रम्यमाणधिरमाधयार्थं प्रवासिना वासगृहं विवेकः ॥ २९ ॥

एतद्विभागेति । एतस्यातिमहानो विश्वसम्मेलनस्य विश्वधर्मसमाभिषयं च धार्मिकविभाग-आसीत् तस्या धार्मिकसमाया अथ स्वामिवर अनर्थितं श्रमाकृतं सदस्य सम्य, परिचयामावात् आश्रयार्थं निवासार्थमितस्तत् चम्रम्यमाणं कुत्रापि स्थानलामामावात् अन्ते प्रवासिना वासगृहं ‘हाटेल नामकम् आश्रयस्थानं प्रविशतः प्रविष्टः ॥ २९ ॥

दिदुर्बुरेको बहुचित्रवस्तुप्रदर्शनं दार्शनिकं प्रयातः ।

समीक्ष्य सोऽकल्पकलाविलास यत्राद्भुतं साद्भुतमीनसोऽभूत् ॥ ३० ॥

दिदुर्बुरेको इति । एकः एकाकी स दार्शनिकः यतिः बहुचित्रवस्तुप्रदर्शनम् अनेकविचित्र-वस्तुना प्रदर्शनं दिदुष्टं द्रष्टुमिच्छुः सन् । केनापि सह परिचयाभावात् असहाय एव प्रदर्शनदर्शनार्थं गतः तत्र च प्रदर्शने अकल्पनीयं विचित्रं च कलाविलासं विविधकलासमृद्धिं विलोक्य अदृष्टपूर्वाणि अचिन्तितपूर्वाणि च विविधकलामकवस्तुदर्शनेन अद्भुतेन साश्रयेण सह मानसं यस्यैतादृशं अभूत् जातं ॥ ३० ॥

तद्वैभवं । सोऽप्यसमो जनौघो । विज्ञानकल्पतिर्मनसाऽप्यचिन्त्या ।

तज्जीविनं कर्मभयं नयं क्व क्व भारतं दीनतयाऽऽवृत्त न ॥ ३१ ॥

तद्वैभवमिति । तत्र अमेरिकाया तदलौकिकं वैभवं समृद्धिं स कुत्राप्यन्यत्र न दृष्टो अत एव अमम जनौघः उद्यमम्भं यत्र न निवृत्तवन्ति नैकानि-पु-प्यचिन्तनीया

न भस्माकः

शरव्यता गैरिकचर्षणावासा गतधलस्त्रं स वालकानाम् ।

अकृशदेको वसनं परेषु संकेतितं वर्त्मनि तालिकाभिः ॥ ३२ ॥

शरभ्यतामिति । गैरिकवर्णं वासः घञं यस्यैतादृशः स स्वामी चलन् मार्गं गच्छन् बालकानां विचित्रवेशदर्शनचमःकृतानाम् अहपवयतां बालकानां शरभ्यतां सहास्यदर्शनलक्ष्यतां गतः प्राप्तः । तदेवाह—एकः कश्चिद् बालकः तस्य स्वामिनः चसनं गैरिकवस्त्रम् अकृत्वा कृपवान् कृपेर्लुङि रूपम् । परेण अपरेण केनचिद् बालकेन वर्तानि तालिकाभिः करतालिकाभिः अंगुल्या संकेतितं 'पश्यत कीदृशोऽयं मनुष्यः' इति ॥ ३२ ॥

यत्कालतो धर्मसभातिदूरमन्तं गतोर्थः सुमहाननर्थः ।

कर्तव्यमूढस्य जगत् समन्तात् तमोमयं जातमजातभीतेः ॥ ३३ ॥

यत्कालत इति । यद्यस्मात् तद् भाषि धर्मसभाधिवेशनं कालतः अतिदूरम् आसीत् । अद्यापि धर्मसभाधिवेशनस्य समयः नायातः इति कृत्वा स सचिन्तोऽभवत् कुतः ? अर्थः समीपस्थं द्रव्यं सर्वमपि व्ययीभूतम् । अयं तु 'अमेरिका'सदृशपरदेशोः सहान् अनर्थः महती आपद् एवं किं कर्तव्यविमूढस्य स्वामिनः समन्तात् सर्वमपि जगत् तमोमयमन्धकारमयमेवासीत् तथापि कीदृशस्य अजातभीतेः न जाता उत्पन्ना भीतिर्यस्य निर्भयस्यैत्यर्थः ॥ ३३ ॥

वासोऽस्थिरश्चाद्भूतमेव वासोऽस्यान्धं विनान्धोऽहितमेव शीतम् ।

सह्या न कानर्थपरम्परा चेदर्थो निदेशेन गुरोः शिवेन ॥३४॥

वासोऽस्थिर इति । वासः अस्थिरः निश्चयात्मकं किमपि निवासस्थानमपि नाभूत् । वासः गैरिकवस्त्रमपि अद्भूतमेव अमेरिकास्थजनानां हास्योत्पादकमेव । अन्धः विना योग्याल्ललाभेन विना अक्षयोः पुरतः आन्ध्रमिव स्थितम् । शीतमपि पर्याप्तवस्त्राभावेन अहितमिव शत्रुवत् दुःखदम् एवं गुरोः परमहंसस्य शिवेन कल्याणहेतुना निदेशेन आदेशेन अर्थः प्रयोजनं चेत् का अनर्थपरम्परा आपदावलिर्न सह्या सहनीया सर्वापि सहनीया एवेति भावः ॥ ३४ ॥

व्ययातिभारं परिहर्तुकामः स वोस्तनाख्यां पुरमाजगाम ।

विश्वप्रियो यत्र कथापि भद्रनार्याऽतिथित्वेन च पूजितोऽभूत् ॥ ३५ ॥

व्ययातिभारमिति । धर्ममहासभाधिवेशनस्य समयः अद्यापि दूर एव अत्र च तावत्कालं जीवनम् अधिकतरव्ययकारणम् तादृशव्ययातिभारं परिहर्तुकामः परिहारेच्छुः 'वोस्तना'ख्यमपरं नगरमाजगाम आगतः । तत्र च अयं विश्वप्रियः स्वामी विवेकानन्दः कथापि भद्रनार्या 'वोस्तन'वासिन्या अतिथिसत्कारेण पूजितः अभूत् । स्वामी विश्वधर्मसम्मेलनार्थमागतः इति तस्मादेव ज्ञात्वा सा तं सादरं स्वगृहं नीतवती ॥ ३५ ॥

सैवातिथेयी यमिनं निनाय 'राइट्'सदृश्यापकशुक्लकीर्तिम् ।

यः प्रत्यजानाद्यतये सहायं तदुक्तिपीयूषरसप्रसन्नः ॥ ३६ ॥

सैवातिथेयीति । सा एव अतिथेयी अतिथिषु साधुः स्त्री तं यमिनं स्वामिनं 'राइट्'-नामकम् उक्तकीर्तिः प्राध्यापकस्य समीपं निनाय नीतवती, स च प्राध्यापकः तदुक्तिपीयूषरसप्रसन्नः तस्य स्वामिनः उक्तिपीयूषरसेन वचनाभूतास्वादेन प्रसन्नः सन् यतये तस्मै सहायं धर्मसभाप्रवेशार्थं सहयतां प्रत्यजानात् प्रतिज्ञातवान् ॥ ३६ ॥

अभ्यर्थितस्तेन यतिः सभायां भवार्यधर्मप्रतिभूः समर्थः ।

परं परश्चिन्तितमानसोऽभूद्भावतः प्रत्ययपत्रिकायाः ॥ ३७ ॥

अभ्यर्धित इति । तेन 'राइट'सुधिया यति स्वामी 'त्वमेव समर्थ योग्य धर्ममहास-
भाया भारतदेशस्य आर्थधर्मप्रतिभू प्रतिनिधिर्नव' इति अभ्यर्धित प्रार्थित । पर पर
स्वामी प्रत्ययपरिकाया जभावत् तस्य पार्श्वयत् परिचयपत्रमासीत् तद्यष्टमिति कृत्वा
चित्रितमानस साक्षर्यचिह्न जभूत् । परिचयपत्राभावान् सभायां कथं तस्य प्रवेशो
भविष्यति इति चिन्तितोऽभूत् ॥ ३७ ॥

प्राध्यापक सम्मितमाह विद्वन् । सर्वज्ञरूपेण न चाच्यमित्यम् ।

प्रकाशदानेऽधिकृतोऽस्मि मास्वान् वेति दोऽह कुरुते समीक्षाम् ॥३८॥

प्राध्यापक इति । प्राध्यापक 'राइट'महोदय स्वामिन सस्मितमाह—हे विद्वन् !
स्वामिन् । सर्वज्ञरूपेण ज्ञानमहाकोशेनेव स्थितेन त्वया ह्ययम् 'परिचयपत्राभाव'इत्या-
दिक न वाच्यं न वक्तव्यम् । यत् भास्वान् सूर्यं प्रकाशदाने अधिकृत अस्ति न वा इति
कं सूर्यं समीक्षा परीक्षा कुरुते । यदि सूर्यं स्वयमेव प्रकाशस्वरूपं विद्यते तर्हि 'स
दीप्तिप्रदानेऽधिकारी भविष्यति न वा' इति विचारं बालिशतापूर्णं एव ॥ ३८ ॥

स्वयं च निर्वाचनसद्यमुख्यो निवेदिता प्रेषयता मुनीन्द्रम् ।

एकं मुधारैष समप्रविद्यालयस्थिताचार्यसमानसवित् ॥ ३९ ॥

स्वयं चेति । मुनीन्द्र स्वामिन प्रेषयता राइटमहोदयेन निर्वाचनसद्यस्य निर्वाचन-
सभायां मुख्य प्रधान स्वयं निवेदिता कथित 'एष सुधी स्वामी समग्रे सगुणं विश्ववि-
द्यालये स्थितानाम् आचार्याणां प्राध्यापकानां मिलितं समाना तुलया सवित ज्ञानयस्यै-
तादृशं विद्यते । सर्वपामाचार्याणां यत् मिलितं ज्ञानं तेन ज्ञानेन तुल्यमस्य विदुषु ज्ञानं
विद्यते एतादृशसन्देशपूर्वकं स यति प्रेषित ॥ ३९ ॥

प्रत्यूहसंहन्यवकीर्णवर्त्मन्येयं सरन् धर्मसद् पदं स ।

गन्तु प्रवृत्तोऽग्निरथाधिरूढ क्षपाघनध्वान्तसमावृतोऽन्त ॥ ४० ॥

प्रयूह इति । प्रयूहानां विमानां स इति समूहं तेन अवकीर्णं विकीर्णं परिपूर्ण-
मित्यर्थं । एतादृशे वर्त्मनि मार्गं एव सरन् अग्रतो गच्छन् स यति धर्मसद् पदं धर्ममहा
समास्थानं गन्तुं प्रवृत्त । ऋषयः—अग्निरथाधिरूढ क्षपाघनध्वान्तसमावृतोऽन्त
क्षपाया निशाया घनध्वान्तेन निविडान्धकारेण समावृतं सन् गन्तुं प्रवृत्त ॥ ४० ॥

श्रीरामकृष्णैरुत्तमतिर्यतीन्द्र श्यामामयं कृष्णधराधिवास ।

निशापि कृष्णैश्च कृष्णवर्णो ज्ञेय कुतोऽन्तर्मलिनैः सिताङ्गैः ॥ ४१ ॥

श्रीरामकृष्णोति । स यतीन्द्र यतिश्रेष्ठ श्रीरामकृष्णैरुत्तमतिर्यतीन्द्र श्यामामयं
निरन्तरं भवतारिणीध्यानतत्परं कृष्णस्य या घरा भारततत्र अधिवास निवास यस्य
भारतवासीत्यर्थं । रात्रिरपि अन्धकारेण पूरिता सती कृष्णैव सोऽपि यतिरपि कृष्णवर्णं
'काला आदमी इति तिरस्कारार्हं अस्याभवस्थाया अन्तर्मलिनैः मलिनचित्तैः सिताङ्गैः श्वेत-
वर्णाद्यैः कुत कथं ज्ञेयं ज्ञानो भवतु न कोऽपि तमत्रानादि-यथ ॥ ४१ ॥

'अथाग्निमानाद्वरुह्य शीतादतीव भीतोऽल्पपरिच्छदोऽयम् ।

विधामभूमिस्थितपेटिकायां वृताश्रयः कापि निशामनैपीत् ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ अग्निरधस्थाने आगते स यानाद्वरुह्य गन्तुं प्रवृत्त परं शीतादतीव
भीतः शैत्यपरिपीडित अवयवः क्षपायां परिच्छदं प्रावरणवस्त्राणि यस्यैतादृशं तत्रैव

यानाश्रयस्थाने स्थितायां कस्यांचित्पेटिकायां कृतः विहितः आश्रयः अबलम्बः येन तादृशः
कापि आश्रयस्थानप्रांगणे निशां अनैषीदित्यवाहयत् ॥ ४२ ॥

अथ प्रभाते चिरमाश्रयार्थं भ्रमंस्तिरोऽकारि मुहुः प्रमुग्धैः ।

प्रतारितोऽसौ गलहस्तितोऽभूद् धनाढ्यभृत्यैरपसारितोऽपि ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ रात्रिसमाप्त्यनन्तरं प्रभाते चिरं दीर्घसमयपर्यन्तम् आश्रयार्थमितरततो
भ्रमन् मुहुः बहुवारं प्रमुग्धैः मूढैः जनैः तिरोऽकारि तिरस्कृतः । कैश्चित् प्रतारितः अपि
वञ्चितः अपि । 'स्वमाश्रयस्थानान्वेषणं करोपि किम् ?' तेन आम् इत्युक्ते आश्रयायोग्यमपि
स्थानं दर्शयित्वा प्रतारितः । कुत्रचित् गले हस्तं स्थापयित्वा बहिष्कृतः अपि । धनाढ्यानां
भृत्यैः सेवकैः 'कोऽयं भिचायाचकः' इति कृत्वा अपसारितः अपि । एवं बहुत्र सोऽपमानितः
आसीत् ॥ ४३ ॥

द्वारं गृहस्यावृतमाशु केनाप्यन्येन 'निप्रोजन' इत्यवोचि ।

भाविस्वमानोज्ञतिसंग्रहार्थं नूनं महन्मूल्यमदायि तेन ॥ ४४ ॥

द्वारमिति । केनापि 'अयं कोऽपि विचित्रः मनुष्यः गृहं प्रवेष्टुमिच्छति' इति गृहस्य
द्वारमेव पिहितं कृतम् । अन्येन केनापि अयं निप्रोजातीयः नार्हति भस्मद्गृहप्रवेशमिति
अवोचि उक्तम् वचैः कर्मणि लुङ् । भाविनी भविष्यन्ती या मानोज्ञतिः आदरातिशयः तस्य
संग्रहार्थं तत्प्राप्यर्थं तेन महत् मूल्यं अदायि प्रदत्तं नूनमित्युपेक्षा ॥ ४४ ॥

श्रान्तो भ्रमन्नेवमितस्ततोऽन्नं विना कथंचिद् धृतदेहबन्धः ।

पार्श्वेऽध्वनोऽयं सहसोपविष्टः प्रस्विन्नगात्रोऽप्रभुरात्मनोऽपि ॥ ४५ ॥

श्रान्त इति । एवम् इतस्ततः भ्रमन् अन्नं विना बुभुक्षणीडितः कथंचित् महता कष्टेन
धृतदेहबन्धः जीवितशरीरः अध्वनः पार्श्वे समीपे सहसाऽकस्मात् उपविष्टः प्रस्विन्नं
स्वेदजलपूर्णं गात्रं शरीरं यस्य तथा आत्मनः अप्रभुः आश्मरुत्कार्यम् असमर्थः ॥ ४५ ॥

'हेला' भिषैका महिला कयापि प्रोत्साहितेवान्तरदिव्यशक्त्या ।

समीपमेत्यानुयुयोज साधोः किमागतो धर्मसदःसदस्यः ॥ ४६ ॥

अस्मिन्नवसरे 'हेल' इति नाम्नी काचिन्नमहिला कयाचित् आन्तरया अन्तःस्थितया
दिव्यशक्त्या अलौकिकबलेन प्रोत्साहितेव प्रेरितेव समीपं स्वामिनः पार्श्वमागद्य अनुयुयोज
पृष्टवती साधो ! किं भवान् धर्मसभायाः सदस्यः सन् अत्रागतोऽसि ? ॥ ४६ ॥

ओमुक्तवन्तं वनिताऽऽदरेण संन्यासिनं नीतवती स्वगेहम् ।

कुट्टुन्दिमिश्चैतमियं सिपेवे तन्मन्दिरं मातृगृहं स मेने ॥ ४७ ॥

ओमिति । 'ओम्' इत्युक्तवन्तं तम् 'आम्, मातः अहं धर्मसभायां प्रविष्टो भवितुमागतोऽ-
स्मि' इति मुक्तं तं स्वामिनं सा 'हेल' नाम्नी महिला स्वगेहम् निवासस्थानं नीतवती । तत्र
च स्वकुटुम्बिभिः सार्धमियं पतं सिपेवे अन्नपानादिव्यवस्थां कर्तुंभारमे । सोऽपि तन्मन्दिरं
हेलमहिलागृहं मातृगृहं स्वजननीगृहमिव असन्यत ॥ ४७ ॥

तया सहैपोऽनुपदं सभायाः सेवाल्यं धैर्यधनः प्रयातः ।

वृतश्च तैर्भारतधर्मसभ्यः प्राच्यैः सदस्यैः सह घस्तुमुक्तः ॥ ४८ ॥

तथा सहेति । धर्मघनं पृथु स्वामी तथा 'हृल'महिलया सहैव सभायाः धर्मगभायां
सेवालयं कार्यालयं प्रयात् गतः । तं सेवालयस्य अथ यति भारतधर्मसदस्यत्वेन श्रुतः
स्वीकृतः तथा प्राच्यदर्शयसदस्यं सह वरतुं निवासं कर्तुंमुक्तः प्रापितश्च ॥ ४८ ॥

अथेतिहासे जगतः पवित्रं दिनं दिनेशोज्ज्वलशान्तिशान्तम् ।

गुणाञ्चम्बिन्दुमिते श्रुतेऽब्दे समागतं भारतकीर्तिहेतुः ॥ ४९ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं जगत् इतिहासे परिप्रमत्तिनिर्मलं दिनेशोज्ज्वलशान्तिशान्तम् ।
दिनेशस्य सूर्यस्य उज्ज्वलकान्त्या उज्ज्वलप्रकाशेन कान्तं सुन्दरं गुणाञ्चरिविन्दुमिते
१८९३ श्रुते प्रसिद्धे अब्दे यद्य भारतस्य यशसः दत्तुं कारणं दिनं दिवसः समागतम् ॥ ४९ ॥

अहो ! अहोऽहः स्मरणीयमासीत् प्राच्या प्रतीची मिल्लिताऽथ नूनम् ।

वेदान्त उच्चासनमग्निविष्टो निरर्थको धर्मविवादशब्दः ॥ ५० ॥

अहो इति । अहो हृष्याग्रयम् । अहः इदं अहः दिनं इतिहासे जगदितिहासे स्मरणीय
स्मरणयोग्यमासीत् । प्राच्या दिक्षया प्रतीची दिक्षा पश्चिमा अथ मिल्लिता संगता नूनमि-
त्युपेक्षा । अस्मिन्दिने वेदान्तधर्म उच्चासने सग्निविष्टः स्थापितः । अथ धर्मविवादशब्दः
धर्मकलह इति शब्दः निरर्थकः निःप्रयोजनः ॥ ५० ॥

यदुत्पिपदनुभूतेर्लब्धसर्वोच्चतेजाः कनकमित्रं नितान्तं तप्तमग्नौ यतीशः ।

श्रुतिपथदिनहेतोर्धर्मसम्मेलनेऽयात् स्थिरतरभवशान्तेः सूत्रपातं विधातुम् ॥

यदुत्पिपदिति । यतीशः स्वामी यदुत्पिपदनुभूतेर्नैकविधानामापदानुभवानन्तरं लब्धम्
अधिगतं सर्वोच्चं सर्वोत्कृष्टं तेजः कान्तिः यशो वा येन । कथम् अग्नौ नितान्तम् आग्निधर्मम्
अग्नौ अनले तप्तमिव । यथा अनले तप्तं सुवर्गम् अधिकतरं तेजस्विव भवति तथा अयमपि
विपदनुभवेन अधिकतरयथा समुज्ज्वलतरकीर्तिं अभूत् । तादृशः स्वामी स्थिरतरायाः
दृढतरायाः भवशान्तेः प्रपञ्चसमस्य समारे शान्तिस्थापनस्य, सूत्रपातम् आरम्भम्,
विधानं कर्तुम्, श्रुतिपथस्य वेदमार्गस्य द्दितहेतोः कष्याणार्थम्, 'धर्मसम्मेलने' पृथग्-
मकसदसि, अयात् अगच्छत् ॥ ५१ ॥

लोकं मोहतमोहतं घृतहितालोकं विधातुं क्षमे

विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

वाक्ये लब्धपतीन्द्रदर्शनसुखेनादर्शसान्द्रे महा-

फाल्ये ज्यम्बरसूरिणा विरचिते सर्गो नवाङ्को गतः ॥ ५२ ॥

इति ज्यम्बरसूरिविरचिते 'विवेकानन्दचरिते' नाम महाशाब्दे

शिकागोगमनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

लोकमिति । लोकमित्यादि प्रधानाश्रये इत्यन्तं पूर्ववत् । वाक्ये लब्धं प्राप्तं यतीन्द्र-
दर्शनसुखं येन तादृशेन 'ज्यम्बरसूरिणा विरचितेऽस्मिन्महाशाब्दे 'शिकागो'गमनं नाम
नवमः सर्गो गतः ॥ ५२ ॥

इति विवेकानन्दचरिते टीकायां विवेकदीपाख्यायां 'शिकागो'गमनं

नाम नवमः सर्गः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ विविधवृत्तमयः दशमः सर्गः

रिक्थानुरूपसमलङ्कृतभव्यवेद्म-

न्यायोजिते निखिलधर्मसभाविभागे ।

नानापथप्रथितपण्डितमण्डलीयम्

॥ १ ॥

अथ 'शिकागोवर्णनं' नाम विविधवृत्तमयं दशमं सर्गमारिरिष्युः कविः तत्तच्छ्लोकग-
तवृत्तनामापि प्रदर्शयन् अमेरिकायां 'शिकागो'नगरे सभां वर्णयति—

रिक्थानुरूपेति । रिक्थानुरूपं धनानुकूलं 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः, समलङ्कृतं
सुसज्जितं यत् भव्यं वेदम महत् सभागृहम् तत्र आयोजिते विधातुं निश्चिते 'निखिलधर्म-
सभा' विभागे 'सर्वधर्मसभा'नांश्चि महासभांशभूते तत्र 'विज्ञानविभागः' 'कलाविभागः'
इत्यादयोऽनेके विभागा अपि आसन् तेषु धर्मविभागे इयम् नानापथेषु विविधधर्मनामैषु
प्रथिता प्रसिद्धा पण्डितानां धार्मिकविदुषां मण्डली समूहः उद्धर्षिणी हर्षान्विता अहं
स्वधर्मश्रेष्ठत्वं प्रतिपादयिष्यामि इत्यानन्दिता; तथा निजस्य स्वकीयस्य सतस्य पथ
प्रथिमा महत्त्वं तस्य अभिमानः अहंकारः यस्या एतादृशी सतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र श्लोके
वसन्ततिलकापरनामधेयम् उद्धर्षिणीवृत्तम् सैतवमुनेर्मतानुसारं उद्धर्षिणीति वसन्ततिलकस्य
अपरं नाम । तद्वचनं 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः' 'उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैत-
वेन' इति छन्दःशास्त्रे । यस्मिन् श्लोके वृत्तनामापि विद्यते तत्र मुद्रालंकारो ज्ञेयः ॥ १ ॥

सम्मेलिता भवदिहाश्रुतभूतपूर्वा

देशप्रथासमुचिता हितवेशभूपा ।

सिंहोन्नतानुसन्तनुसम्भ्यवृन्दा

सौदामिनीव्यजनवातनिरस्तखेदा ॥ २ ॥

सम्मेलितेति । सा पण्डितमण्डलीति पूर्वेण सम्बन्धः । सम्मेलिता एकस्थानागता
अभवत् अजनि । कीदृशी—अश्रुतभूतपूर्वा पूर्वं कदापि अश्रुता अभूता अश्रुतपूर्वा अभूत-
पूर्वा चेत्यर्थः । देशप्रथानुसारं तत्तद्देशनियमानुसारं समुचितः योग्यः आहितः घृतवेपभूपा-
दिकं यथा घृतस्वस्वदेशयोग्यवधाभरणेत्यर्थः । सिंह इव उन्नतानि उच्चानि आसमानि
वेद्यादिनिर्मितानि तेषु लसन्त्यः तनवः शरीराणि येषां तादृशानि सम्भ्यवृन्दानि सदस्य-
समूहा यस्या एतादृशी तथा सौदामिनीव्यजनैर्विश्रुत्तालवृन्तानां वातेन अंगानुकूलवायुना
निरस्तः अपसारितः खेदः यस्या एतादृशी पण्डितमण्डली सम्मेलिता । मिल्घातोर्गिज-
न्तात् कर्मणि क्तः । 'सिंहोन्नतः' इत्यपि वसन्ततिलकस्यापरं नाम लक्षणं तु तदेव ॥ २ ॥

मध्येसमं च सकलतुंकदम्बकोद्य-

ज्ञासा त्रयन्त्रैर्विल्लकेन समो वभाते ।

अध्यक्ष'कार्डिनल'पूज्य'गियन्स'नामा

कामं समेधितसमग्रसमाजधामा ॥ ३ ॥

मज्येसभमिति । सभाया मध्ये सदोमध्यभागे 'पारे मध्ये पट्टया वा' इत्यग्ययीभाव । सकलाना सर्वेषाम् ऋतूना यत्कदम्बकं ममूह तत्र उद्यन्ती भा कान्ति यस्यैतादृशो न घसन्तनिलकेन सम तुल्य यथा पट्टतुषु घसन्तनिलकं मुख्यतया विराजते तथा पर्णा जगति विद्यमानानां धर्माणां सदस्येषु सभाया अध्यक्ष 'कार्डिनल गिबन्स' इति नाम यस्य एतादृश अध्यक्षस्थानापन्नो य स्वमेधिन वृद्धिं प्रापित समप्रसमाजस्य सम्पूर्णधार्मिकसभाया धाम तेज दोभा इति यावत् येन एतादृश आसीत् । कार्डिनल 'रोमनकैथोलिक' धर्ममनानुयायिना धर्माधिकारी 'कार्डिनल' इत्युच्यते । (१) हिन्दुधर्म, (२) जैनधर्म, (३) जूरोस्ट्र अथवा पारसीधर्म, (४) ख्रिश्चधर्म, (५) बौद्धधर्म (तात्रा दिग्गो-कान्फ्यूशि-जनधर्मशागोपबृद्धित), (६) मोहम्मदीयधर्म इति मुरयतया धर्मा प्रचलिता सन्ति । यथा ऋतुषु घसन्त सर्वश्रेष्ठ तथा धर्मसमाख्य 'श्रीगिबन्सो' अपि अध्यक्षपदाधिकृत आसीत् । अत्र घसन्तनिलक वृत्तम्, लक्षण तूष्णमेव । उपमालकारश्च ॥३॥

केषा विविधधर्माणां सदस्यास्तत्र धर्मसभाया मिलिता इत्याह—

ख्रिस्ता बौद्धा जिनमतपरा कान्फ्युसीयानमार्गा
ज्यूधर्माया स्वपधनिपुणा मुस्लिमा हिन्दवोऽपि ।

शिन्तोधर्मप्रतिनिधिजना जारध्रुष्टानुगा ये

मन्दाक्रान्ताः । सदसि मुदिताः पार्श्वयोश्चोपविष्टा ॥४॥

ख्रिस्ता ख्रिस्तमतानुसारिण 'ग्यूटेस्टामेन्ट'-वायवलस्य भवीननियमविधासिनः, बौद्धा—बुद्धमतानुयायिनः, जिनमतपरास्तीर्थधरमतानुगा, कान्फ्यूसीयानमार्गा चीनदेशे कुराफ्यूत्से नामक कश्चित् पुद्गलस्य पश्चात् (शतवर्षानन्तर) दाशनिशे सृपतिरभूत् पाश्चात्या तस्य नाम्न उचितोच्चारणासमर्था सन्त 'कॉन्फ्यूसिअस' (लातिनभाषायां) इत्येव अबद्धन् । अथ महान् नीतिशास्त्रज्ञ आसीत्, ज्यूधर्माया 'आइडेस्टामेन्ट'-वायवलस्य पुराणनियमानुसारिण यहोवापूजका, स्वपधनिपुणा स्वस्य भाग अतिकुशल इति उभयतो विशेषगम, ज्यूधर्माया मुस्लिमाश्च इत्यनयो, मुस्लिमा कुराणमतीया, हिन्दव भारतवर्षीया, 'शिन्तो' धर्मप्रतिनिधिजना जापानदेशीया 'शिन्तो'मतानुयायिनः ते सर्वेष्वपिनि परमात्मनि विश्वमन्ति अयमेव तेषा 'शिन्तो' भवति । जारध्रुष्टानुगा पारसीशा 'जन्द आवेस्ता' ग्रन्थकर्ता जूरोस्ट्र नामक अभूत् यत्र 'अहुरमज्दा' 'महान् इश्वर' एव पूजनीय इति प्रतिपादितम् । एत विविधमतानुगा धर्मानुगाश्च सदसि तस्या धर्मसहासभाया मन्दाक्रान्ता शनैः शनैः आगच्छन्तः पार्श्वयो अध्यक्ष—'कार्डिनल गिबन्स' नाम्न पार्श्वयो उभयत उपविष्टा आसनरथा अजनिपन । अत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम् लक्षण तु 'मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्गमी नतौ ताद्गुरु चेत्' इति । हिन्दुधर्मस्य प्रतिनिधि-वे एनी-बेजटमहोदयाऽऽहृता आसीत्, जैनधर्मस्य च गान्धिनाम कश्चिद् महारामान्येभिन्नः ॥५॥

मञ्च पूर्ण प्रतिनिधिगणैरागतैः सर्वतोऽभू

द्वारयोऽयं निरुपममहो मङ्गलैः स्वस्तिगतैः ।

अन्ति धर्म जगति महती भाविना मेनिरे ते

त्रिमाधारं सकलसृतिषु यिस्तमार्गोद्यतेश्च ॥ ५ ॥

मञ्च पूर्ण इति । मञ्च महावभारद्ग प्रतिनिधिगणैः तत्तद्धर्मप्रतिपुर्यै आगतैः उपस्थितैः

सर्वतः सर्वदिक्षु पूर्णः संकुलः अभूत् । अयं निरुपममहः उपमाशून्यः विश्वधर्मसभामहोत्सवः
मङ्गलैः पवित्रैः स्वस्तिगानंः महोत्सवादी पठितैः मङ्गलवाचगानादिभिः आरब्धः प्रकान्तः ।
ते विशेषतः ख्रिस्तधर्मानुयायिनः अथवा धर्ममहासभया जगति महती क्रान्ति परिवर्तनं
भाविनीं भविष्यन्तीं मेनिरे विचारयामासुः । वस्तुतः अस्या विश्वधर्मपरिपदः इदमेव लक्ष्य-
मासीद् यत्सर्वस्मिन्नजगति 'ख्रिस्तधर्म एव श्रेष्ठः' इति । तां महतीं क्रान्तिं च सकलसृष्टिषु
विश्वस्मिन् प्रचलितेषु सर्वेष्वपि मतेषु ख्रिस्तमार्यस्य उद्गतेः श्रेष्ठत्वस्य आधारभूतां मेनिरे
च । अत्रापि मन्दाक्रान्तानुत्तमं, तत्तु प्रतिपक्षेः प्रथमाक्षरं सूचितम् ॥ ५ ॥

यतिस्तु पृथिवी तलप्रथितसम्प्रदायातिगः

स 'हेल'महिलासमर्पितभृतोत्तरीयाम्बरः ।

सदः प्रति समासदृच्छ्रुतिनिवेदितस्याध्वनः

'सनातन'सुलक्ष्मणः प्रतिनिधिर्निधिः संविदः ॥ ६ ॥

यतिस्त्विति । यतिस्तु विवेकानन्दस्वामी संविदः ज्ञानस्य निधिः पृथिवीतले भूतले
प्रथिताः ये अनेके सम्प्रदायाः तान् सर्वानतिगच्छति अतिशेते एतादृशः कस्यापि सम्प्रदाय-
विशेषस्य प्रतिनिधि-स्वरूपेण स तत्र नागतः, अपितु श्रुतिनिवेदितस्य वेदप्रतिपादितस्य
'सनातनः' इति सुलक्ष्म सुन्दरशिङ्गं यस्य एतादृशस्य अध्वनः मार्गस्य सनातनवैदिक-
धर्मस्य वेदान्तधर्मस्य वा प्रतिनिधिः प्रतिपुरुपरूपेण सभायामुपस्थित आसीत् । कीदृशः
'हेल'नाम्नी या महिला यस्या गृहे सः अमेरिकायां अतिथिः आसीत् तथा स्वामिनः
विवेकानन्दस्य कृते एको धर्मपुरुषवेशः कारित आसीत् । तथा समर्पितं यद्गवरं वेदविशेषः
परिहिततादशवेशः सन् सदः धर्मसमागृहं प्रति समासदत् उपस्थितः । अस्मिन् पद्ये 'पृथिवी'
'पृथ्वी' वा वृत्तम् । लक्षणं तु 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति ॥ ६ ॥

विद्वद्भिरत्र ललितैश्च Iक्षरं पुनः पूर्वंहितानुसृतिलक्षणं वचः ।

स्वस्वायनस्तुतिपरं स्म भण्यते येनाजनि स्थिरमिवात्मगौरवम् ॥ ७ ॥

विद्वद्भिरिति । अत्र सभायां विद्वद्भिः विविधधर्मावलम्बिभिः विपश्चिद्भिः पूर्वं भाषणात्
पूर्वं थदीहितम् 'एतादृशं भाषणमहं दास्यामि' इति-दिग्पण्यादिभिः पद्ये अङ्कितं तल्लक्षणं
तादृशं वचः वचनं स्वस्वायनस्तुतिपरं निजनिजमार्गप्रशंसापरं 'अस्माकमेव मार्गः धर्मो वा
सर्वश्रेष्ठः' इत्यादिस्वरूपं भण्यते स्म प्रतिपादितमासीत् । येन स्वधर्मप्रशंसाकरणेन वक्तुः
यः पन्थास्तस्य गौरवं श्रेष्ठत्वं निश्चितमेव अजनि । मम भाषणं तु एतादृशं सर्वोत्कृष्टमभूत्
मन्ये तेन सर्वे श्रोतारः ममैव धर्मस्य उत्कृष्टतया सहमता मन्युः इति सगवांस्ते जाता
इति भावः । अत्र श्लोके ललिताङ्गन्दः तल्लक्षणम्—'धीरैरभाणि ललिता नभौ जरौ'
इति ॥ ७ ॥

प्रमित्तैश्च Iक्षरापि मुनिना गदिता वचनावलिः सुमतिभिः सदसि ।

अभिनन्दिताभवदतीव सुहुः करतालिकाभिरमिताभिरियम् ॥८॥

प्रमिताक्षरेति । मुनिना विवेकानन्देन गदिता उक्ता प्रमितानि कतिपयान्येव अक्षराणि
शब्दा इत्यर्थः यस्या एतादृश्यपि वचनानाम् उक्तीनाम् आवलिः पंक्तिः तस्मिन् सदसि
धर्मसभायां सुमतिभिः सुधीभिः सुहुः पुनः पुनः अमितभिः संख्यातीताभिः करतालिकाभिः
हस्ततालैः अतीव अतितराम् अभिनन्दिता प्रशंसिता अभवत् । यद्यपि स्वामिना अत्यल्प-

मेव भाषणं कृतम् तथापि सत्रयै दस्ततालिङ्गप्रदानपूर्वकं सोऽकण्ठमभिनन्दितम् । अत्र प्रमिताश्वरावृत्ततच्छब्दं 'प्रमिताश्वरा सत्रमर्मद्विता' इति ॥ ८ ॥

किं स उक्तवान् हत्याह—

हंहो ! सौभाग्यवन्त प्रियतरभगिनीध्रातरौऽमेरिकायां
दूरादभ्यागतो घ प्रयितपृथुयज्ञ रञ्जश्चर्यायां धरायाम् ।
संदेशं चेदनादि श्रुतिषु निगदितं ध्रावयिष्यन् वृताधौ
मन्येऽस्मज्जन्मधाम प्रभवति विलसद्गौरया भारती भूः ॥ ९ ॥

हहो इति । हहो अहो अमेरिकायां सौभाग्यवन्त पुण्यवन्त प्रियतरा भगिन्य धातरश्च मृत्युत । प्रथित चतुर्विंशत् प्रसूत यत् पृथु विपुल यज्ञा कीर्ति गद् एव धर पुण्यमाला तां धारयतीति तच्छ्रीलाया घ सुम्भाक धरायां भूमौ अतिप्रभूतयज्ञसोऽग्नयामिष्ययं दूरात् इत द्वादशसहस्रशोधं दूरीस्थितभारतात् अभ्यागत भतिधिरूपेण प्राप्त । शुनिषु उपतिष्णु निगदित प्रनिपादिता अनादि मद्दश वेदान्तधर्मवाचिक भर्ता पुरत ध्राव यिष्यन् ध्रुवगविषयीकरिष्यन् चेदद् कृतार्थं सम्पादितप्रपेण स्याम् इति शेष, तर्हि अस्माक जन्मधामस्थल भारती नू भारतवर्षं विलसत् चतुर्विंशत् सप्रकाश सन् प्रभवति उक्तपुष्पक स्वरिति मन्ये । अत्र श्वधरावृत्तम् एव 'धर्मयाना श्रयेण त्रिमुनियवितुता स्वधरा कीर्तितेयम्' । ध्रावयिष्यन् इत्यत्र गिज्जन्तात् शुधातोर्भविष्यति स्पृष्टप्रत्यय ॥ ९ ॥

पावित्र्यं निर्मलत्वं सुरुतिततिरति सर्वभूतानुष्मपा
धर्मस्यैकस्य सम्पन्न गलु समभवत् किन्तु सर्वत्र सन्त ।
अन्ये लुप्यन्तु धर्मा मम भवतु पुन सर्वधर्मप्रधानो
यद्येयं षोऽपि घान्छत्यखिलजनदयापात्रमेतं धिगस्तु ॥१०॥

पावित्र्यमिति । पावित्र्य मनोवादाद्यशुद्धि, निर्मलत्वम् आचारविचारनेर्मलय, मुकृति-
ततिरति पुण्यकर्माभिलाष, सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु अनुकम्पा दया एते गुणा कस्यचिदेकस्यैव
धर्मस्य सम्पद् धनराशि न, अत्रि तु सर्वेषामपि धर्माणा साधारणी । यत् एतादृशगुण-
लाभोपदेशनार्थं सन्न राजना सर्वदेशेषु न अभवत् किम् ? सर्वयैवैतादृशा साधव
समुपशा 'अन्ये धर्मा लुप्यन्तु पिनाशाभिमुषा भवन्तु तथा ममेव धर्म सर्वेषामन्यधर्माणां
प्रधानो भवतु' यदि कश्चित् ईदृशमभिलाष प्रवृत्तयति तर्हि सा व्यक्ति सर्वेषां जनानाम्
अनुकम्पनीय भवेत् । एतम् एतादृश च निरर्थकजीवनवन्त नर धिक् । अगापि पूर्वोक्त-
श्लोकवत् श्वधरावृत्तम् ॥ १० ॥

ईश्वरं खलु जगरिपता स्वयं प्रार्थनासु सततं प्रगीयते ।
का पुनर्मतिश्चोद्भवति परो मन्यते व्ययहृती स्ववान्धव ॥११॥

ईश्वर इति । शुष्कदिशेऽपि रिक्तप्रकाशरूपविरिणि प्रार्थनासु अन्वयनासु निरन्तरं
प्रगीयते वर्णयते यत् ईश्वर स्वयं जगत सृष्टे पिता । यदि स सर्वेषां पिता तर्हि घय तस्य
सन्तानरवरूपा अत एव अन्योन्यभ्रातृनुकम्पा । एवं सत्यपि अस्माकं का पुषा उद्धता कठो-
रताप्रधाना मनि बुद्धि यत् स्ववान्धव आत्मन आतापि व्ययहृती परस्परव्यवहारे पर-
सम्बन्धशून्यां रिपुतुल्यो वा मन्यते । ईश्वरसन्तानैस्तु परस्परं भ्रातृसमैर्भाव्यम् तत्तु न

दृश्यते परं आतरः परस्परकलहप्रसक्ता किमर्थमवलोकयन्ते । अत्र रथोद्धतावृत्तम् लक्षणं तु
'रात्रराविह रथोद्धता लगी' । प्रगीयते इत्यत्र प्रपूर्वात् मैधातोः कर्त्तणि लट् ॥ ११ ॥

यतिवरस्य गां मन्त्रोत्तममथ निशम्य तां सदोगतैः ।

चलवती शिवाऽन्वभूयत स्वहृदि विश्ववन्धुता मतिः ॥ १२ ॥

यतिवरस्येति । मनोरमां मनोहारिणीं यतिवरस्य विवेकानन्दस्य तां गां वाणीं निशम्य
ध्रुवा सदोगतैः धर्ममहासभासदस्यैः शिवा पवित्रा चलवती विश्ववन्धुता मतिः विश्वभ्रातृव-
बुद्धिः स्वहृदि स्वान्तःकरणे अन्वभूयत अनुभूता । तस्य वाणी एतादृशी प्रभावोत्पादिका
आसीत् यत् सदस्याः तस्य विश्ववन्धुत्वोपदेशेन स्वयमेव तादृशीं भावनामनुभूतवन्तः ।
अत्र मनोरमावृत्तम् तद्वचनम्—'नरजगैर्भवेन्मनोरमा' इति ॥ १२ ॥

असाचहमुपस्थितः प्रतिनिधिः श्रुतेरध्वनः

पुराणतमभारतीययतिसम्प्रदायानुगः ।

धरातलनिवासकृत्त्रिखिलहिन्दुजातेर्मुखं

नवं किमपि वाचिकं श्रवसि कर्तुमभ्यर्थये ॥ १३ ॥

असाविति । असौ अहं विवेकानन्दः श्रुतेः अध्वनः वेदप्रतिपादितमार्गस्य प्रतिनिधिः
प्रतिपुरुषरूपेण अस्यां धर्मसभायां पुराणतमस्य अतिप्राचीनस्य भारतीययतिसम्प्रदायस्य
हिन्दुदेशीयसंन्यासिमार्गस्य अनुगः अनुयायी, धरातले भूमण्डले निवासकृतः वातं कुर्वन्त्याः
निखिलहिन्दुजातेर्मुखं प्रधानभूतः किमपि अधुतपूर्वं वाचिकं संदेशं श्रवसि कर्तुं श्रोतुम-
भ्यर्थये प्रार्थयामि । अत्र पूर्वोक्तपष्ठलोकगतं पृथ्वीवृत्तम् ॥ १३ ॥

धर्मो नः समदृष्टिरध्वसु समेष्वास्तेऽनिशं सादरः

स्वस्थानाद्रिपुभीतिचिद्रुतनृणां जातः शरण्यो महान् ।

त्रीकान् हूणशकान् प्रभावशतः पूर्वं चक्रारत्नसात्

किं कर्तुं प्रभवेत् कदापि शशकः शार्दूलविक्रीडितम् ॥

धर्मो न इति । नः अस्माकं वेदान्तधर्मः वैदिकधर्मो वा समेषु सर्वेषु अध्वसु समा
तुल्या दृष्टिः अवलोकनं यस्यैतादृशः विद्यते । विभिन्नमार्गां एकमेवेश्वरं प्राप्तुं उपायस्वरूपाः
केवलमिति दृष्टया वेदान्तधर्मः समदृष्टिः । तदुक्तम् एतन्महाकाव्यलेखकविरचितायाम् उपदे-
शासाहस्या रामकृष्णदेवैः 'अनन्तलाभार्थमनन्तमार्गाः पन्था विभिक्षोऽस्ति मत्तानुसारम् ।
तल्लं गृह्णन्वोपरि वंशरज्जुसोपाननिःश्रेणिभिरेति लोकः' इति । अयमस्माकं धर्मः स्वस्थानात्
रिपुभ्यः शत्रुभ्यः भीतेः कारणात् विद्रुतानां पलायितानां शकहूणादिनृणां महान् श्रेष्ठः
शरण्यो आश्रयस्थानदाता जातः । यः धर्मः पलाय्य अत्रागतान् त्रीकान् हूणांशकांश्च
स्यप्रभावात् आत्मसात् चक्रार आर्यधर्मियान् विहितवान् । एतादृशः उदारः अस्माकं वैदिक-
धर्मः सर्वैः स्वीकर्तुं योग्यतमः । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह—किं कदापि शशकः शार्दूलविक्री-
डितं सिंहपराक्रमं विधातुं समर्थः भवेत् न कदापीत्यर्थः । अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १४ ॥

सर्वा नरजातिं सूत्रे मणिमालां प्रश्रात्यपमेदां धर्मोऽयमुदारः ।

तेनाहमजस्रं स्वीयं गरिमाणं मन्ये जगतीत्यं वृद्धिं लभमानम् ॥१५॥

सर्वामिति । अयमभिनव उदार विशालहृदय वेदान्तधर्मं सर्वां संपूर्णां नरजातिं मनुष्यजातिम् अपभेदाम् 'अथ विस्तमतानुयार्या, अयं बौद्ध. मोहम्मदो वा' इत्यादिभेद-रहितां सूत्रे मणीनां त्रिविधरत्नानां भालामिव प्रक्षान्ति यन्नातीव सर्वांसपि मानवजातिं रत्नमालामिव प्रथितु यदि कञ्चिद्धर्मोऽहं' तद्वि स वेदान्तधर्मं एव नापरः कोऽपि धर्मः । तेन यस्मान्मेवा प्रतिपाद्यमानेन वेदान्तधर्मेण जगति अजले निरन्तर स्वीयं स्वकीयं गरिमाणं गुरुत्वं वृद्धिं समृद्धिं लभमानं प्राप्नुवन्तं मन्ये । अत्र मणिमालावृत्तम् लक्षणम्—'एषीं त्वी मणिमाला द्विधा गुहवक्त्रै' इति ॥ १५ ॥

धर्मा अभिधानैभिश्चा प्रभवन्ति स्थानं गमनीयं तेषां परमेकम् ।

गम्यो मनुजानामेकं फलु देवो यद्वत्तटिनीनां धारां निधिरेकः ॥ १६ ॥

धर्मा इति । अभिधाने नामधेयै भिश्चा विविधा प्रभवन्ति स्वस्वमर्षादानु बलवन्तो इत्यन्ते पर तपामन्तितम गमनीय प्राप्य स्थानश्रीशरत्वरूपमेकमेव । मनुजानाम् एक एव देव गम्य प्राप्य, तत्र दृष्टान्तं यद्वत् यथा तटिनीनां सरितां कृते एकमेव गम्य स्थान तथ वारानधि समुद्र । अत्रापि मणिमालानाम वृत्तम् लक्षण पूर्वोक्तमेव ॥ १६ ॥

य इन्द्रवज्रा तुल्यीयंतेजा महान् भवेत् सज्जनधर्मधर्मः ।

स एव दूष्येत पुनर्विमूढै कपे करेऽल्लातमनर्घहेतु ॥ १७ ॥

य इति । य धर्मं सज्जनाना साधूना धर्मं रक्षणसाधनं इन्द्रवज्रमिव अक्षरिणिव अतुल निरुपम धीर्यं तज्जत्र बल प्रकाशाच्च यस्य एतादृशं सन् महान् भवेत् यथेन्द्रवज्रे मददल विद्यते तथैव धर्मोऽपि । य धर्मं निर्बल स 'धर्म' इति अभिधानमेव नाहति । स एव अतुलबलतेज सगपन्न धर्मविमूढं मूखदूष्येत दूषित भवेत् । तत्र दृष्टान्तं कपे सात्ता-मृगस्य करे अल्लातम् अग्निना प्रवृत्तित काष्ठम् अनर्घहेतु महत्या आपद् कारण भवति तद्वत् । अत्र इन्द्रवज्रावृत्तम् तदलक्षणं 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि, सौ जगौ ग' इति दृष्टा न्तालङ्कार ॥ १७ ॥

विद्वेष सग्नदायेष्वतिमलिनमति. कूपमण्डूकवृत्ति

धर्मान्ध्र्यं व्यर्थकर्माण्यनुचितविनयोऽन्योन्यसंघर्षतर्प ।

श्रेयान् स्वार्थो नितान्त विपविपमफल सर्वतथाविवेको

रक्षास्येतानि चक्रुश्चिरतरमवनि पङ्किला रक्तपातैः ॥ १८ ॥

विद्वेष इति । एतानि वक्ष्यमाणानि रक्षामि राक्षसा दुष्टभावना इत्यर्थः । तत्रनि मही रक्तपातैः युद्धजनितरक्तप्रवाहै पङ्किलां दूषितां चक्रुः कृन्वन्त, विविधानि धर्मयुद्धानि केवलविश्वशान्तिनाशार्थमेव प्रवृत्तानि । के ते राक्षसा इत्याह—सग्नदायेषु ईश्वरप्राप्ति-साधनभूतेषु विविधभागेषु विद्वेष' अन्योन्यद्वेषभावना इत्येको राक्षस अतिमलिनमति कलुषितविचारपरम्परा, कूपमण्डूकवृत्ति सङ्कुचितदृष्टि, धर्मान्ध्र्यं सर्वां नखिलान्धर्मान्वि-नारय स्वधर्मस्यैव महत्तास्थापनप्रयत्न, व्यर्थवर्माणि निष्प्रयोजनानि कार्याणि; अनुचित विनय विशिष्टो नय विदय अनुचित अयोग्य' राजनीत्यादिनियम वस्तुतस्तु 'वय जीवाम यूयमपि जीवत' अयमेव राजनीतिनियम श्रेयान् तन्तु न केऽप्यनुसरन्ति, अन्योन्यसंघर्षतर्प परस्परकलहाभिलाष स्वार्थं स्वप्रयोजनमेव नितान्तम् अत्यन्त श्रेयाद् वर' तथा विपमिव विपम भयकर फल परिणाम यस्य एतादृश अविवेक सदसद्विचार-

राहित्यम् इत्येते ते राक्षसा ये निखिलमपि भूमण्डलं नाशयितुं प्रवृत्ता भवन्ति । अत्रापि खगधरावृत्तम् लक्षणं तूक्तम् ॥ १८ ॥

स्थिरसंस्कृतिराशु निर्पीडिता तदनु साध्वसतश्च चला स्थिरा ।

हृदि शान्तिरदर्शनतामिता ननु कुतोऽप्यधुना हरिणप्लुता ॥

स्थिरसंस्कृतिरिति । अनेन उपयुक्तसम्प्रदायविद्वेषादिदुर्गुणैः यदा रक्तपातोऽजनि तदा परिणामतः तावत्कालपर्यन्तं स्थिरा संस्कृतिः आशु सावरमेव निर्पीडिता बहुविधान्तरायाकान्ता अभूत् । तदनु तदनन्तरं च साध्वसतः भयाद्वेतोः स्थिराऽवच्छलापि पृथिवी चलेन जाता पृथिव्यां किमपि स्थिरतरं नावशिष्टम् । हृदि मनसि विद्यमाना शान्तिः अधुना सर्ववस्तुनामस्थिरतया हरिणस्य प्लुतमिव प्लुतं पलायनं यस्याः पृतादृशीःसती कुतोऽपि अज्ञातस्थाने अदर्शनतामिता । जगति सर्वत्र अशान्तिसान्नाय्यमेव प्रसृतम् । अत्र हरिणप्लुता नाम अर्धसमवृत्तम् । तद्वृत्तणम् 'सयुगात् सलघू विपमे गुरुर्युजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता' इति । उपमालङ्कारश्च ॥ १९ ॥

भृशमवनिरियं विपत्परीता रुचिरतराऽजनि धन्वतुल्यसंस्था ।

प्रवलपवनतोऽतिशुष्कपत्रा हरितदला नु ल्तेव पुष्पिताया ॥

भृशमवनिरियमिति । अस्मादेव धर्मतत्त्ववैपम्याद्वेतोः इयमवनिः भूमण्डलं विपद्भिः अनेकविधदुःखैः परीता आवृता अभूत् या पृथिवी पूर्वं रुचिरतरा सुन्दरतरा आसीत् सा अधुना धन्वतुल्यसंस्था मरुस्थलसमानावस्था जाता । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा पूर्वं हरितानि हरितवर्णानि दलानि पत्राणि यस्याः पुष्पितं सुमनोभिरावृतम् अग्रं यस्याः विकसितकुसुमपरिवृता लता प्रवलपवनतः चलवता मरुता हेतुना शुष्काणि आर्द्रतारहितानि पत्राणि दलानि यस्याः पृतादृशी जायते । अत्र पुष्पिताया नाम अर्धसमवृत्तम् । तद्वृत्तणम्—'अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि ध नजौ जरगाश्च पुष्पिताया' इति । दृष्टान्तश्चालङ्कारः ॥ २० ॥

तदधिकमुदयं समीहमानै रजनिचरो मतवैरितास्वरूपः ।

सपदि नरवरैर्विनाशनीयः फलति यतः समये कृतः प्रयासः ॥ २१ ॥

तदधिकमिति । तत् तस्मात् स्वस्वराष्ट्रस्य अधिकाधिकम् उदयं समृद्धिं समीहमानैः अभिलषद्भिः अयं मतवैरितास्वरूपः अन्योन्यधर्मद्वेषात्मा रजनिचरः राक्षसः नरवरैः वीरपुरुषैः सपदि सत्वरं विनाशनीयः हन्तव्यः । धर्मविद्वेषः परित्यक्तव्यः । यतः यस्मात् कारणात् । समये योग्यसमये कृतः प्रयासः प्रयत्नः फलति सफलः भवति । अत्रापि पूर्वाक्तमेव पुष्पिताया वृत्तम् । अर्थान्तरन्यासश्चालङ्कारः ॥ २१ ॥

न धर्मपरिवर्तनाच्च न निजेष्टहानादपी-

तरानुकरणाच्च वा न च परस्य दोषोक्तितः ।

शिवं समधिगम्यतेऽन्यगुणसंग्रहारम्भतो

ह्ययं नरसमुन्नतेर्जगति पुण्यमार्गो महान् ॥ २२ ॥

न धर्मत्यादि । धर्मपरिवर्तनेन हिन्दूनां ख्रिष्टधर्मप्रवेशेन वैपरीत्येन वा, निजं यदिष्टं यत्पूजनीयादिप्रतीकं तस्य परित्यागेन वा इतरेषामनुकरणेन तथा अन्यधर्मायाणां

दोषोद्घाटनेन वा शिव वक्ष्याण नाधिगम्यते । केनोपायेन तर्हि तद्वताम्येन अन्येषां ये प्राद्या
गुणा मत्पार्हिमादय तेषां संग्रहात् रक्षोकारादिव । अयमेव नरसमुद्धते मानवसंगृहे
जगति समारे महान् पुण्य सर्वोत्तम पवित्र मार्गं प्रसिद्ध नेतर । अत्र पृथ्वीपृथम
लक्षणमुक्तमेव ॥ २२ ॥

अन्याध्वम्यं शुभगुणनिचयं संगृह्यंस्तद्वितरणचतुर ।

कुर्याद्भूमौ भ्रमरविलसितं येनोर्या स्यात् सुभिमपरिमला ॥

अन्याध्वम्य इति । धर्मं अन्याध्वम्य स्वधर्मादितरमार्गम्य शुभानामनुकरणीयानां
गुणानां निचय समूह संगृह्यन् प्रहणशीलो भवन् अनन्तर च तेषां मद्गुणानाम् अन्य-
मार्गानुमारिभ्योऽपि वितरणे प्रदाने चतुर कुशलश्च सन् (धर्मं) भ्रमरविलसित भ्रमर
कार्यं कुर्यात् यथा भ्रमर विविधपुष्पेभ्यो रस संगृह्य अन्येभ्यो वितरति तद्वत् येन परगुण-
संग्रहपूर्वकं तेषां गुणानाम् अन्येभ्यो वितरणेन च सम्पूर्णां पृथ्वीं सुभिमपरिमला सद्गुण
पुष्पसुगन्धपरिपूरिता स्यात् । अत्र भ्रमरविलसितं वृत्तम् । 'भूमौ श्लौ ग स्याद् भ्रमर-
विलसितमिति ॥ २३ ॥

'यहोव' वृंशरुथमिदं महत्तरं यतोऽस्म्यहं हिन्दुरतोऽन्यतो वरः ।

ममैष कूपो जलधेर्वृहत्तरो विडम्बनं केचलमध्यसंतते ॥ २४ ॥

यहोवोयादि । इदं वस्तु 'यहोव'वशस्य 'यहोवा' भिधा यहूदीनामुपास्यदेवता तस्य
धनो तिष्ठति 'यहोव'वशस्य यहोववशीयमत एव अन्यस्मात् वस्तुन महत्तरम् अधिकतर-
सम्मानपात्रम्, यत यस्मात् कारणात् अहं हिन्दुधर्मीय अस्मि तस्मादन्यधर्मीयाद्भू
समीचीनतर । एष मम कूप जलधेरपि समुद्रादपि बृहत्तर विस्तृततर इत्यादिवचनानि
केवलसकुचिता इष्टिं प्रदर्शयन्ति । अत तानि अध्वसन्तते विविधधार्मिकमार्गाणां केवल
विडम्बनं कलुषीकरणमात्रम् । धर्ममार्गं सकुचिता इष्टिं कदापि नोचिता ह्यर्थं । अत्र
वशस्य नाम वृत्तम्, लक्षणं तु 'जतौ तु वशस्यमुदीरित जतौ' इति ॥ २४ ॥

विहाय धार्षण्यमतो विहायसा समा समालम्ब्य परामुदारताम् ।

विचार्यतां मानवजातिरेकेका नार्था जगत्यामुपलब्धानिलक्षणे ॥

विहायेति । अत अस्मात् कारणात् यत सकुचितदृष्टि हानिकारिका अत पुष्पाभि-
सपूर्णां मानवजातिं एकिका अभिज्ञा विचार्यता मन्यताम् । किं कृत्वा कार्षण्य सकुचित
दृष्टिस्वरूप विहाय परित्यज्य अथ विहायसा आकाशेन समा तुल्याम् उदारतां विस्तृतां
मतिं समालम्ब्य आश्रित्य । जगत्याम् इदानीं पृथिव्याम् उपजातीनां विविधजातीनां
भेदलक्षणै न कोऽपि अर्थं प्रयोजनम् । सम्पूर्णां मानवजातिरेकैव इति विचारणीयम् । अत्र
इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोभयलक्षणयुक्तमुपजातिवृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग'
इति इन्द्रवज्रा तथा 'उपेन्द्रवज्रा अतनास्ततो गौ' एतद्वृत्तद्वयलक्षणाङ्कितमुपजातिनामक
योदशप्रकारं वृत्तं भवति ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षं शाश्वतं यत् प्रकृत्यति पुनर्जावितं मानवाना

ज्ञानादज्ञानसान्द्रं पशुमपि मनुजं द्राक्करोति प्रभावात् ।

तं साक्षादीश्वरेऽयं विपरिणमयति स्वेन्द्रजालादिवान्ते

धर्मं किं किं न कुर्याज्जगदुपकृतये करणवृक्षेण तुल्यः ॥ २६ ॥

प्रत्यक्षमिति । धर्मः कल्पवृक्षेण कल्पवृक्षत्वात् तुल्यः समानः जगद्रूपकृतये संसारस्योप-
कारार्थं किं किं न कुर्यात् जगत्कल्याणार्थं यद्यदावश्यकं तत्सर्वमपि कर्तुंमलमित्यर्थः ।
किं किं करोतीत्याह—मानवानां मनुष्याणां यच्छाश्वतम् अनाद्यनन्तं जीवितं ननु केवलं
पार्थिवं मर्यादितं च जीवितम् प्रत्यक्षं प्रकटयति । मनुष्यस्याध्यात्मिकमनाद्यनन्तत्वं यः
प्रकटयितुं समर्थः स एव धर्म इत्यर्थः । स्वप्रभावात् अज्ञानसाग्नं पशुवत् स्थितं मनुजमपि
ज्ञानात् ज्ञानप्रकाशात् द्राक् सपदि मनुजं करोति ज्ञानशून्यः मानवः पशुतुल्य एव ज्ञानेनैव
स मानवश्रेणीमारोहति । अनन्तरम् एतादृशं मानवम् इन्द्रजालादिषु इन्द्रजालविषयेषु
तं ज्ञानिमानवं साक्षादीश्वरे विपरिणमयति ईश्वरेण सार्धं तस्य मानवस्य तादात्म्यमपि
विधातुं समर्थः भवति । अत्र जगधरावृत्तम्, लक्षणं वृक्षमेव । उपमालङ्कारश्च ॥ २६ ॥

धर्मैः सर्वैः स्तूयते देव एकः सर्वव्यापी यो विराण्णामधेयः ।
मार्गैर्भिन्नैः शालिनी तस्य कीर्तिस्तत्पूजायाः सार्वभौमश्च पन्थाः ॥२७॥

धर्मैरिति । जगति विद्यमानैः सर्वैः अपि धर्मैः एक एव देवः स्तूयते प्रार्थ्यते यः सर्व-
व्यापी सर्वत्र विद्यमानः तथा 'विराट्' इति नामधेयं यस्यैतादृशः । भिन्नैर्मार्गैः धर्मापर-
पर्यायैः तस्यैव सर्वव्यापिनः विराण्णामकस्य कीर्तिः यथा शालिनी जगति शोभमाना
विद्यते । एक एवेश्वरः विविधैर्मार्गैः पूज्यते इति तस्यैव माहात्म्यम् । तस्येश्वरस्य पूजायाः
सार्वभौमः सार्वत्रिकः पन्थाः मार्गः भिन्नशब्दैः केवलमभिधीयते । शालिनीवृत्तम् । 'शालि-
न्युक्ता न्तौ तगौ गोऽविषलोकैः' इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

सच्चिज्जीवेशसेवा गुणि विगुणि पुनर्द्वैतमतमद्वैतमैशं

रूपं मार्गानुरूपं विविधमभिदधद्भ्रातृता मानवानाम् ।

सामञ्जस्यं समेषामनिशमिह पथां शान्तिस्सौख्यस्वरूपः

सत्याहिंसाप्रधानो जगति विजयते विश्ववेदान्तधर्मः ॥ २८ ॥

कः सः सार्वभौमः पन्था इत्याह—सच्चिदानन्दस्वरूपः यः जीवरूपी ईश्वरः तस्य सेवा
शिवज्ञानपूर्वकम् ईश्वरज्ञानेन सार्धं मानवमात्रस्य सेवा, ऐशं रूपम् ईश्वरस्य स्वरूपं
गुणि सगुणं, विगुणि निर्गुणं, द्वैतं पूज्य-पूजकभावविशिष्टम्, अद्वैतं निर्गुणेपासनाप्रधानम्,
एवं विविधमार्गानुरूपं विविधप्रकारेण अभिदधत् प्रकटीकुर्वन्, मानवानां जगति
विद्यमानानां सर्वेषामपि मनुष्याणां आनृतां यन्तुत्वं च अभिदधत्, तथा, इह समेषां
सर्वेषां पथां धर्ममार्गाणां सामञ्जस्यं समन्वयमपि अभिदधत्, शान्तिस्वरूपः सौख्यस्वरूपः
आनन्दस्वरूपश्च सत्यम् ऋतम् अहिंसा च प्रधाने यस्मिन् एतादृशः अर्थं मम संदेशस्वरूपः
विश्ववेदान्तधर्म एव सर्वधर्मसाधारणः सार्वभौमः पन्थाः ॥ २८ ॥

द्वैतं जापानशिन्तोः सुगतमतमतो दुःखनाशः सशून्यो

जैनानां केवलित्वं गगनगतपिता यैस्तल्लोकस्य पूज्यः ।

कौराणोऽह्ना दयाद्रांऽप्यहुर इति महाञ्ज्जेन्दगधीनतायो

सर्वं वेदान्तधर्मं यदि भवति पुनः कोऽन्यधर्मावकाशः ॥ २९ ॥

द्वैतं जापानेऽपि । जापानदेशीयाः शिन्तोमतानुसारिणः 'शिन्तोशब्दार्थः ईश्वरप्राप्त्यु-
पायः 'कामिनोमीची' इति शिन्तोशब्दस्य पर्यायः 'कामी'ति ईश्वरः तस्य मार्गः अस्मिन्

मार्गे प्राप्यप्रापकभावसत्त्वेन अयं द्वैतमार्गं इति कथ्यते, वेदान्तमार्गे च एतादृशद्वैतमार्ग-
स्यान्तर्भाव भवति। सुरतमतमत सगुण्य दुःखनाश योद्धमत्तानुसारं 'सर्वं दुःखमय
जगत् ससारश्च अस्तिवशुन्य' इति यदुच्यते तदपि वेदान्तमते 'मह्य सत्य जगन्निष्पत्त्या'
ससारं दुःखकारणम् इत्युक्तत्वात् योद्धमतस्याप्यग्रान्तर्भाव भवत्येव। जैतानां केवलित्वम्
जैनमते 'मति, धृति, धवधि, मन पर्याय केवलित्वम्' इति ज्ञानस्य पञ्च सोपानानि
अभिहितानि तत्र केवलित्व नाम सर्वज्ञत्व तासोपानादहं केवली सर्वज्ञ इत्युच्यते
वेदान्तमतानुसारम् आत्मा सर्वज्ञस्वरूप इति केवलित्वमपि वेदान्ततन्तर्हितम्, त्रिस्तानां
पूज्य पूजनीयः गगनतलगत पिताऽपि सगुण द्वैतमतानुसारं पूज्य पूजकभावसत्त्वेन
उपामनापरपर्यायवेदान्तसोपाने विद्यते। एव कुराणोक्त 'अह्लाह' दयालुरपि द्वैतप्रकार
एव। पारसीकानां 'शे'द आनस्ता ग्रन्थे प्रतिपादित 'अहुरमाजा' महानीश्वरोऽपि हिरण्य
गर्भमदृश एव एव यदि सर्वमपि वेदान्तधर्मे सनातनवर्द्धिवधर्मे विद्यते चेत् तद्वि धर्मकलह
निवारणसमर्थं समन्वयस्वरूपे विश्वेदान्तधर्मे अन्यधर्मावकाश नास्त्येव। अत अयं
वेदान्तधर्म एव विश्वधर्मपदवीमारोह्य समर्थः। अस्मिन्श्लोके सगंधरावृत्त तस्य लक्षणं
सूक्तमेव ॥ २९ ॥

ध्रुवं धर्मस्येयं प्रसरति पुरोच्चैः शिखरिणी

द्रुतं कीर्तिर्मन्ये धवलयति पूर्णां च जगतीम्।

न वा हिन्दु पिस्तो न च पुनरयं मुस्लिमपथो

न बौद्धो वा तेषां प्रभवति समष्टि पुनरसौ ॥ ३० ॥

ध्रुवमिति। अस्य नवविश्वेदान्तधर्मस्य शिखरिणी उच्चनभा कीर्ति द्रुत सत्त्वरमेव
पुरा प्रसरति प्रसरिष्यति सा च सवत्र प्रवृत्ता वेदान्तधर्मकीर्ति पूर्णा संपूर्णा जगती विश्व
धवलयति धवलीकरिष्यतीत्यर्थं इति अहं मन्ये। अयं नववेदान्तधर्ममार्गं न हिन्दुमार्गं
न वा ख्रिस्तमार्गं न चापि मुस्लिममार्गं न वा पुनर्बौद्धमार्गं परममौ पत्न्या सर्वेषां
मार्गाणां समष्टिस्वरूप सामञ्जस्यमयः। अत सर्वैरपि स्वस्वमतमपरित्यज्यापि
अनुसर्तव्यं भवति। अत्र शिखरिणी वृत्तम्। तल्लक्षणं 'रसै रर्द्धैरिच्छया यमनसभला य
शिखरिणी' ॥ ३० ॥

अति वेगवती खलु वीचि साम्बरसैन्यधर्मपयोधे।

अधुना न महीमपिला किं प्लावयितुं परितो भविताऽलम् ॥ ३१ ॥

अतिवेगवतीति। अस्य नवधर्मपयोधे नवीनवेदान्तधर्मरूपिण महासागरस्य अतिवेग
वती वीचि महान् तरङ्ग साम्बरसै समन्वयस्वरूप रसै सर्वैरपि स्वीकार्य आस्वाद्यरसै
परित सर्वैतं अविलामपि महीस सर्वमपि भूमण्डलम् आप्लावयितुं यथा जलसमुद्भवा
सर्वं जगत् अभ्योमय जायते तद्वत् ह्यं बलवती वेदा तधर्मवीचि अधुना सर्वमपि जगत्
स्वप्रभावेण पुरित करिष्यति इत्यत्र नारित सन्देहः। अत्र वगवती नाम अर्धसम-वृत्तम्।
लक्षणं 'सयुगात् सगुरु रिपमे चदिह वगवती युजि भाद्रौ इति ॥ ३१ ॥

धर्माऽयं प्रसृतयशा जवानवीन सर्वेषामपि भविता वृणामभीष्टः।

जायेताखिलजगतां अहं मिणीय वाण्येयाऽरमयितथा भवेन्नितान्तम् ॥

धर्मोऽयमिति । अयं नवीनः सनातनधर्मापरपर्यायः वेदान्तधर्मः जगदतिवेगात् प्रसृतं विस्तीर्णं यशः एतादृशः सन् सर्वेषामपि नृणां विधिधर्मानुसारिणां कृते अभीष्टः अनुकरणीयः स्यात् । एतादृशनवधर्मानुसरणद्वारा धार्मिककलहाभावेन अखिलजगती सम्पूर्णः संसारः 'प्रहर्षिणी' आनन्दयुक्ता जायेत भविष्यति । एषा मम भविष्यद्वाणी अरं सत्वरमेव नितान्तमत्यन्तम् अवितथा सत्यस्वरूपा भवेत् भविष्यति । अत्र प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'श्रौ श्रौ गच्छिद्दशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ३२ ॥

इह हि मनुजल्यान्त्यं लक्ष्यं जगत्पतिरुच्यते
विषयपदवीमध्यारूढोऽमृतं न समश्नुते ।
अनुमृगतृपं धावन्ती काऽऽप्नुते हरिणी जलं
प्रभवति महान् धर्मो नेतुं नरं परमं परम् ॥ ३३ ॥

इह हीति । इह अस्मिन् संसारे अन्यं लक्ष्यं प्रापणीयं स्थानं जगतां पतिर्विश्वपतिः केवलमीश्वर एव एकः विद्यते । परन्तु यः मानवः केवलं विषयपदवीं शब्दस्पर्शादिपाञ्चभौतिकविषयाणां पदवीं मार्गमध्यारूढः स इदममृतरूपमीश्वरपरं न समश्नुते न प्राप्नोति । अत्र दृष्टान्तमाह—का हरिणी मृगतृपमनु धावन्ती मरीचिकामनुसरती जलमाप्नुते । एतत्समर्थनार्थन्यन्तं विशेषमाह—केवलं महान् धर्म एव नरं मनुष्यं परमम् उच्चतमं पदं नेतुं प्रापयितुं प्रभवति समर्थो भवति । अत्र हरिणीवृत्तम् । विकस्वरोऽलङ्कारश्च । वृत्तस्य लक्षणम् 'रसयुगहयैस्तौ श्रौ स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति ॥ ३३ ॥

वैज्ञानिकाविष्कृतिमात्रमस्मिन् कथं जगत्यर्हति सभ्यताख्याम् ।

मनुष्यजातौ कियतीश्वरस्य व्यक्तिः प्रमाणं किल सभ्यतायाः ॥ ३४ ॥

वैज्ञानिकेत्यादि । केवलं वैज्ञानिकाविष्कृतिमात्रम् विज्ञानस्य सहायेन विहिता या विविधा आविष्कृतिः विशुद्धाकाशवाणीसदृशी 'सभ्यता' इति आप्यायाम् अभिधानं कथम् अर्हति न कथमपीत्यर्थः । केवलमाविष्कारपरम्परया सभ्यतापरिमाणं ग्रहीतुं न शक्यते किं तर्हि ? मनुष्यजातौ ईश्वरस्य कियती कियत्परिमाणा व्यक्तिः आविष्कृतिः सभ्यतायाः प्रमाणं भवितुमर्हति । समाजे यावती मनुष्ये ईश्वरस्य सत्ता व्यक्तीभविष्यति तावानेव स समाजः सभ्योऽसभ्यो वा गण्यते । तामीश्वरव्यक्तिं विना तु समाजः कियानप्याविष्कार-समृद्धः स्यात् सः असभ्य एव । अत्रोपजातिवृत्तं पूर्वोक्तम् ॥ ३४ ॥

धर्मं विना विश्वसमाजवर्गो भवेदरण्यं पशुभिर्विक्रीणम् ।

भोगा विलासा न मनुष्यधर्मा ज्ञानं परं जीवनलक्ष्यमुच्चैः ॥ ३५ ॥

धर्मं विनेति । सर्वस्मिन् विश्वस्मिन् समाजवर्गः धर्मं विना पशुभिः मृगैः विक्रीणं परिपूर्णम् अरण्यमिव गहनमिव भवेत् भविष्यति । केवलं भोगा विषयभोगाः विलासाश्च पशुधर्मा न मनुष्यधर्माः परं ज्ञानमेव उच्चैः सर्वोत्तमं मनुष्यमात्रस्य जीवनस्य लक्ष्यं प्राप्तव्यं वस्तु अस्ति ॥ ३५ ॥

धर्मस्यालौकिकः श्लोकेच्छः पशुर्येन नरायते ।

नराश्चापीश्वरायन्ते विना धर्मं नरः पशुः ॥ ३६ ॥

धर्मस्येति । धर्मस्य श्लोकः कीर्तिः यशः अलौकिकः दिव्यः यतः येन धर्मेण पशुरपि

नरायते नरीभवति । तथा अनेनैव धर्मण नरा ईश्वरस्वरूपिणो भवन्ति । अतः सत्यमेव-
 च्यत धर्मं विना नरः पशुसमानः ॥ ३६ ॥

अधिनरं किल दिव्यरुचेर्यत् निहितमस्ति निरन्तरमव्ययम् ।

द्वुल्लिखितमिदं धर्मस्य तु दर्शनं समधिगच्छति धर्मसमाह्वयम् ॥

अधिनरमिति । अधिनरः नरस्यान्तरे यत् दिव्यरुचे दिव्यप्रशान्तस्य बलशक्ति-भ्य-
 यम् अनन्तनिरन्तरनियविहितमस्ति रथापि विद्यतः । अस्य दिव्यबलस्य दर्शनं साक्षा-
 त्कारं सद्भुतं भवतु याव्यतानुमारतः विलम्बितचिरकालेन तथा भवतु स आप्या-
 मिकशक्तिमासाकार एव 'धर्मसमाह्वयमधर्म इति समधिगच्छति आख्यां लभते । उक्तं
 च 'मानवे मानवे मान्या दिव्यता यादित स्थिता । प्रकटीकरणं तस्या धर्मं हायुष्यते
 बुधैः' इति ॥ ३७ ॥

नोच्चैर्वादा नापि सिद्धान्तधारा नाप्यस्माकं चारुनाममतानि ।

धर्मं किन्तु स्वानुभूतेष्वस्ति किञ्चित्तस्या कार्यजाते प्रकाशः ॥ ३८ ॥

नोच्चैर्वादा इति । उच्चैर्वादा केवलमुच्चैर्वचनानि धर्मं न नापि विविधानां सिद्धान्तानां
 धारा प्रवाहः धर्मसज्ञां लभते नापि अस्माकं मनोहराणि चित्ताकर्षकाणि विविधमतानि
 धर्मं हायुष्यन्ते, अपि तु स्वामानुभूति आरम्भसाक्षात्कार ईश्वरस्वरूपोऽहमित्याकारक-
 प्रत्यक्षानुभव तथा एतादृशसाक्षात्कारस्य नित्यकार्येषु प्रकाशप्रकटीकरणं धर्मसज्ञां
 लभते । अत्र शालिनीवृत्तम् लक्षणमुक्तम् ॥ ३८ ॥

स्नेहः सम्पूर्णससारस्थितप्राणिषु निर्मलः ।

उदारता तथा तेषु धर्मस्य निरूप्य स्मृतः ॥ ३९ ॥

स्नेह इति । सम्पूर्णससारस्थितप्राणिषु यावज्जीवेषु निर्मलनिस्वार्थस्नेहः प्रेम तथा
 तेषु प्राणिषु तैः सहैक्यं । उदारतायाः व्यवहारः धर्मस्य निकषश्च अद्युक्तो वा इति
 ज्ञानार्थं कृपयापाण इव स्मृतः बुधैः । अत्र अनुष्टुप् श्लोकवृत्तम् ॥ ३९ ॥

यूयं सर्वेऽमृतपुत्रा महान्तोऽब्रह्मिणु चार्हा अमृतोर्मि यथार्थाम् ।

कोऽलवक्तु ध्रियते पापिनो व पूर्णान् दिव्यानतिशुद्धान् पविधान् ॥ ४० ॥

यूयं सर्वे इति । सर्वेऽपि यूयम् अमृतस्य पुत्रा अनाद्यन्तस्वरूपा अत एव महान्त-
 मर्षादाशून्या सर्वदापिन इत्यर्थः । अत एव यथार्थासत्यस्वरूपाम् अमृतोर्मि अमरवस्य
 तरङ्गमईश्वरत्वमित्यर्थः । अवाप्तुम् अर्हा योग्या । व दुष्मान् प्रति 'यूयम् पापिन अपवित्रा'
 इति वक्तुम् अलसमर्थं क अत्र ध्रियते न कोऽपीत्यर्थः । यदा यूयं सर्वे दिव्या अतिशुद्धा
 अत्यन्तपवित्रा स्य एतादृशान् युष्मान् कोपि पापिन वक्तुं नालम् । अत्र वातोर्मिनाम
 वृत्तम् 'वातोर्मिः कथिता स्त्री तयो न' इति ॥ ४० ॥

धर्मो बहुभारतवासिपार्श्वे वृथा समुद्धारकथाऽस्ति तेषाम् ।

चर्चस्य निर्माणमुपेक्षितव्यं चर्चाऽनदाने क्रियता भवद्भिः ॥ ४१ ॥

धर्मो बहुभारतवासिना पार्श्वे हिन्दूना समीपे धर्मं बहु अत्यधिकं वर्तते
 तस्याथावधिपर्यन्तं वितरणे हृतेऽपि स अद्यापि परिपूर्ण एव भारतं वर्तते । भारतम्
 अन्यजनेभ्यो धर्मदानं कदापि नापेक्षते । अतः भारतीयानां ज्ञानधर्मं परिवर्तनस्य कथा

वार्ता वृथैव निरर्थिकैव । भारते गत्वा अत्रत्यमिशनरीजनैः तत्र चर्चस्य गिरिजामन्दिरस्य निर्माणमपि निरर्थकम् तर्हि पाश्चात्यैः किं कर्तव्यम् । भवद्भिः पाश्चात्यैः भारतीयेभ्यः दारिद्र्यपीडितेभ्यः केवलमन्नदानचर्चा कर्तव्या न कदापि धर्मदानविचारः । अत्र शालिनी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

हिन्दूनां ब्रह्म साक्षाद्दहुर' इति मतो जूरथुखीय'मज्दा'

वौद्धानां बुद्धदेवोऽप्यहतिमुपदिशन् मुस्लिमानां तथाऽह्ला ।

ख्रिस्तानां स्वर्गतानां जनवृजिनहरो याहुदो वा यहोवा

सर्वे वोऽस्याः सभाया ददतु बलममी साधुसाफल्यसिद्धयै ॥४२॥

हिन्दूनामिति । हिन्दूनां भारतीयानां साक्षात् प्रत्यक्षं ब्रह्म, जूरथुखीयेन पारसीक-नायकेन जूरथुखीयेन पूजितः अहुरमज्दा अर्यान्महेश्वरः, अहर्ति 'अहिंसा परमो धर्मः' इति उपदिशन् धौद्धमतावलम्बिनां बुद्धदेवः, मुस्लिमानां पैगम्बरानुयायिनाम् अह्लाद्, ख्रिस्तानां स्वर्गतानां स्वर्गपिता यः जनवृजिनहरो मनुष्यकृतपापपरिहारकर्ता, याहुदः यहुदीधर्मावलम्बिभिः पूजितः यहोवा देवः एते सर्वेऽपि एतस्या महत्या धर्मसभायाः सम्यक्तया साफल्यसिद्धयै सफलताप्राप्तये वः युष्मन्त्यं पर्याप्तं बलं शक्तिं ददतु वितरन्तु । अत्र स्रग्धरावृत्तम् लक्षणं तूक्तमेव ॥ ४२ ॥

ते प्रोचुः स्तुष्टु कीर्तिः प्रसरति भुवने याद्वैर्यतिगुरोः

साऽस्मिन्नेव प्रदीप्ताऽहनि निखिलसदोदेशे तडिदिव ।

यत्रायं वक्ष्यक्ताऽजनि मतकथकान् व्यर्थं प्रहिणुम-

स्तत्रैवा- न्तरं चेत् स्वमतमदयुक्तातान् धिङ् नो जडधियः ॥ ४३ ॥

ते प्रोचुरिति । ते अमेरिकावासिनः स्वामिनः बचांसि निशम्य प्रोचुः या कस्यचिद्वा-क्यदोः कीर्तिः भुवने अद्वैः कतिपयवर्षानन्तरं सुष्टु प्रसरति सा कीर्तिः अस्य यतिगुरोः यतिशिक्षकस्य एकस्मिन्नेव दिने निखिलसदोदेशे सम्पूर्णेऽमेरिकाप्रदेशे अस्मिन्नेव एकस्मिन्नेवाहनि तडिदिव विद्युदिव प्रदीप्ता प्रकाशिता । यत्र देशे भारते एतादृशः दक्षः कुशलः वक्ता अजनिः उत्पन्नः तत्र वयम् अनारतं निरन्तरं मतकथकान् ख्रिस्तधर्मप्रचारकान् व्यर्थमेव निरर्थकमेव प्रहिणुमः प्रेषयामः तर्हि स्वमतमदयुक्तान् स्वधर्ममहत्तागर्वितान् जडधियः सूक्ष्मान् अस्मान् धिक् । भारतेऽस्माकं धर्मप्रचारकप्रेषणं सर्वथाऽनुचितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

यत्सभाधिकारिणः स्वमानसे फलं न्यधुर्विरुद्धमेव

तस्य वृत्तमद्य वेदधर्मगौरवं तु साधितं बुधेन ।

तद्विवेकभाषणं निशम्य पाश्चिमात्यकोविदा अतीव

साद्गुता बभूवुरांग्लवाक्प्रभुत्वमस्य चानुवीक्ष्य तत्र ॥ ४४ ॥

यत्सभाधिकारिण इति । अस्यां धर्ममहासभायां सभाधिकारिणः स्वमानसे यत्फलं न्यधुः स्थापयामासुः 'जनया समया ख्रिस्तधर्मस्यैव जगति प्रभुत्वं स्थापितं भवित्यति' इत्याकारकं परिणामं प्रतीक्षमाणा अतिष्ठन् तस्य विपरीतमेव फलं वृत्तमभूत् । किं तद् बुधेन महता पण्डितेन स्वामिना तु वेदधर्मगौरवं सनातनवेदिकधर्मगौरवमेव साधितं

प्रमाणीकृतमासीत् । तत् तादृश धर्मविषयकं विवेकपूर्णं विवेकानन्दस्य भाषण वस्तुनां निशम्य श्रुत्वा पाश्चिमात्यपण्डिता अतीव अत्यधिकं साद्भुता आश्चर्ययुक्ता जाता तयाऽस्य स्वामिन आंग्लवाक्प्रभुत्वम् आंग्लभाषा-कुशलरथ चानुवीचय अवलाक्य साद्भुतानां-करणा जाता । अत्र 'वृत्तनामकमेव वृत्तम् यदुक्तम्' 'श्री रजौ गलौ भवेद्विद्वेदनेन लक्षणैः वृत्तनाम' इति ॥ ४४ ॥

स्वागताय सकला अधिमञ्चं स्वामिने मिलि यभूवुरभीक्ष्णम् ।
उत्सुका कलकलैरथ हृतं सोऽपि तत्र समुपस्थित आसीत् ॥ ४५ ॥

स्वागतायति । अधिमञ्च धर्मसभामञ्चोपरि सकला समासद् अभाषणं पुन पुन स्वामिने स्वागताय उत्सुका यभूवु जाता आसत् । कलकलैर्हस्ततालिकादिभिष्टपादितै कलकलै उच्चशब्दै आहृतं सोऽपि विवेकानन्दाऽपि मञ्च परि उपस्थित आसीत् । एतावान् तेषा मनसि अमेरिकावापिनां समाद आभूत् ॥ ४५ ॥

श्रुतयतिलघुवाफिच्छिकागोसभा प्रमुदितवदना यथाऽजायत ।
तदितरवचनेस्तथाल्पामपि प्रमुदमुपगता न तैर्विस्तृतैः ॥ ४६ ॥

श्रुतयतिलघुवागिति । शिकागोसभा तस्या सभायां सदस्या इत्यर्थं । श्रुता आकर्णिता यते स्वामिन लघु अक्षया वाक् यथा एतादृशी प्रमुदितम् आनन्दित वदन् यस्या एवम्भूता यथा अजायत तथा तादृशी विस्तृतैरपि अतिदीर्घैरपि इतरेषां वचनै भाषणै अल्पामपि स्तोकापि प्रमुदमानन्द नोपगता । अत्र प्रमुदितवदना नाम वृत्तम् 'प्रमुदितवदना भवेसौ जरौ' इति तद्वचनम् ॥ ४६ ॥

नासौ विलिख्य वचनानि परं स्वभावाद् धाराप्रवाहमधुरैर्वचनैर्भाषे ।
सन्मन्दिरेषु गिरिजासु सभासु चास्य व्यक्तित्वसंविदनुशासननाविरासीत् ॥

नासाविति । असौ स्वामी पत्रोपरि लिप्यग्यादिभिर्वचनानि विलिख्य यथा इतर-वक्तृभि कृतमासीत् न वभाषे न व्याजहार पर स्वभावात् एव धारावाहिभि मधुरै वचनैर्भाषणानि दत्तवान् । तस्य व्यक्तित्व वैयक्तिकयोग्यता, सविद ज्ञानस्य अनुशासन उपदेशश्च सत्ता सज्जनाना मन्दिरेषु, गिरिजासु प्रार्थनास्थलेषु साधारणलोकसभासु च आविरासीत् प्रकटीयभूव । अत्र समन्ततिलक वृत्तम् ॥ ४७ ॥

विलोक्य ताम् (अ) अतिरुचिरां यतेस्तनुं

सदोगता क्वचिदपि सभ्यसज्जना ।

निजा मुदं प्रकटयितुं समुत्थिता

अयं भ्रवं किमपि पुनर्वदेदिति ॥ ४८ ॥

विलोक्यतामिति । मञ्चोपरि यते स्वामिन ताम् अतिरुचिरा सुन्दरा तनु शरीर विलोक्य अवलोक्य सदोगता सदति स्थिता सज्जना क्वचिदपि कुत्रापि सर्वत्रैत्यर्थं । निजां स्वकीयां मुद हर्षं प्रकटयितुं प्रदर्शयितुं स्वस्थानात् समुत्थिता किमर्थम्—अथ भ्रवं निश्चयेन पुन किमपि वदित्यति इति वृथा । अत्र 'अतिरुचिरा नाम वृत्तम्, 'चतुर्भ्रं हैरतिरुचिरा जमस्जगा' । अमेरिका-वार्ता पत्रेषु स 'रक्तवर्णकण्ठुक' 'पीतवर्णशीर्षावरण', 'कृष्णवर्ण-नेत्र' 'रक्तोष्ठ', 'अतीवाकर्षक' 'वाक्श्लाघावत्' इति वर्णित ॥ ४८ ॥

उद्वेजितं चेदितरोक्तिसंकटैः सदःप्रभुर्वोषयति स्म तत्क्षणम् ।

अन्ते यमी किञ्चन वक्तुकामनो जातं च तूष्णीं किल सभ्यवृन्दकम् ॥४९॥

उद्वेजितमिति । यदि सभ्यवृन्दकं सदस्यनिकुरम्यम् इतरेषां वक्तव्यताम् उक्तिसंकटैः अश्चिरोक्तिभिः उद्वेजितं तदा सदःप्रभुः सभासंचालकः तत्क्षणं घोषयामास यदस्य सभा-समाप्यनन्तरं स्वामी किञ्चन वक्तुकामः एकं लघुभाषणं दास्यति । श्रुतमात्र एवास्मिन् वचने सःकलमपि सभ्यवृन्दं तूष्णीं मौनं जातम् । अत्र वंशस्थेन्द्रवंशाभेलेनात्मकमुपजाति-वृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' तथा 'स्वादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः' । तस्य भाषणा-नि अमेरिकायां 'धर्मविषयेऽस्माकं मतभेदः' 'भारतस्य समस्या अत्र न तु धर्मः' 'हिन्दुधर्मः, वेदान्तश्च' 'बौद्धधर्मः' 'ज्ञानयोगः' 'कर्मयोगः' 'राजयोगः' इत्यादिविषयेषु जातानि ॥ ४९ ॥

उपनिषदां मतं नवभुवि प्रसारयत्

समजनि भारतं मुनिगिरा जगद्गुरुः ।

अतनु विधातुमद्य जगतः प्रभद्रकं

पददलिताऽपि नः खलु मही महीयसी ॥ ५० ॥

उपनिषदामिति । भारतं मुनिगिरा मुनेः स्वामिनः गिरा वाण्या उपनिषदां मतमद्भूत-मतं नवभुवि अमेरिकायां प्रसारयत् प्रचारयत् सत् जगतः गुरुः आचार्य इव समजनि जातम् । नः अस्माकम् इयं मही भारतभूः अद्य जगतः विश्वस्य अतनु अतिमहत् प्रभद्रकं कल्याणं विधातुं पददलितापि पारतन्त्र्यनिगडसंदांनिताऽपि महीयसी पूजनीया गुरुस्था-नीया समजनि ॥ ५० ॥

अमेरिकातो निजहिन्दुवन्धून् प्रति स्वयं प्रेषितवान् प्रवृत्तिम् ।

प्रायोऽत्र लोका धनमानभोगाः सक्ता परं धर्मविचारशून्याः ॥ ५१ ॥

अमेरिकात इति । स यतिः अमेरिकातः तस्माद्देशात् निजहिन्दुवन्धून् प्रति स्वयं प्रवृत्तिम् सन्देशं प्रेषितवान् कीदृशीम् अत्र अमेरिकायां लोकाः जनाः प्रायः बहुशः धनासक्ता मानासक्ता भोगासक्ताश्च परं धर्मविचारशून्या धार्मिकजिज्ञासाशून्या मया दृष्टा इति अमेरिकातः स्वामिना आलासिङ्गानामकशिष्यं प्रति बहूनि पत्राणि प्रेषितानि आसन् । तेभ्यः पत्रेभ्यः तत्रत्यवार्ताधिगम्यते । उपजातिवृत्तम् ॥ ५१ ॥

देशे महान् डॉलर एव शक्तिस्तिरस्क्रियन्ते धनिभिर्दरिद्राः ।

हन्यः पशुर्वन्य इवादिव्वासी द्वेषेण नव्यैः करुणादरिद्रैः ॥ ५२ ॥

देश इति । अस्मिन् देशे अमेरिकायां महान् महत्त्वपूर्णः डॉलर एव पतन्नामकमुद्रैव शक्तिर्विद्यते धनिभिः जनैः दरिद्राः निःस्वाः तिरस्क्रियन्ते । अत्र आदिव्वासी तत्रत्य 'रेड इण्डियन' इति विदितः जनः द्वेषेण नव्यैः उपनिवेशकर्तृभिः करुणादरिद्रैः निर्दयैः वन्यः पशुरिव हन्यः हननयोग्यः मन्यते । उपजातिः 'अत्रत्यस्त्रिस्तधर्मासुवायिनः केवलं धनलो-च्छुपा न यथार्थतया स्त्रिस्तमताचलन्विनः' इति तेन भारते प्रेषितपत्रं लिखितमासीत् ॥५२॥

विचारशीलास्तु नवप्रकाशं प्राप्तुं स्थिता भारतदत्तनेत्राः ।

परं धर्यं संकुचितान्तराः स्मः परस्परं हा कलहायमानाः ॥ ५३ ॥

विचारशीला इति । इत्थं गतेऽपि येऽत्र विचारशीला ज्ञानविपासवः सन्ति ते नदप्रकाशम् आप्यारिमकोच्चतिसाधनं प्राप्नुवन् भारतदत्तनेत्रा भारते दत्ते नेत्रे यं अस्मद्देश-
विनिहितदृष्टय स्थिता सन्ति । परं वयं कीदृशा ? वयं सकुचितम् आन्तरं वेदा
सकुचितदृष्टय सन्तः, हा इति खेदे, केवलं परस्परं कलहायमाना समयं यापयामः । अत्रापि
उपजातिरेव वृत्तम् ॥ ५२ ॥

एषां चित्ते धर्माज्ञानं गाढं हृत्वा मन्ये वाढम् ।

विद्युन्माळा तीर्त्वा दीर्घं वेदोऽस्माकं कर्तुं शक्तः ॥ ५४ ॥

एषां चित्ते । एषाममेरिकावासिनां चित्ते भ्रान्तसे विद्यमानं गाढं निबिद्धं धर्माज्ञानं
धर्मविषयकमज्ञानमयोधं हृत्वा तत्र तेषां मनसु अस्माकं वेद- विद्युन्माळामिव तीर्त्वा
दीर्घं ज्ञानप्रकाशं कर्तुं उरपादयितुं शक्तं समर्थं इति अहं गाढं निश्चितं मन्ये ॥ ५४ ॥

जगत्तोऽन्यताऽघटनान्तरिक्षं परमं भ्रुवमीश्वररूपमयम् ।

श्रुतिरस्य समग्ररहस्यविधे प्रकटीकरणेऽत्र समर्थतरा ॥ ५५ ॥

जगत इति । जगतः सत्सारस्य अन्यता अनादित्वम् अयभावः अयता तस्या अभावः
अन्यता अनादिता तस्य जगतः अघटना अन्तः तदा आन्तरिकं परमं भ्रुवम् अप्यारमतर्षं
यदीश्वररूपमयं विद्यते । अस्य समग्रस्यापि रहस्यस्य गूढस्य प्रकटीकरणे श्रुतिः अस्माकं
वेदः समर्थतरा अतिसमर्था भास्ते । वेदसु ज्ञानमयं तत्र तु सर्वासामपि समस्यार्थं
यथोचितं समाधानं दृश्यते । अत्र तोटकं नाम वृत्तम् 'इह तोटकमम्बुधिसै प्रथितम् ॥५५॥'

श्रुतश्रौततत्त्वा यथार्थं कृतार्था भुजंगप्रयात्नं विहाय स्वकीयम् ।

इमे सत्वरं सारसारव्यपूर्णं चरिष्यन्ति धर्मस्य पन्थानमित्थम् ॥ ५६ ॥

श्रुतश्रौततत्त्वा इति । श्रुतं श्रौतं श्रुतिविहितं तत्र तस्य ये एतादृशा सन्तः अमेरिका
वासिनः कृतार्था भविष्यन्ति स्वकीयम् आत्मीयं भुजंगप्रयातं चक्रमार्गेण गमनं विहाय
परित्यज्य इमे सत्वरं सारपूर्णं सारव्यपूर्णं सरलतायुक्तं च धर्मस्य पन्थानं मार्गं चरिष्यन्ति
अनुसरिष्यन्ति । श्रुतिविहितवेदान्तमार्गानुसरणेनैव सर्वे सुखिनः भविष्यन्ति । अत्र
भुजंगप्रयातं वृत्तम् । "भुजंगप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः" ॥ ५६ ॥

अभिनवपथकेतोरंशुकान्तेऽङ्कितस्ते

नरविहितसमीची **माळिनी** शानुशास्तिः ।

सहकृतिरविरोधः स्वोद्धृतिर्नो विनाशो

मनसि चिरतरास्तां धर्मशान्तिर्न वाद् ॥ ५७ ॥

अभिनेवत्यादि । अस्य अभिनवपथकेतो नूतनवेदान्तधर्मपताकायाः अंशुकान्ते
कर्पटोपरि नरैः अस्मिन् मनुष्यैः विहिता कृता समीचीना पूजायाः माळा परम्परा यस्याः
एतादृशी ईशानुशास्तिः परमेश्वरस्य आज्ञा सर्वलोकसम्मता ईश्वरस्याज्ञा पताकाशुके
लिपिता दृश्यते का सा 'सहकृतिः परस्परसहकारः न तु विरोधः' 'स्वीकृतिः अन्यसत्त्वा
स्वीकारः न तु वद्विनाशः परित्यागो वा' तथा 'मनसि चिरतरा धर्मशान्तिं धार्मिकी शान्तिः
न तु धर्मविवादः' ॥ ५७ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे
विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

हिन्दीघाड्-नवनृत्यनाटककृता दिक्चन्द्रसर्गे महा-
काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गे दशाङ्को गतः ॥ ५८ ॥

इति त्र्यम्बकसूरिविरचिते विवेकानन्दचरिते नाम महाकाव्ये
शिकागोधर्मसभा नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

लोकमिति । लोकमित्यादि धर्मप्रधानाश्रये इत्यन्तं पूर्ववत् । हिन्दी-भाषायां
नवीनानि नृत्यनाटकानि करोतीति कृता त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते महाकाव्ये दशमः सर्गः
गतः समाप्तः ॥ ५८ ॥

इति विवेकानन्दचरितमहाकाव्यटीकायां विवेकदीपाख्यायां
दशमः सर्गः ॥ १० ॥



अथैकादशः सर्गः

व्यथोऽत्र भासं विकिरन्तमन्त पूर्वीयसूर्यं हरिति प्रतीच्याम् ।

उद्यन्तमालोकयतामिदानीमालोकपूर्णानि मनास्यभूवन् ॥ १ ॥

व्यथोऽत्र भासमिति । त स्वामिनम् अन्त लोकानां मनसि व्यथोऽत्र ज्ञानप्रकाश विकिरन्त प्रसारयन्त पूर्वीयसूर्यं पूर्वस्यां दिशि विद्यमान सूर्यं प्रतीच्यां हरिति उद्यन्त उदय प्राप्नुवन्तम् आलोकयतामीदृशमाणा मनासि अन्त रूपाणि इदानीम् आलोकपूर्णानि अभूवन् । अमेरिकावासिनां मनसु स्वामिवचनप्रभावेण ज्ञानप्रकाशो जातः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

अस्मिन् सर्गे श्लोकानां क्रमशः तृतीयाधरे 'रामिकृतमारत वर्णनारमक' श्लोक सम्पद्यते । तथा—

'धर्मस्थावासभूमि प्रभवद्दमिद्र निष्पन्नो दर्शनानां
नानावीरैः सुधीरैरविरतभवनात् स्वस्तिकालादनादे ।
विश्वप्रेमप्रकर्षं प्रकृतिमधुरिमा मार्दव भावनाना
मेभिलोकस्य कर्तुं प्रभवति सतत मेहतां भारत न ॥' इति

सत्कर्मणा यतेरेते मेनिरे तत्त्वसंविदि ।

'भारत गुरुरस्माकं न कदापि घृणास्पदम्' ॥ २ ॥

सकर्मणेति । एते अमेरिकावासिन 'तत्त्वसंविदि तत्त्वज्ञानविषये भारतमस्माकं गुरुराचार्यं न कदापि घृणास्पदं तिरस्कारविषयं' इति मेनिरे विचारयामासुः ॥ २ ॥

न कश्चिन्न्तरमानन्दपदं सञ्जायते जयात् ।

स्वयन्धोर्दलितस्यापि दूरदेशे प्रवासिनः ॥ ३ ॥

न कश्चेति । कस्य भारतीयस्य आन्तरमन्त करण दलितस्यापि पराधीनस्यापि स्वयन्धो स्वदेशीयस्य स्वामिन दूरदेशे अमेरिकाया प्रवासिन प्रवास कुर्वाणस्य जयात् विजयेण आनन्दपदं सुखास्पदं न सञ्जायते । सर्वस्यपि भारतीया स्वामिन विषयेन सानन्दा जाता ॥ ३ ॥

श्रुतव्यती स्म मन्यन्ते भारतीया स्वगौरवम् ।

निद्रामुद्रा निरस्यारमविश्वासमवलम्बिता ॥ ४ ॥

श्रुतवार्ता इति । श्रुता स्वामिन विवेकानन्दस्य विजयवार्ता है एतादृश भारतीय अभिमान विषये स्वगौरव मन्यन्ते स्म तत्र अत्र भारतीया ये अद्य यावत् निद्रावस्थां यामासन् ते स्वकीया निद्राया कृता मुद्राम् अतिनिमीलन निरस्य आत्मविश्वासमवलम्बिता आधितवन्त ॥ ४ ॥

विश्वात्परहिता 'मूढा' अस्तभ्या मूर्तिपूजका ।

हिन्दव समजायन्त विश्वे सभ्यतमा शमा ॥ ५ ॥

विश्वासरहिता इति । ये हिन्दवः पूर्वं विश्वासशून्याः मूढाः मूर्खाः असभ्याः सम्यक्ता-
रहिताः, मूर्तिपूजकाः प्रस्तरमूर्तिसपर्यारताः आसन् त एव अधुना विश्व संसारे गतिसभ्याः
समर्थाश्चाभवन् ॥ ५ ॥

योऽत्राभूदस्य सम्मानो भारतस्यैव स ध्रुवम् ।

स्वयमासीत् परं खिन्नो मातृभूमेर्दशावशात् ॥ ६ ॥

योऽत्राभूदिति । स्वामिनः अत्र अमेरिकायां यः सम्मानः अभूत् न खलु स स्वामिनः
सम्मानः अपि तु ध्रुवम् निश्चयेन स भारतस्यैव सम्मानो जातः । परं स्वामी स्वमातृभूमे-
र्वर्तमानामवस्थामवलोक्य खिन्नः आसीत् ॥ ६ ॥

क भूमिः सम्पदामस्मि भूजनन्याः क दुर्दशा ।

सोऽप्रवीद्धनिभिर्दानमानाभ्यामत्र पूजितः ॥ ७ ॥

क भूमिरिति । सोऽप्रवीत् अत्रामेरिकायां सम्पदाम् आस्पदम् अत्रत्यलोकेभ्यो घनसंग्र-
हणपरः क, क च मम मातृभूमेः दुर्दशा ? यतः अहमत्रःपैर्घनिभिः दानेन घनदानेन संमानेन
च पूजितः ॥ ७ ॥

इह प्रभूतमृकथं यल्लब्धवान् सर्वतो भ्रमन् ।

निरीहः प्रेषयामास विभक्तुं तत्तदर्थिषु ॥ ८ ॥

इद्वेति । इह स्वामी अत्र देशे सर्वतः सर्वत्र भ्रमन् यत्प्रभूतम् मृकथं घनं लब्धवान्
लेभे निरीहः वित्तपणाशून्यः तत् तदर्थिषु घनप्राथिषु विभक्तुं विभागं कर्तुं वितरितु-
मित्यर्थः । भारते प्रेषयामास प्रेषितवान् ॥ ८ ॥

केचिद् भूक्तास्तु संन्यासदीक्षाग्रहणतत्पराः ।

केचित्तेन सहायातुं भारतं प्रतिजहिरे ॥ ९ ॥

केचिदिति । केचित् पाश्चात्यभक्ताः स्वामिनः ज्ञानोपदेशैः इयदाकृष्टा अभूवन् यत्ते
संन्यासदीक्षाग्रहणतत्परा जाताः, अपरे तु स्वामिना सह भारतमागस्तुमपि वचनं दत्तवन्तः
सृहीतसंन्यासदीक्षा अमेरिकावासिनः 'अभयानन्द' 'कृपानन्द' इत्यादिनामभिः प्रसिद्धाः ॥

धर्मव्रत्ताऽयमासादि सुदैवादिति भारतम् ।

प्रति प्रकटयामासुर्मनसा ते कृतज्ञताम् ॥ १० ॥

धर्मवक्त्रेति । अस्माभिः अयं धर्मवक्त्रा धर्मोपदेशकः सुदैवादेवासादितिः प्राप्त इति ब्रुव-
न्तः ते भारतं प्रति स्वमनसा कृतज्ञताम् उपकारं प्रकटयामासुः ॥ १० ॥

परस्परं कलैरेतैर्वैयर्थ्यमवधारितम् ।

स्वामिनो धर्मवाक्सारैः सर्वाशङ्कानिवारकैः ॥ ११ ॥

परस्परमिति । पृथैरमेरिकावासिभिः परस्परम् अन्योन्यं कलेः कलहस्य वैयर्थ्यं निरर्थ-
कत्वमवधारितम् निश्चयेन ज्ञातम् । केन सर्वासामाशङ्कामां सन्देहानां निवारकैः परिहार-
कर्तृभिः स्वामिनः धर्मवाक्सारैः धार्मिकवचनतत्त्वैः ॥ ११ ॥

ते पटव्यां प्रयान्तश्चेद्दृष्टवन्तः कचिद्यतिम् ।

अचतार्यं शिरोभूषां तेषां भक्तिमदर्शयन् ॥ १२ ॥

ते पदग्यामिति । ते नवव्रगश्चिवासिनः गच्छन्त यदि पदग्यां मार्गं क्वचित् यति
 शब्दवन्त भवालोक्तयन् स्वशिरोभूषां ह्येनामिकामवतार्यं हस्तेन अधो विधाय स्वमर्क
 श्रद्धाम् अदर्शयन् प्रकटयामासु ॥ १२ ॥

सुधामिष्टं वचस्तस्य मुखचन्द्रादिनि स्रुतम् ।

पातुं प्रहरपर्यन्त तूष्णीमासन् समाहिता ॥ १३ ॥

सुधामिष्टमिति । तस्य यते मुखचन्द्रात् वदनसुधांशो निःसृत सुधामिष्ट सुधा-
 मधुर वचन पातु सादर श्रोतु समाहिता शान्तिपूर्वकं प्रहरपर्यन्तमपि तूष्णीं मौनमासन्
 स्थिता ॥ १३ ॥

समदं केचनाश्रत्या विरोध कर्तुमुद्यता ।

परं स्वयान्धवैरेय तर्जिता परुपाक्षरै ॥ १४ ॥

समदमिति । केचन अत्रत्या पातालवासिन स्वामिन विरोधं तथप्रतिपादितमतविरुद्ध
 मत प्रदर्शितुम् उद्यता अपि तेषामेव घान्धवै पह्वाचरैस्तर्जिता अभवन् ॥ १४ ॥

नाध्वनीं श्रुतिधर्मस्य स्वामिनस्तस्य केवलम् ।

पुरावृत्त-समाजादिशास्त्रेषु प्रतिभा धर्मौ ॥ १५ ॥

नाध्वनीति । तस्य स्वामिन प्रतिभा केवल ध्रुतिधर्मस्य श्रुतिप्रतिपादितवेदान्तधर्मस्य
 ध्वनि मार्ग, न धर्मो दीप्ता अभूत् अपि तु सर्वेष्वपि पुरावृत्तसमाजादिशास्त्रेषु सैव प्रतिभा
 प्रकटीभवत् ॥ १५ ॥

यावत् श्रेयसिना शक्तिर्हिन्दुधर्मस्य तावती ।

सर्वेषामपि धर्माणां नेति तैरररीकृतम् ॥ १६ ॥

यावतीति । अत्र धर्मसम्मेलने हिन्दुधर्मस्य यावती शक्तिः प्रभावः स्वामिवचनपरिणाम
 स्वरूप ईक्षिता अवलोकिता तावती शक्तिः सर्वेषां धर्माणां मिलितानामपि न इष्टा इति तै
 सर्वै उररीकृतम् स्वीकृतम् ॥ १६ ॥

परः श्रेयसा दशा जाताऽधुना धर्मस्य भारते ।

अध्यात्मं शुद्धिशक्तिर्नस्त्यक्त्या दूरमितो गते ॥ १७ ॥

परमिति । परमधुना भारते धर्मस्य श्रेयसा शोचनीया दशाऽवस्था जाताऽजनि ।
 अस्य अध्यात्मज्ञान शुद्धिशक्ति इतरान् शुद्धाज्ञानयुक्तान् कर्तुं या हिन्दुधर्मस्य शक्ति
 रासीत् तदुभयमपि न अस्मान् त्यक्त्वा विहाय इत् अस्मात् स्थानाद् दूर गते ॥ १७ ॥

महोदधिं परित्यज्य गर्नेऽल्पे सजले वयम् ।

स्त्रिंशत् न्यारोहपुष्पांस्त्रिंशत् वृधैव विवदामहे ॥ १८ ॥

महोदधिमिति । वयं महोदधिं महापमुद्र परित्यज्य विहाय अल्प स्तोके जले यस्मिन्ने
 तादृशे गर्ते एव नित्य निरन्तरं नाशोन्मुखा नाशप्रवणाः सन्त वृधैव निरर्थकमेव विवदामहे
 कलहप्रवृत्ता स्मः ॥ १८ ॥

आदञ्छानमुत्सृज्य प्राप्यास्थि क्वापि नीरसम् ।

विस्मृतात्मस्वरूपाः स्मः कुक्कुराः कलहप्रियाः ॥ १९ ॥

आदर्शेत्यादि । आदर्शज्ञानं सर्वैरप्यनुकरणीयमाध्यात्मिकज्ञानमुत्सृज्य विहाय क्वापि नीरसम् निरर्थकम् अस्थिखण्डमुपलभ्य 'के वयम्' इति न जानन्तः विस्मृतात्मस्वरूपाः केवलं तुच्छवस्तुप्राप्तिपूर्वकं कुक्कुराः श्वान इव विवदामहे ॥ १९ ॥

वयं न्नाऱ्या न चाचार्या न च वेदान्तनिर्मलाः ।

नापि पौराणिकाः सर्वे केवलं 'स्पृश मा' वयम् ॥ २० ॥

वयमिति । आधुनिकभारतीया वयं न आर्याः, 'कृण्वन्तो विश्वमार्यमि'ति तत्त्वं विस्मृत-
वन्तः कथं वयमार्याः ! न च विश्वं प्रति धर्मज्ञानप्रचारं कुर्वन्तः आचार्या अपि न, वेदान्त-
विचारेण निर्मलान्तःकरणा ज्ञानिनोऽपि न, किं तर्हि केवलं 'मां मा स्पृश' इत्येव लक्षणयुक्ता
वयम् एतादृशानस्मान् धिक् इति भावः । आधुनिकहिन्दूधर्मः न यथार्थतया ज्ञानमार्गः ।
परं 'मां मा स्पृश' इत्याकारक एव । एतादृशः धर्मस्तु केवलं 'चौकागृहे' एव वर्तते ॥ २० ॥

बन्धून्नाऱ्तेन सन्दिष्टमतो भारतवासिनाम् ।

उत्तिष्ठतालमस्माकं निद्रया कलहेन वा ॥ २१ ॥

बन्धूनामिति । अतः वयमतीव संकुचितदृष्टयः संजाता अतो हेतोः तेन स्वामिना
बन्धूनां स्वदेशबान्धवानां सन्दिष्टम् पश्चिमविश्वतः उपदिष्टम् किमुपदिष्टम् 'हे भारतीयाः
उत्तिष्ठत अस्माकं भारतीयानां निद्रया स्वापेन कलहेन परस्परकलिना वा अलं कृतमि'ति ॥

रुग्णान्नाऱ्निःस्वमूर्खाणां सेवा सेवेशितुः परा ।

भवतोद्यमिनो नित्यं भारतोद्धारकारणात् ॥ २२ ॥

रुग्णानामिति । रुग्णानां रोगाक्रान्तानां निःश्वानां निर्धनानां मूर्खाणां निरक्षराणां
सेवैव ईशितुः परमेश्वरस्य सेवा । युष्माभिरपि एतादृशी सेवा कर्तव्या । तथा दूर्यं भारतो-
द्धारकारणात् भारतस्योद्धारार्थं नित्यमुद्यमिनः उद्योगशीला भवन्तेति ॥ २२ ॥

प्राप्तान्नाऱ्झौरवं पूर्वमपूर्वमपि बान्धवाः ।

विश्वं प्रतीक्षतेऽदो वः सहायं कलिनाशनम् ॥ २३ ॥

प्राप्तानामिति । अयि भारतीयबान्धवाः सुहृदः पूर्वं पुरा काले अपूर्वम् अभूत्पूर्वं
शौरवं गुरुत्वं प्राप्तानामधिगतानां वः युष्माकं सहायम् अदः इदम् विश्वं प्रतीक्षते प्रतीक्ष-
माणं तिष्ठति ॥ २३ ॥

काञ्चिद् वऱ्थीक्ष्य द्विपद्मावान् मुनेनात्कण्ठितं मनः ।

गजो धीरगतिर्गच्छेत् पार्श्वयोर्भपतां शुनाम् ॥ २४ ॥

काञ्चिदिति । अत्र पाताले काञ्चित् तत्रत्यजनान् द्विपद्मावान् द्वेषपूर्णमनसः वीक्ष्य
पुनस्तस्य स्वामिनः मनः मानसं नोत्कण्ठितं न विच्छलितम् । तत्रार्थान्तरन्वासमाह—गजः
धीरा भयदहिता गतिः गमनं यस्यैतादृशः गच्छेत् पार्श्वयोः उभयतः भयतां शब्दायमानानां
शुनां सतामपि । अनादरे पृथी ॥ २४ ॥

सत्कारैरपि तैरेपोऽपिलैरासीत् प्रपूजितः ।

राजयोगाभिधे ग्रन्थेऽमेरिकायां प्रकाशिते ॥ २५ ॥

सत्कारैरिति । अमेरिकायां तस्य स्वामिन 'राजयोग' इत्याख्य ग्रन्थे प्रकाशिते मति स तत्र अखिलै योग्यसत्कारै आदरै पूजित सम्मानित आसीत् ॥ २५ ॥

मनश्च ननु सर्वतो नृणा वृद्धि यात समादर ।

यत सस्करणान्यस्य मुद्रितानि पुन पुन ॥ २६ ॥

मनश्चु इति । तादृश स्वामिनि अमेरिकावासिना मनश्चु समादर वृद्धि यात अधिकाधिक ववृधे कस्मात् यत अस्य राजयोग नाम ग्रन्थस्य पुन पुन अनेकानि सस्करणानि मुद्रितान्यभूवन् ॥ २६ ॥

महान् धर्मैतस्यतरयो भारतेऽभूत् पतञ्जलि ।

योगशास्त्रं प्रणीतं यत् तेन केनोपमीयते ॥ २७ ॥

महानिति । भारते पतञ्जलिनाम महान् धीतध्वतव्यश्च मानसशास्त्रप्रणेता अभूत्, तेन प्रणीत लिखित योगशास्त्र केनोपमीयते न केनापि अद्वितीयं तन्मानसशास्त्रमित्यर्थ । पाश्चात्यमानसशास्त्रानुसार मन एव आत्मा मनस अतिरिक्तम् आत्मा नाम न किमपि पृथक्त्वव विद्यते, पर भारतीयमानसशास्त्रानुसार मन पाञ्चभौतिकम् । मनस अपवादेनैव आत्ममाज्ञाकारसम्भव इति वेदान्तमिद्वान्त ॥ २७ ॥

तदेवाह—

यद्यस्यै. प्रत्यगुद्भूतैरात्मसाधारणं मतम् ।

तन्मनो योगशास्त्रेऽस्मिन् केवलं पाञ्चभौतिकम् ॥ २८ ॥

यद्यैरिति । यत् मन प्रत्यगुद्भूतै पाश्चात्यविद्वद्भि आत्मसाधारणमात्मस्वरूपं मत मुच्यते तन्मन अस्मिन् पातञ्जलयोगशास्त्रे केवल पाञ्चभौतिक मतम् ॥ २८ ॥

यत्पश्चन्तरयमाप्यातं तदास्तेऽभौतिकं परम् ।

तेनेश्वरस्य सयोगो योगस्योद्देश्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥

यत्परमिति । यत्परम् आत्माख्य ताव तद्भौतिक तेनात्मतत्त्वेन सह ईश्वरस्य संयोग एव योगशास्त्रस्य उत्तमम् उद्देश्य रुच्यम् ॥ २९ ॥

मनो विचलितं यावन्नैकाग्रधं तत् समञ्जते ।

असाध्यं तावद्वैतं जीवात्मपरमात्मनो ॥ ३० ॥

मन इति । यावत् कालपर्यन्त मन मानम विचलित चञ्चलमस्तिर तथा ऐकाग्र्यम् एकाग्रता न समञ्जते, तावत् वेदान्तसाध्य जीवात्मपरमात्मनोरैक्यम् असाध्यमेव साधितु मशक्यमेव ॥ ३० ॥

वृत्तिश्चैतस्य निरोद्धव्या प्राणायामादिसाधनै ।

चिच्चतुर्दि विनाऽत्यन्त कार्यं किमपि दुष्करम् ॥ ३१ ॥

वृत्तिरस्यति । अस्य मनस वृत्ति विषयचिन्तनात्मक व्यापार प्राणायामादिसाधनै

अष्टाङ्गयोगसोपानैः निरोद्धव्या अवरोधविपयीकर्तव्या । यतः चित्तशुद्धिं विना किमपि कार्यम् अत्यन्तं दुष्करम् अतः मनसः निर्मलत्वं विषयवृत्तिराहित्यमावश्यकम् ॥ ३१ ॥

प्राणस्त्वथ शरीरेऽस्मिन् विचारवलरूपवान् ।

वह्निसीं महती शक्तिः सूर्यश्चन्द्रादि चालयेत् ॥ ३२ ॥

प्राणस्तथेति । तथा अस्मिन्शरीरे आन्तरिकः प्राण इत्यर्थः । विचारवलरूपवान् सदस-
द्विचारशक्तिस्वरूपः चैतन्यमयः । स एव प्राणः शरीराद् वह्निर्विद्यमानः सूर्यचन्द्रादिकं
चालयेत् स्वस्वकृशासु आसयेत् । 'अत एव प्राणः' इत्यस्मिन् ब्रह्मवृत्ते प्राण एव ब्रह्म इति
प्रतिपादितम् शरीराभ्यन्तरे स एव चैतन्यमयः कूटस्थस्वरूपः वह्निश्च सर्वव्यापी । एक
एव उपाधिभेदाद्भिन्न इव भाति ॥ ३२ ॥

अयमन्तरिति नाडीमाध्यमेनास्ति कारकः ।

विभज्य पञ्चधाऽऽत्मानमेकः सन् बहुधा भवेत् ॥ ३३ ॥

अयमन्तरिति । अयं प्राणः शरीरान्तःस्थितः सन् नाडीमाध्यमेन इडापिङ्गलोभयनाडी-
सहायतः कर्तृस्वरूपं लभते आत्मानं च पञ्चधा विभज्य प्राणापानोदानव्यानसमानसंज्ञाः
लभमानः एकः सन्नपि बहुधेव भवति ॥ ३३ ॥

सुमेरुन्तःस्थिता नाड्यस्तिस्रो मध्ये सुपुष्पिका ।

इडापिङ्गलयोः प्राणायामेन नियतिर्द्वयोः ॥ ३४ ॥

सुमेरुन्तरिति । शरीराभ्यन्तरे यः मेरुदण्डः शरीराधारभूतः तस्य मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे
तिस्रः नाड्यः सन्ति । पार्श्वयोः इडा पिङ्गला तयोश्च मध्ये सुपुष्पिका सुपुष्पानाडी मध्य-
नाडी, प्राणायामद्वारा पूरककुम्भकरेचकात्मना प्राणायामप्रक्रियया द्वयोः पार्श्वस्थयोः नाड्योः
नियतिः नियन्त्रणं कर्तुं शक्यते ॥ ३४ ॥

यमन्तः I त् पार्श्वयोरन्तर्भौतिकं सन्नियम्यते ।

उपाध्यभायतः प्राणः समर्थः सर्वशक्तिमान् ॥ ३५ ॥

यमनादिति । पार्श्वयोः पार्श्वस्थितयोः इडापिङ्गलानाड्योर्नियमनात् अन्तर्विद्यमानं
यत्किमपि भौतिकं पाञ्चभौतिकं विषयविचारादिकं विद्यते तत्सर्वं सम्यक्तया नियम्यतेऽव-
हस्यते । एतद्विषयविचारस्वरूपोपाधेरभावात् अन्तःस्थितचैतन्यमयः प्राणः समर्थः दुष्कर-
मपि कार्यं विधातुं समर्थः सर्वशक्तिमांश्च सम्पद्यते ॥ ३५ ॥

एष स्त्ववपुषा सार्धं प्राणस्त्वष्टाङ्गयोगतः ।

अन्येषामपि देहानां नियन्तुं प्रभवेद् भ्रुवम् ॥ ३६ ॥

एष इति । एष प्राणः अष्टाङ्गयोगतः प्राणायामादिसाधनैः न केवलं स्ववपुः स्वशरीर-
मेव नियच्छति अपि तु स्वशरीरेण सार्धम् अन्येषाम् इतरन्वक्तीनां देहानां भ्रुवं निश्चयेन
नियन्ता भवति नियमनं कर्तुं समर्थः भवति ॥ ३६ ॥

प्राणोऽस्ति ब्रह्मणो रूपं चैतन्यापरनामकः ।

नरोऽनन्तगुणं कृत्वा यं स्वयं गच्छतीशताम् ॥ ३७ ॥

प्राणोऽस्तीति । अथ प्राणं चैतन्यापरनामकं चैतन्यस्वरूप सर्वव्यापिनं ब्रह्मण एव रूपम् विद्यते य नर अनन्तगुण सर्वशक्तिमन्त त्रिधाय स (नर) स्वयमेव ईशतो निष्पन्नत्वात् गच्छति लभते ॥ ३७ ॥

एवं च्छ्रयगतं प्राणो मुक्तो भौतिकवन्धनात् ।

बाह्यप्राणेन तादात्म्यं प्राप्याद्वैतं समश्नुते ॥ ३८ ॥

एवमिति । एवम् अष्टाङ्गयोगरूपनियमनविधिना आन्तरिक प्राणं उपाधिरूपभौतिक-विषयचिन्तनवन्धनात् मुक्तं बाह्यप्राणेन सर्वव्यापिना तादात्म्यमेकतां प्राप्य अधिगम्य अद्वैतं समश्नुते । एतदेव राजयोगस्य प्रधानं लक्ष्यम् ॥ ३८ ॥

तदेवाह—

ऐक्यलाभो द्वयोर्ज्ञानयोग इत्युच्यते सुधै ।

यस्मिन्ज्ञाते जीवनेऽस्मिन् ज्ञातव्यं नाप्रशिष्यते ॥ ३९ ॥

ऐक्यलाभ इति । द्वयो एतयो आन्तरिकयाह्ययो प्राणयो ऐक्यलाभो सुधै 'योग' इत्युच्यते । यस्मिन्नुभययोगात्मकेकार्ये सिद्धे न किमपि अन्यज्ञातव्यम् अवशिष्यते ॥ ३९ ॥

प्राणाऽस्ति परं नान्यत्तज्ज्ञाने ज्ञायतेऽखिलम् ।

मृत्पिण्डेन यथा ज्ञानं सर्वं भवति मृन्मयम् ॥ ४० ॥

प्राणादस्तीति । प्राणात् किमपि परम् अन्यत् वस्तु न विद्यते 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' यद्योच्यते तथैव 'सर्वं स्वविवद् प्राण एव' इत्यपि वस्तु शक्यम् । तस्मिन् प्राणे चैतन्ये ज्ञाने विज्ञाते अखिलं वस्तुजातं बुध्यते यथा एकस्मिन् मृत्पिण्डे ज्ञाते सर्वमपि ज्ञातं भवति ॥ ४० ॥

स्वज्ञानाध्वनिः स्वानुपायेर्योऽन्तराय धायनामवान् ।

तस्मिन् परिहृते द्वैतं भीतभीतं पलायते ॥ ४१ ॥

स्वज्ञानाध्वनिः । स्वज्ञानाध्वनि आत्मज्ञानमार्गं कायनामवान् पाञ्चभौतिकशरीरात्मक उपारेण अन्तराय विद्यते तस्मिन्अन्तराये परिहृते त्यक्ते सति द्वैतं भीतभीतम् भतिशय-भीतियुक्तं सत् पलायते अदृश्यं भवति ॥ ४१ ॥

देहादेः सत्तया जीवो यात्यवच्छिन्नतापदम् ।

केन्द्रं तस्य तु देहेऽस्मिन् परितो यद्भ्रमेदयम् ॥ ४२ ॥

देहादेरिति । देहादे देहेन्द्रियमनमां सत्तया जीव जीवात्मा अवच्छिन्नतापदम् मर्यादा युक्तम् याति प्राप्नोति । तस्य जीवस्य अस्मिन् पाञ्चभौतिके देहे शरीरे विद्यते यच्छरीरं परितः अथ जीवो भ्रमेत् यत्र देह तत्रैवापमपि ॥ ४२ ॥

केन्द्रं त्विभ्रममुप्येदं परिधिर्न परात्मनः ।

जीवोऽपि जायते व्यापी नश्वरे विस्मृते चिरात् ॥ ४३ ॥

केन्द्रमिति । अमुष्य सर्वव्यापिनं परात्मनः परमेश्वरस्य परब्रह्मण सर्वं विश्वमेव केन्द्रं वर्तुलमध्यविन्दुमदृशम् पर तस्य परिधि मर्यादा न कापि वर्तते । यदि सर्वं विश्वमेव

केन्द्रं तर्हि परिधेः अवकाश एव नास्ति । जीवोऽपि ईश्वर इव व्यापी सर्वव्यापी जायते कदा नश्वरे ज्ञानिके भौतिकप्रपञ्चे चिरात् दीर्घकालानन्तरं विस्मृते सति ॥ ४३ ॥

स्वशाश्वतस्वरूपस्य लाभार्थं प्रयतामहे ।

न कोऽप्यधःपथं याति नित्यमूर्ध्वगतिर्नरः ॥ ४४ ॥

स्वशाश्वतेत्यादि । स्वस्य यत् शाश्वतम् अनाद्यनन्तं स्वरूपम् अस्ति वयं सर्वे तस्यैव लाभार्थं प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे । कस्यामपि अवस्थायां किं न भवेत् न कोऽपि मानवः अधःपथं अधोमार्गं याति यातुमर्हति किं तर्हि नरः नित्यं निरन्तरमूर्ध्वगतिः उन्नतिशीलः न कदाप्यवनतिस्वभावः ॥ ४४ ॥

यतिप्रेरितचित्तास्ते योगसाधनतत्पराः ।

यमादिनिरता जाता आत्मदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४५ ॥

यतिप्रेरितेत्यादि । तेऽमेरिकास्थाः सज्जनाः यतिना स्वामिना प्रेरितानि चित्तानि वेदान्ते प्रोत्साहिताः प्राणायामादियोगसाधने तत्परा बभूवुः । यमादिनिरता अहिंसासत्यादि-योगशास्त्रोक्तनियमपालनतत्परा अभूवन् यतः ते आत्मदर्शनकाङ्क्षिणः आत्मसाक्षात्कारा-भिलाषिणः ॥ ४५ ॥

एवं ऋहामना लोकान् पाययामास घक्सुधाम् ।

स्त्रीसभाशिक्षणागारप्रार्थनामन्दिरान्तरे ॥ ४६ ॥

एवमिति । एवमित्थं महामनाः उदारहृदयः स्वामी स्ववासुधाम् तत्रत्यलोकान् पाययामास श्रावयामास । ए इत्याकाङ्क्षायामाह स्त्रीसभासु, शिक्षणागारेषु विद्यालयेषु तथा प्रार्थनामन्दिरेषु च ॥ ४६ ॥

नार्तः ऋतिदिनं दानाद् भाषणानामनेकशः ।

समुत्सुकनृणामेष पुरतोऽत्र सहस्रशः ॥ ४७ ॥

नार्त इति । प्रतिदिनं प्रत्यहम् अनेकशः अनेकेषां भाषणानां दानादपि एकस्मिन् दिने एव विविधस्थानेषु उपदेशकार्यं कुर्वन्नपि नार्तः न क्लान्तो जातः कुत्र सहस्रशः समुत्सुक-नृणाम् उपदेशं शृण्वृणां पुरतः न तु एकस्य द्वयोर्वा पुरतः ॥ ४७ ॥

विवेकस्य जयोद्धोपादुह्लासो भारते नृणाम् ।

अथाप महतीं वृद्धिं सिन्धुश्चन्द्रोदयादिषु ॥ ४८ ॥

विवेकस्येति । अमेरिकायां विवेकस्य स्वामिनः जयोद्धोपात् जयोत्कर्षाद्भित्तोः भारते नृणां भारतीयानाम् उह्लासः आनन्दः महतीं वृद्धिम् अथाप प्राप्तः कथम् यथा चन्द्रोदयात् सिन्धुः वृद्धिं प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

सहस्रैः प्रकटो जातः सभास्विह पुरे पुरे ।

इतरेतरसहस्राणि धार्तापत्रेषु सर्वशः ॥ ४९ ॥

स हर्ष इति । स भारतीयनृणामुह्लासः पुरे पुरे प्रतिनगरं सभासु, लोकानां परस्पर-सम्भाषणे तथा धार्तापत्रेषु सर्वशः सर्वत्र प्रकटो जातः हृगोचरोऽभवत् ॥ ४९ ॥

सर्वं ऋस्ताचमानध्यामितन्दनपरं जनै ।

प्रेषित सचिधे तन्व्य भारतोत्कर्षलक्षणम् ॥ ५० ॥

सर्वैरिति । सर्वे भारतीयजनैः भारतोत्कर्षचिह्नस्वरूपम् अभितन्दनप्रस्तावमाकल्प्य सर्वानुमनन पारित कृत्वा स्वामिनः समीपे प्रेषित ॥ ५० ॥

समावृत्तं जगद्भ्यं पुराणं चाधुनाऽमुना ।

अयस्कान्तो ह्यय खण्डान् कर्षत्युभयतो दिशम् ॥ ५१ ॥

समावृष्टमिति । अमुना स्वामिना नम्यम् अमरिकारूपं नवीनं जगत् तथा यूरेशिया भिध पुराणं च जगत् समावृष्टं आकर्षणनिपदीकृतम् । अत्रार्थान्तर-याममाद् अयस्कान्तं पुत्रकमणि अय-खण्डान् लोह-कल्पान् उभयतोदिश उभयत अपि कर्षति ॥ ५१ ॥

सुप्रीतिर्भारते तेऽपि पातालीया न्दर्शयन् ।

पूर्वं घृणास्पदादेशाद् प्राह्य तैर्ह्यधुना बहु ॥ ५२ ॥

सुप्रीतिरिति । त पातालीया अमेरिकास्या सञ्जना अपि भारत भारतवासिनः प्रीति सुप्रीतिम् अधिकं प्रेमभावनाम् अदर्शयन् प्रकटयांचक्रु । यत् पूर्वं स्वामिगमनात् पूर्वं घृणास्पदात् तिरस्कारास्पदात् भारतात् तैः अधुना बहु उपदेशात्मकं वस्तु प्राह्यमासीत् ॥ ५२ ॥

नूनं ऋहात्मभिर्विश्वं विजेत्सदृशैर्यदि ।

आप्लाव्यते चिरादेव तद्भवेन्नारते रतम् ॥ ५३ ॥

नूनमिति । यदि विजेरानन्दसदृशैर्महात्मि उपदेशकैः आप्लाव्यते व्याप्तं भवति चेत् नूनं सर्वमपि विश्वं अचिराद्भ्रतमयादेव भारते रत आदरयुक्तं भवेत् ॥ ५३ ॥

परं ध्रुतस्त्रयप्रायेर्निजायैरुपरै कथम् ।

सम्पद्यते जगत्कार्यं यदार्यैरुपिभिः कृतम् ॥ ५४ ॥

परमिति । ध्रुत परित्यक्तं स्वराष्ट्रकार्यं जगदुपदेशदानृत्वरूपं यैः केवलं निजार्थपरैः स्वार्थासक्तैः अतिमहज्जगत्कार्यं यदतिप्राचीनकाले आर्यैरुपिभिः कृतमासीत् ताकथं सम्पद्यते कर्तुं शक्यते ॥ ५४ ॥

लोकैरिच्छित्थं धृतालस्यैरत्रत्येर्दववादिभिः ।

न केवलं निजधरसो राष्ट्रध्वसोऽपि साध्यते ॥ ५५ ॥

लोकैरिच्छित्थमिति । इयं घृतालस्यैः निरुद्यमिभिः अत्र यैः भारतीयैः देववादिभिः केवलं देवावलम्बनपरैः न केवलं निजधरसं आत्मनाशं अपि तु राष्ट्रस्यापि नाशं साध्यते ॥ ५५ ॥

महात्मा विजयोत्पुल्लो मातरं किमु विम्मरेत् ।

आनुहाय ततो वन्धूवततोद्धोधनारते ॥ ५६ ॥

महात्मा इति । अयं महात्मा विजयेन उक्तुं न अस्यानिदिनं स मातरं स्वमातृभूमिं विम्मरेत् किम् । कदापि न । ततः जनतोद्धोधनारते लोकजागरणार्थं स्वबन्धून् भारतमाद्य पुत्रान् आनुहाय आमन्त्रयामास ॥ ५६ ॥

पितृभ्यः I तुगुण्वास्तां युष्माकं देवभावना ।

इति श्रुतिश्रुतं तत्र परं योजयतापरम् ॥ ५७ ॥

पितृमात्रिणि । पितृमातृगुरुषु युष्माकं सर्वेषां देवभावना देवबुद्धिरस्तु इति 'मातृदेवो भव' 'पितृदेवो भव' इत्यादिना श्रुतिषु भ्रूयते परं तत्र युष्माभिः अपरमपि योजनीयम् ॥ ५७ ॥

जनाह्नो जनः सेव्यो मूर्खो निःस्वः प्रपीडितः ।

अन्यो यः पूजनं नाहं दीदृग्जनजनार्दनात् ॥ ५८ ॥

जनार्दन इति । जनः नर एव जनार्दनः ईश्वरः सेव्यः सेवितुं योग्यः यः जनः मूर्खः निरक्षरः, निःस्वः दरिद्रः, प्रपीडितः रोगादिपीडितः पददलितो वा । पूतादृशजनजनार्दनादन्यः कश्चिदपि भवद्भिः पूजनीयः न विद्यते ॥ ५८ ॥

आर्यवंशो महत्कार्यं कर्तुं जीवति नान्यथा ।

चिरं चेन्निद्रिते तस्मिन् का गतिर्जगतो भवेत् ॥ ५९ ॥

आर्यवंश इति । आर्यवंशः भारतवासिसनातनवैदिकधर्मातुरायासी आर्यवंशः जगति महत्कार्यं कर्तुं विधातुं जीवति । तस्मिन् चिरं चिरकालपर्यन्तं निद्रिते इति जगतः का गतिः कीदृशी अवस्था भवेत् ज्ञायते अतः अत्र वैराच्यवंशीयैर्निरन्तरं जागरुकैर्भाव्यम् ॥ ५९ ॥

यथा भूः I रतवासोऽहं तथा संसारसेवकः ।

संदेहकल्पनाजालप्रसरोऽत्र निरर्थकः ॥ ६० ॥

यथेति । प्रत्येकभारतीयः इत्थं चिन्तयेत् । यथाहं भारतवासः भारतवर्षे निवासः यस्यैतादृशः तथाऽहं संसारस्य विश्वस्य सेवकोऽप्यस्मि 'अहं विश्वसेवक' इत्येव भारतवाहिना चिन्तितव्यम् । अस्मिन् विषये संदेहकल्पनाजालप्रसरः संशयाः पूर्वं कृते किं भविष्यति इत्याकारका अनेकविधाः कल्पनाः मया तु केवलं भारतसेवकेन भवितव्यं किमर्थं संसारसेवकेन इत्याकारका विधाराः तासां जालं समूहस्तस्य प्रसरः निरर्थकः अर्थः । अस्माकं संसारसेवकत्वे भारतसेवकात्वं भवेदेव ॥ ६० ॥

स्वजीवने निश्चितं चेन्मृत्युना ग्रस्यते वरः ।

मातुरुन्नतये कस्मात् साहसं न विधीयते ॥ ६१ ॥

स्वजीवने इति । चेद्यदि नरः मानवः स्वजीवने अथ श्वो वा मृत्युना ग्रस्यते यमप्राणिकः भवति इति निश्चितं तत्तु न विष्यत्येव तर्हि मातृभ्रूमेः उन्नतये समुद्रवयं साहसं भयरहितं कार्यं कुतो न विधीयते क्रियते । तदवश्यं विधेयम् ॥ ६१ ॥

निःस्वान् I न्तु कुटीरेषु भारतं वसति ध्रुवम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्यतेषां समुद्भृतिः ॥ ६२ ॥

निःस्वानामिति । आधुनिकं भारतं ध्रुवं निश्चयेन निःस्वानां दरिद्रदलितानां कुटीरेषु भ्रमरगृहेषु वसति विद्यते, अतः सर्वैः प्रयत्नैः पूतेषां दरिद्रदलितानां समुद्भृतिः उद्धारः कार्यः ॥ ६२ ॥

अवन्तु इव सन्ति परात्मनः ।

रूपाणीति विभाव्येषां सेवास्तु भवता प्रथमम् ॥ ६३ ॥

अवनाविति । अत्र अस्याम् अवनौ पृथिव्यां विद्यमाना सर्वेऽपि नरा मानवा परमात्मन ईश्वरस्यैव रूपाणि भावृताः सन्ति इति विभाग्य चिन्तयित्वा एतेषां परमात्माशस्वरूपाणां मानवानां सर्वेषु भवतां प्रथमं कर्तव्यमस्तु ॥ ६३ ॥

परमेशस्यरूपाद्भोन्मानवा जगतीतले ।

मा भूयस्ते तिरस्कारपदं भारतवासिनाम् ॥ ६४ ॥

परमेशेवादि । जगतीतले मूढप्रमाणे सर्वे मानवा यदि परमेशस्वरूपा ईश्वरानामका तर्हि ते भारतीयानां येषां पूर्वां सर्वानपि भाषांश्च कर्तुमुद्यता आसन् तेषां भारतीयानां तिरस्कारपात्रम् अपमानारूपदं मा भूयन् न भवन्तु ॥ ६४ ॥

अस्मान्निस्तु परित्याज्यमिदानीं देवतान्तरम् ।

समुपास्यो विराडेभ्यो राष्ट्रदेवो निरन्तरम् ॥ ६५ ॥

अस्मान्निरिति । इदानीं वर्तमानकाले अस्माभिः भारतीयैः दृष्टवान्तर परिचाज्य त्यक्तव्यम् अन्वा कापि देवता न पूजनीया किं ताः ? एकं विराट् सर्वव्यापी राष्ट्रदेव एव । समुपास्य पूजनीयः । मातृभूमेवैव राष्ट्रमेवा इति । 'राष्ट्रदेवो भव' इत्येव चिन्तनीयम् ॥ ६५ ॥

यं स्वर्लोको नृपश्चास्मिन् यत्नयान् पाकशासनम् ।

भारतं नोऽखिलं, सर्वं पूजितेऽस्मिन् सुपूजितम् ॥ ६६ ॥

यं स्वर्लोक इति । यं स्वर्लोको नाम कश्चिद्भोक् अस्ति अस्मिन् स्वर्लोके ब्रह्मवान् शक्तिशाली पाकशासन इन्द्र अस्ति तदखिलस्मत्कृतेषु भारतमेव अतः अस्माभिः अस्मिन् भारते पूजिते सर्वमपि सम्यक्तया पूजितमर्चितं भवेत् ॥ ६६ ॥

देशे ब्रह्मणो प्रचारस्य कार्यं मद्रासपत्तनात् ।

प्रकाशिता तदादेशात् पत्रिका 'महावादिनी' ॥ ६७ ॥

देश इति । देशे भारतवर्षे जनजागरणप्रचारस्य कार्यं विधातुं तस्य स्वाभिः आदेशात् उपदेशात् मद्रासपत्तनात् तद्विषये 'महावादिनी' नाम्नी मासिकपत्रिका प्रकाशिता अभूत्, या खलु मार्गी अपाला इत्यादिप्राचीनप्रकाश्यादिनी अस्मात्पत् ॥ ६७ ॥

एतन्मया सत्प्रभावेण बहवो देशवासिनः ।

प्रेरिता राष्ट्रसेवायां योजनस्तु सुदुर्लभा ॥ ६८ ॥

एतद्यति । एतस्य मामिकपत्रिकाप्रकाशनकार्यस्य प्रभावेण प्रेरणावशात् बहवो देशवासिनः भारतीयैः राष्ट्रमेवायां मातृभूमिसेवनार्थं प्रेरिता उत्साहितः अभूवन् । अर्थात्तर न्यामनाह योजक कार्यात्मनो साहचर्यकर्ता एव लघुहुस्कर, योग्यप्रोत्साहके विद्यमाने सत्यव अनेके तत्प्रेरणां लभन्ते ॥ ६८ ॥

पुनः कृतिचनान्यत्र केन्द्राण्यस्तित्वमाययु ।

नि स्वार्थो भ्रातरो यत्र मल्लगा मातृसेवने ॥ ६९ ॥

पुनरिति । अत्र देशे पुनः कतिचन अनेके ह्यर्थः कार्यकर्तृकेन्द्राणि प्रमुखस्थानानि अस्तित्वमाययुः स्थापितानि अभूवन् । यत्र कार्यकेन्द्रेषु मध्ये निःस्वार्थाः स्वार्थरहितता आतरः स्वामिप्रेरितबन्धवः साहसूमिलेवायां संलयाः आसक्ता अभूवन् ॥ ६९ ॥

उद्धर्तुं भारतं पंकादालस्याज्ञानलक्षणात् ।

संघशक्तेर्भविष्यन्त्या अयमासीदुपक्रमः ॥ ७० ॥

उद्धर्तुमिति । आलस्यम् उद्योगराहित्यम् अज्ञानम् अबोधः एतदुभयस्वरूपात् पङ्कात् कर्दमाद् भारतम् उद्धर्तुं वहिरानेतुं भविष्यन्त्याः भाविन्याः संघशक्तेः 'रामकृष्णमिश्रण' रूपस्य उपक्रमः आरंभः आसीत् ॥ ७० ॥

एवं प्रसितचित्तोऽयं प्राक्प्रत्यगुभयोद्भूतौ ।

एकतो बोधनं कृत्वा ज्ञानदानात्तथाऽन्यतः ॥ ७१ ॥

एवमिति । एवम् अनेन विधिना प्राक्प्रत्यगुभयोद्भूतौ प्राच्याः प्रतीच्याश्च तेषाम् उद्धारार्थं प्रसितम् आसक्तं चित्तं यस्य एतादृशः अभवत् । एकतः भारते बोधनं जागरणकार्यं विधाय अन्यतः ज्ञानदानात् धर्मसमन्वयात्मकबोधस्य वितरणात् ॥ ७१ ॥

विश्वंभरातले हिन्दुधर्मादन्यो न भापते ।

नरं नारायणं साक्षाद्विपरीता कृतिः परम् ॥ ७२ ॥

विश्वभरातले इति । विश्वभरातले पृथिवीतले हिन्दुधर्मात् सनातनवैदिकधर्मादन्यः कोऽपि धर्मः नरं भागवं साक्षात् प्रत्यक्षं नारायणं न भापते 'जीवात्मा परमात्मैव' इति प्रतिपादयति । परं प्रत्यक्षा भारतीयस्य कृतिः कार्यं विपरीतैव विरुद्धैव अवलोक्यते अस्माकं परस्परं कलहप्रसक्तत्वात् ॥ ७२ ॥

वलवन्तो भवन्त्यार्या लोकसंग्रहहेतवे ।

न केवलं शरीरेण परमध्यात्मचिन्तनात् ॥ ७३ ॥

वलवन्त इति । लोकसंग्रहहेतवे विश्वजनीनकार्यकरणार्थं आर्याः भारतीया वलवन्तः शक्तिशालिनः भवन्तु । एतत् वलवत्त्वं तु न केवलं शरीरेण पाञ्चभौतिकद्वेषेण अपि तु अध्यात्मचिन्तनात् आत्मज्ञानविषयकविचारतः ॥ ७३ ॥

या शक्तिरस्सङ्गसन्धाने सम्भवेदपराजिता ।

न व्यष्टेः साऽस्ति पार्थक्ये केवलं खण्डशः कृतिः ॥ ७४ ॥

या शक्तिरिति । सङ्घस्य जनगणस्य सन्धाने स्थापने समष्टिविपर्ययः वा अपरैः अन्यैः कदापि अजिता अपरिभूता शक्तिः सम्भवेत् उपपद्येत तादृशी शक्तिः समष्टयंगावयवभूत-व्यष्टेः व्यक्तीनामेकैकशः पार्थक्ये न विद्यते केवलं खण्डशः अद्वयज्ञः एवं कार्यं सम्भवेत् ॥ ७४ ॥

अतः सङ्घस्यैर्भगव्यं भारतीयैर्भयातिगैः ।

एकवर्णैरेकधर्मैः सवलैरेकजातिभिः ॥ ७५ ॥

अतः इति । अतः भारतीयैः अत्रत्यैः भयातिगैः निर्भयैः तथा सङ्घशक्तियुक्तैर्भगव्यं भवितव्यम् । एकः एव वर्णः येषाम् एक एव धर्मः येषां तथा सवलैः वलवद्भिः एका एव जातिः हिन्दुजातिः येषामेतादृशैर्भगव्यम् ॥ ७५ ॥

अमिन्वस्तस्य नव्याया प्रभावोऽदृश्यतावनौ ।

अनेके यतयो जाता अपरे ब्रह्मचारिण ॥ ७६ ॥

अमित इति । नव्यायामवनौ पाश्चात्यजगति अमेरिकायामियर्थे अस्य अमितं कल्पनातीन प्रभाव उरसाहवर्धनम् अस्म्यत अवलोकित । तेषु अमेरिकावासिषु अनेके यतय सन्त्यासिन जाता अजनिपत अपरे तत्रत्या ब्रह्मचारिण आजगमब्रह्मचारिण रघातु निश्चय कृतवन्त ॥ ७६ ॥

क्वचित् क्त्वं ह्यन्तकायं तेऽन्ययु प्रवृत्तिमुन्दरे ।

वनोद्देशे सरिच्छीरे विध्रामार्थं मुदान्विता ॥ ७७ ॥

क्वचित्तमिति । भाष्यदानाद्विरन्तर भ्रमणात् ह्यन्तकाय शरीर यस्यैतादृश क्वचित् प्रवृत्तिमुन्दरे स्वभाववचिर सरिच्छीरे वनोद्देशे रथाने मुदान्विता विध्रामार्थम् अन्वयु अनुगता ॥ ७७ ॥

एते न्नेहोपदेशाख्यं प्रत्तस्तेभ्यं सुधारसं ।

तेऽपि तत्पानसंवृता जगद्वाह्य विसस्मरु ॥ ७८ ॥

एतेनेति । इह वनोद्देशे एतेव स्वामिना तेभ्य अनुयायिभ्य उपदेशात्मक सुधारसं समुत्तरस प्रत्त वितरित तेभ्यनुयायिन तादृशोपदेशासृत्पानवृता सन्त चाद्य भौतिक जगत् विमस्मरु विस्मृतवन्त ॥ ७८ ॥

सर्वे त्वृपापरा आसन्स्तथापीहानुयायिन ।

वेदान्तोपनिषद्गीताभक्तिसूत्रादि शिक्षितुम् ॥ ७९ ॥

सर्वे इति । तथापि सुधारसपानवृता अपि एते सर्वे अनुयायिन तृपापरा पुन पुन उपदेशश्रवणार्थं तृपिता आसन् किं शिक्षितुम् वेदान्तम् उपनिषद् भगवद्गीता, नारदभक्ति सूत्राणि इत्यादि स्वामिन सकाशात् पठितुम् ॥ ७९ ॥

वितन्वति आश्रमास्तेन पूजार्थं हिन्दुमन्दिरम् ।

अद्यापि वेदधर्मस्य यश शसत्यहर्निशम् ॥ ८० ॥

वितता इति । वेदान्तपरिशीलनार्थं तेन तत्र कतिपये आश्रमा वितता स्थापिता, पूजार्थं हिन्दुमन्दिरमपि स्थापितम् । यन्मन्दिरम् आश्रमाश्च अद्यापि अद्यावधि वैदिकधर्मस्य यश अहर्निश शसति ॥ ८० ॥

अयं भारतवदूतोऽत कृतवेदान्तडिण्डिम ।

आग्लै सादरमाहूत वृत्तार्थयितुमुक्तिभि ॥ ८१ ॥

अयमिति । अयं भारतस्य दूत नवमदेशद्वारक दूत उक्तिभि स्वोपदेशै आमान कृतार्थयितु वृत्तार्थान् कर्तुं आग्लै इत्यन्तदेशीयै सादरमाहूत निमन्त्रित ॥ ८१ ॥

यद्वाऽतीयभिक्षोस्तै शिक्षितव्यमभून्वमम् ।

तत्तद्वलितदेशस्थाप्यद्भुतं गौरवं न किम् ॥ ८२ ॥

यद्भारतीयमिति । यत् यस्मात् भारतीयभिन्नोः शासितदेशस्य यतोः सकाशात् तैः शासकैः किमपि नवं शिञ्चितव्यमभूत् तत् दलितदेशस्य विजितदेशस्य भारतस्वात्य भद्भुतं गौरवं महिमा न जातं किम् ॥ ८२ ॥

कोऽपि ल्ङ् विश्वसौन्दर्यलक्ष्म 'पेरिस' वर्त्मना ।

सुहृत् स्वेन सहानेतुमिग्लन्दमुपचक्रमे ॥ ८३ ॥

कोऽपि तामिति । कोऽपि कश्चन सुहृन्मित्रं विश्वसौन्दर्यं संसारस्य रुचिरता तल्लक्ष्यभूतं यत् पेरिसनगरं तन्मागंण तं स्वामिनं स्वेन सह इग्लन्ददेशमानेतुमुपचक्रमे उपक्रान्तः ॥ ८३ ॥

सम्पन्नः स परैः समादरभरैर्देशे बलेर्वासिनां

संसारतिगवस्तुसंग्रहगृहेणालं कृतां भूषिताम् ।

योनापार्टनृपेण विश्वविजयस्वप्नेन संरक्षितां

शान्तिप्रोषितचन्द्रचुम्बिभवनैर्भग्यां पुरीमागतः ॥ ८४ ॥

संपन्न इति । बलेर्देशे वासिनां पातालवासिनां अमेरिकास्थानामित्यर्थः । लोकानामिति शेषः । परैः श्रेष्ठैः समादरभरैः आदरातिशयैः सम्पन्नः स स्वामी संसारमतिगच्छन्ति तानि संसारतिगानि एतादृशानां वस्तूनां संग्रहगृहेण अलौकिकवस्तुसंग्रहालयेन अलं पर्याप्तं भूषितां कृताम्, योनापार्टेन नेपोलियनारखेन नृपतिना विश्वविजयस्य स्वप्नं जातं यत्यै- तादृशेन अलफसान्द्रसदृशेनेत्यर्थः संरक्षितां पूर्वं पालितां शान्तिप्रोषितैः, निरन्तरमुद्यम- शीलैः चन्द्रचुम्बिभवनैः अत्युच्चगृहैर्भग्यां सुन्दरां पुरीं पेरिसनगरीम् आगतः ॥ ८४ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे

विश्वाम्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

श्रीस्वाम्याश्रयखण्डकाव्यरचनाप्रीतेन गीते महा-

काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गोऽयमेकादशः ॥ ८५ ॥

इति विवेकानन्दचरिते महाकाव्ये 'शिक्षागोऽनन्तर' मित्येकादशः सर्गः ।

लोकमिति । लोकमित्यादि धर्मप्रधानाश्रये इत्यन्तं पूर्ववत् । श्रीविवेकानन्दस्वामिनं विषयीकृत्य 'विवेकानन्दखण्डकाव्यम्' इत्याद्यखण्डकाव्यरचनाप्रीतेन त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते एकादशः सर्गः समाप्तः ॥ ८५ ॥

इति श्रीविवेकानन्दमहाकाव्ये 'विवेकदीप'टीकायामेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥



अथ द्वादशः सर्गः

नानाजनाभ्यर्थनया जितोऽयं समागत सन् वसुधा विजेतुः ।

अमृतं परं भद्रयसमोदरस्य क्व मानमामोति न विद्यया ना ॥ १ ॥

नानेत्यादि । अथ जितं विजितदेशस्य स्वामी नानाजनाभ्यर्थनया विजेतुं सार्वभौमं
दाकियुक्तस्य आगच्छाते वसुधाम् इत्यन्तदेशं समागतं सन् तत्र भद्रयसमादरस्य
सम्मानस्य पदमारपदमभूत् । अर्थान्तरेणाह विद्यया ज्ञानेन सहायेन ना नरा क्व मान
माप्नोति सर्वत्रैव न आदरार्हं इत्यर्थं ॥ १ ॥ उपजातिवृत्तम् ।

स ददर्श समृद्धिसम्भृता नगरीं लन्दनलक्षणा मुनि ।

सुमहोद्यमसाधनेन या सधनालंकरणं भुवोऽजनि ॥ २ ॥

स ददर्शति । समृद्धिसम्भृता सयंतं समुत्तिपूर्णां लन्दनलक्षणां तद्वर्ती
नगरीं ददर्शं शब्दान् । या नगरी महता सर्वोत्कृष्टेन उद्यमसाधनेन उद्योगोपायत सधना
धनाम्बिता तथा भुवः ससारस्य अलकरणं भूषणमिव अजनि अत्र वेतालीय दृष्टं ।
विषये ससजा ग सयुता, सभरा अन्तगतौ समे लगी । इति लक्षणम् ॥ २ ॥

अथ नैकसमासु भाषणप्रसितेऽस्मिन् बहुधा प्रभाविता ।

इह मार्गश्रुताऽप्रलान्तरा विदिताऽभूद्भगिनी निवेदिता ॥ ३ ॥

अथ नैकेत्यादि । अथ लन्दनगमनानन्तरम् अस्मिन् स्वामिनि अनेकासु सभासु
भाषणप्रसिते वक्तव्यदानासक्तं सति अमलान्तरा मार्गश्रुता (Margaret) नाम्नी
काचिदात्महिता प्रभाविता सती भविष्यति काले 'रामकृष्णमठस्य भगिनी निवेदिता'
नाम्ना विदिता प्रथिताऽभूत् ॥ ३ ॥

अनया क्लिष्टं भारतावने परिचर्यामृतमान्तिमक्षणम् ।

उररीकृतमस्य कोपमा समयेऽस्मिन् क्वचिदक्षिता क्षितौ ? ॥ ४ ॥

अनयेति । अनया मार्गश्रुतया भारतानने भारतभूमे परिचर्यामृत सेवानियमम्
आन्तिमक्षणम् अन्तिमक्षणपर्यन्तं सृ युपवन्तमित्यर्थं । यत् उररीकृतं स्वीकृतम् अस्मिन्
प्रतस्य वा उपमा सादृश्यम् अस्मिन् समये क्षितौ वृथिव्या क्वचित् कुत्रचिदपि ईक्षिता किमु
न कुत्रचिदपी यथं ॥ ४ ॥

स सद सु निमन्त्रितो यमी धनिधर्मत्रतमन्त्रिशिक्षकैः ।

उद्यम सामवाप नित्यश स्ववचोभिर्मिहिरो यथाशुभि ॥ ५ ॥

स सदस्सु इति । न यमी धनिभिः धनाह्वये, धर्मत्रते धार्मिकैः मन्त्रिभिः राज्यसचिवैः
शिक्षकैः प्राध्यापकेभ्यः सद सु भाषणार्थं निमन्त्रित आहूत नित्यश प्रत्यह स्ववचोभिः
उपदेशवाच्यै उद्यम यश प्राप लब्धवान्, तत्र दृष्टान्तमाह यथा सूर्यं स्वकीयै अशुभिः
किरणैः प्रतिदिन उद्यम पूर्वदिशाया प्रातरङ्गमनं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

मनुजा निखिलांग्लभूमवा नच वेदान्तमतावगाहनात् ।
चकिता दलितोक्तिवैभवैरपि साम्राज्यसुखामिमानिनः ॥ ६ ॥

मनुजा इति । निखिलांग्लभूमवाः सकलांग्लभूमिनिवासिनः मनुजाः स्वामिप्रतिपादित-
नववेदान्तविचारज्ञानात् साम्राज्यसुखामिमानिनोऽपि सन्तः भूतलेऽस्मत्साम्राज्यमिव न
किमपि अन्यत् साम्राज्यं समृद्धिशालि यतते इति गर्वयुक्ता अपि सन्तः दलितोक्तिवैभवैः
शासितवचनप्रभावेः चकिता आश्चर्ययुक्ता जाताः ॥ ६ ॥

स किलाखिलभारतागतान् सुधियो मोहनकेशवादिकान् ।
निजवाक्पट्टतांशुजालकैरकरोद्भानि विधुर्यथावलान् ॥ ७ ॥

स किल्लेयादि । स किल स्वामी त्रिवेकानन्दः अखिलान् भारतात् इंग्लन्ददेशमागतान्
'राममोहनरॉयः,' 'केशवचन्द्रसेन' इत्यादिकान् निजवाक्पट्टतांशुजालकैः वदन्तृताकौशल-
प्रकाशैः अवलान् प्रकाशरहितानिव अकरोत् । कथम् विधुः यथा भानि नक्षत्राणि अवला-
नीति लिङ्गविपरिणामो बोध्यः, तेजोहीनानि करोति ॥ ७ ॥

समबोचदसौ 'महारमनः कतिचिद्वाक्यसुधापृपत्कणाः ।
अपि यन्त्रविदोऽतिशेते विविधाविष्कृतिकोटिसंहतिम्' ॥ ८ ॥

समबोचदिति । असौ स्वामी अबोचत् 'महारमनः कृताप्यात्मसाक्षात्कारस्य कतिचि-
त्केचिदेव वाक्यसुधापृपत्कणाः वचनामृतविन्दवः यन्त्रविदः विज्ञानशास्त्रप्रवीणस्य
विविधाविष्कृतिकोटिसंहतिम् गणनातीताविष्कारसमूहमपि अतिशेते अतिक्रम्य तिष्ठन्ति
अधिकतरमहत्त्वशालिनः सन्ति ॥ ८ ॥

अपरे यदनेकभाषितैः कृतवन्तो मनुजान् प्रभावितान् ।
स तदेककवचवृतावशादचिरात् साधितवान् सुधास्वरः ॥ ९ ॥

अपरे इति । अपरे व्याख्यातारः यद्यदा अनेकभाषितैः बहुभिरव्याख्यानैः मनुजान्
श्रोतृगणान् प्रभावितान् आकृष्टान् कृतवन्तः अकारुणः तत् स स्वामी सुधास्वरः महुरवचनः
एककवचवृतावशादेव एकेनैव भाषणेन अचिरात् अवपसमयेनैव साधितवान् कर्तुं
समर्थोऽभवत् ॥ ९ ॥

यतिरैक्षत आंग्लमानवान् नचभावप्रभवादरान्वितान् ।
जितजेतृविधिर्न संविदि प्रजिताः किं यचनैर्न रोमकाः ॥ १० ॥

यतिरैक्षतेति । यतिः स्वामी आंग्लमानवान् इंग्लन्ददेशनिवासिनः तत्प्रकाशितनव-
वेदान्तविचारैः उत्पन्नेन आदरेण पूज्यभावेन अन्वितान् युक्तान् ऐक्षत । आंग्लजनाः यति-
प्रतिपादितविचारैः प्रभाविता अभूवन् । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह-अयं जेता अयं च जितः
पुत्रादृशो नियमः संविद्धि ज्ञानविषये न दृश्यते 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' इत्युक्तेः । तत्रोदा
हरथमाह-पुरा यवनैर्प्रासदेशवासिभिः रोमका रोमनिवासिनः न जिताः किम् ? रोमजा-
तीयैः सर्वापि यूरोपद्वीपभूमिः आक्रान्ता ग्रीसदेशोऽपि तैर्विजितः परं ज्ञानविषये अति-
विश्रुताः आसन् इति कृत्वा जितेभ्यः रोमजनैः स्वबालकशिष्यार्थं ग्रीसदेशीयाः शिष्याः
नियुक्ताः । एवं जिता एव जेतारः संवृताः ॥ १० ॥

अचिरादिव तद्यशसितं सकलं गौरपदं व्यराजत ।

निजजन्मभुवं न केवलं परितो विश्वमसौ शिवं व्यधात् ॥ ११ ॥

अचिरादिवेति । अचिरादिव अल्पसमयाभ्यन्तरमेव सकल गौरपद आग्लभूमि तस्य यशसा सितमुज्ज्वलव्यराजत शुशुभे । स यति केवल स्वजन्मभुव मातृभूमि भारतमेव शिवसकलयाण व्यधात् कृतवान् अपि तु सर्वमपि विश्व तादृश कृतवान् । विपूर्वाद्वाधातोर्लुङ् । अतिशयोक्ति ॥ ११ ॥

किमु तन्मुखचन्द्रमण्डलं प्रविधातुं वसुधा सुधामयीम् ।

उदितं नद्यनित्यदर्शनं सरलं निर्मलनिश्चलप्रभम् ॥ १२ ॥

किञ्चित् । तन्मुखचन्द्रमण्डल तस्य स्वामिन मुखाकृति विभुमण्डल सकला वसुधा ससार सुधामयी स्ववाङ्माधुर्यामृतपूर्वामिव प्रविधातु प्रकरोम कर्तुं नवनित्यदर्शन नवीन निरन्तरदर्शनदानसमर्थं सकल सकलकलासम्पूर्णं निर्मल निष्कलङ्क निश्चलप्रभम् स्थिर कान्तियुक्तम् उदितम् उदयमधिगत किमु इत्युत्पन्ना । आकाशस्यचन्द्रमण्डलात् कादाचित्क दर्शनात् सकलङ्कात् अस्थिरप्रभावत इद वतिमुखमण्डलम् अतिरिच्यते इति व्यतिरेकः ॥

प्रशशंस स गौरजातिगं गुणसंप्राहकताविभूषणम् ।

बहुदोषपदेऽप्ययं गुणो जगति भ्वेतजनेऽर्हता गत ॥ १३ ॥

प्रशशंस इति । स यति गौरजातिग आग्लजाती विद्यमानं गुणसंप्राहकताविभूषणम् अन्येभ्य जनेभ्य सदगुणप्राहकतात्मक विभूषण प्रशशंस शसितवान् । बहुदोषपद बहुना मनेकेषा दोषाणां पदे स्थाने अनेकदोषपूर्णेषु अयं गुणप्राहकतासद्गुण एव अर्हताम् आदरयोग्यत्व गत प्राप्त ॥ १३ ॥

यतिराह समागतोऽस्म्यहं भुवि तेषां घृणया समन्वित ।

परमद्य समादरोऽनिशं भृशमेतेषु ममाभिवर्धते ॥ १४ ॥

यतिराहेति । स्वामी अबोचत् आग्लजानि घृणास्पदम् अनेकदोषपूर्णं च इति भावनां मनसि कृत्वाहमित्यददेशे समागत, परमश्रागमनानन्तर परिचयप्रचयानन्तर पृतेषु आग्लजनेषु विषये मम आदरभावना अभिवर्धते वृद्धिं प्राप्नुते ॥ १४ ॥

मुनिदर्शनयोगभाषितध्वजोत्सुक्यभृत्तान्तरा नरा ।

महिता महिलाश्च सादरं मिलितास्तस्य सदस्यनेकश ॥ १५ ॥

मुनिदर्शनेत्यादि । मुने स्वामिन दर्शनशास्त्रविषये यानि भाषितानि वचनानि तथा योगशास्त्रविषये च यानि भाषितानि तथा ध्वजगक्रियाया यदीत्सुक्यमुत्कण्ठा तथा श्रुतानि आ-तराणि येषामेतादृशा नरा तदुपदेशध्वजगतपरा इत्यर्थं । महिता उच्चकुलो-स्पन्ना महिलाश्च तस्य सदसि व्याख्यानमभायाम् अनेकश अत्यधिकमध्यया मिलिता आसन् । अनेन तस्य स्वामिन चाक्षुषदुःखं व्यज्यते । प्रस्थानसमये शारदामात्रा तस्मै आसीरपि प्रदत्ताऽऽसीत् सरस्वती त रसनामनाऽऽस्तु' इति ॥ १५ ॥

अथ केचिदभावनं सदस्युचितश्रोतृगणासनस्थिते ।

इह योगिसमा समाहिता भुवि पञ्चासनसस्थिता यभु ॥ १६ ॥

अथ केचिदिति । केचित् श्रोतारः भाषणसभायां योग्यासनस्तिष्वाभावतः योगितुल्याः समाहितान्तःकरणाः श्रवणोत्सुकाः सन्तः मौनिनः योगशास्त्रोक्तपञ्चासनसंस्थिताः पञ्चासनोपविष्टाः यस्तुः शुशुभिरे । स्थानाभावात् भूमायेव उपाधिस्तम् ॥ १६ ॥

सफलोऽयमुपक्रमो मुनेरिह वेदान्तपथोपदेशतः ।

अमुना सह यत्सहायका मुञ्चिन्सेवियरादयोऽप्ययुः ॥ १७ ॥

सफल इति । इह आंग्लभूमौ नववेदान्तपथोपदेशतः नवीनवेदान्तमार्गोपदेशवशात् यः उपक्रमः उद्योगारम्भः कृत आसीत् स सफलतमः संसृष्टः यतः तत्रत्या 'गृह्यिन्, सेविघर्' इत्यादयः सज्जताः अमुना स्वामिना सह सहायकरूपेण भारतमभ्येतुमनुमेनिरे । किं बहुना 'वैलूरस्थरामकृष्णाश्रम' पृताहशसज्जनानामधिकतरसहायेनैव अस्तिव-मागतः ॥ १७ ॥

गतवानिह वर्तमानसंकुचिताध्वप्रतिपादने रतः ।

स तु सद्गुरुलब्धदिव्यविन्नववेदान्तपथोपदेशकः ॥ १८ ॥

गतवानिति । वर्तमानकाले आधुनिकसमये संकुचिताध्वा यः संकीर्णमार्गः तस्य तादृशस्य प्रतिपादने योधने रतः तत्परः सन् नहि गतवान् तत्रैतलेददेतो नैव प्रयातवान् । तु किन्तु अपि सद्गुरोः श्रीपरमहंसदेवसकाशात् लब्धा अधिगता दिव्यविद् दिव्यम-लौकिकं ज्ञानं येनैतादृशः सन् नववेदान्तपथोपदेशकः नूतनवेदान्तमार्गोपदेशकत्वेन तत्र गत आसीत् । आधुनिकहिन्दुधर्मस्तु केवलं कृपमण्डूकवृत्तिः ॥ १८ ॥

विमलीकृतलोकचक्षुषा सदसद्ब्यक्तिलसच्छलाकया ।

अमुना वचसः प्रभावतो हृदयेभ्यः स्म तमो निरस्यते ॥ १९ ॥

विमलीकृतेश्यादि । अमुना स्वामिबिवेकानन्देन सदसतोः स्वत्यासत्ययोः व्यक्तिः विवेकः सा एव लसन्ती शोभमाना अज्ञानशलाका तथा करणेन विमलीकृतं लोकचक्षुः पवित्रिताः जनदृष्टिः येनैतादृशेन स्ववचसः प्रभावतः वचनसामर्थ्यात् लोकानां हृदयेभ्योऽपि तमः अज्ञानान्धकारः निरस्यते स्म ॥ १९ ॥

स पुरातनदेवभारतीगतरत्नान्यमितानि सूक्तिभिः ।

प्रकटीकृतवान् सभागृहेष्विह शश्वद्विशदाङ्गसंहतेः ॥ २० ॥

स इति । स स्वामी इह विषदाङ्गसंहतेः श्वेतवर्णोद्यानां सभागृहेषु वस्तुतामण्डपेषु अमितानि अगणितानि पुरातनदेवभारतीगतरत्नानि प्राचीनसंस्कृतसाहित्यांगभूतोपनिषदा-दिषु विकीर्णानि रत्नानि सूक्तिभिः स्वमधुरवचनैः शश्वत् पुनः पुनः प्रकटीकृतवान् तत्रत्य-लोकानामग्रतः प्रकटीकृतवान् प्रसार्य दर्शयामासेव ॥ २० ॥

अमुना निरसीयताद्भुतं बलवत् प्रेमसुवर्णबन्धनम् ।

मधुरोक्तिभिरद्य संगतं नवहिन्दांग्लभुयोर्भवेद् ध्रुवम् ॥ २१ ॥

अमुनेति । अमुना विवेकानन्दस्वामिना स्वकीयाभिः मधुरोक्तिभिः मधुरवचनैः अद्भुतम् अतिचित्रं बलवत् अतिदृष्टं प्रेमस्वरूपं सुवर्णबन्धनं प्रेमसुवर्णनिराङ्गबन्धनमिव

निरमोघन उत्पादितम् यन अद्य हिदांगलभुवो भारतांगलभूम्यो सगत मित्रतारूपं
सगम भुवम् सर्वकालस्थिर भवेत् सपरम्यत ॥ २१ ॥

यदि सन्त्यभिभूतभारते सुधिय स्वामिसमानमानया ।

कथमप्यधिकारितोचिता नहि नस्तैरिति साधु निश्चितम् ॥ २२ ॥

यदि सन्ति इति । तै तदर्थं आंग्लाने इति साधु समीचीनमेव निश्चित निश्चिन्त्य
उक्तम् । अभिभूतभारते अस्माभिः नितभारते यदि स्वामिसमाना सुधिय विद्वांसः
मानवा सज्जना सन्ति तर्हि अस्माकम् अधिकारिता तत्र भारते कथमपि उचिता न
योग्या न ॥ २२ ॥

बहव किल तत्र सज्जना बलवत्स्वामिवच प्रभावत ।

निजचर्चगमागमात्मकप्रतिबन्धे शिधिलादरा बभू ॥ २३ ॥

बहव इति । तत्र आंग्लभूमौ स्वामिवचसा बलवत् अतिमहत् प्रभावं परिणामतः
निज य चर्चगमागमात्मक प्रतिबन्धं भार्यनामदिरगमने नियम तादृशनियमनिश्चि-
दरा स्थयभक्त्य बभूवु ॥ २३ ॥

इयती यतिभाषिते सिते चिरमास्थाऽसदृशी जनेऽजनि ।

विदधे बहुधा गतागते यदसौ लन्दनपत्तनोत्तमम् ॥ २४ ॥

इयतीति । यतिभाषिते स्वाम्युपदेशवचनैः सिते चने आंग्लभूतृषु मप्ये इयती
पुतावती असदृशी निरुपमा आस्या धृदा अजनि समुपस्था यदसौ बहुधा अनेकशः
लन्दनपत्तने गतागते गमनागमने विदधे विहितवान् ॥ २४ ॥

हरित त्वरित प्रचेतस समुपैतु सुहृद् सचेतस ।

उपदिश्य स कार्यगौरवात्तिथिर्नूतनयार्जमाययौ ॥ २५ ॥

हरितमिति । सचेतस विदुषः सचेतसः सुहृद् यति सतीर्ष्यान् प्रचेतस वरुणस्य
हरित पश्चिमा दिशमिच्छं समुपैतु त्वरितम् उपदिश्य भारतात् आश्विद्विगुरुह्वभून् तत्र
गन्तुमुपदिश्य स अमेरिकाया कार्यगौरवात् तत्रारम्भकार्यमहावकारणात् अतिथिरूपेण
नूतनयार्जं न्यूयार्कनामकम् अमेरिकानगरमाययौ ॥ २५ ॥

शिवकार्यरतोऽयमेवत परतो भारतवासिमिर्नने ।

निजन्मवधमुधारां परप्रमदा मभु विधातुमर्थित ॥ २६ ॥

शिवकार्यरत । एकत पश्चिमस्यां दिशि शिवकार्यरत लोकोपदेशकार्यासक्तः । अपरतः
भारतवासिमिः भारतीयैः जनैः निजजन्मवधु धरा स्वकीयजन्ममुध परप्रमदा आगमनेन
अत्यानन्दिना मधु सत्वर विधातुमर्थितः । भारतीयैः पुनारङ्ग दिग्विचरिणं स्वजन
द्रष्टुमुःकण्ठिता जाता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स तु विश्वजनीनकार्यतो यतिरत्यन्तमुपेक्षितक्षण ।

धृतमानवसेवनप्रतो जगतो नागरिकत्वमागत ॥ २६ ॥

स चिति । स यति विश्वजनीनकार्यतः लोकसमूहकार्यकारणात् अत्यन्तमेकान्तम्

उपेक्षितः परिश्रयः कृणः निजमुखमावना येन घृतं स्वीकृतं मानवसेवनस्य यावन्भावव-
जातेः सेवायाः घृतं नियमः येनंतादृशः सन् सम्पूर्णजगतः नागरिकत्वं निवासित्वमागतः
'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकमिति' वचनं शब्दशः अनुसृतवानित्यर्थः ॥ २७ ॥

अधुनाऽपि समुत्सुकैर्जनैरधिकं पूर्वत एव संवृतः ।

अतिविस्तृतशान्तसागरोद्भूतसंख्यातिगर्वाच्चिभिर्यथा ॥ २८ ॥

अधुनापीति । अधुना लन्दननगरात् पुनः प्रत्यावृत्ते स्वामिनि एवः पूर्वतः पूर्वसमयात्
अपि अधिकं अधिकसंख्याकैर्जनैरित्यर्थः । संवृतः परिवृतः अभूत् कथम् । अतिविस्तृतः
यः प्रशान्तः सागरः तस्य पृष्ठे उद्भूताः याः संख्यातिगाः धीचयः तरंगाः ताभित्तरङ्गैरिव
यथा प्रशान्तसागरतरङ्गा गगनातिगा तथा यतिखंवरणकारिणः जना अपि संख्यातीताः
आसन् ॥ २८ ॥

सकलं परितो रसातलं नववेदान्तसभाविभासितम् ।

स्फुटितानि नवाङ्कुराणि किं यमिनारोपितबीजसंहतेः ॥ २९ ॥

सकलमिति । परितः सर्वत्र सकलं रसातलं पातालममेरिकाद्वीपमित्यर्थः । स्वाभ्यु-
पदेशपरिणामतः नवीनाभिः वेदान्तसभाभिः वेदान्तभ्रमैरित्यर्थः विभासितं परिपूर्णमभूत् ।
तत्रोत्प्रेक्षते—यमिना स्वामिना आरोपितबीजसमुदायस्य ते आश्रमा नवानि अङ्कुराणीच
स्फुरितानि उत्पन्नानि किम् ॥ २९ ॥

इह 'नास्तिधियः' स संशयात् नव विद्यालयनिर्गतानपि ।

निजतन्त्रपथानुपादिशत् सरलान् स्तिस्तमतावलम्बिनः ॥ ३० ॥

इह नास्तिधिय इति । स स्वामी इह अमेरिकायां सर्वानपि उपदिदेश कांस्कान् ?
नास्तिधियः नास्तिकान्, स संशयात् 'ईश्वरः अस्ति वा न वा' इत्थं सन्दिग्धमनसः
नवविद्यालयनिर्गतान् (graduates) प्राप्तपदवीकान् स्वतन्त्रविचारकान् तथा सरल-
हृदयान् स्तिस्तमतावलम्बिनः सर्वानपि उपादिशत् ॥ ३० ॥

प्रशशंस यतिस्तदीयसत्कृपिविज्ञानकलार्थचातुरीः ।

सा निनिन्द परं विलासिताऽसितनिग्रोपरिपीडनादिकम् ॥ ३१ ॥

प्रशशंसेति । यतिः तदीयसत्कृपिविज्ञानकलार्थचातुरीः तदीयाः अमेरिकावासिनाम्
कृपिं वार्ताविद्वाम् विज्ञानं भौतिकविज्ञानान्वेषणानि, कलाः विविधकलाज्ञानं तथा अर्थः
अर्थशास्त्रज्ञता एतद्विषयिणीः चातुरीः कुशलतां प्रशशंस । परं तेषां विलासिताम् अधिकां
विषयोपभोगप्रवृत्तिं तत्रत्यकृष्णवर्णनिग्रोजनपरिपीडनादिकं निनिन्द निन्दितवान् ॥ ३१ ॥

स तु भारतपश्चिमोभयप्रियसंगाध्वरभारदीक्षितः ।

जगदेकहितात्मकं हि तत्कृतयज्ञस्य फलं भवेदलम् ॥ ३२ ॥

सत्विति । स स्वामी तु भारतं तथा पश्चिमा दिक् एतयोः उभयोः यः प्रियः इष्टः
संगमः मेलनं स एव महान् अध्वरः यज्ञः तादृशयज्ञस्य भारवहने दीक्षितः अधिकृत
इव आसीत् । किं तर्हि तादृशयज्ञस्य फलम् हि यस्मात् जगदेकहितात्मकं संपूर्णजगतः
कल्याणात्मकं तस्य यज्ञस्य अलं पर्याप्तं फलं भवेत् ॥ ३२ ॥

प्रथमं तु धनप्रधानकं परधर्माध्यनि चासहिष्णुता ।

चिरदान्तिसुरस्य चाधस्तन्यपि साम्राज्यसुग्नाभिलाषिना ॥ ३३ ॥

प्रथममिति । धनप्रधानकं केवलधनवाच्यं यत्प्रथमं कलहमुदादिकं, परधर्मात्पनि परधर्ममार्गविषयेषु असहिष्णुता सहनशीलताभावः, साम्राज्यसुग्नाभिलाषिना च अन्य-जनाणां स्व नेषामुपरि साम्राज्यस्थापनं च पतानि सर्वाणि चिरदान्तिसुरस्य शाश्वत-दान्तिसुखलाभमार्गं वाचकानि विद्यन्तानि सन्ति ॥ ३३ ॥

तद्वलं भवतां समीहया सुहृदः केवलभौतिकोन्नतः ।

उररीकुर्वताच भारतान् समतां चाखिलविषयन्तुताम् ॥ ३४ ॥

तद्वलमिति । तत् तस्मात् हे सुहृद ! केवलभौतिकोन्नते भोगविलासपरिणामिन्याः पेटिनामुदयस्य समीहया अभिलाषिणं बलम् कृतम् । यूपम् अथ युष्मन्नैतिकोन्नया साधं भारतात् समतां साम्यं तथा विषयन्तुत्वङ्घर्षं सर्वश्रेष्ठं गुणं च उररीकुर्वन् स्वीकुरुष्वम् ॥ ३४ ॥

किमु केवलवाह्यभूपया परमन्तःस्थिरसारशून्यया ।

नयसम्भ्यतया रसातले भविता राष्ट्रममुन्नतिः क्वचित् ॥ ३५ ॥

किमु केरलेत्यादि । केवलवाह्यभूपया चाद्यतः चाकस्वपूर्णया परम् अन्तःस्थिरसार-शून्यया भान्तरिकाप्याप्तव्यञ्जानरहितया नवमभ्यतया भौतिकोन्नतिमापूर्णया रसातले क्वचित् राष्ट्रममुन्नतिं राष्ट्रीयामुदयं भविता किमु भविष्यति किम् । न कदापीत्यर्थं ॥ ३५ ॥

इति तेन तलक्षितेर्जना अनुशिष्टा जगतः समृद्धये ।

नयसंस्कृतिनिर्मितिर्यतः स्थिरमासीत् किल लक्ष्यमन्तिमम् ॥ ३६ ॥

इति तेनेति । इति ह्यर्थं तेन स्वामिना तलक्षिते. पातालस्य जना जगतः समृद्धये विश्वजनीनसमृद्धिसिद्धयर्थं अनुशिष्टाः उपदिष्टाः किमर्थम् ? यतः जगति प्राच्यप्रतीच्यमलेटनात् नवसंस्कृतिनिर्मिति नवीनशान्तिमयजगत्सिमांशमेव तस्यान्तिमं लक्ष्यमासीत् ॥ ३६ ॥

वचनं यमिनो न चानृतं जगद्रेकं भवितेति स्वाम्प्रतम् ।

हरितोरुमयो. पररूपरं गुणदानग्रहणप्रभावतः ॥ ३७ ॥

वचनमिति । 'सम्पूर्णं जगत् साम्प्रतम् एकमेव भविष्यति' इति या नविष्यवाणी स्वामिना कृता आसीत् सा वाणी अनृता अस्तीया न । कुत इदं भविता ? उमयो. हरितोः पररूपरन् अन्योन्यगुणानां स्वीकार्यसद्गुणानां दानग्रहणप्रभावेन दानादानत भारतं पश्चिमाया विज्ञानं शिष्टते पश्चिमा च भारतादप्यतममिति आदानप्रदानप्रकारः ॥ ३७ ॥

यतिरत्र ययाशया यया जनता तं परमादायाऽन्वयात् ।

शनिशं विमलाशया. प्रयान्त्यभियुक्तं हृदि संशयान्विता ॥ ३८ ॥

यतिरत्रेति । अत्र अमेरिकायां यतिः अमेरिकाया यना आशया दिशया यया प्रयातः तत्र जनवापि परमाशया पुरुदुस्तरणेन अस्मत्सन्देशनिवृत्तिर्भवेदित्याशयं अन्वयान्

अनुगता । अर्थान्तरन्यासेनाह—अनिशं निरयं विमलाशयाः शुद्धान्तःकरणा जना
हृदि संशयान्निवृताः संदिग्धान्तःकरणा अभियुक्तं योग्यपुरुषं ज्ञानिनमिर्यर्थः । प्रयान्ति
अनुगच्छन्ति ॥ ३८ ॥

तदुक्तत्रचनानि एताधनमहत्त्वपूर्णानि आसन् यत् तानि 'वेद' इति वक्तुं शक्यते इत्याह—

यदनेन सभासु भाषितं लिखितं यद्विविधप्रबन्धगम् ।

अनुयायिषु यद्रहोचचः सकलं तच्छ्रुतिसम्मतं मतम् ॥ ३९ ॥

यदिति । यदनेन स्वामिना अमेरिकायाम् आंग्लदेशे वा सभासु व्याख्यानसदःसु
यत्किञ्चिद् भाषितं व्याहृतम् अथवा विविधप्रबन्धेषु यत्किञ्चिल्लिखितं किंवा अनुयायिषु मध्ये
इह एकांते यत्किञ्चिदुपदेशात्मकम् उक्तमासीत् तत्सकलं श्रुतिसम्मतम् उपनिषदुपन-
मासीत् ॥ ३९ ॥

इह भक्तिसूतौ हितौजसा कथितं ज्ञानपथेऽमुना पुनः ।

अथ वर्त्मनि कर्मणोऽङ्कितं विदधौ तस्य यशोऽधिकप्रभम् ॥ ४० ॥

इह भक्तीत्यादि । हितं जगत्कल्याणकारकम् ओजः ज्ञानतेजः यस्यैतादृशेन अमुना
स्वामिना भक्तिसूतौ भक्तिमार्गविषये ज्ञानपथे ज्ञानाध्वविषये अथवा कर्मणो वर्त्मनि
कर्ममार्गविषये च अङ्कितं विलिख्य रक्षितम् एतत्सर्वं तस्य यशः कर्म अधिकप्रभम्
अधिकतरकान्तियुक्तम् विदधौ चकार । एतादृशोपदेशः स समधिककीर्तिः समजनि ॥४०॥

भक्तिमार्गमाह—

विविधैरभिधानलक्षणैः प्रभुरेकोऽपि पृथङ् नमस्यते ।

स हि केवलदृष्टिभेदतो लभते रूपभिदां न वस्तुतः ॥ ४१ ॥

विविधैरिति । एकोऽपि प्रभुः अनन्योऽपीश्वरः विविधैः अभिधानलक्षणैः 'ईश्वरः' 'अष्टाह'
'गौड' इत्यादिभिः पृथक् भिन्नतया नमस्यते पूज्यते । हि यस्मात् स ईश्वरः एकोऽपि सन् दृष्टि-
भेदतः अवलोकनविचारभेदात् रूपभिदां आकारभेदं लभते न वस्तुतः । वस्तुतः तु
ईश्वरः सर्वेषां कृते एक एव ॥ ४१ ॥

अयनं खलु भक्तिलक्षणं सरलं स्यादखिलेषु वर्त्मसु ।

प्रियमानवसत्प्रतीकतो बहुधा सिद्ध्यति कान्युपासना ॥ ४२ ॥

अयनमिति । भक्तिलक्षणमयनं भक्तिमार्गः अखिलेषु वर्त्मसु ज्ञानमार्गाद्यन्यमार्गेषु
सरलः अनुसरणयोग्यः भवति । तत्रापि उपासनायां प्रियमानवसत्प्रतीकतः अस्माकं
यदिष्टं मानवात्मकं बुद्धिस्वादिभक्तं प्रतीकं तत्सहायतः बहुधा प्रायशः कान्युपासना
भक्तिमार्गाद्भूता सिद्ध्यति सफलीभवति ॥ ४२ ॥

स हि भक्तिपथश्च संसृतिश्रुतिशास्त्रोद्भवकारणात्मनः ।

अतिनिर्मलभावतो हृदि स्वयमन्वेषणमीश्वरस्य यत् ॥ ४३ ॥

स हीति । संसृतिः संसारः श्रुतिशास्त्राणि ज्ञानप्रदा दिव्यग्रन्थाः तेषां सर्वेषाम् उद्भव-
कारणात्मनः हेतुस्वरूपस्य ईश्वरस्य अतिनिर्मलभावतः अन्वेषणमिच्छुद्भक्तिसंपूर्णं हृदि
स्वान्तःकरणे अन्वेषणं गवेषणं भक्तेः पन्थाः उच्यते ॥ ४३ ॥

अभियुक्तगुरो सहायतो मनुजानामनुभूतिरात्मनः ।
विमलान्तरवास्यकर्मणा नियतं लक्षणमस्य यत्तमं ॥ ४४ ॥

अभियुक्तस्यादि । अभियुक्तगुरो प्रह्लादिशाचार्यस्य सहायत विमलान्तरवास्यकर्मणा वाक्यात्मनस्तु शुद्धानां मनुजानाम् आत्मन अन्त स्थितात्मतावस्य अनुभूति साक्षात्कार एव अस्य वर्तनं भक्तिमार्गस्य लक्षणं चिह्नं नियतं निश्चितम् ॥ ४४ ॥

बहुश परिपूर्णसंविद परमज्ञानिजना मनागपि ।
अमुना समुपासनाधरना विचरन्तो भुवि नावलोकिताः ॥ ४५ ॥

बहुश इति । बहुश शायश परिपूर्णसंविद पूर्णाद्वैतज्ञानयुक्ता केवलनिर्गुणोपासका इत्यर्थः । तथा परम् अत्यन्तम् अज्ञानिजना अत्यन्तज्ञानशून्याश्च एतादृशा मनुष्या अनेन समुपासनापरपर्यायेण भक्तिमार्गेण विचरन्त भुवि भूतले नावलोकयन्ते । अत्यन्त ज्ञानिन एकान्ताज्ञानिनश्च बहुधा भक्तिमार्गावलम्बिन न भवन्ति ॥ ४५ ॥

परमप्रियतामहेश्वरं मनुज प्रेममयान्तरीभवन् ।
यदि पूजयति ध्रुवं समः समुपास्येन भवेदुपासकः ॥ ४६ ॥

परमप्रियतेति । परमप्रियतामहेश्वरम् आयुष्यप्रथममयम् ईश्वरं चेद्यदि प्रेममयम् आन्तरं यस्मैतादृशीभवन् पूजयति तर्हि उपासकः पूजकः भक्तिमार्गावलम्बी समुपास्येन पूज्येन-शरेण समः तत्स्वरूप भवेत् भुवमिति निश्चयः ॥ ४६ ॥

सगुणेश्वरमर्चयन्ति ये क्वचिदर्हन्ति न ते तिरस्कृतिम् ।
सगुणं खलु मूर्तिपूजकोऽप्यधिगन्तुं सुतरां निराकृतिम् ॥ ४७ ॥

सगुणेश्वरमिति । ये भक्तनना सगुण त्रिगुणात्मकम् ईश्वरं पूजयन्ति तदुपासनां कुर्वन्ति ते कदापि तिरस्कृतिं नार्हन्ति । मूर्तिपूजकः प्रतीकोपासनापर भक्तः न शोषयित्वा यत एतादृश प्रतीकपूजारत निराकृति निर्गुणेश्वरमधिगन्तुं प्राप्तुं सगुण एव योग्य एव वर्तते ॥ ४७ ॥

गणनातिगजीवखेलने कतिचिज्ज्ञानपरा परेऽबुधा ।
उपदेक्ष्यति बोधपूर्वकं गुणधर्मं किल केलिमुत्तमाम् ॥ ४८ ॥

गणनातिगोति । गणनातिगा असस्या ये जीवाः तेषां खेलने क्रीडायां कतिचिज्जीवा ज्ञानपरा अधिगतो वृष्टज्ञाना सन्ति अपरे च अबुधा अज्ञानिन अपि सन्ति । गुण उच्चतरधर्म एव एतानुभयविधाप्रज्ञानिन अज्ञानिनश्च उत्तमं केलिं क्रीडशेत खेलने न अधिको लाभ इति बोधपूर्वकं स्पष्टीकरणसहितम् उपदेक्ष्यति ॥ ४८ ॥

ज्ञानमार्गोपदेशमुपक्रमते—

इह दार्शनिकाश्च धार्मिका अपि विज्ञानविदो वृथाऽनिशम् ।
'मरणोपरि जीवितं न या' विषयेऽस्मिन् परितश्चिकित्सव ॥ ४९ ॥

इहेति । इह अरिमहोके दार्शनिका दर्शनशास्त्रानुशीलिन धार्मिका धर्ममार्गावलम्बिन विज्ञानविद अपि भौतिकविज्ञानपण्डिता अपि अनिनं नित्यं मरणोपरि मरणानन्तर जीवितम् अस्ति न वा अथवा 'मरणान्तं च जीवितं मित्येव सत्यमित्यस्मिन् विषये वृथैव चिकित्सां कर्तुमिच्छन्ति ॥ ४९ ॥

यदनन्तमनादिजीवनं किमिवास्मिन् भवतां विमर्शनम् ।

‘अमरा वयमत्र मा कृथाः समयस्य व्ययमप्रयोजनम् ॥ ५० ॥

यदनन्तमिति । यदस्माकं जीवनम् अनन्तम् अन्तरहितम् अविनाशि अनादि आरम्भशून्यं च विद्यते अस्मिन् विषये भवतां विमर्शनं विचाराभिमुखीभवनं किमिव अस्ति ? नेदमुचितमित्यर्थः । ‘वयम् अमरा अमर्त्याः’ इति अस्मिन् विषये विश्रयमागन्तुम् अप्रयोजनं समयस्य अपव्ययं मा कृथाः । ‘वयममृतस्य पुत्राः’ इति तु निःसंदिग्धं धृतिवाच्यं, नास्ति तत्र संदेहावकाशः ॥ ५० ॥

वयमादित एव चान्धवा, अजरा ज्ञानमयास्तथाऽमराः ।

इति साधयितुं न दानवो न च देवः समपेक्ष्यते क्वचित् ॥ ५१ ॥

वयमिति । हे चान्धवाः ! सुहृदः ! वयं सर्वे आदित एव न तु किञ्चित्समयानन्तरं अपि तु आरम्भत एव अजरा जराशून्याः ज्ञानमयाः ज्ञानस्वरूपाः, तथा अमरा मृत्यु-रहिता अनन्ताः स्मः । इति साधयितुं प्रमाणीकर्तुं न दानवो राक्षसो न वा देवः समपेक्ष्यते आवश्यकोपस्थितिकः क्वचिद्विद्यते । आत्मनः अजरामरत्वं तु स्वतःसिद्धं तत्र न कस्य-चिदपि बाह्यप्रमाणस्यावश्यकत्वम् ॥ ५१ ॥

मतवाद्भयातिगामिनी मनुजानामनिशं सहायकृत् ।

इतरेतरमित्रतोद्भवः परमार्थः खलु संचिदात्मनः ॥ ५२ ॥

मतवादेति । आत्मनः संविज्ञानम् आत्मज्ञानमित्यर्थः । मतवादेभ्यः धार्मिकमत-कलहेभ्यः यद्भयं तदतिशय्य स्थिता इति मतवाद्भयातिगामिनी, मनुजानां मानवानां निर्वयं सहायकारिणी, तथा इतरेतरेषां मित्रतायाः उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् अत एव परम-पुरुषार्थस्वरूपा विद्यते ॥ ५२ ॥

मतभेदतरङ्गिणीततिर्निपतन्त्यस्तमितात्मसंस्थितिः ।

निजबोधमहाम्बुधाविर्यं चिरमद्वैतमतौ विलीयते ॥ ५३ ॥

मतभेदेत्यादि । मतभेदतरङ्गिणीततिः मतभेदः धार्मिकमतभिन्नता तस्वरूपा या तरङ्गिणीनां ततिः परम्परा यस्याम् आत्मनः अविनाशितत्वस्य संस्थितिः अस्ति त्वम् अस्तमित्वा विद्यते तादृशी ततिः निजबोधमहाम्बुधौ आत्मज्ञानरूपिणि महासागरे अद्वैत-विचारस्वरूपे विलीयते चिरकालपर्यन्तम् अदृश्या भवति । यथार्थतया स्वात्मबोधानन्तरं धार्मिकमतभेदानां पूर्णतया लयः सम्पद्यते इति भावः ॥ ५३ ॥

हृदयादपनीयतां जगत्क्षणिकावस्थितिं पाञ्चभौतिकम् ।

अथ तस्य पदेऽनुचिन्त्यतां चिरसञ्चित्सुखमात्मगौरवम् ॥ ५४ ॥

हृदयादिति । क्षणिकावस्थितिं क्षणकालमेव अवस्थितिः अस्ति त्वं यत्स्थैतादृशं पाञ्चभौ-तिकं क्षणभङ्गुरं जगत् हृदयात् स्वान्तःकरणादपनीयतां निष्कास्यताम् । तस्य क्षणिक-भौतिकसूत्रेः स्थाने सच्चिदानन्दस्वरूपम् आत्मनः गौरवम् सुखं सर्वग्यापित्वम् अनुचि-न्त्यताम् विचारविषयीकर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

परिभावय जीवसन्ततिर्मयि चाहं सकलेष्ववस्थितः ।

न शरीर-मनोऽक्षसञ्चयः सुखदुःखातिगसाक्षिलक्षणः ॥ ५५ ॥

परिभाषयेति । 'मन्त्रा जीवन्तति प्राणिपरम्परा मयि स्थिता अह च सकलेषु जीवमात्रेषु अवस्थिता । अह शरीर देह, मन अन्न करणम्, अन्नागामिन्द्रियाणां च सञ्चय समूह अपि न सुखदुःखानिगोऽहम् अतिद्वान्तसुखदुःखभावन केवलमास्ति स्वरूपोऽहमिति च चिन्मयताम् ॥ ५१ ॥

जगदक्षपयेन मौक्तिकं नरकाट्टत्यथ पापवर्त्मनाम् ।

त्रिदिव खलु पुण्यकर्मणां परितोऽब्रह्ममयं चिदात्मनाम् । ५६ ॥

जगदिति । जगत् अक्षपयेन अज्ञानामिन्द्रियाणां यथा मार्गेण ईक्षमाणानां भौतिक पाप्मभौतिक परिहरयते, पापवर्त्मनाम् निन्द्यमार्गेण गच्छतां नराणामिदमेव जगत् नरका कृति नरकाकारं हरयते, पुण्यकर्मणां पुण्यात्मनां सदेव जगत् त्रिदिव स्वर्गस्वरूपं, परतु वदेव जगत् चिदात्मनां शान्तिनां चिन्मय आत्मा येषां परितः सर्वत्र ब्रह्ममय हरयते 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' इति तेषां वृत्तिर्जायते ॥ ५६ ॥

अविनाश्यपहाय चिन्मयं नद्वि सत्ता पृथगस्ति कस्यचित् ।

त्रिमु सागरतो जलोर्मिभि क्षणमुत्पद्य पुनर्न लीयते ? ॥ ५७ ॥

अविनाशीति । चिन्मयं ज्ञानमयम् अविनाशि अनाद्यन्त परमात्मनश्च विहाय कस्य-चिदपि अन्यस्य वस्तुन पृथक् सत्ता नास्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—सागरत समुद्रात् जलोर्मिभि जलतरङ्गै चणकालपर्यन्तमुत्पद्य ताभि तरिष्वेव सागरे पुनर्न लीयते किमु ? यथा सागरादुत्पद्यमाना उर्मयस्तनूना चूर्णं तत्पृष्ठोपरि स्थित्वा पुनस्तास्तस्मिन्नेव विलीयन्ते न तासां समुद्रात् पृथगस्तिर्यं विद्यते तस्मिन् चिन्मये आत्मतत्त्वं त्रिवर्तस्वरूप जगत् उत्पन्नमिव भासते परं चिदात्मन जगत पृथक् स्थितिर्नास्ति ॥ ५७ ॥

प्रतिभासवशेन भिन्नता परमद्वैतमतो यथार्थता ।

प्रतिबिम्बितमीक्ष्यते हि सत्तनुचेतोऽखिलवाद्यवस्तुषु ॥ ५८ ॥

प्रतिभासेत्यादि । जगति या भिन्नता नानाविधत्वं दृग्गोचरं भवति तस्केवलं प्रतिभास वशात् प्रतिभासिकमित्यर्थं । विद्यते यथा रज्जौ सर्पं प्रतिभासिकं यथा च शुक्तिवार्ता रजतं प्रतिभासिकं तद्वत् । हि यस्मात् सत् अनाद्यन्त चैतन्यमयमात्मतत्त्वेनैव तनौ शरीरे चेतसि अन्तःकरणे, तथा अखिलवाद्यवस्तुषु प्रतिबिम्बितम् ईक्ष्यते अवलोकयते ॥ ५८ ॥

अनिशं कुरु लक्ष्यमुच्चैरसदर्थोऽनुशयाय कल्पते ।

मृगयु कुशलोऽन्विपेक्षरिं नशशं गौरवहानिकारणम् ॥ ५९ ॥

अनिशमिति । अनिश नित्यम् उच्चैः अत्युन्नत लक्ष्यम् आत्मतत्त्वं ज्ञानस्वरूपं साध्यं पुरतः स्थापय, यत यदि असदर्थं अविद्यमानं लज्जिको वाऽर्थं लक्ष्यीक्रियते तर्हि तदनु-शयाय वक्रते पश्चात्तापस्य कारणं भवति । मृगयु इवाप्य यदि कुशलं स्वकलाप्रवीणं तर्हि नित्यं हरिं सिद्धमेव अन्विषेत् न कदापि स्वगौरवहानिकारणम् अपमानजनकं शशम् अन्विषेत् ॥ ५९ ॥

परिहार्यमदो जगद्भुयैरिति शिक्षा यदि संविदध्वन ।

निजकर्मफलम्पृष्टां विना व्यवहर्तव्यमिदं तयेष्यते ॥ ६० ॥

कर्मयोगमाह-परिहार्यमिति । बुधैः ज्ञानमार्गावलम्बिभिः अदः जगत् सादि सान्ते च परिहार्यं त्यक्तव्यमित्येतादृशी यदि संबिदुष्वनः शिक्षा उपदेशः विद्यते तर्हि तत्र तथा शिक्षया इदमेवेत्यतेऽभिलष्यते यत् अस्माभिरत्र जगति कर्मणां फलसृष्टां विना फलाकांक्षां विना व्यवहर्तव्यमिति । अयमेव निष्कामकर्मसिद्धान्तः ॥ ६० ॥

कठिना यदि कर्मशून्यताफलहीना जगतिक्रिया वरम् ।

नहिनामयशःस्वरार्थिभिः क्रियमाणं खलु कर्मसंज्ञितम् ॥ ६१ ॥

कठिनेति । यदि 'नहि कश्चित्कणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इति वचनानुसारं कर्म-शून्यता कर्मराहित्यं कठिना असंभवा तर्हि कर्म तु कर्तव्यमेव परं तत्कर्म सा क्रिया फल-शून्या वरम् क्रिया फलाकाङ्क्षां विना विधेया । यतः नामशास्त्रार्थं यशःप्राप्त्यर्थं, स्वर्ग-प्राप्त्यर्थं च यत्किञ्चित् क्रियते तत्कर्मसंज्ञितं भवितुं नार्हति ॥ ६१ ॥

चरमात्मविकासकारणं भवति स्वार्थपरा नहि क्रिया ।

ध्रुवमान्तरिकी समुन्नतिः परलक्ष्यं शुभकर्मवर्त्मनः ॥ ६२ ॥

चरमात्मेत्यादि । स्वार्थपरा क्रिया स्वार्थावलम्बिनी क्रिया चरमात्मविकासकारणं उच्चतमाध्यात्मिकोन्नतेः निदानं न भवति । अतः शुभकर्ममार्गानुयायिनां कृते आन्तरिकी समुन्नतिः आध्यात्मिकी उन्नतिरेव आत्मज्ञानमेव परं श्रेष्ठं लक्ष्यम् उच्यते बुधैः ॥ ६२ ॥

समुपैम्युपकारपात्रतामिति बुद्ध्याऽत्र परार्थमाचरेः ।

अपरस्य भवान् सहायकृत् स्वयमेवोपकृतोऽस्ति वस्तुतः ॥ ६३ ॥

समुपैमीति । 'अहमेव उपकारास्पदं भवामि' इति बुद्ध्या एतादृशसंकल्पेन त्वं परोप-कारमाचरेः । यद्यहं परोपकारं करोमि तर्हि उपकृतेनाहमेवोपकृतो भविष्यामीति चिन्त-यित्वा परोपकारं कर्तव्यः । यदि भवान् अपरस्य कल्पचित् सहायं करोति एतादृशः अस्ति तर्हि वस्तुतः स्वमेव उपकृतोऽसि ॥ ६३ ॥

जगतामधमर्णतां गता यतमानाः परशर्मणे वयम् ।

यदि सर्वगतः परेश्वरः प्रभुसेवा परकार्यमुत्तमा ॥ ६४ ॥

जगतामिति । परशर्मणे परेषां कल्याणाय यतमानाः प्रयत्नपरा वयं जगतां जनाना-मित्यर्थः । अधमर्णतां गता ऋणग्रहीतृत्वं प्राप्ताः । यदि च परेश्वरः सर्वगतः सर्वव्यापी तर्हि परेषां कृते क्रियमाणं सेवालूपं कार्यमेव प्रभोः ईश्वरस्य उत्तमा सेवा भवेत् ॥ ६४ ॥

परिणामविचारवर्जितं करणीयं निजकर्म साधुभिः ।

इयमेव निवृत्तिरुच्यते न च कर्तेह सकर्मबन्धनः ॥ ६५ ॥

परिणामेत्यादि । साधुभिः सकर्मैः परिणामविचारवर्जितं फलबुद्धिरहितमेव निजकर्म आत्मनः कार्यं करणीयम् । इदमेव फलाकाङ्क्षाशून्या कर्मपद्धतिरेव निवृत्तिमार्गः उच्यते एतादृशफलशून्यक्रियाभिरैव कर्ता कर्मबन्धनेन बद्धः न भवति ॥ ६५ ॥

परिशान्तसमुत्सुकालसं त्रिविधं कर्म गुणत्रयक्रमात् ।

प्रथमं त्वपरद्वयोत्तरं चरमं साधुभिरुच्यतेऽधमम् ॥ ६६ ॥

परिशान्तेति । परिशान्तं शान्तिमयं, समुत्सुकम् औत्सुक्ययुक्तम् 'अनेन कर्मणाहमिदं लप्स्यामी'त्याकारिकया इच्छया विहितं तथा अलसम् आलस्ययुक्तम् इत्थं कर्म त्रिविधं तच्च क्रमशः सत्त्वरजस्तमोगुणस्वभावात्मकम् । तेषु प्रथमं शान्तिपूर्णं कर्म अपरस्य कर्मद्वयस्य

समुत्सुकालसयो' उत्तर ममीधीनतारन उच्यते चरमम् अन्तिमं तु अलसम् अधमं
कर्मैर्युच्यते ॥ ६६ ॥

चिरमुद्यमिनश्चिदागमो मनुजस्यान्तिमसाध्यमुच्यते ।

न तु केवलभौतिकात् सुगान् प्रकटं धानमिदं भवेद्रहः ॥ ६७ ॥

चिरमिति । चिरमुद्यमिन विज्ञात्पर्यन्तम् उत्तमशीलस्य चिदागमः शुद्धचतस्येन सह
तादात्म्यमेव मनुजस्य चरमं साध्यम् इष्यते इहमिति उच्यते । केवलं भौतिकात् सुखात्
एतादृशं रहस्यमद्य ज्ञानं प्रकटं न भवति नाधिगम्यते ॥ ६७ ॥

शुभकर्मवशात् पशुः स्वयं मनुजत्वं लभनेऽर्हणागुणम् ।

मनुजस्यशुभक्रियाविधेः पशुनामेति पुनर्न संशयः ॥ ६८ ॥

शुभकर्मवशादिति । शुभकर्मवशात् तारशकर्मकरणात् पशुरपि पशुमुखो मनुष्योऽपि
नरपरशुरपि मनुजात्वं नाम पूजनीयगुणं लभते प्राप्नोति । परं तु तद्विपरीत मनुज अशुभ-
क्रियाविधे पापकर्मकरणात्पुन पशुत्वं प्राप्नोति इत्यत्र न कोऽपि सदेहः ॥ ६८ ॥

शिवकर्मकरा नरा दशाऽप्यलमेतुं जगतीजिगीषुताम् ।

अलसास्त्वितरे सहस्राशः परिहर्तुं संघट्टान मक्षिकाम् ॥ ६९ ॥

शिवकर्मिति । दशापि दशमं कथाका अपि शिवकर्मकरा' पुण्यकर्मकरा' नरा जगती-
जिगीषुताम् जगत्त्रेवृत्तम् एतुं गन्तुमर्लं समर्था भवन्ति परन्तु इतरे अलसा सहस्रतोऽपि
मक्षिकामपि परिहर्तुं अपनेतु सवला समर्था न भवन्ति ॥ ६९ ॥

भक्तिज्ञानरूतिप्रशान्तिपदवीप्रिद्योतसः पाययन्

तत्रत्यानमृतं स्थिरं च विदधेदान्तकार्यं बृहत् ।

सच्छिष्यान्परितो दिशंश्च पुरतः सञ्चालनं कर्मणः

कुर्वन्नुत्कृष्टदः स्वकीयसुहृदः प्रातः पुनर्लन्दनम् ॥ ७० ॥

भक्तिज्ञानेत्यादि । भक्तिज्ञानकृतीनां भक्तिज्ञानकर्मणां पदस्य एव शिष्योना' भागीरथी
(त्रिपयगा) तस्या अमृत उपदेशामृतं तत्रत्यानमैरिकावामिनः पाययन् प्रयागां नाराणां
विषये अमृतमयानि वचनानि धावयन् । तत्र आरुष्यं बृहत् वेदान्तकार्यसंघटन स्थिरं
हृदं कुर्वन् । सच्छिष्यान् कर्मण पुरतः सञ्चालनं परितः सर्वतः दिशन्नुपदिशन् तथा
स्वकीयसुहृदः उत्कृष्टदः उत्कृष्टतद्दयान् कुर्वन् स यतिः पुनर्लन्दननगरीं प्राहः ॥ ७० ॥

लोकं मोहतमोहतं घृतहिताल्लोकं विधातुं क्षमे

विश्वाध्येपगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

साहस्र्याटयनवोपदेशकविताचित्तेन वित्ते महा-

काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सगौऽगमद् द्वादशः ॥ ७१ ॥

इति त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते विवेकानन्दचरिते नाम महाकाव्ये

'इंग्लन्ड-अमेरिकाकार्य' नामद्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

लोकमिति । लोकमि'त्यादि 'धर्मप्रधानाश्रये' इत्यन्तं पूर्ववत् 'उपदेशसाहस्री' इत्याख्य-
महाकाव्यपरचनायामपि वित्त धर्म्यताइशेन त्र्यम्बकसूरिणा विरचिताया विवेकानन्दमहा-
काव्यटीकायां 'त्रिवेकदीपाख्याया' द्वादश सर्गाः समाप्तः ॥

अथ त्रयोदशः सर्गः

महान्तमेनं विविधांगलभूपिता नवीनविज्ञानविचारभूपिताः ।

मुदान्वयुर्नव्यमतोपदेशतः श्रद्धान्विताः सत्त्वरमन्यदेशतः ॥ १ ॥

महान्तमिति । महान्तं मुक्तमम् एतन्वयं त्रिं विविधाः बहवः आंगलभुवि इंग्लन्ददेशे उपिताः वसन्तः नवीनानूतना ये विज्ञानविचाराः वैज्ञानिकज्ञानानि, तैःभूपिता अलंकृताः वैज्ञानिका इत्यर्थः । नव्यमतोपदेशतः स्वामिकृतनव्यवेदान्तधर्मोपदेशकारणात् अन्यदेशतः अमेरिकादि-देशेभ्यः सत्त्वरमन्यकालादेव श्रद्धान्विताः सन्तः मुदा आनन्देन अन्वयुः अनुजग्मुः ॥ १ ॥

एतेऽब्रुवन् भारतशासका वयं वृथा यथासाधनुशास्ति नोऽखिलान् ।

शिष्टोऽपि किं शिष्टतरो विभाति नो धिक् नः स्वतन्त्रान् परतन्त्रताऽस्य चेत् ॥ २ ॥

एतेऽब्रुवन्निति । एते आंग्लदेशीया अब्रुवन्-वयमिङ्ग्लन्ददेशवासिनः वृथैव निरर्थकमेव भारतशासका भारतस्य शासनकर्तारः यथा अयमेव नः अखिलान् सर्वान् अनुशास्ति उपदिशति । अयमेवास्माकं शास्ता वयं केवलं नाममात्रेण शासकाः । अयमस्माभिः शिष्टः सन्नपि अधिकृतः सन्नपि अस्मत्तः अस्मदपेक्षया शिष्टतरः शिक्षिततरः विभाति दृश्यते । अस्य परतन्त्रता चेदस्मान्स्वतन्त्रान्परतन्त्रान् धिक् । एतद्देशवासिभिरपि अस्माभिरिव स्वतन्त्रैर्भाव्यमिति भावः ॥ २ ॥

इहावसत्कोऽपि विपश्चिदुत्तमः शार्मण्यदेशोद्भवमोक्षमुल्लरः ।

चिरस्य यो निर्जरभारतीरपिर्गृहीतवान् भारतसेवनव्रतम् ॥ ३ ॥

इहावसदिति । इह लन्दननगर्या शार्मण्यदेशोद्भवः जर्मनीदेशीयः मोक्षमुल्लरनामा कश्चित् विपश्चिदुत्तमः विद्वच्छ्रेष्ठः अवसत् । यः निर्जरभारत्यां संस्कृतभाषायां रतिः प्रेम यस्यैतादृशः सन् चिरस्य दीर्घकालपर्यन्तं भारतसेवनव्रतम् भारतसेवानियमं गृहीतवान् स्वीकृतवान् ॥ ३ ॥

स त्वस्मदीयागमशास्त्रदर्शनैः ससंस्तवः पूर्णतया शिष्याशयः ।

अवाप्तुमाध्यात्मिकसौख्यसम्पदं दिदेश दन्धूनिभूत भारती भुवम् ॥ ४ ॥

स त्वस्मदीयेत्यादि । स मोक्षमुल्लरः अस्मदीयैः भारतीयैः आगमैः वेदैः शास्त्रैः आचार-नियमनिर्देशकः दर्शनैश्च ससंस्तवः पूर्णतया परिचितः शिष्यः पवित्रः आशयः अन्तःकरण-दस्यैतादृशः आध्यात्मिकसौख्यसम्पदम् आध्यात्मिकानन्दसम्पत्तिम् अवाप्तुमधिगन्तुं भारती भुवम् भारतवर्षम् इत् गच्छत इति दिदेश उपदिशत् ॥ ४ ॥

येनांगलभापाल्लिखितैरनेकशः साङ्गश्रुतिब्राह्मणसन्निवन्धनैः ।

न केवलं पश्चिमदिक्प्रकाशिताऽस्मद्भारतेऽकारि जगत् समादरम् ॥ ५ ॥

येनेति । येन मोक्षमुल्लरेण आंगलभापाल्लिखितैः अनेकशः अनेकैः साङ्गश्रुतिब्राह्मणसन्नि-वन्धनैः वेदवेदाङ्गब्राह्मणग्रन्थैः न केवलं पश्चिमदिक् पाश्चात्त्यं जगत् प्रकाशिता अपितु

सर्वं जगत् सकलसमार भारतदेशे समादर साध्यमादरयुक्त चकार कृतवान् । तादृश-
ग्रन्थप्रकाशने जगत् भारत प्रति सादरमश्लोक्यम् इति भावः ॥ ५ ॥

अभूदय सादरमानस स्वयंश्रीरामकृष्णेऽपि निशम्य तद्यश ।

इयेष तत्सचरितप्रकाशने 'प्रकाशदाने परमस्ति क प्रभु' ॥ ६ ॥

अभूदिति । अय मोक्षमुहुर' तस्य यदा धार्ति निशम्य धारामकृष्णेऽपि स्वय सादर
श्रद्धालुन मानममन्य करण यस्यैतादृशोऽभूदचनि । तस्य चरित्रमपि प्रकाशयितुम् इयेष
अभिलषितवान् । पर स अनेन इतुना चिन्तित आसीत् यत् श्रीरामकृष्णचरित्रलेखनकार्ये
प्रकाशदाने आवश्यकवामापीवितरणे क प्रभु समर्थ स्यात् ॥ ६ ॥

तां चिन्तां श्रीविवेकानन्दस्वामी परिग्रहार् हत्याह—

परस्परप्रत्ययकृष्टमानसौ युवमनृद्धौ मिलितायुभावपि ।

एको महान् विश्वशिष्यनती यति परं पुराणार्थिसमानदर्शन ॥ ७ ॥

परस्परेत्यादि । परस्पर अन्योऽन्य प्रति य प्रत्यय विश्राम' तेन इतरेतर प्रति आकृष्ट
मानस ययो एतादृशौ तौ एक' स्वामी युवा अपर धार्म्यपण्डित वृद्ध एवमुभावपि
मिलितौ । ययोरेक स्वामी महान् गुरुनम विश्वशिष्यता जगत्कल्याणकाङ्क्षी अपरश्च
पुराणार्थिसमानदर्शन प्राचीनभारतीयविदुष्य दर्शन यस्यैतादृश आसीत् ॥ ७ ॥

उभावभू ध्यानमहापयोनिधी प्राङ्प्रत्यगाशाद्वयमेतनक्षमौ ।

ईशेच्छयैकैकपदे समागतौ समान्तरावेकपदे जगद्धितौ ॥ ८ ॥

उभाविति । उभावपि द्वावप्यम् एतौ ज्ञानस्य महाशतौ पयोनिधी समुद्राविव रिपतौ
प्राङ्प्रत्यगाशाद्वयमेलनक्षमौ पूर्वपश्चिमोभयदिशाभेलेने उभयदिशो समीपतरानयने क्षमौ
समर्थौ एकपदे अक्षरमान् ईशस्येश्वरस्यच्छयैः एकपदे एकमिन् स्थाने जगद्धितौ ससार
हितकारिणौ सम तुल्यम् आन्तर मानस ययो ईदृशौ स'तौ समागतौ मिलितौ ॥ ८ ॥

तौ संगतायर्जुनकृष्णविग्रहौ ब्रह्मात्मवातौल्लसितान्तरौ रह ।

श्रुतिष्वतीवावरपूर्णमानसौ तदैकवर्णाधिप संवभूवतु ॥ ९ ॥

तौ संगताविति । तौ स्वामिमोक्षमुहुरौ अर्जुनकृष्णविग्रहौ श्वेतसितशरीरौ एक
आर्यदेशीयोऽपरश्च भारतीय इयर्जुनकृष्णशरीरौ रह एकान्ते ब्रह्मण' आपमनश्च
धानालापेन उल्लसिते आन्तरे मानसे ययो एतादृशौ, श्रुतियु वेदेषु विषये अतीवावरपूर्ण-
मानसौ धर्मावन्तौ सन्तौ तदा उभयसम्मेलनसमये एकवर्णाधिप ब्राह्मणवर्णाधिप मधु-
वनु अभवताम् ॥ ९ ॥

प्रकाशितं मुहुरकोविदेन यच्छ्रीरामकृष्णस्य चरित्रमुत्तमम् ।

तत्रोदितं प्राच्युदिता तु तारका नधाचनार' परहंसविग्रह ॥ १० ॥

प्रकाशितमिति । यत् मुहुरकोविदेन मोक्षमुहुरण्डितेन श्रीरामकृष्णस्य उत्तम चरित्र
जीवनवर्णनात्मक प्रकाशित मिलिष्य प्रथितं तत्र 'प्राच्यां दिशि पूर्वदिशायां परहंसविग्रह'
रामकृष्णपरमहंसस्वरूप' तारकानवावतार नवनक्षत्रमिव उदित उदयमागत' इति
उदितमास्ते ॥ १० ॥

युधा मुधैव प्रवदन्ति संगता प्राच्या प्रतीची भविता कदापि नो ।

एतावभूतां तु विवेकमुहुरौ प्रतीकमेतादृशसंगमे ध्रुवम् ॥ ११ ॥

बुधा इति । 'प्रतीची पश्चिमा दिक् प्राच्या दिशा कदापि संगता मिलिता नो भवितान भविष्यति' इति बुधाः पण्डिता मुधैव निरर्थकमेव प्रवदन्ति । परमेतस्य वचनस्य विरोधे विवेकमुद्धरौ एतादृशसंगमे ध्रुवम् निश्चयेन प्रतीकं संगमलक्षणमभूताम् ॥ ११ ॥

अहो ! अयं भारतभारतीयसत्साहित्यविद्यादिपु सादरान्तरः ।

वयं पुनर्विश्वशिवादिकारणे भृशं तिरस्कारपराः स्वमातरि ॥ १२ ॥

अहो इति । अयं पाश्चात्योऽपि यन् भारतीयाम् सत्यः समीचीनाः साहित्यं वाङ्मयं च विद्याः चतुर्दशविधाः आदयः येषु तानि तेषु साहित्यविद्यादिपु शास्त्रेषु सादरं सध्वद्धम् आन्तरं यस्यैतादृशः जात इत्यहो ! आश्चर्यम् । परं वयं विश्वशिवादिकारणे सकल-विश्वकल्याणहेतुभूतायां स्वमातरि मातृभूमौ भृशम् अत्याधिकं तिरस्कारपरा निरादरपूर्ण-मानसा इत्यहो अस्माकं दुर्दैवम् ॥ १२ ॥

यतिं प्रयान्तं सुहृदं समीक्षितुं चिद्धद्वरोऽतिस्थविरोऽपि सादृतिः ।

हार्दप्रकाशाय स वाति वेगतः सवृष्टिवातेऽग्निरथाल्यं ययौ ॥ १३ ॥

यतिं प्रयान्तमिति । सुहृदं मित्रं प्रयान्तं गच्छन्तं समीक्षितुं स्थविरोऽपि बृद्धोऽपि चिद्धद्वरः अपि मोक्षमुद्धरः हार्दप्रकाशाय स्वादरप्रकाशनाथं वेगतः अतिवेगेन वृष्टिसहित-वाते झंझावाते वाति वहति सति अग्निरथाल्यं याप्पयानाध्वरथानं ययौ गतः ॥ १३ ॥

अपार्थमेवास्ति समागतो भवान् प्रचण्डवाते समुपेक्ष्य वार्धकम् ।

इतीरितः स्वं कृतिनं समर्थये समीक्ष्य देवानुचरं जगाद सः ॥ १४ ॥

अपार्थमिति । भवान् वार्धकं स्वकीयां वृद्धावस्थां समुपेक्ष्य अधिगणय्य अस्मिन् प्रचण्ड-वाते झंझावाते अपार्थमेव व्यर्थमेव समागतोऽस्ति इति स्वामिना ईरिते उक्ते सति स मोक्षमुद्धरः देवानुचरं श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य शिष्यं समीक्ष्य स्वमात्मानं कृतिनं धन्यं समर्थये मन्ये ॥ १४ ॥

अध्यापयस्तत्र जनाननेकशः समाहितान्तःकरणान् विधाय तान् ।

सार्धं सुहृन्मुहुरकन्यकाभिः यूरोपदेशभ्रमणाय निर्ययौ ॥ १५ ॥

अध्यापयन्निति । तत्र आंग्लदेशे अनेकदाः जनान् अध्यापयन् धर्ममुपदिशन् तान् उपदेशश्रोतुं च समाहितान्तःकरणान् विधाय आश्वस्तचिचिंश्च कृत्वा सुहृद्भिः सुहृदकन्य-काभिः सार्धं यूरोपभ्रमणार्थं निर्ययौ निर्गतः ॥ १५ ॥

उपागतः श्विञ्जरलन्दनीवृतं वृतं समन्ताद्विरिनिर्झरैः सुखैः ।

सुखैकहेतोः क्षितिवासिनां परं परं सुराणां पदमीशकल्पितम् ॥ १६ ॥

उपागत इति । श्विञ्जरलन्दनीवृतं तन्नामकदेशं नीवृज्जनपदो देशे इत्यमरः । उपागतः । प्राप्तः कीदृशश्च 'समन्तात्परितः सुखैः सुखकारकैः गिरिनिर्झरैः पार्वतप्रपातैः, वृतं पूर्णम् । क्षितिवासिनां भूतलनिवासिनां सुखैकहेतोः सुखम् आनन्द एव एकः हेतुः कारणं तदर्थं परं सर्वोन्नतं परम् इतरत् ईशकल्पितं सुराणां पदं स्थानं स्वर्गमित्यर्थः ॥ १६ ॥

शंसन्वटीयन्त्रकृतां स कौशलं भृशं प्रसन्नः प्रकृतिद्युतेर्वशात् ।

नतेन भूर्धा गिरिजासु पूजयन् मेरीं सपुत्रां मुदितो यतीश्वरः ॥ १७ ॥

शमसिति । स्विस्ररलन्दे घटीयन्त्रकृतां मणिवन्धघटिकोद्यमिनां कौशलं कुशलतां शसन् प्रशंसन्, प्रकृतिघनेर्वशात् प्राकृतिकमौन्दर्यदर्शनात् भृशमस्यधिकं प्रमथ सुखिन गिरिजासु प्रार्थनामन्दिरेषु सपुत्रां मसुतां जिस्तसहितां मेरीं मातरं ततेन मूर्त्ना शिरसा पूजयन् अर्हयन् यतीश्वर स्वामी मुदित ॥ १० ॥

अथायमामंत्रणमाप्य कोविदाच्छार्मण्यदेशोद्भवपॉलडायसनात् ।

इयाय कीलाभिधपत्तनस्थितं विश्वस्थविद्यालयमुद्घतप्रथम् ॥ १८ ॥

अथायमिति । अथानन्तर कोविदात् सुधिय शार्मण्यदेशोद्भवात् जर्मनीदेशोत्पन्नात् प्राध्यापकपॉलडायसनात् आमन्त्रणं प्राप्य तद्द्रष्टुम् उद्घतप्रथं प्रसिद्धं कीलाभिधपत्तनस्थितं विश्वस्थविद्यालयम् इयाय गतवान् ॥ १८ ॥

प्राध्यापकोऽतीव मुदान्वितो यतिं निवन्तुमभ्यर्धितवान् गृहे चिरम् ।

वेदान्तविद्यापरिशीलनामलान्तराविद्वानिर्बन्धनीयनिर्वृती ॥१९॥

प्राध्यापक इति । प्राध्यापक पॉलडायसन स्वामिदर्शनेन अतीव मुदान्वित स्वगृहे चिर दीर्घसमयपर्यन्तं निवस्तु निवाम कर्तुमभ्यर्धितवान् । गृहे वेदान्तविद्यापरिशीलनेन वेदान्तविषयिकया आलोचनया अमले भान्तरे मानसे ययोरेतादृशौ तावुभौ अनिर्बन्धनीया निर्वृतिः भानन्द ययोरेतादृशौ जातौ । डायसन एतावान् वेदान्तविचाराकृष्टचेता जातः येन स आत्मानं 'देवसेनं नाम्ना प्रथितमकार्षीत् ॥ १९ ॥

स्वजीवनं पाल्यविपश्चितोद्भवेदान्तसद्भावविचारचर्चया ।

निर्धारितं यापयितुं यतो यतेः स्थानेऽजनिष्टास्पदमेव चक्षुषोः ॥ २० ॥

स्वजीवनमिति । पॉलविपश्चिता पॉलविदुषा स्वजीवनम् उल्लसन् ज्ञानप्रकाशपूर्णं यं वेदान्त तद्गतसद्भावानां विचारचर्चया चिन्तनालोचनया यापयितुम् आजीवन वेदान्त-परिशीलन विधातुं यत यस्मात् कारणात् निर्धारितं निश्चितं ततः स प्राध्यापकः यते स्वामिनं चक्षुषो नयनयोः आस्पदं त्रिषय अजनिष्टं जातः । उभयोः परस्परदर्शनं योग्यं मेवाऽभूत् ॥ २० ॥

स्वामी तुतोपाहमुपस्थितः स्तुता शोपेनद्वाराचिन्ततात्कादयपीम् ।

यत्रोपिता संस्कृतभारतीरता अघर्षयन् भारतगौरवं बुधाः ॥२१॥

स्वामीति । 'अहं शोपेनद्वार'—नामकेन प्रसिद्धदार्शनिकेन अर्चिता पूजितां तात्कारयपीं पितृभूमिम् शार्मण्यदेशीया जन्मभूमिं 'मातृभूमिं' इति न वदन्ति अपितु 'पितृभूमिं' इति । यत्र देशे सस्कृतभारतीरता सस्कृतभाषाध्ययनरता बुधाः पण्डिता भारतगौरवससारे-ऽघर्षयन् ॥ २१ ॥

सत्यानुसन्धानकृतां कृते यथा वेदान्तविद्योपनिषत्प्रकाशिता ।

पन्थानमिष्टं सरलं समादिशेत् तस्योपमा कापि न सत्यमुच्यते ॥ २२ ॥

सत्यानुसन्धानकृतां कृते यथा वेदान्तविद्योपनिषत्प्रकाशिता । सत्यानुसन्धानकृता मयान्वेषणकारिणा जिज्ञासूना कृते धारश सरलम् इष्ट योग्यं च पन्थानं मार्गं समादिशेदुपदिशेत् । तस्य उपमा जगति कुत्रापि न दृश्यते इति सत्यमुच्यते ॥ २२ ॥

यूरोपयात्रासु यथा यथा यतिर्भ्रमन् प्रयातो नवमार्गदर्शकः ।

तथा तथा नृन् परितः स दृष्टवान् निःश्रेयसे भारतदत्तचक्षुषः ॥ २३ ॥

यूरोपयात्रास्त्विति । यतिः यथा यथा यूरोपयात्रासु नवमार्गदर्शकः वेदान्तपथप्रचारकः भ्रमन् प्रयातः पुरतः अगच्छत् तथा तथा परितः सर्वत्र एतादृशान् नृन् मनुष्यान् दृष्टवान् ये निःश्रेयसे परमकल्याणार्थं भारते एव दत्तानि चक्षुषि येषामेतादृशाः आसन् ॥ २३ ॥

ऊचेऽयमुच्चैः प्रति भारते जनानुत्तिष्ठतालं चिरघोरनिद्रया ।

नवायुवानः कतिचिद् दृढव्रताः कुर्वन्ति वेदान्तमयं भुवस्तलम् ॥ २४ ॥

ऊचेऽयमिति । अयम् स्वामी भारतीयजनान् प्रति भारतीयवान्धवान् प्रति उच्चैः उच्च-स्वरेण ऊचे उक्तवान् । हे भारतीयाः ! उत्तिष्ठत जाग्रत अद्यावधि यस्यां घोरनिद्रायां यूयं प्रसिताः आस्त तां घोरनिद्रां परित्यजत । दृढव्रताः कार्यतरपराः कतिचिदपि नवयुवकाः चन्द्रपरिकरा भवन्ति तर्हि अग्निलं भुवस्तलं भूमण्डलं वेदान्तमयं करिष्यन्ति इत्यत्र नास्ति संवेहावकाशः ॥ २४ ॥

जागर्ति चेन्नः समये न भारतं प्रचारयिष्यन्नवविश्ववन्धुताम् ।

अशिक्षिता जन्यरता नराः क्षितौ क्षतां विधास्यन्त्यपि मातरं भुवम् ॥ २५ ॥

जागर्तीति । नः अस्माकं भारतं चेद्यदि समये यात्रकाले न जागर्ति किं कुर्वत् ? नवीनां विश्ववन्धुतां विश्वभ्रातृतां प्रचारयिष्यत् तर्हि क्षितौ पृथिव्यां अशिक्षिता नराः न केवलं जन्यरता युद्धमग्ना भविष्यन्ति अपितु मातरं भुवं स्वमातृभूमिमपि क्षतां आपदाक्रान्तां विधास्यन्ति ॥ २५ ॥

अतः प्रतीच्यां दिशि पॉलमुल्लरोपमा भवेयुर्मवतां सुहृत्तमाः ।

यैरस्मदीयोपनिपत्सु भाषितं सन्देशसर्वस्वमिहोपदिश्यताम् ॥ २६ ॥

अत इति । अतः आपन्नवः संसाररक्षणार्थं प्रतीच्यां दिशि पश्चिमस्यां पॉलमुल्लरसदृशा भवतां युष्माकं सुहृत्तमाः घनिष्ठमित्रतामापन्ना भवेयुः । यैः सुहृत्तमैः अस्माकं उपनिपत्सु-भाषितं विश्वभ्रातृवरूपं संदेशसर्वस्वं वाचिकरहस्यम् अत्र यूरोपदेशे उपदिश्यताम् श्राव्यताम् ॥ २६ ॥

ययौ स हालन्दरसां रसातलं यूरोपखण्डस्य समं सुहृद्दरैः ।

यत्रोदधिर्भूतलतः समुन्नतो रुद्धो उच्चैरस्त्यधरोधवन्धनैः ॥ २७ ॥

यथाविति । स यतिः स्वामी यूरोपखण्डस्य रसातलं पातालं हालन्दरसं हालन्दरूमिं सुहृद्दरैः समं ययौ । यत्र हालन्दरसायां भूतलतः भूतलादपि उन्नतः उदधिः समुद्रः उच्चैः तेजस्यजनैः अवरोधवन्धनैः कृत्रिमप्रस्तरादिवन्धनैः अवरुद्धः भूमेरपि उच्चदृष्टस्य समुद्रस्य जलं निम्नभूतलं न प्लावयेदिति हेतोरित्यर्थः ॥ २७ ॥

अत्रत्यदेशेषु यथा यथा यत्नेरयाद् रयेण प्रसृतिं यशोरुचिः ।

तथा तथा विश्वहितस्य दर्शने वृद्धिं गता हिन्दुनृणां मनोरुचिः ॥ २८ ॥

अत्रत्येत्यादि । यथा यथा यत्नेः स्वामिनः यशोरुचिः यशःकान्तिः अत्रत्यदेशेषु

पाश्चात्यविविधभूमिषु मध्ये रयेण वेगेन प्रवृत्तिं विस्तारं कथयन् प्राप्ता, तथा तथा विश्वहितस्य
ब्रह्मकवचाणेच्छो स्वामिन दर्शने हिन्दूनां भारतीयमनुष्याणां रुचिं अभिलाषोऽपि वृद्धिं
गता वचुषे ॥ २८ ॥

अकिञ्चन स्वार्थविमुक्तमानस कापायवासा न यशोभिलापुकं ।

स्वालोचिकाचारवशादसौ हृदि प्रत्यग्जनानां चिरयासमात्तयान् ॥ २९ ॥

अकिञ्चन इति । अकिञ्चन निर्धनं नास्ति किञ्चन यस्य स स्वार्थविमुक्तमानस
परिवृत्तस्वार्थं कापायवासा गेरिकवल्लपारी न यशोभिलापुकं कीर्त्यभिलाषशून्यं अमौ
स्वस्य निजस्य अलौकिकाचारवशात् दिव्याचरणहेतुना प्रत्यग्जनानां हृदि चिरवाम दार्थं
कालस्थायिनमाश्रयं प्राप्तवान् जनां त न विसस्मरुस्तिथय ॥ २९ ॥

स्यान्तेषु तेषां ससृजेऽमुना पुनर्विश्वैकताधीरुपदेशभाषितं ।

वेदान्त एवेदशभाषयन् द्रव्ये भजेत्समर्थं निल नापरा सृति ॥ ३० ॥

स्यान्तेष्विति । अमुना स्वामिना तेषां पाश्चात्यानां स्यान्तेषु निजैरुपदेशभाषितं विश्वै
कतायो सम्पूर्णविश्वस्येकीकरणविचारं ससृजे उपपादितं । तथा वेदान्तमददा पृथ तादृश-
विश्वैकताविचारस्योद्भवे उत्पत्तौ समर्थं अल भवदिति नि सन्दिग्धम् । एतद्दृश्यमाप्त्यर्थं
अपरा सृति मार्गं न विद्यते 'नान्यं पन्था विद्यतेऽपनाय' ॥ ३० ॥

हालन्दतो लन्दनमागतः पुनर्यूनो वयस्क किल कालशिक्षकः ।

उक्ती समाकर्ण्य सुधासमा युधस्त्विति न यातोऽप्यसरत्सदोगतः ॥ ३१ ॥

हालन्दन इति । हालन्दन यूरोपपातालात् पुन लन्दनमागतः वयस्कं वृद्धं युध-
पण्डितं कालशिक्षकं कीलरुषविद्यालयशास्त्र्यापकं दायमनं यूनो यते अमकृत् षडुवारं
सदोगतं तेन सह भाषणसभायां श्रीगुरुपेयं गतं सन् सुधासमा मधुरा उक्ती समाकर्ण्य
त्विति न ययौ । 'अयमि केन वृष्यते' इति माघोक्तिः ॥ ३१ ॥

प्रयास्यतो विश्वमहापुराद्यते मित्राणि शिष्याः स्थविरा युवस्त्रियः ।

समागता सन्तु शिवास्तथानिशां पन्थान इत्थं भणितुं समन्ततः ॥ ३२ ॥

प्रयास्यत इति । विश्वमहापुरात् लन्दननगरात् प्रयास्यत तन्नगरं विहायान्यत्र
गमिष्यत यते ईंग्लद्वारसिन शिष्या मित्राणि सुदृढ स्थविरा वृद्धा युवान् स्त्रियश्च
समन्तत अभित प्रदशात् 'ह स्वामिन् ! अनिश तव पन्थानं शिवा सन्तु' इति भणितुं
भाषितुं, समागताः । यस्मात्स्थानात् स निर्गतं तत्र मिलिता आसन् ॥ ३२ ॥

अहो ! अमीयां दृढहादंन्यनं सर्वेऽपि तेऽस्त्राकुलितेक्षणा क्षणम् ।

मुनिस्तदुत्कण्ठनयाऽनया भृशं चिरायं निकायविमुग्धतां ययौ ॥ ३३ ॥

अहो ! इति । अहो इत्याश्रयम् अमीयामाग्लजनानां दृढं अशिथिलं दार्ढ्वन्धनं प्रेनाकं
पंगम् । यत स्वामिन गमनसमये सर्वेऽपि ते अस्त्रे अशुभिः आकुलितानि ईक्षणानि येषां
मेतादृशा एण एणकालपर्यन्तं जाता इति शेषः । मुनि स्वाम्यपि तेषामेतयोरेकगठया
चिराय दार्ढ्वकालपर्यन्तं निकायविमुग्धतां ययौ किङ्कर्तव्यमूढोऽजनि ॥ ३३ ॥

नतो रसामध्यसरस्वदूर्मिमि. प्रक्षालिता रोमकराज्यमेदिनीम् ।

गतं पुरो राजपुरां स दृष्टवान् रोमाभिवा तेष्वतीरसंस्थिताम् ॥ ३४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं लन्दनतः प्रयाणानन्तरं रसामध्यसरस्वदूर्मिभिः भूमध्य-सागरतरङ्गैः प्रक्षालितां घौणां रोमकराज्यमेदिनीं रोमनसाम्राज्यभूमिं आधुनिक-इटलीनाम्नीं गतः पुरः स्वपुरतः राजपुरीं रोमनसाम्राज्यराजधानीं रोमनगरं तैधरतीरसंस्थितां तैधरा-ह्यनदीतीरे प्रस्तां दृष्टवान् ॥ ३४ ॥

यन्न्यस्तमूला वृकरक्षितेन रोम्यूलसेनाथ च रोमसेन तत् ।

साम्राज्यभूपा श्रुतजन्यकौशला 'रोमे'ति नाम्ना भुवि भाविताऽजनि ॥३५॥

यन्न्यस्तमूलेति । यद्यस्माकारणात् वृकरक्षितेन कश्चिद्वन्यवृकः द्वौ बालकौ अपहृत्य वनं नीतवान्, तयोर्नामनी रोम्यूलसः तथा रोमसः इत्यारताम्, वृकीदुग्धपालिताभ्यां ताम्यामिर्यं राजधानीं स्थापिता अत एव नगरस्य नामापि 'रोम' इत्येव जातम् । इदमेव नगरी रोमनसाम्राज्यस्यालङ्कारभूता तथा धृतं प्रसिद्धजन्यकौशलं युद्धनैपुण्यं यस्या पतादशी भुवि संसारे 'रोम' इति नाम्ना भाविता प्रसिद्धा अजनि ॥ ३५ ॥

साम्राज्यमेतद्वल्यत्पुरा यमौ प्राचेतसी दिक् सकलाऽस्य विस्तृतिः ।

लोकोक्तिरेषा प्रसृता च सर्वतः प्रयान्ति मार्गाः किल रोमपत्तनम् ॥३६॥

साम्राज्यमिति । एतद् रोमनसाम्राज्यं पुरा अतिवल्यत् शक्तिशालि यमौ प्रसिद्धमासीत् । सकलापि प्राचेतसी दिक् अस्य रोमनसाम्राज्यस्य विस्तृतिः विस्तारस्वरूपा आसीत् । अत एव कारणात् एषा लोकोक्तिः सर्वतः प्रसृता । का सा ? 'सर्वतः सर्वेऽपि मार्गाः रोमपत्तनमेव प्रयान्ति' इत्याकारिका (all Road- lead to Rome) ॥ ३६ ॥

पुरे क्वचिच्चारुणि वेनिसाहये महापथाः सन्ततनीरपूरिताः ।

पौराः समोदं तरणीसहायकाः प्रयान्ति यस्मिन्गृह्णतो गृहान्तरम् ॥३७॥

पुरे इति । क्वचिद् इटलीदेशे चारुणि सुन्दरे वेनिसाहये नगरे महापथाः राजमार्गाः नीरपूरिताः जलसंभृताः सन्ति यत्र नगरे पौराः पुरवासिनः तरणीसहायका एव नौकाभिरेव गृहतः एकरमाद् गृहात् गृहान्तरम् अन्यद् गृहम् प्रयान्ति ॥ ३७ ॥

आसादितं किं यमिनाऽमुनाऽधुनादिशि प्रतीच्यां भ्रमता समन्ततः ।

नृसंघशक्तिः परमः समुद्यमो नवीनविज्ञानरुचिर्निरन्तरम् ॥३८॥

आसादितमिति । अमुना यमिनां अधुना इदानीं प्रतीच्यां दिशि पश्चिमदिशायां समन्ततः सर्वतः भ्रमताः किमासादितम् । तत्रोत्तरम्-नृसंघशक्तिः नृणां मनुष्याणां संघ-शक्तिः संघटनायलम्, परमः श्रेष्ठः समुद्यमः उद्यमशीलता तथा निरन्तरं नवीनविज्ञानरुचिः वैज्ञानिकाविष्कारधिपयकः अभिलाषः । एत एव गुणाः भारतेन पश्चिमदिशातः प्राह्याः सन्ति ॥ ३८ ॥

किं चाधिकमासादितम् ?—

-अभीष्टलक्ष्यागममार्गमन्तरा स्थितान्तरायानभिभूय भूयसः ।

सकर्मताऽङ्गीकरणं जनान्तराल्लसद्गुणप्राहकतान्तरान्तरम् ॥३९॥

अभीष्टलक्ष्येत्यादि । अभीष्टं प्राप्तुनिष्टं यल्लक्ष्यं तस्य आगमः लाभः तस्य मार्गः उपायः तन्मन्तरा तन्मध्ये इत्यर्थः । स्थितान् विद्यमानान् भूयसः अनेकान् अन्तरायान् अभिभूय

विजिग्य सकर्मता उद्योगइमता तथा भ्रान्तरान्तर मानसाम्यन्तरे जनान्तरात् अन्वयनेभ्य' लसद्गुणानाम् प्रसिद्धमद्गुणानाम् अङ्गीकरण प्रहणशीलत्वम् ॥ ३९ ॥

किं चापर निश्चितम् ?

स्वयूहनं प्राप्तनरोममानवाच्छार्मण्यदेशीयजनाच्च धीरताम् ।

सत्यं शिवं सुन्दरतामयेन्सतो मूल्यं गुणानां स्थिरमाङ्गलनीवृतम् ॥ ४० ॥

स्वयूहनमिति । प्राक्तनरोममानवात् स्वयूहन संघटनशक्ति, शार्मण्यदेशीयजनात् जर्मनदेशनिवासिभ्य शूरताम् अयेन्सनगरात् सत्यं शिवं सुन्दरमिति गुणत्रयम् तथा आङ्गलनीवृतं इत्यन्वयदेशात् परेषां गुणानां स्थिर निश्चिन मूल्यम् तेन निश्चितम् ॥ ४० ॥

नभोमहानीलसरिद्रयोच्छलद्ग्रीलापगाक्षालितमिच्छभूमितः ।

पुरोभयाशा मिलनामलन्थलात् पुराणवस्तुप्रतिरक्षणादर ॥ ४१ ॥

नभोमहेश्यादि । नभ स्वर्गकिरी आकाशस्वरूपा या महानीलनदी तस्या उद्भव' यस्या ईदृशी उच्छलन्ती वेगेन घटन्ती वा नीलापगा ईजित-देशीया सरित् तथा छालिता धीता या मिच्छभूमि मिच्छदेश तस्मात् पुरा उभयाशयो पूर्वपश्चिमयो मिलनस्य पवित्रस्पर्श-भूतात् मिच्छदेशत किं निश्चितम् पुराणानां वस्तुनां 'पिरामिड' इत्याद्याख्यानां रचने आदर तेनासादित उपरि महान् नीलाकाश एव महती नीलनदी तस्या एव स्वर्गियनया नीलनदी उत्पन्ना । तथा अत्र मिच्छदेशे भारतात् तथा ग्रीसदेशात् विद्वांस मिलिता आसन् अत्रैव औपनिषदिकी पुनर्जन्मन कल्पना पाथव्यागोरसनामकेन ग्रीसदेशीयेन गृहीता इति इतिहास कथयति ॥ ४१ ॥

आरुह्य नौकां महतीं दिवानिशं करोति भास्वान् पृथिवीप्रदक्षिणाम् ।

कदाप्यहिनाम भुजंगमो ग्रन्थत्यमुं जनैरत्र विलोच्यते ग्रहः ॥ ४२ ॥

आरुह्यति । भास्वान् सूर्य महतीं नौकामारुह्य दिवानिशं पृथिवीप्रदक्षिणीं करोति इत्यपि मिलीषाणां विश्वास तादृशभ्रमणसमये अहिनाम कश्चित् बलवान् भुजंगम' सर्वं नौकारूढ सूर्यं प्रसति इदमेव भुजंगमकर्तृक सूर्यस्य प्रसन्न सूर्यग्रहणमित्युच्यते मिच्छदेशीये ॥ ४२ ॥

शार्मण्यदेशो लघुराज्यसंबुलो विस्मार्कविद्धेममतिप्रभावत ।

शक्ते प्रतीकं नवमेरुराष्ट्रता गतोऽचिरात् संघवलस्य नोपमा ॥ ४३ ॥

शार्मण्येति । ऊर्जवशितितमहता दवा (१८६०) शार्मण्यदेश अनेके लघुस्वतंत्रराज्ये संकल ध्यात आसीत् परं विस्मार्कनामकमन्त्रिण प्रभावात् बुद्धिबलात् तथा तत्राप्यविद्धेम-नामकगुप्तस्य च प्रभावात् शक्ते बलस्य नव प्रतीकं चिह्नम् एकराष्ट्रता नाम अचिरात् अल्प-समय एव गत प्राप्त । सत्यमुच्यते यत् संघवलस्य उपमा नाररयं नास्ति ॥ ४३ ॥

प्रेञ्चाङ्गलशार्मण्यजनप्रवर्धिताऽवनेर्नवाया उररीक्रियोचितम् ।

सौन्दर्य-नीति प्रभुता गुणत्रयं महत्तमं राष्ट्रसमृद्धिलक्षणम् ॥ ४४ ॥

प्रेञ्चेत्यादि । प्रञ्चे फ्रांसदेशीये आगल इत्यन्वयदेशीये तथा शार्मण्यदेशीये जने सर्वेविभिरित्यर्थः । नवाया प्रवर्धितावने अमेरिकाया सौन्दर्यं (प्रेञ्चानां) नीति' (आगलानां) प्रभुताबलं 'शार्मण्यदेशीयानाम्' एतन्नामक गुणत्रयं यदि स्वीक्रियते तर्हि तत् महत्तम राष्ट्रसमृद्धिलक्षणम् राष्ट्रोपतिविद्धम् प्रसिद्धम् ॥ ४४ ॥

इस्तंबुलं नाम पुरं पुरातनं तुर्कायशक्तेरवशेषखण्डकम् ।
सन्दर्शयत्यन्यधरापहारतो स्वकीयमप्येति विलोपनं क्षणात् ॥ ४५ ॥

इस्तंबुलमिति । इस्तंबुलं नाम पुरातनं पुरं नगरं तुर्कायशक्तेः सम्पूर्णयूरोपखण्डे प्रसूतायाः राजशक्तेः अवशेषखण्डकम् अवशिष्टांशभूतं अन्यधरापहारतः अन्यदेशानां स्वतंत्रतापहरणेन स्वकीयमपि अन्ते क्षणाद् अचिराद् विलोपनं नाशम् एति इति दर्शयति ॥ ४५ ॥

स शारदाभेदसुहृत्सहायतः स्वकार्यचिन्ताभरतो विमोचितः ।
पाश्चात्यशिष्यैरथ सार्धमुत्सुकान् द्रष्टुं प्रतस्थे निजदेशवान्धवान् ॥ ४६ ॥

स शारदेत्यादि । स स्वामी शारदानन्दः तथा अभेदानन्दः इत्युभयसुहृदोः सहायतः स्वकार्यचिन्ताभरतः पाश्चात्यदेशेषु द्वियमाणस्य कार्यस्थ चिन्ताभारात् विमोचितः बन्धन-
रहितः कारितः सन् पाश्चात्यशिष्यैः संविद्यर-निवेदिताप्रसूतिभिः सार्धम् उत्सुकान्निजदेश-
वान्धवान् द्रष्टुं प्रतस्थे प्रस्थितः ॥ ४६ ॥

यः प्रेमभावः प्रति भारतं यतेः प्रत्यागतेरागमनप्रसङ्गतः ।
स्वदर्शनोत्कस्य विशालवक्षसो न कापि तस्यास्त्युपमा चराचरे ॥ ४७ ॥

यः प्रेमभाव इति । प्रत्यागते पाश्चात्यभ्रमणात् आगमनप्रसंगतः प्रत्यावर्तनसमये इत्यर्थः । भारतं प्रति यतेः कीदृशस्य स्वदर्शनोत्कस्य स्वजनदर्शनोत्कण्ठितस्य विशालवक्षसः अतिविरतुत्कस्य यः यादृशः प्रेमभावः स्नेहभावना आसीत् । अधुनाऽहं स्वदेशवान्धवान् द्रक्ष्यामीति तस्य प्रेम्णः चराचरे स्थावरजंगनात्मकसम्पूर्णसंसारे उपमा सादृश्यं नास्ति ॥४७॥

आसीदुरु प्रेम यदस्य भारते प्रत्यागते तेन वरीयसाऽजनि ।
धर्मोपदेशप्रतिपादनात् परं प्रत्यागतस्याधिगतं वरिष्ठताम् ॥ ४८ ॥

आसीदिति । अस्य स्वामिनः भारते यत् उरु महत् प्रेम आसीत् तेन प्रेम्णा तस्मिन् प्र-
त्यागते पश्चिमदिशायां गते सति वरीयसा अजनि वरीयः महत्तरं जातम् तत्र दूरदेशे
भारतस्मरणात् । तथा धर्मोपदेशप्रतिपादनात्परं प्रत्यागतस्य निवृत्तस्य तदेव प्रेम वरिष्ठतां
महत्तमतां गतम् भारतं प्रत्यागतस्य तस्य भारतीयेषु यत्प्रेम आसीत् तत् सर्वोत्कृष्टम्
अजनि ॥ ४८ ॥

‘शौरुत्तमा भारतभूर्ममानिशं सा मत्कृते तीर्थमिवास्ति मङ्गलम् ।
अस्याः पुनर्धूलिकणो नमस्यतां प्रातो’ऽधुनाऽस्त्राकुलितेक्षणोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥

शौरुत्तमेति । इयं भारतभूः मम अनिष्टम् उत्तमा शौः सर्वोपरि विद्यमानः स्वर्गः । सा
भारतभूर्मम कृते मंगलं तीर्थमिवास्ति । अस्याः भारतभूमेः धूलिकणोऽपि मम पूजनीयतां
प्राप्तः इति अस्त्राकुलितेक्षणः अशुपूर्णनयनः सन्नब्रवीत् ॥ ४९ ॥

तथा वभूवेऽत्र जनैः समुत्सुकैः सुहृद्गणैः शिष्यवरैः क्षितीश्वरैः ।
यथा चिरादन्तरितस्वसम्पदां द्रुतं पुनः प्रत्युपलब्धिनिश्चितैः ॥ ५० ॥

तथेति । स्वामिनः आगमनस्य वार्तां निशान्य अत्रत्यैः तस्य सुहृद्गणैः मित्रसमूहैः
शिष्यवरैः तथा समुत्सुकैर्वभूवे जातं यथा चिरादीर्घकाळाद् अन्तरितस्वसम्पदाम् अदृश्यतां

गतानां धनसम्पदां द्रुत सन्धर पुन समुपलब्धिनिश्चितै तारुण्यसम्पत्तीनां पुन प्राप्तनिश्चित
मानयै समुत्सर्भयते ॥ ५० ॥

ज्ञानासिरात्तन्चरित्ररुन्धुव सोपासनो विश्रुतमार्गणो गुणी ।
उष्णीपशार्पण्ययुत पदातिग स्वय नियन्ता जगतीं जिगाय स ॥ ५१ ॥

ज्ञानासिरिति । ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानमेव असि रङ्ग यस्य, आच गृहीत स्वचरित्र
स्वकीयनिर्मलचरित्रमेव वन्धुव शरीररक्षावरण येन सापासन ईशरोपासनासक्त अथ च
धनुर्याणमञ्जालनाभ्यामपर, विभुतमार्गण तस्य भिक्षुत्वात् विश्रुता मार्गणा दानप्रार्थना
यस्य अथ च प्रसिद्धबाणप्रवेपणशक्तिर्यस्य गुणी गुणवान् अथ च प्रत्यक्षासदित उष्णीप
शीर्षण्ययुत उष्णीप शिरोवस्त्रमेव शिरस्त्राण यस्य पदातिग पादधारी स्वय च नियन्ता
निर्तोद्वय अथ च सारथि पताहशयुद्धसामग्रीयुक्त सन् जगतीं जिगाय जितवान् ।
छ्वायकार ॥ ५१ ॥

खण्डत्रयान्तरमिलञ्जलवर्त्मनाऽसौ सिन्धुत्रयं भुवनमध्यमुख सुखेन ।
उल्लस्य निर्जितगुणत्रयसकटोऽभूत्लोकत्रये प्रथितभारतमेतुमुत्क ॥ ५२ ॥

खण्डत्रयमिति । असौ स्वामी खण्डत्रयांतरमिलञ्जलवर्त्मना खण्डत्रयम् यूरोप पृथिव्या
आफ्रिका च पृथेयाम् अन्तरे सीम्नि मिलत् लघ्वञ्जलवर्त्म 'सुएज' नामक तेन भूमध्यसागरा
न्तर 'सुएज इति कृत्रिमजलप्रणालीमार्गण, भुवनमध्यमुख भूमध्यसागर' मुख्य यस्यैतादृश
सिन्धुत्रय भूमध्यसागर आरक्तमार (लालसागर) तथा अरबसागर इति सिन्धुत्रय
उल्लस्य अतिक्रम्य निर्जितम् अतिशक्त गुणत्रयं सत्वरान्तरम् स्वरूप सकट यन् त्रिगुणातीत
इत्यर्थ । लोकत्रय प्रथित प्रसिद्धि गत भारतमेतुमागन्तुमुत्क उल्लसित अभूत् ॥ ५२ ॥

प्रस्थानमस्य तु निशम्य दिश प्रतीच्या हर्षातिरेकवशातोऽश्लिषलभारतीया ।
नीराजना विजयशालि गुरोर्विधातु चक्रु प्रफुल्लमनसाऽऽगमनप्रतीक्षाम् ॥ ५३ ॥

प्रस्थानमिति । प्रतीच्या दिश पश्चिमदिशाया सकाशात् अस्य स्वामिन प्रस्थान
प्रयावर्तन निशम्य श्रुत्वा अश्लिषलभारतीया हर्षातिरेकवशात् अत्यधिकानन्दकारणात्
हेतो विजयशालिगुरो कृतदिविजयस्य गुरोरात्चार्यस्य नीराजनाभारतक विधातु
प्रफुल्लमनसा सान देन चित्तन आगमनप्रतीक्षा भारतवर्षे आगमनस्य प्रतिपालन चक्रुः ॥ ५३ ॥

रत्नाकर समधिगम्य विवेकनामास्मद्भारतात्सखचि पञ्चदश तु रत्नम् ।
उन्नासिताकिल विधाय च पश्चिमाशा प्रत्यर्पयत्युचितदमारपूर्वकतत् ॥ ५४ ॥

रत्नाकर इति । रत्नाकर समुद्र अरमद्भारतात् रत्नागारादिवेयर्थ । विवेकनाम सखचि
प्रकाशमान पञ्चदश रत्नमिव चतुर्दशरत्नानि पूर्वमेव भारतेन प्राप्तानि इदानीं समुद्र
पञ्चदश रत्न प्राप्य तस्य रत्नस्य सहायेन पश्चिमाशा पश्चिमदिश च उन्नासितार् विधाय कृत्वा
उचितमेव योग्यमेव भारताय आदरपूर्वकसादर प्रत्यर्पयति समर्पयति । पश्चिमाशाप्रकाशनार्थं
रत्नाकरेण भारतादेक रत्न गृहीतमासीत् तत्कार्यसम्पादनान्तर तद्भक्त समुद्रेण भारताय
सादर समर्पितमिवेयुत्प्रेक्षा ॥ ५४ ॥

हिंदायनेहंढतर दिशि दक्षिणस्या रत्नाकर सलिलदुर्गमिचेत्य लकाम् ।
न्यषामनाविपयमुत्तममावभूर्मि द्रक्ष्यामि मक्षिवति यतिहृदि शान्तिप्राप ॥ ५५ ॥

हिन्दावनेरिति । दक्षिणस्यां दिशि स्थितं हिन्दावनेर्भारतस्य दृढतरं बलवत् रक्षाकरं
लङ्कां नाम सलिलदुर्गमिवागत्य इदानीमहम् उत्तमं स्वं सर्वोत्कृष्टं कामनाविषयं मातृभूमिं
भारतमातरं मंचु ब्रूयामि इति विचार्य हृदि मानसे शान्तिमाप प्राप्तवान् ॥ ५५ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे
विश्वाधेयेयमुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

सर्गस्यम्वकनामधेयकृतिना क्लृप्ते सुवृत्ते महा-

काव्येऽस्मिन् सरसे त्रयोदशतया युक्तः समाप्तिं गतः ॥५६॥

इति त्र्यम्बकसूरिविरचिते विवेकानन्दचरिते महाकाव्ये
यूरोपभ्रमणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

लोकमिति । लोकमित्यादि धर्मप्रधानाश्रये इत्यन्तं पूर्ववत् । त्र्यम्बकनामधेयकृतिना
कविना क्लृप्ते रचिते सुवृत्ते त्रयोदशतया युक्तः सर्गः त्रयोदशः सर्गः समाप्तिं गतः ॥ ५६ ॥

इति विवेकानन्दचरितमहाकाव्यटीकायां 'विवेकदीपाख्यायां' त्रयोदशोऽध्यायः ।



अथ चतुर्दशः सर्गः

वृत्रह्यान्तरं न भविता सधितारमुत्त्रै

पूर्वा दिशं पुनरुपेतमुदीक्ष्य तुष्टम् ।

रात्रौ प्रसुप्तमपिलं किल जीवजातं

स्यन्नेषु कर्मसु नियोजयितुं पुरस्तात् ॥ १ ॥

कस्यान्तरमिति । उच्चै स्वकिरणै उच्यन्ते सधितारस्य पूर्वा दिशं प्राचीं ककुभ रात्रिसमाप्पयन्तरं पुनरुपेतम् उदयापयत्कारुण्यं उदीच्य कस्य तद्दर्शनोत्सुकस्य भान्तरम् अन्तःकरणं तुष्टमानन्दितं न भविता भविष्यति अपि तु सर्वस्यापि । किं कर्तुं मागतस्य ? रात्रौ प्रसुप्तं निद्रितम् अखिलं मग्नं जीवजातं प्राणिवर्गं स्वस्वेषु निजनिजकर्मसु पुरस्तात् प्रथममेव नियोजयितुं नियुक्तं कर्तुम् । सूर्यं प्रातः उदीयमानं पुनरपि जगत् कर्मव्यापृतं करोति । अत्र स्वामी स्य पुनरपि भारते तस्योदयं जातं स चाधुना भारतीयान् देशोद्धारकर्मणि नियोजयिष्यति । अत्र वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् । अयमपि सर्गं त्रिविधवृत्तं मय । प्रतिष्ठीकं यथासम्भवं अलंकाराश्च प्रदर्शिता । यथा दशमं सर्गं धृत्तमयः तथाय सर्गोऽलंकारमयः । अत्र अस्तुतप्रशसा निदर्शना चालंकारः ॥ १ ॥

करकृतकुसुमस्रजसारमारैः समुत्कैः मुदितजनसहस्रैः सार्धं मम्मैः प्रतीच्याम् ।
अधिगतविजयाय स्वागतं चन्तुकामे जलधिरपि समुद्यत्फेनपूर्णोर्मिमालः ॥

करकृतेत्यादि । करकृतकुसुमस्रजसारमारैः करे हस्ते कृता एता कुसुमस्रजसारस्य उत्तमकुसुममालानां भारा ये एतादृशैः उरुण्डितैः स्वामिनि इष्टुमुत्सुकैः मुदितजनसहस्रैः परसहस्रानन्दितचित्तैः जनैः सार्धं प्रतीच्यां दिशि अधिगतविजयाय अस्मै स्वामिने जलधिरपि स्वागतं चन्तुकामे अमृतं कीदृशं उद्यत्फेनपूर्णोर्मिमाल उद्यता फेनेन कुसुमसहस्रेण पूर्णोर्मिमाला हस्तस्थानीया यत्यैतादृशः । लोकैः सह समुद्योऽपि करगृहीतकुसुममाला स्वागतार्थमागतः । अत्र मालिनी धृत्तम् । सहोक्तिः उपमेया, उपमा (व्यङ्ग्या) अनुप्रासश्चालंकारः ॥ २ ॥

लङ्कारध्या सुरभिसलिलैर्नागराः सितचन्तः

सालंकारैः पुनरुभयतस्तोरणैः सज्जिताश्च ।

'राजास्माकं नयनरुधिरं केवलं योगिपूर्वं

प्राप्तो जिष्णुर्मुदितहृदया भाषमाणाः समाना ॥ ३ ॥

लङ्कारध्या इति । नागरा नगरनिवासिनः लङ्कारध्या कर्म लङ्कानगरमार्गान् सुरभिसलिलैः स्वामिस्वागतार्थं सुगन्धिजलैः सितचन्तं तथा ता रथ्या सालंकारस्युक्तैः उभयतः उभयपार्श्वयोः तोरणैः तोरणवधनैः सज्जिताश्च परिष्कृताश्च । मुदितम् आनन्दितं हृदयं येषां ते समानाः साहकाराभिन्नममुञ्जतिमहिता एव भाषमाणा वदन्तः वासन् किं भाषमाणा— 'जिष्णुः विजयशीलः नयनरुधिरं मयनानन्दहेतुं केवलं योगिपूर्वं अस्माकं राजा योगिराजः

आगतः' इति भाष्यमाणाः । अत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । उदात्तः, न्यूनताद्भूष्यरूपकं, यमकम्, प्रयोऽलंकारश्च ॥ ३ ॥

द्वीपत्रयं सभुवनत्रयमेव नैजप्रोद्यद्यशोधवलितं परितो विधाय ।

प्रत्यागतो विजयमाल्यविभूषिताङ्गः स्थानेऽधिराजपदमर्हति योगिराजः ॥ ४ ॥

द्वीपत्रयमिति । भुवनत्रयमेव द्वीपत्रयम् अमेरिकाएशिया तथा यूरोपः इति द्वीपत्रयं निजस्य प्रोद्यद्यशोधवलितं प्रसरस्कीर्तिश्वेतवर्णं परितः सर्वतः विधाय कृत्वा विजयमाल्य-विभूषिताङ्गः विजयमालाविभूषितकण्ठः अस्माकं योगिराजः यतिसन्नाद् प्रत्यागतः निवृत्तः तस्य विधजेतृत्वाच्चार्यं स्थाने उचितमेव 'अधिराज' इति पदवीमर्हति । वसन्ततिलकं वृत्तम् । उपमेया, काव्यलिङ्गम् उपमा चालंकारः ॥ ४ ॥

आरेभिरे द्विजवराः श्रुतिमन्त्रघोषं दध्वान जातसुखमङ्गलवाद्यजातम् ।

उच्चारितं जनतया जयवाक्यमुच्चैरुच्चासने समुपवेश्य तमादरेण ॥ ५ ॥

आरेभिर इति । द्विजवराः विपश्चितो ब्राह्मणः । श्रुतिमन्त्रघोषं वेदमन्त्रोच्चारणम् आरेभिरे आरब्धवन्तः । जातसुखम् आनन्दितं मङ्गलवाद्यजातं मङ्गलवाद्यानि दध्वान वादितम् । जनतया लोकैः उच्चैरुच्चवरेण जयवाक्यं, 'अयत्तु स्वामी धिवेकानन्द' इत्याकारकम् उच्चारितम् उक्तम्, किं कृत्वा तं स्वामिनम् आदरेण तम् उच्चासने समुपवेश्य स्थापयित्वा । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अनुप्रासः प्रयोऽलंकारश्च । उत्तरेण श्लोकेन युग्मम् ॥ ५ ॥

लोकैः समार्चिं हरिचन्दनपुष्पमाल्यैर्धूलिर्धृतास्य पदयोः शिरसि स्वकीये ।

सच्छत्रचामरपताकमथास्य पुर्यां यात्रा समारभत विश्रुतराजचिह्नैः ॥ ६ ॥

लोकैरिति । लोकैः लङ्काजनैः स हरिचन्दनपुष्पमाल्यैः समार्चिं पूजितः । तैश्च स्वकीये आत्मनः शिरसि मस्तकैश्च स्वामिनः पदयोश्चरणयोः धूलिः रजः छृता स्थापिता । पुर्यां लंकागर्यां सच्छत्रचामरपताकं छत्रचामरपताकाभिः विश्रुतराजचिह्नैः अस्य यात्रा च शोभायात्रा समारभत आरब्धा । वसन्ततिलकं वृत्तम् । प्रयोऽलंकारश्च ॥ ६ ॥

सहस्रशः स्त्रीपुरुषास्तदानीं सभामहंपूर्विकया प्रयाताः ।

समुद्रपूरादधिकश्च तेषामानन्दपूरो ववृधे मनस्सु ॥ ७ ॥

सहस्रश इति । तदानीं तस्मिन्समये सहस्रशः परस्सहस्राः स्त्रीपुरुषाः स्त्रियः पुरुषाश्च अहं पूर्वं अहं पूर्वं गमिष्यामि इति अहंपूर्विका क्रिया तथा स्वामिरवागतसभां प्रयाताः । तेषां मनस्सु आनन्दपूरः समुद्रपूरादपि अधिकः ववृधे वृद्धः । उपजातिवृत्तम् । अतिशयोक्तिरलंकारश्च ॥ ७ ॥

धन्या वयं भारतमेव धन्यं यस्य प्रियो विश्वजिदात्मजोऽयम् ।

नुशं नमो येन विभाकृतेदं जगत्तथाकारि च सप्रकाशम् ॥ ८ ॥

धन्या वयमिति । यस्य भारतस्य पुतादशः विश्वविजयो आत्मजः तद्भारतं धन्यं भाग्यशाली वयं च धन्याः भाग्यशालिनः । येन विभाकृता ज्ञानप्रकाशं कुर्वता सूर्येण च इदम् अज्ञानजं तमः नुशं नाशितम् सम्पूर्णं जगच्च सप्रकाशं प्रकाशयुक्तम् अकारि अक्षयत् । उपजातिवृत्तम् । उपमेया श्लेषानुप्राणिता उपमा च ॥ ८ ॥

ज्ञानप्रभानिधिरयं जलधिं विलङ्घ्य यन्नीतयानमितहिन्द्वयशोतिदूरम् ।
तस्मादसायनमिपित्तनृपोत्तमोऽभूदस्मान्मुञ्चतमिह ध्रुवमुत्तमाङ्गम् ॥ ९ ॥

ज्ञानप्रभानिधिरिति । अयं स्वामी ज्ञानप्रभाया सविप्रकाशस्य निधिं कोश इव अयं जलधिं विलङ्घ्य अमिन हिन्द्वयशं अमर्यादां भारतकालिम् अनिदूरम् अमेरिकापर्यन्तं नीतयान् सर्वमपि जगत्सर्वोच्चलङ्घीति युक्तं चकार । तस्मात् कारणात् अमावरमाङ्गम् अनमिपित्तः राज्याभिषेकं विनैव नृपोत्तमं अभूत् जातं अस्माकं च अद्यावधि अवनतमुत्तमाङ्गम् एतस्मिन्कृतयशोविस्तारेण उद्धतं जातम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् । 'यतिरेक', रूपकं, उपमेयाचालकारा ॥ ९ ॥

देवै पुरा जलनिधेर्मथनाद्वातं पीयूषमेव रचितं स्थविरै प्रवादः ।
सत्यं त्वनेन विदुषाम्भुनिधिर्जगाद्देवो धामृतं च मथितं जगते प्रदातुम् ॥ १० ॥

देवैरिति । पुरा काले देवैः अमरैः जलनिधेः समुद्रस्य मथनादालोढनात् पीयूषममृतं मवाप्तम् इति तु केशलस्थविरैः वृद्धैः प्रवादं किंवदन्तीव रचितं । तत्र सत्यं तु अनेन विदुषा अम्भुनिधिं समुद्रं जगाद्देवो धामृतं च ज्ञानसुधां च जगते प्रदातुं वितरितुं मथितम् प्राप्तम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अपहृति' काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ ॥ १० ॥

स्तुतिमिति यतिरेता लोकतः स्या निशम्य
स्वहृदि निरमिमानो नम्रतापूर्वमूचे ।
न हि नृपतिरहं वा नीतिविद्विस्तचित्तं
तदपि बहुमतश्चेदस्मि साक्षर्यचित्तं ॥ ११ ॥

स्तुतिमिति । यति' स्वामी लोकतः भारतीयेभ्य इति स्वा स्वकीयां स्तुतिं प्रशसां निशम्य नम्रतापूर्वं सविनयमूचे उक्तवान् । अहं नृपतिं पार्थिवं नास्मि, नीतिविद् नीतिशास्त्रज्ञोऽपि नास्मि, विस्तचित्तं प्रतिबद्धनाम्न अपि नास्मि तथापि यद्यहं भवन्ति अद्यावत् तर्हि अहं साक्षर्यचित्तं साहुतान्तकरणं जातोऽस्मि । अकिञ्चनदरिद्रय पूजा इत्यद्भुतमेव भातीत्यर्थं । मालिनी वृत्तम् । अनुप्रास अस्मभवश्च अलङ्कारौ ॥ ११ ॥

नुतिरियमतिमक्तिं कास्ति दीनस्य मिश्रो
रपरहरितमित्वा चेन्मया किञ्चिदुक्तम् ।
अनिभुचमधिहत्य प्रायशः सा प्रशंसा
श्रुतिविहितसृतेर्वा भारताध्यात्मशक्ते ॥ १२ ॥

नुतिरियमिति । अतिशया भक्तिर्यस्यामेनादृशी ममेव नुति यस्य कस्यचिद्दीनस्य दरिद्रस्य मिश्रो मन्यासितं का ? सा तु न कर्तव्या । यदि मया अपरहरितं पश्चिमदिशाम् इत्वा गत्वा किञ्चिदुपदेशपरम् उक्तमपि, किमधिहृत्य मम अनिभुचं मानुमूमिमधिहृत्य विपथीकृत्येत्यर्थः । सा शत्रु न मम मित्रो' प्रशसा अपि तु श्रुतिविहितसृते' वैदिकधर्मस्य सा प्रशसा भवेत् अथवा भारते विद्यमाना या अध्यात्मशक्ति' तस्यां शक्तेर्वा प्रशसा भवेत् न कदापि मम । अहं भिद्मं क्व खेयं भवद्दिहिता मम प्रशसा इति विरोधात्कार अनुप्रासश्च । वृत्तं मालिनी ॥ १२ ॥

धर्मः प्राण इवास्ति भारतभुवस्तस्यैव वृत्तिर्मया
पाश्चात्ये जगति प्रकाशिततराऽस्याज्ञानमुद्रावृते ।
चेद्वेदान्तविशेषणान्विततया धन्योऽयमालम्ब्यते
जीवेद्राष्ट्रमिदं सहस्रशरदो विश्वस्य शिक्षाकरम् ॥ १३ ॥

धर्म इति । धर्मः आध्यात्मिकोन्नतिस्वरूपः भारतभुवः । अस्मन्मातृभूमेः प्राणः इव
आस्ते तेन विनेयं गतप्राणैव तस्यैव धर्मस्य यदि मया अज्ञानमुद्रावृते पाश्चात्ये जगति
वृत्तिर्वाह्या कृता यदि स एव धर्मः वेदान्तविशेषणतया 'वेदान्तधर्म' इति सविशेषणः
धन्यः अतिक्रम्याणकारी अस्माभिः आलम्ब्यते तर्हि इदमस्माकं राष्ट्रं विश्वस्य संसारस्य
कल्याणकरं सत् सद्गन्धशरदः सहस्रावधिबर्षपर्यन्तं जीवेत् असरं भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । उपमा, रूपकं, सद्योक्तिश्चालंकारः ॥ १३ ॥

को भारतस्य महिमानमनन्तशक्त्या युक्तस्य पूर्णमिह वर्णयितुं समर्थः ।
धर्मोऽस्त्यमुष्य तु गुरुत्वनिदानमेकं धर्मेण शून्यमिदमेति परासुभावम् ॥१४॥
को भारतस्येति । अनन्तशक्त्या युक्तस्य अत्यधिकबलेन युक्तस्य भारतस्य पूर्ण
महिमानं माहात्म्यं वर्णयितुं कः समर्थः विद्यते । धर्म एव अमुष्य भारतस्य गुरुत्वे महत्त्वे
निदानं मूलकारणम् अस्ति । तथेदं भारतं धर्मण शून्यं परासुभावम् जीवनशून्यत्वमेति
गच्छति । वसन्ततिलकं वृत्तं, असंभवः, विनोक्तिश्चालंकारी ॥ १४ ॥

का पुण्यभूः समुचिता जगतीतलेऽस्मिन्
किं स्थानमत्र परमेश्वरलाभसिद्धयै ।
नृणां च कर्मफलभोगपदं किमास्ते
तत्रोत्तरं शृणुत भारतभूरियं नः ॥ १५ ॥

का पुण्यभूरिति । अस्मिन् जगतीतले सर्वोत्तमा पुण्यभूः पवित्रभूमिः का अत्र संसारे
ईश्वरलाभसिद्धयै परमेश्वरप्राप्त्यर्थं परं सर्वोत्कृष्टं स्थानं किम् नृणां मनुष्याणां कृते
कर्मणां फलभोगपदं स्थानं च किम् ? इति सर्वेषामेव प्रश्नानामेकमेवोत्तरम् तच्च
शृणुत ! इयं नः भारतभूरेव तत्सर्वमियुत्तरम् ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् । प्रश्नोत्तरं
चालंकारः ॥ १५ ॥

किं क्षेत्रमस्ति बलशीलदयागुणानामन्तर्दृशोऽप्यजनि यत्र परो विकासः ।
जाता च यत्र परमात्मविचारचर्चा तत्रोत्तरं शृणुत भारतभूरियं नः ॥१६॥

किं क्षेत्रमिति । बलस्य शक्तेः शीलस्य सदाचारस्य तथा दयागुणानाम् अनुकम्पा
पुत्रेषां त्रयाणां गुणानां क्षेत्रं मूलोत्पत्तिस्थानं किम् ? अन्तर्दृशः आध्यात्मशक्तेः यत्र परः
सर्वोत्तमः विकासः वृद्धिः अजनि । एतादृशं च क्षेत्रं किम् यत्र च परमात्मनः सर्वव्यापिनः
ईश्वरस्य विषये आलोचना जाता ईदृशं क्षेत्रं किम् ? इति प्रश्नानामपि एकमेवोत्तरं
तच्च इयमस्माकं भारतभूरेव । वसन्ततिलकं वृत्तम्, प्रश्नोत्तरं चालंकारः ॥ १६ ॥

धर्मस्यावासभूमिः प्रभवपदमिदं नित्यशो दर्शनानां
नानाधीरैः सुधारैरविरतभवनात्स्वस्ति कालादनादेः ।
विश्वप्रेमप्रकर्षः प्रकृतिमाधुरिमा मार्दवं भावनानां
एभिर्लोकस्य कर्तुं प्रभवति सततं नेतृतां भारतं नः ॥१७॥

धर्मस्येति । इदमस्मद्भारतं धर्मस्य सनातनवैदिकधर्मस्य विश्वबन्धुव्योपदेशकरस्य
आवासभूमिं मूलनिवासस्थानं, नित्यं सततं दर्शनानां दार्शनिकविचाराणां प्रभवपदम्
उत्पत्तिस्थानम् । विश्वप्रेमप्रकल्पं 'उदारचरितानां तु' इत्याद्युत्पत्त्यनुसारं विश्वप्रेमप्रकल्पं
सार्वत्रिकबन्धुभावस्य उत्कर्षं प्रकृतिमधुरिमा स्वभावमाधुर्यम्, भावनानां विचाराणां
मार्दवं कोमलत्वं एभिः सद्गुणैः । सर्वस्यापि लोकस्य नेतृता कर्तुं प्रभवति समर्थमस्ति ।
सम्भरावृत्तम् । उल्लेखालंकार उदात्त ॥ १७ ॥

धर्मोऽचलम्य किल भारतस्य न राजनीतिर्न समाजनीतिः ।

अध्यात्मसंविद्भ्रुवमस्य संपद्विश्वं तयोवोपकृतं कृतं स्यात् ॥१८॥

धर्म इति । भारतस्य अवलम्ब आश्रय केवलं धर्म एव नाम्य न राजनीति न वा
समाजशास्त्रम्, अप्यात्मसंविदेव केवलम् आत्मज्ञानमेव अस्य भारतस्य वास्तविकसम्पत्
तथैव आप्यात्मिकमपदा विश्वम् उपकृतं कृतं विहितं स्यात् । उपजातिवृत्तम् । अपहृतिर-
लंकार ॥ १८ ॥

इत्थं यमी खेन्दुदिनानि लङ्कालंकारवद्वोधरुचि वितेने ।

तेनेदशं प्रेम नृणाममानं मानस्य तस्मिन्नभयत् समेषाम् ॥१९॥

इत्थमिति । इत्थम् ईदृशं यमी स्वामी खेन्दुदिनानि दशदिनपर्वन्तं लङ्कालंकारयत्
लङ्काद्वीपस्य बोधरुचि ज्ञानप्रकाश वितेने प्रसारयामास । तेन कारणेन तस्मिन् स्वामिनि
नृणां अमानं प्रमागरहितं अत्यधिकमिदं तथा समेषा सर्वेषां जनानां मानं आदर-
बुद्धिश्च अभवत् ॥ उपजातिवृत्तम् । पादादिपादान्तयमकप्रयश्चालंकार ॥ १९ ॥

तत प्रतस्थे मनसोरसुकेन द्रष्टुं चिराद् भारतरत्नगर्भाम् ।

सापीममाश्लेषुमना स्वसूनु यशस्विनं स्नेहयशेन नूनम् ॥ २० ॥

तत अनन्तरम् उरसुकेन मनसा उरकण्ठितेन चित्तेन भारतरत्नगर्भाम् भारतमातृभूमिं
चिरात् दीर्घकालानन्तरं द्रष्टुं प्रतस्थे प्रस्थितं सापि मातृभूरपि यशस्विनं लब्धकीर्तिं
स्नेहेन आश्लेषुमना आलिङ्गितुम् नूतसुमुखाऽबनि । उपजातिवृत्तम् । उल्लेखालंकार ॥ २० ॥

घातांस्य भारतरसागमनस्य पुण्या विद्युत्प्रभेध तरसा प्रसृता पुरेषु ।
तत्स्वागतस्य समभूत्प्रमदस्य हेतो सर्वत्र सम्भृतिविधानमभूत्पूर्वम् ॥२१॥

घातांस्येति । अस्य स्वामिनः भारतागमनस्य पुण्या पवित्रा घातां तरसा विद्युत्प्रभेध
विद्युत्प्रकाश इव पुरेषु विविधनगरेषु प्रसृता प्रासरत् । प्रमदस्य हेतो आगमनोत्पन्न
प्रमोदकारणात् सर्वत्र तस्वागतस्य अभूत्पूर्वं कदापि न जातं सम्भृतिविधानं सम्भारै-
कप्रीकरणं जातमभूत् ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् । उपमालंकार ॥ २१ ॥

रामनादनगरीजनेश्वरः पूजयन्प्रमुदितो यतीश्वरम् ।

यत्तदादरस्यस्तदादरः क्वपि तस्य तुलना न दृश्यते ॥ २२ ॥

रामनादेत्यादि । रामनादनगरीजनेश्वरः तन्नामकराज्याधिपतिः । यतीश्वरः पूजयन्प्रमुदित
अभूत् यथास्मात् तदादरः स्वामिनः पूजादिभिः क्रियमाणं आदरं ममानं तदादर इव
आसीत् । तस्य आदरस्य तुलना कुत्राप्यन्यत्र न दृश्यते । अत्र रथोद्धतावृत्तम् । अनन्वया
लंकारश्च रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव इतिवत् ॥ २२ ॥

तुतोप नृपतिर्यतेश्चरणधृतिसंस्पर्शनात्
जनैरिह सहाखिलैः सदसि तत्प्रशंसापरैः ।
'अनेन जगतीतले सपदि भारतस्योज्ज्वलं
यशो यदि न विस्तृतं तदभविष्यदन्धन्तमः' ॥ २३ ॥

तुतोपेति । इह नगर्यां सदसि सभायां तत्प्रशंसापरैः स्वामिस्तुतिप्रसक्तैः अखिलैः जनैः सह नृपतिः यतः स्वामिनः चरणभृतिसंस्पर्शनात् पादरजोवन्दनात् तुतोप तुष्टोऽभवत् जनाः प्रशंसां कुर्वन्तः उक्तवन्तश्च अनेन स्वामिना चेद्यदि जगतीतले भूमण्डले सपदि सत्वरं भारतस्य उज्ज्वलं प्रकाशमानं यशः न विस्तृतं तर्हि सर्वत्र अन्धं तमः अभविष्यत् । पृथ्वीवृत्तम् । उपमाप्वनिश्च ॥ २३ ॥

परस्त्वमसि चन्द्रमा नभसि भारतस्योदित-
स्ततोऽजनिपताखिलाः सरुचितारका निष्प्रभाः ।
नरेन्द्र इति विश्रुतो भवसि राजभिः पूजितो
जिताहितवलस्य ते सततराजता राजते ॥ २४ ॥

परस्त्वमसीति । इत्थं जनास्तं अस्तुवन्—भारतस्य नभसि त्वं परः अपरः चन्द्रमा उदितोऽसि । ततः कारणात् नवचन्द्रोदयाद्देशोः नभसि विद्यमाना अखिलास्तारकाः निष्प्रभाः कान्तिशून्या जाताः । सर्वेऽप्यपरेऽत्रत्या नेतारः निष्प्रभा जाताः । त्वं नरेन्द्र इति विश्रुतः असि अतः स्थाने राजभिः पूजितः जिताहितवलस्य अहितानां कामक्रोधादि-षड्रिपूणां घलं जितं येनेदृशस्य ते सततराजता नैरन्तर्येण विद्यमाना राजता राजभावः राजते शोभते प्रकाशते । अत्र पृथ्वीवृत्तम् । रूपकं, समासोक्तिः, श्लेषः, निरुक्तिशालंकारः ॥

नवीनपथदर्शकस्त्वमसि सर्वलोकप्रिय-
स्त्वमेव चिरकालतः शयनतत्परं भारतम् ।
प्रबोधयितुमुत्तमान्तरवलप्रकाशान्वितः
किमाशु मिहिरं विना हरति कोऽपि नैशं तमः ॥ २५ ॥

नवीनेत्यादि । त्वं सर्वेषां लोकानां प्रियः अखिलजनादरपात्रम् अस्माकं नवीनपथदर्शकः नववेदान्तमार्गदर्शकः असि । त्वमेव चिरकालात् शयनतत्परं निद्रापन्नं भारतं प्रबोधयितुं उत्तमं यत् आन्तरवलम् आत्मघलं ज्ञानप्रकाशश्च ताभ्यामन्वितः असि । मिहिरं सूर्यं विना नैशं रात्रिसम्बन्धि तमः अन्धकारं कोऽपि अन्यः हरति किम् ? न कोऽपीत्यर्थः पृथ्वीवृत्तं अर्थान्तरन्यासशालंकारः ॥ २५ ॥

प्रासादं नीयमाने यमिनि नरपतिर्मोचयित्वा तुरंगान्
युक्तान् दीप्तांशुमुक्ताफलरुचिरतरं स्यन्दनं राजकीयम् ।
कर्णस्वाभ्यां कराभ्यां सह जननिबहैः प्रीतियुक्तैः पदव्या-
मासीदीर्घ्यालुदेधैर्दिवि गमनपरैः साद्भुतं प्रेक्षणीयः ॥ २६ ॥

प्रासादमिति । यमिनि स्वामिनि राजप्रासादं नीयमाने सति नरपतिः तुरंगान्मोचयित्वा रथाद्विमुक्तान्विधाय दीप्तांशुमुक्ताफलैः प्रकाशमानमौक्तिकैः रुचिरतरं सुन्दरतरं

राजकीय स्यन्दन प्रीतियुक्तै जननिवहै सह स्वाम्यां कराम्या पदस्यां मार्गं कर्षन् स्वपृष्ठत
आकर्षन् दिशि गमनपरै ईर्ष्यालुदेवैरपि साद्रुत साक्षर्यं प्रेक्षणीयक आसीत् (नृप)
नृपोऽपि स्वामिन रथ स्वहस्ताभ्यां कर्षति इति देशानामाश्रयं हतु । सधरावृत्तम् ।
अनुप्रास अतिशयोक्तिश्चालकारी ॥ २६ ॥

नृपेण यो भास्करसेतुनाम्ना स्तम्भो जयस्यास्य समुच्छ्रितोऽभूत् ।

उच्चैर्धराया इव बाहुरेय स्वर्गस्पृशं दर्शयतीय कीर्तिम् ॥ २७ ॥

नृपेणेति । नृपेण रामनादाधिपतिना अस्य स्वामिन जयस्य य भास्करसेतुनामा
स्तम्भ उच्छ्रित निर्यात स स्तम्भ धराया पृथिव्या ऊर्ध्वीकृत बाहु हस्त इव स्वर्गस्पृशं
स्वर्गपर्यन्तगामिनीं कीर्तिं दर्शयतीव । यथा कश्चित् दूरगामि वस्तु उच्छ्रितेन हस्तेन
दर्शयति । अत्र उपजातिवृत्तम् । उपमा उत्पन्ना चालकारी ॥ २७ ॥

सं देशभक्तिं हृदयेषु यूना सञ्चारयन् दिव्यगिरा जगाद् ।

अहो प्रयाता रजनी सुदीर्घा प्राच्या नरोऽभूद्रुणोदयोऽयम् ॥ २८ ॥

सं देशभक्तिमिति । स स्वामी अग्रययूना तरुणानां हृदयेषु अतःकरणेषु दिव्यगिरा
स्वदिग्भवाण्या देशभक्तिं मातृभूमिप्रम सञ्चारयन् प्रवेशयन् जगाद् उक्तवान् । अहो ।
सुदीर्घा अथ यावद् विद्यमाना अज्ञानरजनी प्रयाता गता प्राच्यां दिशि भारते इत्यर्थः,
नव अरुणोदयः जातः । उपजातिवृत्तम्, निदर्शना समासोक्तिश्चालकारी ॥ २८ ॥

उच्चैर्वचो ब्रूहि सधैर्यगर्वो भ्राता मदीय खलु भारतीय ।

सब्राह्मणो वास्त्वथवास्तु शूद्रो स निर्धनो वास्तु निरक्षरो वा ॥ २९ ॥

उच्चैरिति । मित्र । सधैर्यगर्वं धैर्येण युक्तो गर्वेण च सहित ख ब्रूहि—भारतीय
यावद्भारतीयः मम भ्राता वाचु । स भारतीय ब्राह्मणो वास्तु शूद्रो वास्तु स निर्धनः
वास्तु निरक्षर अशिषितो वास्तु मम तु वन्धुरेव ॥ २९ ॥

न भारत रुद्धसमुजति स्यान्न चैति निद्रावशतामिशनीम् ।

शक्तिं पुन कालमियं विजेतुं सत्यक्तनिद्रं खलु कुम्भकर्ण ॥ ३० ॥

न भारतमिति । अधुना भारत रुद्धा विप्रिता समुत्पत्ति उदय यस्यैतादृश कदापि
न स्यात् । न च तत् पुन निद्रावशतां यास्यति । इम भारतदेश विजेतु का शक्तिः अल
समर्था भवेत् । यत् कुम्भकर्ण इवानीं सत्यक्ता निद्रा येनैतादृश जातः । कुम्भकर्णस्येव
मुसत्य भारतस्य निद्रा गता । उपजातिवृत्तम् । समासोक्तिश्चालकारी ॥ ३० ॥

ऊर्जस्विनालायसनिर्मिताभिर्जं यपु स्नायुशिराभिरस्तु ।

मेवार्थमस्मत्प्रियमातृभूमेरीहावल चान्तु यद्द्वितीयम् ॥ ३१ ॥

ऊर्जस्वीति । ऊर्जस्विनीभि तेजोबलयुक्तानि नालायसेन लोहेन निर्मितानि—हृताभिः
स्नायुभि शिराभिश्च युष्माक शरीरं वज्रवज्रमिव कठोरं नवतु अस्माक प्रियाया मातृभूमे
सेवार्थम् इहावलम् इच्छाशक्तिं च भवतु यस्यसारे अद्वितीयं निरपमं स्यात् ॥ ३१ ॥

भविष्यन्महाभारतं कर्तुमीहा यदि स्यादुपायत्रय सविधेयम् ।

अद्यम् वल निर्मितं सद्यशक्तेर्विकीर्णां समाहा तयैवत्वसूत्रा ॥ ३२ ॥

भविष्यन्ति । यदि युष्माकं मनस्सु भविष्यत् भावि महत् श्रेष्ठं भारतं कर्तुं विधातुम् ईहा इच्छा विद्यते तर्हि वक्ष्यमाणानुपायत्रयं संविधेयं कर्तव्यम् किं तत् ? प्रथमं अदभ्यं केशिदम्पन्यैः अदभ्यम् अपराजेयं बलं शक्तिः द्वितीयं संघशक्तेः संघइति बलस्य निमित्तिः निर्माणं तृतीयं च एकत्वसूत्रसंबद्धा त्रिकीर्णा इतस्ततः प्रसृता समीहा इच्छा । भुजंगप्रयासं वृत्तम् । विपमालंकारो व्यङ्ग्यः ॥ ३२ ॥

बलं जीवनं दुर्बलत्वं च मृत्युर्वलं शाश्वतं स्यादलं सिद्धिर्जीजम् ।

बलं सौख्यकृद् दुर्बलं च दुःखं बलान्यर्जयध्वं बलान्यर्जयध्वम् ॥ ३३ ॥

बलं जीवनमिति । संसारे बलं शक्तिरेव जीवनं दुर्बलत्वं मृत्युसमानम् । बलमेव शाश्वतं चिरस्थायि अलं सिद्धिर्जीजम् सिद्धिहेतुः । बलं सौख्यं करातीति सौख्यकृत् दुर्बलत्वं बलराहित्यं दुःखस्वरूपम् अतः बलानि अर्जयध्वं संगृहीत बलं संगृहीत । भुजंगप्रयासं वृत्तम् । लोकोक्तिरलंकारः ॥ ३३ ॥

कालोऽयं कठिनश्रमस्य भवतो भ्रातर्वचः श्रूयता-

मुत्थाय क्रतुमारभस्व समये मन्येऽतिनिद्रं तव ।

माता प्रातनिजासना बलवती तन्द्रामिभूता मनाक्

तस्या आयतिरुज्ज्वला परमसौ युष्मत्प्रयत्नाश्रया ॥ ३४ ॥

कालोऽयमिति । अयं वर्तमानसमयः तव कठिनपरिश्रमस्य विद्यते । हे भ्रातः ! मम वचः श्रूयताम् । उत्थाय जागरितः भूत्वा समये योग्यकाले क्रतुं स्वकर्तव्यम् आरभस्व । तवेदम् अतिनिद्रं मन्ये निद्रा सम्प्रति न युज्यते । अस्माकं माता मातृभूमिः प्रातनिजासना स्वसिंहासनास्थिता मनाक् ईपत् तन्द्रया अल्पनिद्रयाभिभूता । तस्या मातृभूमेः आयतिः उत्तरः कालः उज्ज्वला प्रकाशयुक्ता समृद्धियुक्ता परमियमायतिः युष्माकं प्रयत्नयामाश्रयते इति युष्मत्प्रयत्नाश्रया । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । संभावनालंकारः ॥ ३४ ॥

आयान्तु मित्राणि ! भवन्तु वीरा बहिर्विनिर्गत्य निजान्धकृपात् ।

विधाय दृष्टिं परितो विशालां पश्यन्तु राष्ट्राणि कथं प्रयान्ति ॥ ३५ ॥

आयास्विति । हे मित्राणि ! भवन्तः आयन्तु आगच्छन्तु वीराशूराश्च भवन्तु । निजान्धकृपात् स्वकीयसंकुचितदृष्टिस्वरूपान्धकारान्बिताश्रयात् बहिर्विनिर्गत्य परितः विशालां विस्तीर्णां दृष्टं च विधाय भवन्तः पश्यन्तु इतरराष्ट्राणि कथं प्रयान्ति स्वकीय-समृद्धिविधानपराणि सन्ति इति । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

नाशोन्मुखं नः किमु भारतं स्यादहो तदाध्यात्मिकताविनाशः ।

गता ध्रुवं धर्मसहानुभूतिर्भृता सदाचारविचारचर्चा ॥ ३६ ॥

नाशोन्मुखमिति । नः अस्माकं भारतं नाशोन्मुखं विनाशाभिमुखं भवेत् किम् ? यदि भवेदस्य क्रः परिणामः ? भारते विद्यमानाया आध्यात्मिकतायाः तदस्तित्वाधारभूताया विनाश एव जायेत यदि अध्यात्मबलस्य विनाशः तर्हि भारतस्यैव विनाशः धर्मसहानुभूतिः अन्यधर्मैः सह प्रेमभावना नष्टप्राया सदाचारविचारचर्चा पवित्राचरणविचारोऽपि नष्टप्रायः । आध्यात्मिकता, धर्मसहानुभूतिः सदाचारश्च यदि नश्येयुः तर्हि भारतमेव नश्येत् । वंशस्थं वृत्तम् । निर्दशनालंकारः ॥ ३६ ॥

विनाशितादर्शजगत्प्रभायता प्रतिष्ठिता चाशु विल्लासिता भवेत् ।

प्रनारणा पाशविकं घलं विधिर्घनं पुरोधो घलिरस्मदात्मनः ॥ ३७ ॥

विनाशितति । भारतनाशेऽपर किं भवेत् आदर्शं सदनुकरणीयसिद्धान्तैर्गति प्रभावोत्पादनशक्तिं विनाशिता भवत् । आशु सपर शिलाविना भोगविद्यासाभिरर्षि- तस्थाने प्रतिष्ठिता सिद्धान्ताद्भटव भविष्यति । इयं तु प्रनारणेव स्वप्रनारणेमेव । अपर च पाशविकं घलमेव उच्छृङ्खला शक्तिरव विधिः कर्तव्यं जायत घन केवल सपदेव पुरोहित- यज्ञमप्रधान तथा स्वकीयस्य आत्मन एव घलिदानं क्रियत एव सर्वस्वनाना प्रसञ्जेते- त्यर्थः । वनारण्युत्तम् । निदर्शनारूपक चालकारी ॥ ३७ ॥

उत्तस्थौ त्रिमु तन्प्रितं शवचपुर्यातं महानिद्रया

दुःखान्यस्तमितानि पूर्वगमने जातोऽयमर्षेदय ।

यातेय शिखरादिमाचलगिरेरगुद्यसंस्थादितो

निर्यान्ती कुरुते प्रतिध्वनियुत देशं यथा दिव्यगी ॥ ३८ ॥

उत्तस्थाविति । अद्यावधि शवचपुर्यातं मृतशरीरवस्थित सन्द्रापतिपूर्णं भारतम् उत्तस्थौ उचितमिव तस्य भारतस्य महानिद्रया यात पलायितमिव । अस्माक सर्वाणि दुःखानि आपद् अद्य अस्मन्मितानि नाश प्राप्तानि । पूर्वगमने पूर्वस्थां दिशि नवसूर्योदय- जात । अस्माकमभ्युदयस्थायमेव प्रभातकाल । इयं मार्ता प्रवृत्ति आयुधसंस्थान हिमालयगिरे शिखरान् निर्यान्ती निर्यच्छन्ती सकलदेश आकाशवागिव प्रतिध्वनियुतं कुरुते । शादू-विज्रीहित वृत्तम् । समासोक्तिः उपमा चालकारी ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठ सम्प्राप्य घराग्निबोध भ्रमघ्नमी सम्प्रति धीरवीरः ।

इत्थं दिशन्तो यतिवाचमुच्चैर्जवाहरोऽपि श्रुत्वाद्भृता सः ॥ ३९ ॥

जवाहरोऽपि । शिवलोकवासी भारतस्य प्रधानमन्त्री नेहरुजवाहरलालोऽपि श्रुतां प्रसिद्धा स्वामिन वाच श्रुतवान् शुभाव । कीरशम हे भारतवासिन् ! त्वमुत्तिष्ठ वरान् नमिलपितानि वन्नूनि प्राप्य त्रिवोधं ज्ञानशीलो भव किं कुर्वन् अपी निर्भीक धीरवीर धैर्यशाली शूरश्च भ्रमन् कार्यव्यापृतो भवन् । स्वजीये 'भारताविष्कार' नाम्नि प्रसिद्धमन्थे जवाहरलालोऽपि स्वामिन वचनानि उद्धरति ॥ ३९ ॥

शारीरिका मानसिकीं त्यजे स्वामाध्यात्मिकीं वा घलहीनता त्वम् ।

प्रह्लाण्डमालोऽद्य रहस्यमेदं क्तु प्रचण्डा भवतोऽस्तु शक्तिः ॥ ४० ॥

शारीरिकीमिति । शारीरिकीं शरीरसवन्धिर्नीं मानसिकीं मनसि विद्यमाना वा आप्यामिकीं आत्मसंविधिर्नीं वा 'अहं दुर्बलं किमपि कर्तुं नाल'मित्याकारिका बलहीनता दुर्बलता त्वम् त्यजे परिहर । सम्पूर्णं प्रह्लाण्डमपि आलोऽद्य निर्मथ्य तस्य रहस्यमेदं गूढतत्त्वाविष्कृतिमपि कर्तुं तव शक्तिरस्तु । 'अहं दुर्बलं' इत्युक्तिस्तु पापमयी भीरुव- लक्षणा च ॥ ४० ॥

वाणीयमस्य प्रवृत्ताऽचिरेण देशेऽखिले येन जना विना तम् ।

म्य मेनिरे यद्भित्तमेष चित्तमभूद्य तेपामधिसाधिकोत्वम् ॥ ४१ ॥

वाणीयमिति । अचिरेणैव कालेन सपथेय अस्वयेमुपदेशवाणी अखिले देशे प्रवृत्ता

व्याप्ता अभूत् येन यद्वाणीश्रवणफलस्वरूपं तं स्वामिनं विना स्वमात्मानं वञ्चितमेव प्रतारितमेव मेनिरे । तेषां चित्तं च तं द्रष्टुम् अधिकाधिकं उत्कमुत्कण्ठितं अभूच्च । विनोक्तिरलंकारः ॥ ४१ ॥

तं मद्रासपुरं प्रयान्तमयते संप्रष्टुकामा जना

विश्रामोऽग्निरथस्य नात्र भवितेतथं चिन्तयन्तोऽमिताः ।

लीना अत्ययभीतिशून्यमनसस्तं लोहमार्गान्तरेऽ-

तुष्यंल्लब्धयतीन्द्रदर्शनसुखा भक्तिः परा हीदृशी ॥ ४२ ॥

तं मद्रासपुरमिति । तं स्वामिनं मद्रासपुरं प्रयान्तं गच्छन्तं संप्रष्टुकामा ईक्षितुमुस्तुका जना अत्र अग्निरथस्य विश्रामः न भविता न भविष्यति इति चिन्तयन्तः अमिताः ब्रह्मः अत्ययभीतिशून्यमनसः विनाशभयशून्या अग्निरथस्य लोहमार्गान्तरे लीना रथावरोधार्यं विलीनाः तथा लब्धयतीन्द्रदर्शनसुखाः प्राप्तस्वामिदर्शनानन्दश्च सन्तः अतुष्यन् । परा भक्तिस्वीदृश्येव भवति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अर्थान्तरन्यासशालंकारः ॥ ४२ ॥

साष्टाङ्गपातं चरणे पतन्तो नरा नृपाश्चाप्यतिभाग्यवन्तः ।

स्कन्धैः स्वयं तस्य रथं वहन्तः प्रादर्शयन् स्नेहभरं स्वकीयम् ॥ ४३ ॥

साष्टाङ्गपातमिति । तं दर्शकभक्ताः साष्टाङ्गनमस्कारं कर्षन्तः तस्य स्वामिनः चरणे पतन्तः एतादृशा नराः साधारणमानवाः तथा नृपा राजानश्च अतिभाग्यवन्तः कृतिनः आसन् । स्वस्कन्धैः तस्य स्वामिनः रथं कर्षन्तः स्वकीयं स्नेहभरं प्रादर्शयन् ॥ ४३ ॥

पुरं सुधालेपसमुज्ज्वलं नवं लसत्पताकं प्रतिमन्दिरं वभौ ।

मार्गाः समुह्लासिजनैः समङ्गलैर्द्वारैरभूद्यन्त च चारुतोरणैः ॥ ४४ ॥

पुरमिति । पुरं मद्रासपुरं सुधालेपसमुज्ज्वलं कृतसुधालेपमभित्तिरुवात् समुज्ज्वलं प्रकाशमानम् अभूत्, तथा तत् पुरं प्रतिमन्दिरं प्रतिमृहं लसन्त्यः शोभमानाः पताका यस्यामेतादृशं वभौ सुशुभे । मार्गाः रथ्याः समङ्गलैः हस्तघनमङ्गलचिह्नैः समुह्लासिजनैः अभूयन्त अलंकृताः तथा अत्रत्यमार्गाः चारुतोरणैः सुन्दरतोरणन्धनैः द्वारं मार्गोपरि स्वागतार्थमुत्पापितैः द्वारैश्चाऽभूयन्त च ॥ ४४ ॥

उच्चैरुच्चैर्यतये स्वरेण ते स्वानतं वीर ! जयिन् ! युगर्षे ! ।

जीवेश्विरं भारतभद्रदीक्ष ! श्रीरामकृष्णानुग ! शान्तिदूत ! ॥ ४५ ॥

उच्चैरिति । जनाः उच्चैः स्वरेण यतये स्वागतं उच्चैः । हे वीर ! हे जयिन् विजय-शील ! युगर्षे ! वर्तमानयुगस्य ऋषितुल्य ! भारतभद्रे भारतस्य कल्याणे दीप्ता यस्यैतादृश ! श्रीरामकृष्णस्य अनुग अनुचर ! हे शान्तिदूत ! इत्यादिकन्धैः स्वागतं उच्चैः ॥ ४५ ॥

तदुक्तवाक्यान्यरविन्दगान्धिसुभासवोसप्रमुखाननेकान् ।

स्वजन्मभूसेवनकार्यवृन्दे सम्प्रेरितान्तःकरणान्कार्पुः ॥ ४६ ॥

तदुक्तवाक्यानीति । तदुक्तवाक्यानि स्वामिकृतोपदेशवाक्यानि अरविन्द-गांधि-सुभास-प्रमुखाननेकाद्येतान् स्वजन्मभुवः भारतमातुः सेवनकार्यजाते सम्प्रेरितानि प्रभावितानि अन्तःकरणानि मानसानि येषामैतादृशान् अकार्पुः ॥ ४६ ॥

परस्परसहायता तिलरुकोविदाङ्गीकृता-

तिदीनदलितोद्भृतिर्नृवरगान्धिना शिक्षिता ।

बलादपि यद्विष्कृति परवलस्य योसेरिता

यते स्वजननीकृतेचिततदूरदृष्टे फलम् ॥ ४७ ॥

परस्परेत्यादि । तिलरुकोविदेन लोकमान्यतिलकेन अङ्गीकृता स्वीकृता परस्परसहायता, ये यथा मा प्रपद्यन्ते तारतर्पय भक्त्यायह, इति गीतावाक्यानुसारं तस्य Responsive co-operation नामकं नीत्यनुसरणं तिलकेन स्वीकृता, अतिदीनदलितोद्भृति अस्पृश्योद्धारमिदं नृवरगान्धिना महात्मना गान्धिना अङ्गीकृता परवलस्य शासकशक्ते बलात् हटात् यद्विष्कृति या योमेन सुभामघन्द्रेण ईरिता उक्ता एतत् सर्वं यत् स्वजननीकृते मारुभूम्यर्थं बिनततदूरदृष्टे विस्मृतविचारनात् फलम् परिणामम् ॥ ४७ ॥

उद्योगिनृणामरुणोदयेऽस्मिन् जाटयं गतं ह्यपि विलीयमानम् ।

पश्यन्ति नान्धा ध्रुवमत्यमेतन्न ज्ञायतेऽप्यैर्यदि वा तत् किम् ॥ ४८ ॥

उद्योगीति । अस्मिन्नुद्योगिनृणाम् उद्यमगीलानो भारतीयानाम् अरुणोदये भाग्यसू योदये (तथा) जाट्यमालस्य ह्यपि विलीयमानं मत् गतं नष्टम् । एतत् ध्रुवमप्यपि काला याधितं सत्यं यदि अन्धा न पश्यन्ति यदि वा अज्ञे अज्ञानिभिः न ज्ञायत न बुद्ध्यते तत् किम् ? माय तु सायमेव कथमन्यथा तदसाय भवेत् ॥ ४८ ॥

न भारत राजगृहेषु विद्यते ससौन्दर्यसम्पद्निमन्दिरेष्वपि ।

तदस्ति दीनाधमदुःपितालयेष्विदं भवद्भिर्हृदयेन सेव्यताम् ॥ ४९ ॥

न भारतमिति । भारत राजगृहेषु राजप्रामादेषु न विद्यते तत् ससौन्दर्यसम्पद्निमन्दिरेषु अपि सुखसम्पत्परिपूर्णेषु धनिकानां हृद्येष्वपि न विद्यते कुत्र तर्हि तत् ? ननु दीनानाम् असहायानाम् अधमानां नीच इति प्रसिद्धानां दुःखितानां रोगग्रस्तानां गृहेष्वेव विद्यते । अतः तद्वारतं भवद्भिर्हृदयेन अन्तःकरणपूर्वकं सेवां नाम सेवाविषयीक्रियताम् ॥

सासारिकेषु विषयेषु भवन्त्यसुखा निस्वा जनाः अपि दुर्जननाविहीना ।

ते सन्ति शुद्धहृदया इच्छलशून्यभावा हिंसाविन् तरहिता हितकार्यसक्ता ॥५०॥

सासारिकेष्विति । निस्वा जना सासारिकेषु विषयेषु आगन्तिकसमस्याविषयेषु सन्तु नाम असुखा अज्ञानिनः तथापि ते दुर्जननाविहीना दुष्टनाशून्या एव भवन्ति । पुनश्च ते शुद्ध निर्मल हृदय वैषामेताहता दुःकण्टभावशून्या हिंसाविचाररहिता 'अहिंसा परमो धर्म' इति तावानुसारिणस्तदा परहितकार्यसक्ता सन्ति ॥ ५० ॥

निष्ठा जना उच्चनिपीडनेन प्रस्ता स्ववर्षीरपमानिताश्च ।

चिरात् स्वकार्यप्रसितास्तथापि धर्मस्य नापु फलमथ यावत् ॥५१॥

निष्ठा जना इति । निष्ठा जना समाजे नीचश्रेणीया इति-स्याता जना उच्चवर्गीयकृत-निपीडनेन दुष्टनेन प्रस्ता दुःख प्राप्तिता तथा स्ववर्षीरेव आत्माधरेव सत्यन्धिभिः अपमानिताश्च तथापि अपमानिता पीडिताश्च सन्तोऽपि स्वकार्यप्रसिताश्च कर्तव्यतागुरुका आसन् परतु स्वस्य परिश्रमस्य फलं ते अथ यावत् न प्राप्तवन्तः ॥ ५१ ॥

न केवलं मूर्तिषु विद्यते शिवः परं दरिद्रेषु च दुःखितेषु च ।

शुभा कृतिर्निर्मलं तत्कृते कृता समर्चनासारमतोऽवधार्यताम् ॥ ५२ ॥

न केवलमिति । शिवः केवलं मन्दिरस्थितप्रस्तरादिनिर्मितशिवे एव विद्यते इति न अपि तु स दरिद्रेषु दुःखपीडितजनेष्वपि ऽविद्यते । हे निर्मल ! निर्मलान्तःकरण मानव ! तेषां कृते दरिद्रदुःखितानां कृते कृता विहिता शुभा परोपकारबुद्ध्या कृतिः सेवाकार्यं समर्चनायाः पूजायाः सारं तत्त्वमिति भवद्भिः अवधार्यतां निश्चीयताम् ॥ ५२ ॥

ईशः स्थितो दलितदुर्बलदुःखितेषु येऽर्हन्ति सेवनमलं प्रियवान्धवास्ते ।

सेवस्व तान् मृगयसे कथमन्यमीशं गङ्गातटे खनितुमिच्छति कोऽपि कूपम् ॥

ईशः स्थित इति । ईशः परमेश्वरः दलितेषु दुर्बलेषु शक्तिहीनेषु व्याधिपीडितेषु च स्थितः अस्ति । ते तव प्रियवान्धवाः सम्बन्धिनः ये तव सेवनं सेवामलं पर्याप्तमर्हन्ति । सेवायोग्या भवन्ति । तानेव त्वं सेवस्व अन्यमीशं किमर्थं मितस्वतः मृगयसे । गङ्गातटेन निर्मलजले समीपस्थे सति कः कूपं खनितुमिच्छति न कोऽपीत्यर्थः । अस्यामवस्थार्यां कूपखननं तु स्वयमेवेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५३ ॥

दुर्मिक्षदुःखगर्पीडितलोकशोकं

हर्तुं प्रयात भुवने भुवनेशनुष्टयै ।

प्राणव्ययादपि जनाः सुखिनः क्रियन्तां

जाता हि पश्यत वृथा शतशो म्रियन्ते ॥ ५४ ॥

दुर्मिक्षेत्यादि । दुर्मिक्षपीडितानां दुःखपीडितानां रोगपीडितानां च लोकानां शोकं हर्तुं अपनेतुं भुवनेशनुष्टयै ईश्वरप्रसन्नतासिद्धयर्थं भुवने भूतले प्रयात गच्छत । स्वकीय-प्राणव्ययेनापि जीवनसमर्पणेनापि तादृशजनाः भवद्भिः सुखिनः क्रियन्ताम् विधीयन्ताम् । संसारे शतशः नरा जाता लब्धजन्मानः सन्तः अन्ते किमपि न विधाय म्रियन्ते एव ॥५४॥

देशे जनाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये शिक्षाविहीनाश्च बुभुक्षिताश्च ।

अर्थेन तेषां यदि शिक्षिताः स्मस्तदा कृतज्ञान् खलु धिग्धिगस्मान् ॥ ५५ ॥

देशे जना इति । अस्माकं देशे अन्ये सहस्रशः जनाः शिक्षाविहीनाः अशिक्षिताः बुभुक्षिताश्च बुधापीडिताश्च सन्ति विद्यन्ते अशिक्षितानां बुभुक्षितानां च अर्थेन धनेन तेषामेव धनमपहर्य तेन धनेन कथं शिक्षिताः स्मः अधिगतज्ञानाः भवामः तर्हि कृतज्ञान् विस्मृतोपकाराश्च धिक् ॥ ५५ ॥

सनीतिधर्मेण रमाधिगम्यते श्रिया तथा त्यागविधिविधीयते ।

त्यागेन लाभो यशसः सुनिश्चितः सनीतिधर्मो हि निदानमुन्नतेः ॥ ५६ ॥

सनीतिधर्मेणेति । सनीतिधर्मेण नीतिः सदाचारः धर्मः अन्तःस्थात्मज्ञानं नीति-सहितधर्मेण रमा लक्ष्मीरधिगम्यते एतादृशी लक्ष्मीरेव अचञ्चला । एतादृश्या श्रिया रमयैव त्यागविधिविधीयते । एतादृश्यामेनैव यशोलाभः कीर्तिप्राप्तिः सुनिश्चितः एवं परम्परातः नीतिसहायको धर्म एव उन्नतेः अभ्युदयस्य निदानम् मूलकारणम् ॥ ५६ ॥

लेभेऽस्मिन् गणनातिगानि नगरे सम्मानपत्राण्यस्तौ
 संचादा. परितोऽभिनन्दनपराः प्राप्ता यतेरन्निकम् ।
 शिक्षादानकृतेऽर्थितश्च शतशोऽयं दूरदूरादपि
 ह्यन्तः सन् कतिचिद्दिनानि यपुषे विधामशान्ति ददौ ॥ ५७ ॥

लेभे इति । अस्मिन्मद्रामनगरे गणनातिगानि अपरस्यानि सम्मानपत्राणि प्रदास्त-
 पत्राणि असौ स्वामी लेभे प्राप्तवान् । यते अन्निकं परित विभिन्नस्थानेष्वपि 'अभिनन्दनपरा'
 सवादा प्राप्ता आगताः । दूरदूरादपि विप्रकृष्टप्रदेशेभ्य अपि शतशः शताधिकवारं
 शिक्षादानकृते उपदेशदानार्थम् अधिनं प्राथिन । तथा अन्तः सन् कतिचिद्दिनपर्यन्तं
 स्ववपुषे विधामशान्ति ददौ कश्चिच्छाल विधामं कृतवान् ॥ ५७ ॥

लोकं मोहतमोहनं धृतद्वितालोकं विधातुं क्षमे
 विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।
 अस्मिद्धिप्रकलाविशेषयशसा संकीर्तनीये महा-
 काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते वेदेन्दुसर्गो गतः ॥ ५८ ॥

इति विवेकानन्दचरिते महाकाव्ये भारतगमनं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

लोकमिति । लोकमित्यादि धर्मप्रधानाश्रये ह्यत्यन्तं पूर्ववत् । चित्रकलाविशेषयशसा
 चित्रकर्मणि निपुणेन त्र्यम्बकसूरिणा विरचितेऽस्मिन् सङ्गीतनीये महाकाव्ये वेदेन्दुसर्गश-
 तुर्दशसर्गं गत समाप्तं ॥ ५८ ॥

इति विवेकानन्दमहाकाव्यटीकाया 'विवेकदीपा'यायां 'चतुर्दश' सर्गः ।



अथ पञ्चदशः सर्गः

मद्रासनगरात् स्वामी कालीघट्टपुरं ययौ ।
तत्प्रतीक्षासमासक्तजनसम्मर्दसंकुलम् ॥ १ ॥

मद्रासेत्यादि । स्वामी मद्रासनगरात् कालीघट्टपुरं कलिकातानगरं ययौ । कांशम् ?
तस्य प्रतीक्षार्थं प्रतिपालनकर्माणि समासक्तेन अनसम्मर्देन संकुलम् व्याप्तम् ॥ १ ॥

नगरस्थजनाः सर्वेऽमर्यादज्ञानसागरम् ।
तमालोक्य स्तुतिं तस्य मुक्तकण्ठं समाद्भुः ॥ २ ॥

नगरस्थेत्यादि । कालीघट्टनगरस्थिताः सर्वे जनाः पुनश्च अमर्यादज्ञानसागरं मर्यादा-
तीततत्त्वसंविद्विसिन्धुं तमालोक्य तस्य मुक्तकण्ठं अत्यधिकादरपूर्वकं स्तुतिं प्रशंसां समाद्भुः
कृतवन्तः ॥ २ ॥

‘कोऽप्ययं दिव्यपुरुषो नरदेहधरो भ्रुवम् ।
यस्मिन् संक्रामिताशक्ती रामकृष्णेन पूर्णतः ॥ ३ ॥

कोऽप्ययमिति । अयं नरदेहधरः मनुष्यशरीरधारी भ्रुवम् निश्चयेन कोऽपि दिव्यः
अलौकिकः पुरुषः यस्मिन् रामकृष्णदेवेन पूर्णतया स्वशक्तिः संक्रामिता प्रापिता ॥ ३ ॥

गौरवं भारतस्येदं कीर्तिरेषा समुज्ज्वला ।
यत्तेन सर्वदेशेषु सत्यधर्मः प्रकाशितः ॥ ४ ॥

गौरवमिति । यत् तेन स्वामिना संसारे प्रायः सर्वदेशेषु सत्यधर्मः वैसनातनवैदिकधर्मः
प्रकाशितः उपदिष्टः । एतत्तु भारतस्य गौरवम् महात्म्यम् । एषा भारतस्यैव समुज्ज्वला
कीर्तिः यशः ॥ ४ ॥

अकारि जागृतेः कार्यं तेनासेतु हिमाचलम् ।
स्तुतिर्मुखशतेनापि कर्तुं तस्य न शक्यते ॥ ५ ॥

अकारीति । तेन स्वामिना आसेतु हिमाचलं कुमारिकातः हिमाचलपर्वतपर्यन्तं जागृतेः
लोकजागरणस्य एतान्धशंसनीयं कार्यम् अकारि निहितं यत् तस्य स्तुतिः प्रशंसा मुखश-
तेनापि कर्तुं न शक्यते ॥ ५ ॥

सुग्मम्

“सत्कर्मज्ञानयोरैक्यं” ‘सर्वधर्मसमन्वयः ।’
नृसेवानेकतायामप्येकता तेन शिक्षिता ॥ ६ ॥
एतत्स्वकार्यसिद्धयर्थं महावाक्यचतुष्टयम् ।
स्वीकृतं तेन जातेयं विवेकोपनिषत्परा ॥ ७ ॥

सःश्रमेति । (१) कर्मज्ञानयो कर्मज्ञानज्ञानयो सत् समीचीन ऐश्वर्य समन्वय-
(२) सर्वधर्ममन्त्रय यावद्वर्मतन्त्रय यावद्वर्मतामन्त्रय (३) गृहेषु तथा (४)
अनेकतायामेकता 'एष सवित्रा बहुधा वदति' इत्यनुसर भिन्नतायामभिधेयाद्गतेन च
तेन लोकेषु निश्चिता उपदिष्टा ॥ १ ॥

स्वकार्यमिदं यत् सद्गुरुमदंशधावनकार्यमिदं यत् उपरिनिर्दिष्ट महाशाययत्तुष्टयम्
'अहं महात्मि, तत्रममि, अयमात्मा मम, सर्वं सवित्रं मम' इति ध्यान्दोषोपरिवृत्तमहा-
शाययत्तुष्टयम् तेन भारतोदारात् कर्मज्ञानममग्नयादिकं महाशाययत्तुष्टय स्वोदृतम्
तेन कारणान् इय महाशाययत्तुष्टयपरवरया परा भेदा उपनिषदं च ज्ञाना । यदनुसरणेन
भारतममुषति निश्चिता ॥ ७ ॥

इदं कर्मपूर्णदेशस्य लोकान्दारिष्यपीडितान् ।

विशालद्वयस्यासीद् दृष्टिन्मस्याधुमं कुला ॥ ८ ॥

इति । कर्मपूर्णदेशस्य भारतवर्षस्य लोकान् जनान् दारिष्यपीडितान् इदंश्रवणेन च
विशालद्वयस्य उदारान्तरनगरवाच्य दृष्टि नयन अशुभयुक्ता अधुमिर्पाकुला आसीत् ॥८॥

सोऽध्वरीत्मुमन्-स्रग्भिर्भूपितो वृहदादरान् ।

समानोय कस्य नस्रोऽतिम्लेहाद्गदम्वरः ॥ ९ ॥

सोऽध्वरीदिति । नागरिकै मुमा-स्रग्भि पुष्पमालानि वृहदादरात् भूपितं अहं इत-
सन् करो हस्तौ समानीय सनमस्कारम् । अतिरुदेहान् गद्गदस्वर- अकस्मद्दृष्टं अमवीत् ॥९॥

निजां जन्मभुवं प्राप्य हर्षोत्फुल्लविलोचन ।

अमन्दानन्दमन्दोदपरिपूरितमानसः ॥ १० ॥

निजामिति । निजां जन्मभुवं जन्मभूमि प्राप्य आगत्य स हर्षेण शीघ्रया उच्यते
विक्रमिने लोचने चक्षुष्य तथा अमन्देन महता आनन्दमन्दोदरेन परिपूरितं मानसम् अन्त-
करणं यदैतादृशं जात ॥ १० ॥

नाहं कोऽपि महात्मा नवधर्मप्रचारकः ।

यात्कोऽहं समायातो युष्माभिः सार्धमासिनुम् ॥ ११ ॥

नाहमिति । अहं नवधर्मप्रचारकं नवीनधर्मोपदेशकं कोऽपि महात्मा नास्मि अपि तु
युष्माकं वाहनित्रं वाहक एव पुत्ररुद्धा भवन्ति सह एव जन्मभुवि आसिनु निवासं
कृतुं मागत ॥ ११ ॥

भूमायेव समासोन्नो धूलिधूसरिताङ्गम् ।

मन्ये वृत्तं वर्णयेयं धातरो ! मयतां पुरः ॥ १२ ॥

भूमायेवेति । भवन्ति सह इह समायां भूमायेव आस्त्रादनरहिते भूतले एव समासीन
वसति धूल्या धूसरितानि अङ्गानि मय्य एतादृश एव भवितुमिच्छामि । तत्रश्च एतादृश
अहं हं । धातर ! भवता पुरं यद् यद् वृत्तम् अमेरिकायां यूरोपमहाद्वीपे च तत्तत् वर्णं
येयम् वर्णयिष्यामि इति मन्ये ॥ १२ ॥

धृतानां वृत्तसर्वम्यं रहस्यं कर्मणां मम ।

रामशृण्णुगुरोः सर्वे प्रसादस्य फलं महत् ॥ १३ ॥

श्रूयतां वृत्तमिति । हे मित्राणि ! बाह्यदेशेषु यद् वृत्तं तस्य सर्वस्वं सारतत्त्वं तथा मम तत्रत्यकर्मणां रहस्यं गूढं भवद्भिः श्रूयताम् इदं सर्वं आचार्यस्य रामकृष्णगुरोः प्रसादस्य महत्फलम् ॥ १३ ॥

साष्टाङ्गं नतयः सन्तु शतशोऽथ सहस्रशः ।

ममैतच्चरणाम्भोजे यस्येयं महती कृपा ॥ १४ ॥

साष्टाङ्गमिति । एतस्य श्रीरामकृष्ण-गुरुदेवस्य चरणाम्भोजे मम शतशः सहस्रशः साष्टाङ्गं नतयः नमस्काराः सन्तु यस्य श्रीरामकृष्णदेवस्य इयं मम वक्तृतास्वरूपा महती कृपा अनुकम्पा ॥ १४ ॥

मया चेन्मनसा वाचा वपुषा वा शुभं कृतम् ।

संसारस्य न मन्येऽहमात्मानं गौरवान्वितम् ॥ १५ ॥

मया चेदिति । मनसा विचाररूपेण, वाचा भाषणरूपेण, वपुषा शारीरिकपरिश्रमरूपेण वा यदि संसारस्य किञ्चिच्छुभं कल्याणकरं कार्यं कृतम् तेन कार्येण अहमात्मानं गौरवान्वितं न मन्ये । अत्र गौरवकारणं तु ममाचार्यदेशिकः परमहंसदेव एव ॥ १५ ॥

अथानिष्टं भवेत्किञ्चिन्मन्मुखाग्निःसृतं क्वचित् ।

अभावात्परिपाकस्य धियो मन्तुर्ममैव सः ॥ १६ ॥

अथानिष्टमिति । बाह्यदेशेषु भ्रमणसमये यदि मम मुखात् वदनात् क्वचित् किञ्चित् अनिष्टं अन्विलिपितं निःसृतं उच्चारितं भवेत् तत्सर्वं मम धियः बुद्धिशक्तेः परिपाकस्य पक्त्वाया अभावादेव एतादृशः सर्वोऽपि ममैव केवलं मन्दुरपराधः न कस्य चिदन्यस्य ॥

ओजोहीनं सदोषं वा मदीयं चेदनिर्मलम् ।

ऊर्जितं यदि वा पुण्यं शक्तिर्भगवतः परा ॥ १७ ॥

ओजोहीनमिति । ओजोहीनं मम वक्तृतायां यदि किञ्चिदोजोहीनं वक्तृतासान्धर्व्यविषये दुर्यलं, अथवा अनिर्मलं अपवित्रं तत्सर्वं मदीयमेव सर्वोऽपि मदीय एव दोषः यदि च तत्र भाषणादिषु किञ्चित् ऊर्जितं भोजस्वि पवित्रं वा तत्सर्वमपि भगवतः श्रीरामकृष्णस्यैव परा श्रेष्ठा शक्तिः मया अत्र न किमपि कृतम् ॥ १७ ॥

सर्वधर्मस्वरूपस्य वाणी साक्षात् सरस्वती ।

ज्ञानात्मा स न विज्ञातो जगताद्यापि वस्तुतः ॥ १८ ॥

सर्वधर्मेति । सर्वधर्मस्वरूपस्य तस्य रामकृष्णदेवस्य वाणी साक्षात्सरस्वती एव ज्ञानात्मा ज्ञानस्वरूपः स परमहंसदेवः जगता संसारेण अद्यापि वस्तुतः याथार्थ्यम् न विज्ञातः न बोधविषयीकृतः ॥ १८ ॥

धर्मस्त्वलौकिकोपायः पशुर्येन नरायते ।

नराश्चापीश्वरायन्ते विना धर्मं परः पशुः ॥ १९ ॥

धर्म इति । धर्मः स्वस्वरूपापरोक्षज्ञानस्वरूपः एतादृशः अलौकिकः दिव्यः उपायः यतंते येन पशुरपि नरायते मनुष्यः भवति । नराश्च ईश्वरस्वरूपा भवन्ति । धर्मं विना नरः पशुतुल्यः एव ॥ १९ ॥

अवाप्य ज्ञानमोक्षस्य चिन्तनं तस्य नित्यशः ।

प्रत्यक्षं तेन संभाषा प्रोच्यते धर्मलक्षणम् ॥ २० ॥

अवाप्येति । ईश्वरस्य ज्ञानं यः सर्वज्ञ सर्वस्वारी सर्वशक्तिमान्-इत्यादिगणनं अवाप्य नित्यशः तस्य चिन्तनं श्यानादिकं, तेन सह प्रायश्च संभाषा भाषणादिकं धर्मलक्षणं प्रोच्यते ॥ २० ॥

स्नेहः समप्रसंगान्तरे स्थितप्राणिषु निर्मलः ।

उदारता तथा तेषु धर्मस्य निरूप. स्मृतः ॥ २१ ॥

स्नेह इति । समप्रे संपूर्णं संसारे स्थितेषु प्राणिषु निर्मलः शुद्धः स्नेहः प्रेमभाषणा तथा तेषु प्राणिषु स्वार्थशून्या उदारता भावनेषु धर्मस्य निरूप कर्तव्याणां स्मृतः सुपरिचितो ज्ञेयः ॥ २१ ॥

एतादृशो महान् धर्मो वेदापनिषदांरितः :

प्रतिपादितमग्रैश्च 'चरातिचरतो भगः' ॥ २२ ॥

एतादृश इति । एतादृशः महान् धर्मः वेदेषु उपनिषत्सु च ईरितः उक्तः अग्रैश्च वेदापनिषत्सु प्रतिपादितमस्ति 'आस्ते भग आसीनस्य ऊर्ध्वस्थित्यति निश्चिन्. श्रेते निषण्-मानस्य चरातिचरतो भग' इति ॥ २२ ॥

मया किञ्चित्कृतं कार्यं भवन्निः प्रतिपादितम् ।

स्मर्यतामहमप्यासं बालः कालेऽतिबालिशः ॥ २३ ॥

मयेति । यदा भारतादृदि किञ्चित् सेवाकार्यं कृतं विहितं इति भवन्निः प्रतिपादितम् उक्तम् । परं भवन्निरिद स्मर्यताम् यद्ददमपि कदाचिन्मये भक्तिबालिशः अलः बालः एव आसम् ॥ २३ ॥

मन्यध्वेऽन्न कृतं किञ्चिन्मया साधारणेन चेत् ।

मत्तोऽधिकतरं यूयमलं कर्तुं भवं नयम् ॥ २४ ॥

मन्यध्व इति । 'मया साधारणेन न तु अलौकिकेन किञ्चित् कार्यं कृतं इति यूय मन्यध्वे तर्हि यूयं मत्तोऽपि अधिकतरं किमपि नव कर्तुं अलं स्य इति ध्रुवम् निश्चितम् ॥ २४ ॥

त्यक्तनिद्रा. स्मृत्यायारमध्यं कार्यमुत्तमम् ।

भवद्दस्तगतं सर्वं सूच्यते केवलं मया ॥ २५ ॥

त्यक्तनिद्रा इति । हे भ्रातर ! यूयं त्यक्ता निद्रा बालस्य ये एतादृशाः समुत्थाय 'चरातिचरतो भग' इति वचनमनुसृत्य उत्तमं मान्मूमेहद्वारकार्यमारमभ्यम् । सर्वमे- चैतन्मन्मूमेहद्वारकार्यं भवद्दस्तगतं युष्मत्प्रयत्नाधीनं विद्यते मया तु केवलं सूच्यते । नेदमेकस्य कस्यचिन्कार्यं अपितु सर्वेषामस्माकम् ॥ २५ ॥

याते मयि न लुप्येत मातृमेवा-परम्परतः ।

पूर्वो युष्मासु विश्वासो युवद्वन्द्वे विशेषतः ॥ २६ ॥

याते मयीति । इयं मातृसेवापरम्परा वृद्धेभ्यः यूनाः प्रति आगतः कुलाचार इव मयि
यातेऽपि अस्माहोकाद्गतेऽपि न लुप्येत नष्टा न भवेत् युष्मासु मम पूर्णः विश्वासः श्रद्धा
विशेषतः यूनां वृन्दे युवतमूहे ॥ २६ ॥

दिव्या शक्तिरनिर्वाच्या वर्तते मानवेऽनिशम् ।

दरिद्रेषु तयेशस्य निवासोऽपि मतः पुनः ॥ २७ ॥

दिव्या शक्तिरिति । अनिर्वाच्या निर्वक्तुमयोग्या अलौकिकशक्तिः दिव्यबलं मानवे
मनुष्यमात्रेऽनिशं निरन्तरं वर्तते विशते । तदा दरिद्रेषु निःस्वेषु ईश्वरस्य निवासः
वसतिरपि विशते इति महतां विश्वासः ॥ २७ ॥

शक्तेरुद्घाटनं तस्याः परेशस्य च सेवनम् ।

यूनां कर्तव्यमद्यत्वे भारतोज्जतिमिच्छताम् ॥ २८ ॥

शक्तेरिति । तस्याः मानवे विद्यमानाया दिव्यशक्तेः उद्घाटनं प्रकटीकरणं तथा परेशस्य
ईश्वरस्य सेवनम् दरिद्रदुःखितेषु विद्यमानस्य भगवतः सेवा अद्यत्वे वर्तमानकाले यूनां
भारतीयतत्त्वानां कर्तव्यम् कीदृशम् । भारतस्य मातृभूमेः उन्नतिं समृद्धिमिच्छताम्-
भिलषताम् ॥ २८ ॥

कवीन्द्रस्तां नरेन्द्रोक्तिं रवीन्द्रोऽप्यन्वमन्यत ।

सत्यमद्योजतिदेशे तस्यैव वचसः फलम् ॥ २९ ॥

कवीन्द्र इति । एतादृशीं स्वामिमुल्लसः निःसृतामुक्तिं वचनं दिव्यशक्तेरुद्घाटनं
दरिद्रसेवारूपं च कवीन्द्रः रवीन्द्रः विश्वकविरपि अन्वमन्यत मतवान् । अद्य भारते या
काचित्समुन्नतिः जागरणं दृश्यते सा सर्वापि तस्यैव स्वामिनः विवेकानन्दस्य उपदेशस्य
फलं परिणामः ॥ २९ ॥

तदानीं भारतेऽस्माकं नेता नैकोऽप्यविद्यत ।

जननीसेवने येन बलं नाहं विवेकतः ॥ ३० ॥

तदानीमिति । तदानीं तस्मिन्समये अस्माकं भारतदेशे एकः अपि नेता न अविद्यत
नासीत् । येन जननीसेवने मातृभूमिसेवार्था विषये विवेकतः विवेकानन्दस्वामिसकाशात्
बलं प्रेरणात्मकं नाहं नाधिगतं भवेत् ॥ ३० ॥

निशम्याह्वानमस्येदं वहवः सुहृदो यतेः ।

मिलिताः परितः सन्तः सन्तः सेवार्थमुद्यताः ॥ ३१ ॥

निशम्येति । अस्य स्वामिनः इदमाह्वानमुच्चैरामन्त्रणं निशम्य श्रुत्वा वहवः सन्तः
सज्जनाः सुहृदः मित्राणि तस्य परितः मिलिताः सन्तः सेवार्थं मातृभूमिसेवार्थमुद्यतारतत्परा
अभवन् ॥ ३१ ॥

दुर्भिक्षपीडिता ह्येके परे दारिद्र्यदुःखिताः ।

इतरे तु गदाक्रान्ता म्रियन्ते शतशोऽनिशम् ॥ ३२ ॥

दुर्भिक्षत्वादि । एके केचिद्भारते दुर्भिक्षेण अनावृष्ट्यादिहेतोः मित्राणि दुःखेन
प्राप्यते यैरेतादृशाः सन्ति अपरे तु दारिद्र्येण सर्वप्रकाराभावेन दुःखिताः व्रस्ताः

इतरे तु गदाक्रान्ता रोगाक्रान्तदारीरा उपधार रिना अनिशं दत्तशः श्रियन्ते यमसदनं
प्रयान्ति ॥ ३२ ॥

असहायानुपेक्ष्यतान् यूयं स्वोदरपूरणाः ।

स्वर्गं वा नरकं घोरं भावयध्वं क्व यास्यथ ॥ ३३ ॥

असहायानिति । सहायशून्यानेतान्स्वयान्धवान् उपेक्ष्य परित्यज्य केवलं स्वार्थेकपराः
स्वोदरपूरणमाप्रचिन्तापरा स्वर्गं यास्यथ भयवा नरकं यास्यथ इति भावयन् चिन्तयत
पृतादृशं स्वबान्धवोपेक्षणं तु ध्रुवं नरकसाधनं भविष्यति ॥ ३३ ॥

अस्रण्डोऽस्रण्डमात्मानं जनान् दुर्मिक्षपीडितान् ।

सेवितुं विनियुङ्क्ते स्म यतेरादेशतः क्वचित् ॥ ३४ ॥

अस्रण्ड इति । अस्रण्डानन्दनामा स्वामिनः गुरुग्रन्थु दुर्मिक्षपीडितान् जनान्सेवितुं
यते' आदेशतः विवेकानन्दस्य वचनात् क्वचिद्दुर्मिक्षपीडिते क्षेत्रे आत्मानं विनियुङ्क्ते स्म
नियोजयामास ॥ ३४ ॥

प्रतीच्यां दिशि सानन्दोऽभेदोऽभेदमुपादिशत् ।

गुणाधारो गुणातीतोऽभोजयच्च युमुक्षितान् ॥ ३५ ॥

प्रतीच्यामिति । प्रतीच्या दिशि पश्चिमायां दिशि अभेशनन्दनामा अपरः सुहृद् सानन्दो
महतानन्देन अभेदं सर्वेऽपि एकस्यैवैश्वरस्य गुणा न तेषु कोऽपि भेदः विद्यते इत्याकारक-
मुपदेशं कृतवान् गुणी गुणातीतानन्दोऽपि युमुक्षितान् भोजयितुमारब्धवान् ॥ ३५ ॥

अधिलंके शिवानन्दोऽमन्दो धर्मप्रचारतः ।

स्वामिप्रेरणया पुण्यं विधातुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

अधिलोकमिति । अमन्द आलस्यशून्यः शिवानन्दः अधिलोकलकायां स्वामिप्रेरणया
स्वामिनः उपदेशात् धर्मप्रचारकार्यं कुर्वन् पुण्यकार्यं विधातुमुपचक्रमे आरब्धवान् ॥ ३६ ॥

असहायान्दिशान् कश्चिद्वर्णजातिक्रमं विना ।

अनाथालयमानीय दत्त्वा शिक्षामपोपयत् ॥ ३७ ॥

असहायानिति । वशिष्ठपरः स्वामिसुहृद् असहायान् सहायशून्यान् कोमलबालवान्
किङ्कर्णीयोऽस्त्री किङ्करीयो वा इति विचारं विना, अनाथाश्रयमानीय तेषु, शिक्षा च
दत्त्वा अनाथान् तान् अपोपयत् ॥ ३७ ॥

इत्थमस्य सहायास्ते लोकसेवनतत्पराः ।

कार्यक्षेत्रं तु सर्वत्र सेवाकर्ता सुदुर्लभः ॥ ३८ ॥

इत्थमस्येति । इत्थमनेन प्रकारेण अस्य स्वामिनः सहाया ते सर्वे लोकसेवनतत्परा
आता । कार्यस्य सेवाकार्यस्य क्षेत्रं स्थानं सर्वत्रैव प्राप्यते सेवाकर्ता एव दुर्लभो
भवति ॥ ३८ ॥

चारुकार्यविधानार्थं पाश्चात्यानां विशेषतः ।

अभावात् स्थायिकेन्द्रस्य प्रतिश्चिन्तामुपागतः ॥ ३९ ॥

चाहकार्येति । मातृसेवाकार्यस्य सन्यक्तया संपादनार्थं विशेषतः ये पाश्चात्त्य-
सज्जनाः स्वामिना सह सेवार्थमप्रागताः, तत्कृतभारतसेवार्थं स्थायिकेन्द्रस्य स्थिरस्थानस्य
अभावाद् यतिश्चिन्तासुक्कण्ठासुपागतः चिन्तितोऽभवत् ॥ ३९ ॥

इयेष जाह्नवीतीरे कश्चिच्छापयितुं यतिः ।

एतादृशं महत् केन्द्रं 'रामकृष्ण'मिधानतः ॥ ४० ॥

इयेषेति । यतिः कश्चित् कुत्रचिद् जाह्नवीतीरे भागीरथीतटे एतादृशं सेवार्थं महत्केन्द्रं
'रामकृष्ण-सेवाश्रम' इत्यमिधानतः स्थापितुं इयेष अभ्यलपत् ॥ ४० ॥

तेन संक्रामिता शक्तिर्यतौ सर्वस्वदानतः ।

स्थाने संस्था नवीनेयं 'रामकृष्णाश्रमो' भवेत् ॥ ४१ ॥

तेनेति । तेन परमहंसदेवेन यतौ विवेकानन्दे स्वसर्वस्वदानेन शक्तिः अलौकिक-
सामर्थ्यं संक्रामिता प्रवेशिता अतः इयं नवीना संस्था स्थाने योग्यमेव 'रामकृष्णाश्रमः'
भवेत् ॥ ४१ ॥

वर्षे मुन्यङ्कदिक्चन्द्रे शरे मास्यादिमे दिने ।

सेवाश्रमः स्थापितोऽभूच्चिरकालस्थितिश्च्युतिः ॥ ४२ ॥

वर्षे इति । मुन्यङ्कदिक्चन्द्रे ईशवीय १८९७ वर्षे शरे मासि शरे पञ्चमे 'मे' इत्या-
द्यमासे आदिमे दिने प्रथमे दिने चिरकालपर्यन्तं स्थितिः अवस्थानं श्रुतिश्च यशश्च यस्य
एतादृशः आश्रमः स्थापितः अभूत् ॥ ४२ ॥

संघशक्तिं विनाद्यत्वे कार्यं किञ्चिन्न सिद्ध्यति ।

अस्माभिः संहतैर्भाग्यमतो निःस्वार्थबुद्धिभिः ॥ ४३ ॥

संघशक्तिमिति । अद्यत्वे वर्तमानकाले संघशक्तिं विना संहतिं वलं विना किमपि कार्यं
न सिद्ध्यति सफलं न भवति अतः अस्माभिः सर्वैः निःस्वार्थबुद्धिभिः परित्यक्तस्वार्थविचारैः
संहतैः संबन्धैर्भाग्यम् ॥ ४३ ॥

गृहस्था भगवद्भक्ता अनेके यतयस्तथा ।

अस्मिन्निवतमे कर्मण्यनुयातुं तमुद्यताः ॥ ४४ ॥

गृहस्था इति । अनेके गृहस्था भगवद्भक्ताः श्रद्धालवः जनाः त्यागशीला यतयश्च
अस्मिन् शिवतमे पवित्रतमे कार्ये तम् अनुयातुं अनुगन्तुं उद्यताः तत्परा अभवन् ॥ ४४ ॥

संघोऽयं रामकृष्णाख्यो जगत्यां विदितोऽजनि ।

कल्याणं मानवानां यल्लक्ष्यं निश्चितमुत्तमम् ॥ ४५ ॥

संघोऽयमिति । अयं संघः जगत्यां संसारे 'रामकृष्ण' इत्याख्या यस्यैतादृशः विदितः
प्रसिद्धः अजनि यस्य संघस्य उत्तमं सर्वोत्कृष्टं लक्ष्यं साध्यं मानवानां कल्याणं शिवमिति
निश्चितं निर्णीतं जातम् ॥ ४५ ॥

शिवज्ञानाजीवसेवारहस्यं पुरतः स्थितम् ।

अनुसृत्य तदेकं ते भ्रमन्त्ववनिमण्डले ॥ ४६ ॥

शिवज्ञानादिति । तेषां कार्यकर्तृणां पुरतः शिवज्ञानात् जीवसेवा 'सर्वे मानवाः शिवस्वरूपा', 'मानवसेवैव भगवासेवा' इति रहस्यं रियतम् । तदेवैकं लक्ष्यमनुष्ठेयानुष्ठयते सर्वे सधसदस्या अस्मिन्मण्डले भ्रमन्तु इतस्ततः गच्छन्तु ॥ ४६ ॥

जगद्धिताय मोक्षार्थमात्मनश्चेति यस्तद्वृत्तयम् ।

आदर्शोऽनुष्ठानोऽप्यस्य सर्वोच्चस्तन्निर्देशतः ॥ ४७ ॥

जगद्धितायेति । अस्य संधस्य सर्वोच्च सर्वोत्कृष्टः आदर्शः अनुष्ठरणीयमाचरण 'जगद्धिताय' लोकावल्याणार्थं अथ च 'आत्मनः मोक्षार्थं' इति द्विवाग्यकः तन्निर्देशात् श्रीरामकृष्णोपदेशतः अनुष्ठानं परिपालितः भवतु ॥ ४७ ॥

राष्ट्राणां जातिवर्णानां धर्माणां चापि भिन्नताम् ।

परित्यज्य जगत्सेवा ध्येयं संधस्य गौरवम् ॥ ४८ ॥

राष्ट्राणामिति । जगति विविधराष्ट्राणां, जातीनां, वर्णानां धर्माणां च भिन्नतां परित्यज्य जगतः स्वार्थशून्या सेवा एव अस्य संधस्य गौरवरूपं ध्येयं लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

रामकृष्णस्य हृदये या विश्वप्रेम-भावना ।

तां साकारां विधातुं च संधः प्राधान्यतः स्थितः ॥ ४९ ॥

रामकृष्णस्येति । श्रीरामकृष्ण-परमहंसस्य हृदये चा विश्वप्रेम भावना सर्वस्मिन् ससारे ज्येष्ठ आसीत् तां स्नेहभावनां साकारां विधातुं कर्तुमेव प्रधानतयाऽयं संधः 'श्रीराम-कृष्णाधमः' स्थितः विद्यते ॥ ४९ ॥

धर्मप्राणाद्यविद्यानां दाने संधस्य दृष्टितः ।

अंगभूतं तु सेवाया कार्यं सर्वप्रयत्नतः ॥ ५० ॥

धर्मप्राणेत्यादि । धर्मदानं, प्राणदानं, अक्षदानं, विद्यादानं च एतादृशं चतुर्विधदानं रामकृष्णसंधस्य दृष्टितः सेवाया शिवज्ञानाज्जीवसेवाया अंगभूतमंगभूतं तदेव सर्वोपि सर्वप्रयत्नतः कार्यं विधेयम् ॥ ५० ॥

यथाहं भारतीयोऽस्मि तथा संसारसेवकः ।

इति संधसदस्यान्नामस्तु जीवनदर्शनम् ॥ ५१ ॥

यथाहमिति । यथा अहं भारतीयः भारतवासी अस्मि तथा अखिलस्य संसारस्य सेवकोऽपि अस्मि प्रत्येक भारतीय इदमेव स्वमनसि भावयतु यदहं अखिलस्य संसारस्य सेवकः अस्मि । इदमेव रामकृष्णसंधसदस्यानां जीवनस्य दर्शनशास्त्रमस्तु भवतु ॥ ५१ ॥

राजनीत्या न संबंधः स्थापनीयोऽस्ति संस्थया ।

विविधा राजनीतिर्हि सेवा लोकस्वरूपिणी ॥ ५२ ॥

राजनीत्येति । अनया संस्थया केवलं लोकसेवाकार्यव्याप्तयः राजनीत्या सह कोऽपि संबंधः न स्थापनीयः । यत् राजनीतिस्तु विविधा 'वारांगनेव मृपनीतिरनेकरूपा' सेवा तु अन्यभिचारिणी भक्तिरिष एकस्वरूपिणी ॥ ५२ ॥

चेच्छुद्धं हृदयं सेवाभिलाषा बलवत्तरा ।

धनाभावो न बाधेत विश्वसत्कार्यसाधनम् ॥ ५३ ॥

चेच्छुद्धमिति । यदि हृदयं शुद्धं निर्मलं बलवत्तरा अतिबलवती सेवाभिलाषा च विद्यते तर्हि केवलं धनस्य अभावः विश्वसत्कार्यसाधनम् संसारकरणाणसाधनकार्यं कथमपि न बाधेत विघ्नितं न कुर्यात् ॥ ५३ ॥

धन्यं वैलूरसंस्थानं धन्यश्चाप्याश्रमो महान् ।

अजरामरतां प्राप्ते येनाख्ये गुरुशिष्ययोः ॥ ५४ ॥

एतत् 'वैलूर' संस्थानं धन्यं सर्वोत्कर्षशालि अत्रत्योऽयमाश्रमश्च धन्यः येन आश्रमेण गुरुशिष्ययोः परमहंसदेवस्य विवेकानन्दस्य च आख्ये नामनी अजरताममरतां च प्राप्ते ॥ ५४ ॥

स्वार्थहीना नृणां सेवा यावदास्ते भुवस्तले ।

तावदीर्ष्याकलिद्वेषदोषाणां नास्ति सम्भवः ॥ ५५ ॥

स्वार्थहीनेति । यावत्कालपर्यन्तं भुवस्तले भूतले स्वार्थहीना निःस्वार्था नृणां सेवा मानवसेवा आस्ते विद्यते तावत्कालपर्यन्तं अत्र जगति ईर्ष्यायाः कलेः कलहस्य द्वेषस्य च संभवः नास्ति । स्वार्थशून्या लोकसेवैव भारतस्य आदिमं कर्तव्यम् ॥ ५५ ॥

प्रतिष्ठितश्चारुशरीरमन्दिरे त्वयादिदेवः सततं निषेव्यताम् ।

प्रभुर्न चेत्त्वं प्रभुमत्र सेवितुं प्रयोजनं तेऽस्ति किमन्यमन्दिरैः ॥ ५६ ॥

प्रतिष्ठित इति । चारुण सुन्दरे शरीरे एव मन्दिरे प्रतिष्ठितः आदिदेवः परमेश्वरः सततं निरन्तरं निषेव्यताम् सेवाविषयीक्रियताम् । अत्र शरीरमन्दिरे विद्यमानं प्रभुमीश्वरं सेवितुं त्वं यदि प्रभुः समर्थः न भवसि तर्हि तव अन्यमन्दिरैः तत्र गत्वा प्रतिमापूजनादिभिः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । अत्र वंशस्थं वृत्तम् 'जती तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति तच्छृणुम् ॥ ५६ ॥

नारीं नरं चाखिलजीवलोके सेवस्व नारायणभावतस्त्वम् ।

दयाप्रदाने ननु कोऽसि तेषां सेवाप्रदानं चर धर्ममर्म ॥ ५७ ॥

नारीमिति । नारीं वनितां नरं मनुष्यमात्रं तथा अखिलजीवलोकं नारायणभावतः ईश्वरभावनायाः सेवस्व तेषामुपरि दयाप्रदाने त्वं कोऽसि न कोपीत्यर्थः । केवलं सेवाप्रदानमेव धर्मस्य मर्मं रहस्यं तदेव चर समाचर ॥ ५७ ॥

उच्चैः स्थितः करगृहीतपणो विनोदाद्

मा ब्रूहि भिक्षुक ! गृह्णाण दयापरोऽहम् ।

दाता भवत्युपकृतोऽत्र परं ग्रहीत्रा

सौभाग्यमेतदिह ते स्वसहायकर्तुः ॥ ५८ ॥

उच्चैरिति । उच्चैः स्थितः कस्मिंश्चित् उच्चस्थाने स्थितः करे गृहीतः घृताः, पणः 'नया पैसा' येनैतादृशः सन् विनोदात्केवलं मनोरञ्जनाय 'रे भिक्षो ! अहमशुभारो जातः

इदं 'नद्यापैस-नणकं तुभ्य दानुमुद्यतोऽहं गृशण' इति मौख्यपूर्णं घञ्. मा इहि । अत्र दानप्रकरणे तु दानस्य ग्रहीत्रा दाता एव उपहृत भवति न तु ग्रहीता । एवं दाने त्वं न परस्य सहाय करोषि अपितु स्वस्यैव महापतां करिष्यति ॥ ५८ ॥

आस्ते जीवनमेव भंगुरमिदं तुच्छोऽभिमानस्तथा
यत्सांसारिकभोग्यजातमपिलं नानाविलासान्वितम् ।
यो जीयेदपरार्थसाधनकृते तस्यैव शान्तिः परा
माणन्तोऽपि मृतोपमाः तलु नरा ये स्वार्थिनः फेचलम् ॥ ५९ ॥

आस्ते इति । इदं पेदिक जीवनमेव भंगुरं लण्ण्णायि आस्ते अस्माकं अभिमान 'अहं कर्ता' 'अहं दानदाता' इत्याकारकं तुच्छं निरर्थकं । यद् अगिल सत्सारसिधत्तं भोग्ययस्तुजातं तत्तु केवलं नानाविलासान्वितं न कदापि धारनविक्रमुष्यस्य साधनम् । अतः यः मानव अपरार्थसाधनकृते लोकसेवाकरणार्थमेव जीवेत् तस्यैव परा विरन्तमी शान्तिः भवेत् न परस्य कस्यापि स्वार्थिन यत ये जना केवलं स्वार्थिन स्वार्थंकरतां ते जीवन्तोऽपि मृतसमाना निरर्थजीवना स्मिन् ॥ ५९ ॥

लोकं मोहनमोहनं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे
विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।
याणी-मन्त्रजपप्रसक्तमनसा संश्लेषनीये महा-
काव्ये त्र्यम्बरसूरिणा विरचिते यण्णन्दुसर्गो गतः ॥ ६० ॥

इति विवेकानन्दचरिते महाकाव्ये सेवाश्रमस्थापना नाम पञ्चदशः सर्गः ।

लोकमिति । लोकमित्यादि धर्मप्रधानाश्रये इत्यन्ते पूर्ववत् याणीमन्त्रजपप्रसक्तमनसा सरस्वती मन्त्रजपप्रसितेन त्र्यम्बरसूरिणा विरचिते विवेकचरिते नाम महाकाव्ये पञ्चदश सर्गः ॥ ६० ॥

इति विवेकानन्दचरितमहाकाव्यटीकायां 'विवेकदीपाख्यायां पञ्चदश सर्गः ॥ १५ ॥



अथ षोडशः सर्गः

ह्येन नवनवाश्रमासृतेर्यां गिरं गदितवान् यतीश्वरः ।
देशभक्तिललनात्मसंविदां तत्र किञ्चिद्भिधीयतेऽधुना ॥ १ ॥

हायने इति । नवनवाश्रमासृतेः 'रामकृष्णाश्रम' नामकनवीनाश्रमस्थापनस्य हायने
वर्षे यतीश्वरः यां गिरं उपदेशात्मिकां वाणीं गदितवान् उक्तवान् कस्मिन्विषये ? देशभक्ति-
विषये, ललना-कीर्तिविषये, आत्मसंविद्धिषये च तत्र तान्विषयानधिकृत्य अधुना
किञ्चिद्बुच्यते ॥ १ ॥

देशभक्तिः

स्नेहस्त्वदीयहृदये तरजातिमात्रे चेद्विद्यते सुहृदये । निजजन्मभूमौ ।
आयाहि गन्तुमनिशं पुरतो न पश्चाद् यत्नं विधातुमिह सत्तमलक्ष्यसिद्धयै ॥

स्नेह इति । अये सुहृत् मित्र ! निजजन्मभूमौ भारतवर्षे त्वदीयहृदये तरजातिमात्रे
मनुष्यमात्रे स्नेहः प्रेमभावना विद्यते यदि तर्हि सत्तमलक्ष्यसिद्धये सर्वोच्चलक्ष्यसिद्धयर्थं
प्रयत्नं विधातुं कर्तुं अनिशं पुरतः अग्रतः गन्तुमायाहि न कदापि पश्चाद्गन्तुम् । देशोन्नति-
सिद्धयर्थमनिशं पुरतः गन्तव्यं न पश्चात् ॥ २ ॥

उत्थाय धारय धुरं स्वरितं जगत्यां
जानासि जीवितमिदं क्षणभंगुरं ते ।

जातोऽसि यत्किमपि लक्ष्म भवेत्त्वदीयं

जाताः स्थिताः कति न चा पशवो म्रियन्ते ॥ ३ ॥

उत्थायेति । स्वरितं क्षटिति विलंबं बिना उत्थाय आलस्यपारत्यागपूर्वकं धुरं धारय
स्वकर्तव्यभारं निरसि बोद्धुमारभस्व ते जीवितमिदं क्षणभंगुरमिति क्षणविध्वंसि इति त्वं
न जानासि किम् ? यस्मात्स्वभस्मिन्नगति जातोऽसि उत्पन्नोऽसि तस्माद्न तव किमपि
लक्ष्म विद्मं भवेदेव । अन्यथा अस्मिन् जगति कति पशवः जाताः उत्पन्नाः किञ्चित्कालपर्यन्तं
स्थिताः सन्तः न किमपि कृत्वा म्रियन्ते ॥ ३ ॥

देशस्य बन्धहरणे जगतश्च मुक्त्यै कार्यं प्रयत्नशतमात्तभरोत्तमाङ्गैः ।
यज्ज्योतिरात्मनिहितं तदुदेतु नित्यं चेदान्तभाः प्रतिगृहं प्रविशत्विदानीम् ॥४॥

देशस्येति । देशस्य मातृभूमेः बन्धहरणे स्वतन्त्रताप्राप्तये । जगतः संसारस्य मुक्तये
च आत्तभरोत्तमाङ्गैः शिरोभूतकर्तव्यभारैः प्रयत्नशतं कार्यं विधेयम् । पदात्मनिहितं ज्योतिः
विद्यते तत् नित्यं उदेतु उदितं भवतु । वेदान्तधर्मस्य भा दीप्तिः प्रतिगृहं गृहे गृहे इदानीं
प्रविशतु प्रसरतु ॥ ४ ॥

आजीवनं भवत कार्यपरा, यद्यत्सु
 स्थित्वाद्य मृत्युमस्तु चापि भवेन्ममात्मा ।
 आयाति याति ननु पार्थिवजीवनं नो
 नित्यानि किं विभवमानपश सुगतिः ? ॥ ५ ॥

आजीवनमिति । इ मुद्द । युयम् आजीवनं जीवनपर्यन्त कार्यपरा कार्यप्यापृता कर्तव्यतपरा भवत । मम आत्मा अहमित्यर्थं । अद्य वर्तमानकाले भवतु स्थित्वा मृत्युमस्तु चापि मृत्योरनन्तरमपि भवति महैव निष्टेत् । न अस्माक पार्थिवजीवन भौतिकव्यवस्थितमित्यर्थं । आयाति आगच्छति वतिचिह्नानि च स्थित्वा याति अन्तमेति च । पार्थिवजीवन कदापि शाश्वत भवितु नार्हति । त्रिवेदा धनसम्पद् मान ममाग लोकात्तादर, यदा कीर्ति सुख च एतानि सर्वान्यपि कदापि नित्यानि सन्ति किम् न कदापीत्यर्थं ॥ ५ ॥

आप्लावितं प्रथममस्तु विशुद्धभाष्यैराध्यात्मिकैर्नित्यलभारतमुन्नतं न ।
 पश्चात् समाजगतमस्तु मतं तथैव यद्वाजकीयजगदस्ति तदप्युपेक्ष्यम् ॥ ६ ॥

आप्लावितमिति । प्रथम आदौ न अस्माकमुद्यत उन्नतिशील भारत आध्यात्मिकै अप्यामशास्त्रमग्नौ घनिविशुद्धभावे निर्मलविचारै आप्लावित समन्ताद्भास भस्तु आप्यात्मिकविचारैरेव बन्धुभावानोद्भवात् । पश्चादनन्तरं समाजगत सामाजिकविचार कर्तव्यं तथैव आध्यात्मिकभावानां पूर्वं यद्वाजकीयजगत् नामक राजनीतिविचारजात विद्यते तदपि उपेक्ष्य परिखाज्यत् ॥ ६ ॥

तूष्णीं रहं सपदि त्रिकतुपारसम्पत्संपर्ततो रुचिरपाटलकुड्मलानाम् ।
 नित्यं विनास इव विश्वविचारधारासम्प्रेरिता भवति भारतभाष्यवृन्दै ॥ ७ ॥

तूष्णीमिति । तूष्णीं नि शब्द रह एकाम्ते सपदि च झटिति च एते शब्दै यथा केनापि दृष्ट न भवत् तथा इति धोष्यते त्रिकता उचिता ये तुपारा द्विमङ्गला तेषां सम्पत् समृद्ध तथा संपर्कत सबन्धात् रुचिरपाटलकुड्मलानां सुन्दरगुलावकलिकानां विश्वामवत् उन्मीलनसदृश भारतभाष्यवृन्दै भारतीयविचारपरम्पराभि विश्वविचारधारा जगति भारतेतरदेशविचारशैला सम्प्रेरिता प्रभाविता भविष्यति । यद्यपि केन प्रकारेण भारतीयविचारै इतरदेशमात्रना प्रभाविता जायते इति न दृश्यते तथापि तूष्णीमेव तादृशपरिवर्तन भविष्यत्येवेत्यत्र न तत्राय ॥ ७ ॥

तदेवान्यथाह—

ससृज्यते जगद्दं नयसद्विचारैर्नादं विनैव नियतं खलु भारतेन ।

अद्य भ्रुघ नवनयं युगमाधिरास्ते न ह्यास्यते परब्रह्मो प्रभव कुतस्त्य ॥ ८ ॥

ससृज्यते इति । भारतेन स्वकीयै नवै सद्विचारै इव जगत् नाद विनैव तूष्णीमेव नियतं निश्चयन समृज्यते ससृष्ट करिष्यते । फलत अद्य वर्तमानकाले नवनव नूतन युग सत्ययुगमित्यर्थं । आधिरास्ते प्रकृगीभविष्यति । परतु एतादृशनवयुगारम्भस्य प्रभव उद्भवस्थान कुतस्त्य कस्मादागत इति न ज्ञास्यते वर्तमानसामीप्ये (भविष्य-
 स्कान्धे) दृष्ट ॥ ८ ॥

श्रद्धत्त यूयमनिशं मम वीरमित्राण्यत्रागमानि जगतः शुभकार्यहेतोः ।
क्षुद्रश्वशब्दवशतः कुलिशक्रमाद्वा निःसाध्वसा जगति कर्म निजं कुरुध्वम् ॥

श्रद्धत्तेति । हे मम वीराणि पराक्रमशालीनि मित्राणि ! यूयं सर्वाणि अत्र भूमण्डले सर्वस्य जगतः शुभकार्यहेतोः कल्याणार्थमेव आगतानि जातानि क्षुद्रश्वशब्दवशतः साधारण-
कुनकुरभपजात् कुलिशक्रमाद्वा वज्रपाताद्वा निर्भकाः सन्तः कस्मादपि विघ्नादभीता इत्यर्थः । निजं कर्म कर्तव्यं कुरुध्वं विधत् ॥ ९ ॥

सर्वेऽप्यशक्तिवशतः प्रभवन्ति दोषा हेतुत्वमेति दुरिताचरणेऽप्यशक्तिः ।
स्वार्थस्य मूलमपि मानसदुर्वलत्वं तेनैव लोकनिवहः कलहं प्रवृत्तः ॥१०॥

सर्वेऽपीति । जगति सर्वे दोषाः दूषणानि अपराधा वा अशक्तिवशतः दौर्बल्यादेव-
मानसिकदुर्वलतायः प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते दुरिताचरणे पापाचरणे ह्ययमशक्तिरेव हेतुत्वमेति
कारणत्वं प्राप्नोति । मानसदुर्वलत्वं मनोदौर्बल्यमेव स्वार्थस्य मूलं निदानं भवेत् । तेनैव
दौर्बल्येन लोकनिवहः जनकः परस्परकलहे प्रवृत्ताः उद्यताः भवन्ति ॥ १० ॥

भ्रातर्वृथा नयनतः स्रवदश्रुपातस्त्वय्येव नास्ति सततं निहितं बलं किम् ।
शक्त्या स्वया परिचितः परया भवेश्चेज्जायेत विश्वमखिलं भवदंघ्रिलक्षम् ॥११॥

भ्रातरिति । हे भ्रातः तव नयनतः नेत्राभ्यां स्रवन् बहन् अश्रुणां अस्त्राणां पातः
पतनं स्रवतां अश्रुणां पातः वा वृथा निष्फलः अहं दुर्बलः न किमपि कर्तुमलमित्याकारकः
शोको निष्प्रयोजनः । सततं निरन्तरं बलं शक्तिः त्वयि एव भवदभ्यन्तरमेव निहितं
स्यापितं न विद्यते किम् ? यदि त्वं स्वस्य परया श्रेष्ठया शक्त्या परिचितः संस्तुतः भवेश्चेत्
तर्हि सकलं विश्वं भवदंघ्रिलक्षं चरणपतितं जायेत भविष्यति ॥ ११ ॥

सौहार्दभावविभवैः सवल्लैर्मनुष्यैः सत्यानुरागविमलैरधुनास्ति कार्यम् ।
कार्यं क्रियेत शुचिदाम्भिकवञ्चकैः किं तस्मात्सखे ! जगति दर्शय पौरुषं ते ॥

सौहार्दव्यादि । अधुना इदानींतने काले सौहार्दभावविभवैः सौहार्दभावः विश्वप्रेमैव
विभवः घनसम्पद् येषां तैः सवल्लैः शक्तिमद्भिः सत्यानुरागविमलैः, सत्यप्रेमपथित्रैः जनेः
कार्यं प्रयोजनं विद्यते स्वमाहभूतेवार्यं ईदृशा एव जना अपेक्षिताः सन्ति । कार्यं मातृसेवा-
कार्यं यत् शुचि पवित्रं विद्यते तत् दाम्भिकः वञ्चकैः धूर्तैर्वा क्रियेत किम् ? न कदापीत्यर्थः ।
तस्मात् हे सखे ! जगति ते निजं पौरुषं पराक्रमं बलं दर्शय प्रकाशय ॥ १२ ॥

सीमातिगौ भवति धैर्यसमुद्यमौ चेत्कार्यक्षमत्वगुणमेलनवीर्यवन्तौ ।
आज्ञाकरत्वपरिपुष्टमौ भवेतां राष्ट्रस्य तद्गतनरस्य च कीर्तिहेतुः ॥ १३ ॥

सीमातिगविति । धैर्यं धीरत्वं समुद्यमः उद्योगः एतौ द्वौ गुणौ सीमातिगौ साधारण-
मयां दाम्भिकान्तां कार्यक्षमत्वगुणमेलनतः आवश्यकशारीरिकबलसंमिश्रणेन धैर्य-
वन्तौ अधिकबलवन्तौ तथा आज्ञाकरत्वपरिपुष्टमौ नेतुराज्ञापालनगुणेनापि अतिशयेन
परिपुष्टौ धैर्यसमुद्यमौ नाम गुणौ राष्ट्रस्य तथा तद्गतनरस्य जात्येकवचनं मनुष्याणामित्यर्थः ।
कीर्तिहेतुः यशसः कारणं भवति ॥ १३ ॥

शैत्यं क्षुधोष्णमथ पार्थिवजीघर्षं ते किञ्चिन्न केवलमलं बलमीश्वरो नः ।
विश्वासपूर्णाहृदयस्य सहानुभूतेः पश्चात्कदापि न गतिः सुहृदः पुरस्तात् ॥१४॥

शैवमिति । मातृभूमिसवाप्रसक्तस्य ते शैव्य हिमम सुधा पुमुचा, उष्ण तपन सगिर्क
पाधिबन्धनं च निद्रिदपि न पुनःमर्तुपेष्य जननीसवाकार्यं विधयमित्यर्थः । कथल एक
ईश्वर एव न अस्माकं वल विद्यत । ना वद्विमपि । विश्वायपूर्णेद्वयस्य धारमिच्छास
युक्तस्य अय सह च सहातुभूतियुक्तस्य तव कदापि पश्चाद्भवन न युक्तम् इ मुद्दं नित्य
पुरस्ताद्व भवत एव ग तयम् ॥ १४ ॥

नित्यं यय दृढतया पुरतो वज्राम कोऽवाहयत्सर्तनि पतेदपरोऽभ्युपैति ।
यत्नेचल यदि च तत्परना म्वलक्ष्ये त्वा व्याययेत्क इव निश्चिनमार्गमार्गात् ॥

नित्यमिति । इदमया सधयमनसा यय नित्य पुरत भवत प्रवाम गच्छाम
कार्यारम्भानन्तर माग कश्चिपतद्वि पर तस्य रथाः अपर कापि अभ्युपैति भागमिन्यति ।
यत्किंचल स्वलक्ष्ये कार्यत परना च कतस्यामक्तश्च विद्यत चेत् त्वां निश्चिनमार्गमार्गात्
कर्तव्यरूपेण स्त्रीहृत्वाप्यन क व्यावयत् पातयत् ॥ १५ ॥

आत्मेय निन्यमचल स्थिति भारत न शुद्ध प्रमुद्धममय परमद्वितीयम् ।
आद्यन्तश्चल्यमनरामरमप्रमेय देशस्य तस्य चलिनस्तनया यय स्म ॥ १६ ॥

आमेवति । न अस्माकमिदं भारतराष्ट्र अमा इव विद्यत यत आमत सर्वेऽपि
धर्मां भारतेऽपि विद्यमाना हरय ते तथया—इदं भारतं निष्यमनाद्यनन्तम् अचलस्थिति
अनन्तर शुद्ध प्रमुद्धममय अमय मयशू यनिर्भोक्तम् पर सर्वधृष्ट अद्वितीय निरूपम
आद्यन्तशूयं अन्तरम् अमर अमेय मानशूय च एतादृशस्य सर्वगुणसम्पन्नस्य भारत
राष्ट्रस्य यय यत्नि शक्तिमन्त तनया पुत्रा स्म ॥ १६ ॥

पतादशखिभुवने किमु कोऽस्ति देशो
नाशिश्चि येन भरतावनितश्चरित्रम् ।
नापीह कोऽपि जगति प्रथितोऽस्ति धर्मो
येनात्मनो न परतत्प्रमितो गृह्यते ॥ १७ ॥

एतादृश इति । त्रिभुवने सम्पूर्णजगति एतादृश अस्मद्भारतमदृश काऽपि अन्य देश
विद्यते किम् ? कीदृश ? यन भरतावनित भारतात् चरित्र सचरित्रशिक्षा न नाशिचि न
शिञ्चिता । तथैव जगति एतादृश काऽपि अन्य धर्माऽपि नास्ति यन इतो भारतात् आमत
परतव आमत वरय अस्तिश्च न स्वीकृत स्यात् मनुनाप्युक्तम्— एतदृशप्रवृत्तस्य सत्ताशा
दप्रानमन । स्व स्व चरित्र गिच्छेत् पृथिव्यां सर्वमानवाः इति ।

पाश्चात्यनोविद्वरैरसृष्ट्यदुक्त 'जीवन्ति भौतिकदृशा प्रवत्ता जगत्याम्' ।
तर्हि जगद्विजयिना पतितानि राष्ट्राण्यस्माभिरथ सतत ध्रियतेऽचलेश्च ॥

पाश्चात्यत्वादि । यदि पाश्चात्यकाविद्वर पाश्चात्यविद्वद्भि असकत् अनेकवारमुक्तमुद्गे
वितम्— भौतिकदृशा भौतिकदृष्ट्या न तु आप्यात्मिकदृष्टपर्ययं । ये प्रवत्ता बन्धन एव
जगत्या इतरजनाननिष्कण्य जीवन्ति इति यदुक्त तत्तर्हि जगद्विजयिना अलकमाद्र
घोरीश्यादीना राष्ट्र जि साप्राजयानि पाततानि नष्टानि अवलै अतिदुबलै अस्माभिश्चापि
ध्रियते ज व्यते । तस्मात् आप्यात्मिकता एव चिरस्थायित्वस्य लक्षण न केवल भौतिक
बलम् अप्रतश्चतुरो वदा पृष्ठत सशरधनु । इदं माह्यमिदं चात्र शापादपि शरादपि
इयत्रापि आप्यात्मिकज्ञानस्यैव प्राधायमुक्तम् ॥ १८ ॥

त्यागात्मिका जगति भारतवैजयन्ती गृह्णति यां दृढतया जनिभूसुपुत्राः ।

उच्चैरुवाच पतनोन्मुखराष्ट्राजतं नीतिं समाचर दुरात्मतया तथात्म ॥१९॥

त्यागात्मिकेति । त्यागात्मिका त्यागस्वरूपा भारतस्य वैजयन्ती विजयपताका यां विजयपताकां जनिभूसुपुत्राः दृढतया स्वहस्तेषु गृह्णति धारयन्ति पतनोन्मुखराष्ट्राजतं हासोन्मुखानि राष्ट्राणि प्रति उच्चैः उच्चस्वरेण उवाच यत्तन्नं श्रुत्वा-‘नीतिं समाचर हे राष्ट्राणि ! यूयम् सदाचारपराणि भवत तथा दुरात्मतया युष्माकं स्वभावदुष्टतया अलं पर्याप्तम्’ अनोतिः दुष्टता च न विवेया इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आध्यात्मिकानुभव एव भवत्समाजे रक्तप्रचार इव निर्मलजीवनस्य ।

ओजोन्वितो भवति यावत्सौ प्रवाहः निष्कण्टको भवति तावदयस्य पन्थाः ॥

आध्यात्मिकेत्यादि । हे भारतीयाः ! आध्यात्मिकः आत्मज्ञानस्वरूपोऽनुभवः भवतां समाजे निर्मलजीवनस्य पवित्रजीवनयात्रायाः रक्तप्रवाह इव रूधिराभिसरणसदृशम् । यावत्कालपर्यन्तं असौ आध्यात्मिकानुभवस्वरूपः प्रवाहः ओजोन्वितः श्लक्ष्णः भवति तावत् भवतां अयस्य कल्याणस्य पन्थाः मार्गः निष्कण्टको निर्विघ्नः भवति ॥ २० ॥

सामाजिकादिविविधेष्टतराः सुधारा आत्यन्तरात्मबलसत्परिणामरूपाः ।

अन्तःप्रभा यदि पुनर्विकरुन्मयूखा जायेत सुन्दरतमः सकलः समाजः ॥२१॥

सामाजिकादीति । सामाजिकसुधारादयः विविधा इष्टतरा अभिलषिततरा राष्ट्रकल्याणकराः सुधाराः आभ्यन्तरं अन्तर्विद्यमानं यदात्मबलं तस्य परिणामरूपाः ‘फलस्वरूपा’ एव । यदि आत्मविकासमाधारीकृत्य सामाजिकसुधारादीनि कार्याणि क्रियन्ते चेत् ध्रुवं सकलौभविष्यन्ति । इयं अन्तःप्रभा आन्तरिकप्रकाशः यदि विकसन्तः प्रकाशमानाः मयूखा यस्या पतादृशी भवेत् तर्हि सकलः समाजः राष्ट्रमित्यर्थः, सुन्दरतमः जायेत भविष्यति ॥ २१ ॥

साधारणेष्वथ पुनर्वनितासमाजे शिक्षासमः किमपरोऽस्ति परोपकारः ।

विद्याबलं प्रसृतमाशु यदा प्रतीच्यां लोकोन्नतिः समभवत्परितस्तदानीम् ॥२२॥

साधारणेष्विति । सर्वसाधारणजनेषु अथ पुनः विशेषतः वनितासमाजे स्त्रीसमाजे शिक्षासमः योग्यशिक्षादानं विहाय अन्यः कश्चिपरोपकारः विद्यते किम् । अतः भारतेऽपि शिक्षाप्रचारः आवश्यकः । पाश्चात्यदेशेष्वपि यदा इदं विद्याबलं सर्वत्र प्रसृतं तदैव तत्र परितः सर्वतोमुखी लोकोन्नतिः अभवत्, राष्ट्रोन्नतिः स्त्रीशिक्षां विना न संभवेत् ॥ २२ ॥

या स्वावलम्ब्यपदवीं न ददाति शिक्षा ‘शिक्षा’ भिधानमधिगन्तुमलं कथं सा ।

शिष्योऽविशालमधुना विषयप्रकीर्णोऽजीर्णमयेन भवति क्रमशो विशीर्णः ॥

या स्वावलम्ब्येत्यादि । या शिक्षापद्धतिः विद्यार्थिभ्यः स्वावलम्ब्यपदवीं स्वावलम्बनमर्गं न ददाति न दर्शयति सा शिक्षापद्धतिः ‘शिक्षा’ इत्यभिधानम् अधिगन्तुं प्राप्तुं कथमलं समर्था ? अधुना वर्तमानकाले शिष्यः विद्यार्थी विषयेषु प्रकीर्ण इव नानाविषयेषु आवश्यकतायाः अपि अधिकभारभूतविषयेषु प्रकीर्णः विप्रकीर्णबुद्धिः अजीर्णमयेन अजीर्णरोगेण क्रमशः विशीर्णः नष्टारोग्यः भवति । तस्य कोमलद्वंद्वरुपरि घट्टविषविषदाणामेतावान् भारो जायते यस्य वोढुं सोढुं च न शक्नोति ॥ २३ ॥

संसारमंगलमसंभवमेव भाति शिक्षोप्रतो न भविता महिलागणश्चेन् ।
वेदायसाधनि यथा परिपुष्टदेहादिलक्षैरुपक्षतिरया पथमुद्वयन्ते ॥ २४ ॥

समारमयलमिति । चेष्टादि अस्माकं महिलागण वनितासमाप्तं शिक्षया योग्याप्या पनद्वारा उन्नत न चेत् भविता भवि यति तर्हि समारस्य जगत मंगल कल्याण अस्तम्भव-
मेव अशक्यमेव प्रतिभाति । परिपुष्टदेहा आराग्ययुक्तशरीरा अपि यथा पश्चिम दिशं
नागित एकस्या पक्षे रय वगयल यथा द्वियैरुपक्षा इत्यर्थं, वेदायसाधनि धाकाश-
मायै कथमुद्वयन्ते स्त्रीणां गिद्याभाय समाजपक्षिण एरुपक्षित्पुत्रनमिवत्यर्थं । स्त्री-
पुरपी समानरस्य द्वे चक्रे यदि एक चक्र भग्नावस्थायां विद्यते चेत् रसस्य पुर सरणमव-
रुद्ध भवेत् दृष्टान्तालवार ॥ २४ ॥

पाश्चात्यकृत्यनुकृतियंदि भारतस्य नारीजनेन विहिता त्यजता स्वलक्ष्यम् ।
ताभि सहैव भविताऽवन्ननिर्नराणा मयो भविष्यति पुनर्विफल प्रयत्न ॥२५॥

पाश्चात्यैत्यादि । यदि भारतस्य नारीजनेन स्त्रीभि स्वलक्ष्य स्वजीवनस्य साध्य
परिधय क्वचल पाश्चात्यकृतीनां अनुकृतिरनुकरणमेव विहिता कृता तर्हि न क्वचल
अत्रयवनितानामनतिर्भविता भविष्यति अपि तु ताभि सह भारतीयस्त्रीभि सह
अत्रयनराणामपि अवनति पतनोन्मुखता भविष्यति तथा अस्माकं समाजसुधारादि-
स्वरूप सकलोऽपि प्रयत्न विफल भविष्यति ॥ २५ ॥

स्त्रोपज्ञमार्गगमना महिला स्वकीया कुर्वन्तु यत्रकठिना सरला समस्या ।
तासा समुद्यतिरुते न परे यतन्ता किं भारतीयललना न पुन समर्था ॥२६॥

स्त्रोपज्ञेति । अत्रया महिला स्वकीया आत्मोया यत्रकठिना अत्यन्तदुष्करा अपि
समस्या प्रथा स्त्रोपज्ञमार्गगमना स्वयुद्धिप्रभावनिश्चितमार्गजेव गच्छन्त्य मद्य सरला
अमायामन मफलीकर्तव्या । भारते तामां वनिताना समुद्यतिरुते परे अत्रयमनुष्या
न यतन्ता अपि तु ललना एव तादृशमुद्यतिकार्यं कुर्वन्तु एतस्मिन्मुद्यतिकार्ये भारतीय
ललना समर्था न सति किमु । अवश्य ता योग्या सति ता एव स्वयोग्यमार्गा-
न्वपण कुर्वन्तु ॥ २६ ॥

नारीकृते किमपि तै कुशल कृतं किं निन्दन्ति ता यदनिश पुरुषा वृथैव ।
क्षिता परतु लडना स्मृतिकारवालै स्वानन्वयहोनचरणा नरकस्य पन्था ॥

नारीकृते इति । तै भारतीयनरै नारीकृते अत्रयवनिताय किमपि कुशल कल्याणकर
विहित किं न किमपी यथं । यद्यस्मात् पुरुषा अनिश निरन्तर वृथैव ता वनिता निन्दन्ति
दोषाविष्करण विदधति । अत्रयस्मृतिकारवालै कैश्चिद्वस्मृतिलेखकै 'न स्त्री स्वातन्त्र्य
मर्हति' 'तास्तु नरकस्य पन्था इत्यादि वृथापूर्णशब्द विज्ञा निन्दाविषयीकृता ॥ २७ ॥

नृणा समुद्यतिकथा भविता वृथैव विद्यां विनैव जनना यदि साद्यशक्ति ।
इत्येव हेतुप्रशतं किल रामकृष्णैर्देवी कृताऽथ महिता सहधर्मिणी स्या ॥२८॥

नृणामिति । भारतीयवनिता जननीस्वरूपा आद्यशक्तिस्वरूपा यदि विद्यां विनैव
अशिक्षिता एव रक्षिता तर्हि केवल मनुष्याणा समुद्यतिकथा सुधारवार्ता वृथैव निष्फलैव

अनेनैव हेतुना श्रीरामकृष्णपरमहंसैः स्वा स्वकीया सहधर्मिणी शारदामाता देवी कृता पोडशीपूजने देवीव नता महिता पूजिता च ॥ २८ ॥

सत्कर्मपुञ्जनिपथेश्वरधर्मपत्नी सीता रघूद्वहसती जनकात्मजा च ।

मद्रेश्वरस्य दुहिता यमतोऽप्यमीता धादर्शरूपललनाः स्मर भारतीयाः ॥२९॥

सत्कर्मति । सत्कर्मणां पुण्यकार्याणां पुञ्जीभूता राशिस्वरूपा निपथेश्वरधर्मपत्नी निपथेश्वरस्य नलस्य नृपतेः धर्मपत्नी दमयन्ती, रघूद्वहस्य श्रीदाशरथे रामस्य सती जनकात्मजा जानकी सीता, तथा मद्रेश्वरस्य मद्रदेशाधिपतेः दुहिता सावित्री या यमतः अपि कृतान्तादपि अभीता निर्भीका एता भारतीया धादर्शललनाः स्मर भारतीयनारीभिः एतासामेवानुकरणं विधेयं न तु शिक्षिताभिः पाश्चात्यानुकरणासक्ताभिर्भविताभ्यम् । वैदिकसमये तु वाक् आमृणी, घोषा, अपाला, गार्गा इत्यादयो ब्रह्मवादिन्यः विदुषीस्त्रियः अभवन् कामिश्रित् वैदिकसूक्तान्यपि लिखितानि तासां वैदिककालनारीणां पवित्रं चरित्रं स्मर्तव्यम् ॥ २९ ॥

चेदस्मदीयपरिशुद्धतरे समाजे सीतासमा निरुपमा महिला अभूवन् ।

जानाति किं न वनिताऽपचितिं स कर्तुं यः सद्गुणी भवति सोऽन्यगुणानवैति ॥

चेदस्मदीयति । यदि अस्मदीये निर्मले भारतीयसमाजे सीतासदृश्यः निरुपमा अद्वितीया महिला अभूवन् स वन्नततमः भारतीयसमाजः वनितापचितिं वनितानां संमानं विधातुं अवश्यमेव जानाति । अत्रार्थान्तरन्यासेनाह—यः स्वयं सद्गुणी सद्गुणयुक्तः भवति सः अन्यसद्गुणानां मूल्यमपि जानाति मनुनाप्युक्तम्—‘अथ नार्चस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः’ इति ॥ ३० ॥

आसन् पुरात्र सकला अधिकारवत्यो ज्ञानार्जनेऽद्य वनिताः किमु वञ्चिताः स्युः ।
यद्वत्कृता द्विजगणैर्वहिरन्त्यवर्णा तद्वत् स्त्रियोऽपि हतसर्वचला वृथैव ॥३१॥

आसन्विति । पुराकाले सकला अपि भारतीयललनाः ज्ञानार्जने ज्ञानलाभे अधिकारवत्यः अधिकृता आसन् ‘अयज्ञीयो वै पुरुषो योऽपत्नीकः’ इत्युक्तत्वात् ता अपि वेदाध्ययने (उपनयनपूर्वकं) अधिकृता आसन् रामराज्याभिषेकसमये कौसल्यार्जपि ‘हुताशनं हावयन्ती’ अदृश्यत । रामः सीतारहितः यज्ञकर्मणि सीतायाः सुवर्णप्रतिमां स्वान्तिके स्थापयित्वा एव यज्ञकर्मणि प्रवृत्तः । सर्वोत्तमभवशुक्ता वाक् वामृणी वैदिकसूक्तकर्त्री मन्त्रद्रष्ट्री बभूव परमशब्दे वनिता ज्ञानप्राप्तिविषये कथं वञ्चिताः क्षिणाधिकाराः कृताः यद्वत् द्विजगणैः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः अन्त्यवर्णाः शुद्धाः यहिष्कृताः आसन् तथैव अत्रत्यस्त्रियोऽपि हतं सर्वं यत्नं अधिकारः यासां एतादृशाः वृथैव निष्प्रयोजनमेव विहिताः ॥ ३१ ॥

‘स्त्री ज्ञानभक्त्युभयलब्ध्यधिकारशून्या’ शास्त्रे क्वचिन्न विहितं वचनं तथापि ।
सीतापदाङ्कसरणीमनुसृत्य शुद्धां सात्मोन्नतेरनुसरेत् सुविशुद्धमार्गम् ॥३२॥

स्त्री ज्ञानेत्यादि । भारतीयस्त्रीजातिः तथापि यद्यपि अधिकारवञ्चिताः ताः ज्ञानं अध्यापनज्ञानं भक्तिश्च एतयोरुभयोर्मार्गयोः लब्ध्यर्थमधिकारशून्याः सन्ति इत्याकारकं वचनं शास्त्रे क्वचिदपि न विहितम् । अधुना ताभिः किं कर्तव्यम् ? शुद्धां पवित्रां सीतापदाङ्कसरणीं सीतादिभिरनुसृतपद्धतिं स्वीकृत्य सा स्त्री आत्मोन्नतेः सुविशुद्धमार्गं पवित्रसुपायमनुसरेत् ॥ ३२ ॥

जातान्यजातिषु जगत्प्रमितोन्नतिया
 सा योषितां किल सुयोग्यपदस्य लाभात् ।
 याधोगतिश्चिरमभूदिह भारतेऽथ
 सा शक्तिरूपमद्विलासु निरादरेण ॥ ३३ ॥

जातेति । जगति सप्तारे अन्यजातिषु अन्यराष्ट्रेषु सा अमिता अत्यधिका उन्नतिः
 समृद्धिर्जाता सोऽतिर्योषितां यनितानां सुयोग्यपदस्य योऽधरथानस्य लाभादेव जाता
 या च अस्मिन्भारते अधोगतिः अवनतिः, सावनतिः, महाशक्तिस्वरूपमद्विलासु निरादरे-
 णैव जाता किल निश्चयेन ॥ ३३ ॥

भ्रातस्त्वमेदि यत्प्रधाननुभूय 'सोऽहं' भस्मीभविष्यति मनोमलिनत्वमस्मात् ।
 जागर्ति शक्तिरनिशं त्वयि या प्रसुता त्वं च प्रषण्डयत्मूर्तिरिव स्वयं स्याः ॥

भ्रातरिति । हे भ्रातः सोऽहं 'अहं ब्रह्म अस्मि' इत्यपरोक्षानुभवमधिगम्य त्वं यत्प्रधानं
 पृथि । अस्मात् एतादृशानुभवादेव मनोमलिनत्वं मनसि त्रिषणान् अन्धकार मरुती-
 मविष्यति पूर्णतया विनश्यति । इह तत्र मनसि वा प्रसुता मुह्यति यथा वा या शक्तिरस्ति
 सा जागर्ति प्रदीप्ता भविष्यति अस्यां शक्तौ च प्रदीप्तायां त्वं प्रषण्डयत्मूर्तिरिव मूर्तिनत्वं
 यत्प्रधानं स्या भवे ॥ ३४ ॥

आचार्यान् भय सुहृद्बलवान्छतान्तस्याद्धानतोऽपि गतभीरमलान्तरस्त्वम् ।
 व्यर्थेव धार्मिकविवादापरम्परा ते दुष्कर्मजातमिति कातरकार्यमेतत् ॥ ३५ ॥

आधारवानिति । हे सुहृद ! त्वं आचार्यान् महापारी शुद्धाचरण भव तथा कृतान्त-
 न्तस्थ यमराजस्याद्धानतः अपि गतभी साध्यसहस्रव्य अमलान्तरश्च निर्मलान्त करणश्च
 भव । ते तत्र धार्मिकविवादापरम्परा धर्मविषयककलहा व्यर्थेव निष्प्रयोजना । त्वया
 त्रिधीयमानं दुष्कर्मजातं पापाचरणादिकं च कातरकार्यं जातम् आततायिस्वरूपम् अतः
 एतादृशं कार्यं परिहर ॥ ३५ ॥

जगति भारतधर्मस्य किं कर्तव्यमित्याह—

'अध्यात्मतत्त्वविभवस्य भुवि प्रचारो नित्यं विधेय' इति भारतधर्मकार्यम् ।

यद्गीर्ण-द्वेष-शर-भोगल-तुर्क्यानैः सम्पीडितं भयदपि स्थिरसंविदान्ते ॥३६॥

आध्यात्मेति । 'अध्यात्मतत्त्व आत्मज्ञानरहस्यमेव ऐश्वर्यं तस्य भुवि जगति नित्यं प्रचार-
 विधेय' कर्तव्यं इत्येकमेव भारतीयमनातनधर्मस्य कार्यम् कर्तव्यम् कीदृशं भारतम् ? यत्
 ग्रीकाणां, हुणानां, भोगलानां, तुर्कानां च यानं आक्रमणैः सम्पीडितं भयदपि पीडा-
 विषयीकृतमपि स्थिरा संविद् ज्ञानं यत्पैतादृशमयावधि आस्ते भविष्यति च ॥ ३६ ॥

भक्तिर्निरन्तरमसौ मनुजान्तरस्था या काम-काञ्चनपिधानवशाद्दृश्या ।

दूरीकुरु त्वमिदमावरणं क्षणेन स्वान्तःस्थिताऽथ भवति स्वयमेव दृश्या ॥३७॥

भक्तिरिति । या ईश्वरभक्तिर्नाम ईश्वरविषये आश्रितव्यबुद्धिर्नाम कोऽपि गुणं वर्तते
 सा तु निरन्तरं मनुजस्य अन्तरे अन्तःकरणे स्थितैव विद्यते परं या कामकाञ्चनपिधान-
 वशात् । विषयोपभोगधनसम्पत्स्वरूपमावरणवशात् केवलं अदृश्या न दृग्गोचरीभूता । इदं
 आवरणं विषयविचाररामकं त्वं दूरीकुरु अपसारय फलतः क्षणेन स्वान्तःस्थिता श्रद्धा
 स्वयमेव प्रकटीभविष्यति ॥ ३७ ॥

अधुनाध्यात्ममुपदिशति—

ज्ञानं परं प्रतिगृहं प्रविशेदतीत्यं चक्रं प्रवर्तयितुमिच्छति मानसं मे ।

येन स्त्रियश्च पुरुषाश्च जगत्यमुष्मिन् स्वाभीष्टनिर्णयविधिं परिभावयन्तु ॥

ज्ञानमिति । विवेकानन्दस्य मानसं मनः परं सर्वश्रेष्ठं अध्यात्मज्ञानं प्रतिगृहं गृहे गृहे प्रविशेत् प्रसरेत् इत्थं एतादृशं नवीनधर्मचक्रं प्रवर्तयितुमिच्छति । येन ज्ञानप्रचारेण अमुष्मिन् जगति स्त्रियः पुरुषाश्च स्वाभीष्टनिर्णयविधिं स्वान्तिमलक्ष्यनिर्णयविषये परिभावयन्तु विचारं कुर्वन्तु ॥ ३८ ॥

त्वत्सम्मुखो विविधरूपधरो य ईशस्तं संत्यजन् तु कुह मार्गयसे वृथैव ।

यः स्नेहत्परमनाः खलु जीववृन्दे जानाति सेवितुमसावनिशं परेशम् ॥३९॥

त्वत्सम्मुख इति । त्वत्सम्मुखः प्रत्यक्षरूपेण तव पुरतः विविधरूपधरः विभिन्नस्वरूपेषु प्रकटीभवन् 'स ऐशत बहु रथो प्रजायेय' इति श्रुतेः । यः ईशः जनताजनार्दनस्वरूपः विद्यते तमीश्वरं सत्ययज्ञं वृथैव व्यर्थमेव कुह कुत्रान्यत्र स्थाने शृगयसे तद्वन्देपणपरो भवसि । यः जीववृन्दरूपिणं परमेश्वरं स्नेहत्परमना विद्यते स एव अनिशं परेशं सेवितुं ययार्थतया पूजयितुं जानाति ॥ ३९ ॥

दिक्कालकार्यकरणादिकमेव सर्वं जानीहि मित्र ! बहिरावरणं न सत्यम् ।

अस्मीन्द्रियादपि परो मनसो विचाराद् द्रष्टाऽखिलस्य जगतः खलु साक्षिरूपः ॥

द्विखलेति । हे मित्र ! दिक् आकाशविभागस्वरूपा पूर्वपश्चिमाद्याकारः कालः जनाद्यन्तः समयः, कार्यं सृष्टिस्वरूपं करणं प्रत्य-प्रकृति-परमाण्वादिरूपं एतत्सर्वमेव केवलं मूलतत्त्वाच्छादनहेतुभूतं जानीहि न सत्यं न यथार्थम् । 'अहं इन्द्रियात् ज्ञानेन्द्रियेभ्यः कर्मेन्द्रियेभ्यश्च परः अस्मि मनसः विचारादपि परः अस्मि' 'अतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः अखिलस्य सम्पूर्णस्य जगतः साक्षिस्वरूपः द्रष्टा दर्शकमात्रः न तु तेन सह केनापि प्रकारेण सम्बन्धवान् ॥ ४० ॥

द्वैतं बहुत्वमसदस्ति सदेकमेव

मय्येव विश्वमखिलं ह्यहमेव सर्वम् ।

द्वेषो न चास्ति मयि नापि विभिन्नभावो

मत्तो यतोऽस्मि न परं प्रियताम्योऽहम् ॥ ४१ ॥

द्वैतमिति । द्वैतम् द्वित्वं सगुणं बहुत्वं सांख्यमतं उभयमपि असत्स्वरूपमेव । किं तर्हि सत्यम् ! सत्यं तु एकमेवाद्वितीयम् । सर्वमपि आपाततः भिन्नतया दृश्यमानं जगत् मय्येव समान्तरे एव विलीनमिव यतः अहमेव सर्वम् अनेकरूपेण दृश्यमानः संसारः । मयि समान्तरे द्वेषः अन्यैः सह वैरभावः अथ च 'अहमस्माद्भिन्नः' इत्याकारकः भेदभावोऽपि न विद्यते 'तत्र को मोहो कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतेः यतः मत्तः परं किमपि वस्तु एव न विद्यते तर्हि द्वेषादिकं कुत्र कार्यम् ? प्रियतामयोऽहम् अपरं च यद्यहं प्रेममयः न तत्र द्वेषादिकभावनायाः सम्भवः ॥ ४१ ॥

स्वप्नं त्यजेस्त्वमिह बन्धनमुक्तिहेतो-

गूढं निबोध तव नास्ति भयावकाशः ।

छाया ममैव किमु साध्वसकारणं स्यात्

सोऽहं न चान्यदिति चिन्तय नित्यमेव ॥ ४२ ॥

स्वमिति । त्व इह भौतिकजगति बन्धनमुन्निहेतोः मुच्छिन्नाभार्यं जगद्दर्शनात्मकं मृगजलसदृशं अज्ञानरूपं स्वप्न स्यजे परिहर गूढ रहस्यमय स्वस्वरूपं नियोग जानीहि मयस्य भित्ति कोऽपि अवशात् स्थान न विद्यते । अत एव नित्यमेव इह विन्तव्यं किम् ? मम साध्यसकारणं ममैव द्याया नापर किञ्चित् द्याया तु न किमपि घलुनारम् । अहं स परमात्मस्वरूपं न किञ्चिद्दन्त्यं हृत्यमेव नित्यं परिभाषय ॥ ४२ ॥

जगदेवैव अज्ञानपरिणाम इत्याह—

भूस्वर्गलोभनिरयान् सदसद्य चित्तं चित्रं सदा वपति नैकविचारसूत्रैः ।
विस्तार्य कञ्चुकमिव स्वमसत्यजालं तेषामुपर्यथ च तानि दृढं गृहीत्वा ॥४३॥

भूस्वर्गोत्पादि । अस्माकं चित्तमेव भू सृष्ट्युत्प्रेकः स्वर्गोत्प्रेकः निरयान् इह कृतपाप-
कर्माणां अमुत्रफलभोगार्थं कश्चित् निरय नरकं, तान् 'सत्र असत्' इत्यादि सकलमेव
विचित्रमद्भुत अविद्यमानमपि नैकविचारसूत्रैः कल्पनान्भुमि यथा तन्नुवाच' यद्य
वपति तद्भूचित्रमपि काश्चनिक अद्भुत जगदुत्पादयति किं कृत्वा तेषां भूस्वर्गादीनां
उपरि-परतु तानि दृढमवलम्ब्य तदस्तिष्ठे स विश्वास एव स्वकीय नानामावनादिरूप
असाध्यजाल विस्तार्य इह विचित्र जगत् विस्तारयति ॥ ४३ ॥

पूर्वं दियाकरनिशाकरजन्मतोऽपि प्राग्धूमकेतुगण-तारकचृन्दसूते ।
दिक्कालयोरपि यदा न जनिन्तदानीमासुं तदास्मि भविता नियतं पुरस्तात् ॥

पूर्वमिति । दिवाकरस्य सूर्यस्य जन्मत' अपि पूर्वं निशाकरस्य चन्द्रमसोऽपि जन्मतः
पूर्वं, धूमकेतूनां गण' मपुच्छुतारकामसूह, अन्यतारकाणां घृन्द, पुरस्य सूर्यस्य सूते'
जन्मतः प्राग तदा यदा पश्चिमन्ममये दिशः आकाशविभागात्मकपूर्वादिदिशः काल' समयश्च
तयोरुभयोरपि यदा जनि उरपत्ति न आसीत् तदा अहं अनाद्यन-तामनास्वरूप' आसम्
चतमाने अस्मि पुरस्तात् भविष्यति काले नियत निश्चयेन भविता भविष्यामि च । त्रिकाला-
वाधितसत्तात्मकोऽहमित्यर्थ' ॥ ४४ ॥

सर्वमपि उत्पत्तिशील कारणाधीनमित्याह—

भू शोभना किरणमास्वरमास्करोऽपि
चन्द्रं प्रभाशमधुरो वियदुज्ज्वलं च ।

हेतोर्धीनमखिलं विचरत्यभीष्टं

यन्धेन जीवति पुनरिलयं प्रयाति ॥ ४५ ॥

भू शोभनेति । शोभना प्रकृतिसौन्दर्यमयी इय भू 'पृथिवी' किरणै' स्वाशुजालै
भास्वर प्रकाशमान' भास्कर अपि प्रकाशेन प्रभया मधुर' चारुदर्शन' चन्द्र' हिमांशु
उज्ज्वलं ग्रहनक्षत्रादिशीतिपूर्णं वियत् आकाशश्च एतन्मूर्धमपि हेतो अण्ययात्मकरय
कारणस्याधीन पुन पुन उत्पद्यमान सत् गमनागमने कुर्वदिव हरयते । एतदुत्पत्तिशील
जगत् यन्धेन हेतुभूतेन जीवति कश्चिच्छालपर्यन्तमस्तीति भाति पुन च, सर्वं तस्मिन्ने-
वानादितरे विलय अदर्शनं प्रयाति गच्छति ॥ ४५ ॥

देवोऽपि नास्मि मनुजो न पशुस्तथाहं

नारी न चास्मि न पुमान् न मन' शरीरम् ।

शास्त्राणि विस्मयपराणि मम स्वरूपं

नालं प्रकाशयितुमद्य यतोऽस्मि सोऽहम् ॥ ४६ ॥

देवोऽपीति । अनाद्यनन्तः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तः स्वगतसज्जातीयविजातीयभेदशून्यः एकमेवाद्वितीयस्वरूपोऽहं न देवः न मनुजः न पशुः न नारी न पुमान् न मनुष्यः न मनः इदमिन्द्रियाणामप्युपलक्षणम् न चापि शरीरं पाञ्चभौतिकं इमानि सर्वाण्यपि वस्तूनि सोपाधिकत्वात् क्षणिकान्येव कथं तानि मत्स्वरूपं भवितुमर्हन्ति ? विस्मयपराणि अध्येतॄणां मनस्सु आश्चर्यमुत्पादयितुं समर्थानि शास्त्राणि मम यथार्थं स्वरूपं प्रकाशयितुं स्पष्टीकर्तुं ममसमर्थानि । श्रुतिरपि यदि 'नेति' 'नेति' वचनपरा तर्हि कथं शास्त्राणि मम स्वरूपं वर्णयितुमलम् ? यतः अहं तु 'सः' अस्मि यः अनिर्वचनीयस्वरूपः ॥ ४६ ॥

युग्मेनाह—

चेत्ताडितोऽपि भुजगः कुरुते फणां स्वां
वह्निर्ज्वलत्यतितरां ! चलितेन्धनः सन् ।
व्योमान्तरं च भवति प्रतिनादयुक्तं
मर्माहताकुपितकेसरिगर्जितेन ॥ ४७ ॥

चेत्ताडितोऽपीति । ताडितः काष्ठलोष्टादिभिरित्यर्थः । भुजगः सर्पः अपि स्वां फणां कुरुते क्रोधितः 'सन्' फणां विस्तारयति । चलितेन्धनः चलितः ज्वलत्काष्ठः वह्निरपि अतितरां ज्वलति अधिकाधिकज्वालामालाकुलो भवति । मर्माहृतस्य मर्मणि शरीरकोमलभागे प्राप्ताघातस्य अत एव आकुपितस्य क्रोधितस्य केसरिणः सिंहस्य गर्जितेन व्योमान्तरं आकाशमध्यं प्रतिनादयुक्तं प्रतिध्वनियुक्तं भवति ॥ ४७ ॥

विद्युद्द्विदारितहृद्भ्रुवुद्राशिरम्भः-
पूरेण पूरितमलं जगतीं विधत्ते ।
पर्याकुलं भवति चेन्नितरां तवान्त-
स्तरत्वं भ्रुवं प्रकटयन्ति महन्महान्तः ॥ ४८ ॥

विद्युदिति । विद्युद्भिः तद्विद्भिः विदारितं आत्फालितं हृद् अन्तरं यस्याः पृतादशी अम्बुद्राजिः मेघपंक्तिः स्वशरीरनिर्गतेन अम्भःपूरेण जलाप्लवेन जगतीं संसारं अलं पर्याप्तं पूरितजलमयं विधत्ते करोति । तथैव यदि तत्त्वज्ञासोस्तव अन्तः मनः अति व्याकुलं भवति तर्हि महान्तः ग्रहनिष्ठाः भ्रुवं निश्चयेन महद् तत्त्वं रहस्यं तव पुरतः प्रकटं करिष्यन्ति ॥ ४८ ॥

पुनश्च युग्मेनाह—

श्लानं मनो भवतु मन्दतरा च दृष्टिः
प्रेम प्रतारकमथाफलमस्तु सख्यम् ।
आपच्छतं क्षिपतु दैवगतिः स्वकीयं
सान्द्रं तमोऽप्यवरुणद्धु समृद्धिमार्गम् ॥ ४९ ॥

श्लानमिति । तव मनः श्लानं भवतु विविधविचारपरम्पराभिः क्लान्तं भवेज्जाम, दृष्टिरपि नयनमपि दूरदर्शनासमर्थं मन्दतरा भवत्वपि, प्रेम प्रतारकं वञ्चनापूर्णमदनु अय सख्यं मैत्री अफलं फलशून्यं भवतु, दैवगतिः स्वकीयं स्वनिर्मितं आपदां शतं शतशः आपदः तद्योपरि क्षिपतु नाम तथा सान्द्रं निविडं तमः अन्धकारः तव समृद्धिमार्गं समुत्पत्तिपथं अवरुणद्धु नाम प्रत्यूहपूर्णं करोतु नाम ॥ ४९ ॥

कोपाहितभ्रुकुटिमङ्गपदं विहन्तुं

कुर्यादपि प्रकृतिरद्य न विस्मरेस्त्वम् ।

दिव्योऽसि याहि सुहृदग्रत एव नित्यं

नो वामदक्षिणदिशौ पुरतस्तु लक्ष्यम् ॥ ५० ॥

कोपाहितेत्यादि । अद्य प्रकृति पद्मभूताना मूलकारण त्वां विहन्तु वाशयितु कोपेन कोपेन आहित उपादित इव य भ्रुकुटिमङ्ग भूतिर्येषकृति तस्य चिह्न कुर्यादपि तवो परि प्रकृतिवोप भवेदपि । तत्सर्वमपि उपेक्ष्य त्व न विस्मरे यत् त्व स्वरूपत दिव्य असि । अत हे सुहृद् त्व नित्यं अग्रत एव पुरत एव याहि गच्छ न वामदिशान नापि दक्षिणदिशात । अपितु नित्य पुरस्तादेव प्रयाहि यत तव लक्ष्य अग्रत एव वर्तते न वामदक्षिणयो ॥ ५० ॥

विकिरिततरां कोऽस्मिहोके प्रकाशपरम्परा

गठयुगगतो धर्मस्त्याग पुन समुद्देयति ।

जगति सदया स्वात्मोत्सर्गप्रसक्तहृदो ध्रुवं

बहुजनहितधृदा बुद्धा शतं प्रभयन्त्यपि ॥ ५१ ॥

विकरिततरामिति । अस्मिन्नज्ञानतिमिरावृते लोके जगति को नाम प्रकाशपरम्परां ज्ञानज्योतिःसन्ततिं विकिरति कीर्णां विधत्ते । गठयुगगतो धर्मो भवति युगे य धर्म आत्म स्वरूपज्ञानात्मकं, त्याग नि स्वार्थसेवारूपं च आसीत् स धर्मं स त्यागश्च अस्मिन् वर्तमाने युगे पुन उदयमेप्यति । तथा जगति ससारे सदया हृदालव स्वात्मोत्सर्गप्रसक्तहृद जगत्कल्याणार्थं आत्मसमर्पणतापरा बहुजनहितधृदा नितिलज्जगत्कल्याणकारिण्य बुद्धा बुद्धसदृशा महारमान शतं शतश आदरयक्तानुसार प्रभवन्ति उत्पल्यन्ते । हरिणीवृत्तम् ॥ ५१ ॥

विमुक्त्यै देशस्य प्रयतनपरोऽथास्य जगतो

भव त्वय्येवास्ते शृणु सकलसेवाभरघृति ।

उदेत्यन्तर्ज्योति सततमधिजीवात्मनिहितं

रुचिर्वेदान्तस्य प्रतिगृहमिदानीं प्रविशतु ॥ ५२ ॥

विमुक्त्या इति । आदौ देशस्य स्वमानुभूमे विमुक्त्यै स्वात्मज्योतिद्वये अथ अनन्तरं च अस्याखिलस्य जगतो विमुक्त्यै आप्यामिकरत्रातन्म्यसिद्धये प्रयतनपर यत्नशील भव सकलानां सर्वेषा सेवाभावभरस्य शिवज्ञानेन जीवसेवाभारधारणकार्यं स्वयि एव आस्ते इति शृणु अधिजीवात्मनिहित मनुष्यमात्रे अन्तर्निहित ज्योति प्रकाश उदेतु उदयमेतु तथा इदानीं वेदान्तस्य रुचि प्रकाश ज्ञानप्रकाश इत्यर्थ । प्रतिगृह सर्वत्र प्रविशतु प्रविष्टा भवतु । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५२ ॥

आघातप्रतिघातसंक्रुशतैरुद्यत्समाजप्रथा

चाराणां ततिभिश्च संकुलमभुदान्कान्तमेत्यारिभिः ।

आस्ते प्राणयलान्वितं तदपि यत्तुङ्गाद्रिशृङ्गोपमं

मन्ये भारतजीवनं खलु जगत्याद्यन्तदून्यं ध्रुवम् ॥ ५३ ॥

आघातेत्यादि । भारतजीवनं भारतीयजनाना जीवित जगति आदिरून्य अन्तर्गुण्य अमाद्यन्तं विद्यते ध्रुवम् निश्चयेन इति मन्ये कथम् ? आघातप्रतिघातै अनेकश

वाह्यदेशीयलोकैः शतशः कृताक्रमणैः, उच्यन्तीभिः नवनवाभिः आवश्यकताशून्याभिः समाजप्रयानां सामाजिकरीतीनां आचाराणां च ततिभिः परम्पराभिः तथा अरिभिः शत्रुभिः पत्य आगत्य आक्रान्तं संकुलं एव यद्यपि । अनेकविधैः व्याकुलमभूत् तदापि तथापि तुल्लादिभृश्रौपमं अत्युच्चपर्वतशिखरोपमं अस्मद्भारतजीवनं प्राणत्रलाम्बितं शक्ति-युक्तं च आस्ते ॥ ५२ ॥

न ज्ञातो ग्रीसदेशो भवदवनितले रोमवार्तापि नासीद्

यूरोपस्थाश्च लोका गहनवनगता दीर्घमासन्नसभ्याः ।

ध्वान्तच्छन्नेतिहासं जगदिदमखिलं दुर्बला किंवदन्ती

तन्नासोदुच्चशैलस्थिरतरवसतिः संस्कृतिर्भारतीयः ॥ ५३ ॥

न ज्ञात इति । ग्रीसदेशः अवनितले अज्ञात आसीत् रोमसाम्राज्यस्य वार्तापि नासीत्, ख्रिस्तपूर्वं सप्तमशताब्द्यां रोमसाम्राज्यस्य स्थापना जाता तत्पूर्वं रोमस्य अस्तित्वमपि नासीत्, यूरोपस्था जनाः यूरोपवासिनश्च गहनवनगताः केवलमरण्यवासिनः दीर्घकालपर्यन्तमसभ्याः असंस्कृताश्चासन् भारतवर्जम् अखिलं जगत् ध्वान्तच्छन्नेतिहासं अन्धकारा-युतेतिहासघटनापूर्णमासीत्, किं बहुना किंवदन्ती जनश्रुतिरपि पूर्णतया दुर्बला इटाधार-रहिताभूत् तस्मिन्नतिप्राचीनेऽपि ममये भारतीया संस्कृतिः उच्चशैलस्थिरतरवसतिरिव उन्नतेरत्युच्चशिखरमारूढा अभूत् ॥ ५३ ॥

महामहिममण्डिता भवति भारती भूः पुरा

समुज्ज्वलतरा ध्रुवं स समयोऽचिरादेप्यति ।

गृहीतजनुपोऽन्न संश्रुतमहर्षयः शान्तिदाः

समग्रजगतो जनान् सुपथगान् विधास्यन्ति ते ॥ ५५ ॥

महामहिमेति । भारती भूः पुनरपि महामहिममण्डिता लब्धपुरातनगौरवा पुरा भवति भविष्यति । तथा समुज्ज्वलतरा समृद्धिशाळिनी च भविष्यति । एतादृशः समृद्धि-दर्शनस्य समयः अचिरादेव एष्यति आरामिष्यति । अत्र भारते गृहीतजनुः यैः एतादृशाः संश्रुतमहर्षयः प्रसिद्धा ऋषयः शान्तिदायकाः सन्तः समग्रजगतो जनान् भूतलनिवासिनः सुपथगान् सन्मार्गागामिनः विधास्यन्ति करिष्यन्ति । यथा पुराकाले अत्रत्या महर्षयः जगति ज्ञानप्रसारमकुर्वन् तथा वर्तमानेऽपि अचिरादेवास्मिन् भारते जनाः महर्षयः पूर्ववत् धर्मप्रचारकार्यं विधास्यन्ति ॥ ५५ ॥

लोकं मोहतमोहृतं धृतहितालोकं विधातुं क्षमे

विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।

चम्पूकाव्यलसद्विशेषरुचिनाऽपूर्वेऽपि चर्ष्यं महा-

काव्ये व्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गो गतः पोडशः ॥५६॥

इति श्रीस्वामिविवेकानन्दचरिते महाकाव्ये उपदेशात्मकः पोडशः सर्गः समाप्तः ॥

लोकमिति । लोकमित्यादिधर्म—प्रधानाश्रये—इत्यन्तं पूर्ववत् चम्पूकाव्यलसद्विशेष-रुचिना 'कादम्बरी चम्पू' इत्याख्यचम्पूकाव्यरचनाकृता व्यम्बकसूरिणा अपूर्वेऽस्मिन्पुनः पुनः चर्ष्यं पठनीये महाकाव्ये पोडशः सर्गः समाप्तः ॥ ५६ ॥

इति विवेकानन्दमहाकाव्यटीकायां 'विवेकदीपाख्यायां' पोडशः सर्गः समाप्तः ॥

अथ नप्तदशः सर्गः १७

चक्रामं मठाधमकृते सफलश्रमोऽयं

स्वामी पुनः कतिपर्यैरतिभि समेतः ।

प्रत्यक्सखाद्युपितचारुतमालमोडं

प्रातो नगेशद्वयं स्वयमाधयार्थम् ॥ १ ॥

काममिति । मठाधमकृते वेदरसमदस्थापनायं काम यथेष्टमिच्छानुसारं सफलः परिधमः यस्यैतादृशं सन् स्वामी त्रिवेकानन्द कतिपर्यै, अल्पसंख्याकैः यतिभिः समेतं युक्तः प्रत्यक्सखैः पात्राः प्रत्यक्सखैः अत्युपितं निवासीकृतं चारुतमं अलमोडारधानं नगेशद्वयमिव हिमाचलय मानसमिव स्थितं स्वयमाधयार्थं प्राप्तं । वसन्ततिलकं वृष्टम् ॥१॥

मुमुदे वनराजिराजितं हिमवन्तं पुनरेत्य संयमी ।

इह तं च सखेव नित्यशोऽनुययौ भारतभद्रभावना ॥ २ ॥

मुमुद इति । संयमी यति वनराजिमि अल्पसंख्यभिः राजितं भूपितं हिमवन्तं हिमाचलपर्वतं पुनः द्वितीयवारं एव आगत्य मुमुदे आनन्दितं अभवत् । इह मायावर्षा तं यतिं निराशं अनिशं भारतभद्रभावनापि भारतकल्याणामिलापोऽपि सखेव मुमुदिव अनुययौ अनुगतवती । यत्र कुत्रापि स गतः भारतकल्याणभावनापि तेन सहैव निरन्तरमासीत् । वैतालीय छन्दः, 'विपमे ससजा वसंयुता, समरा, अन्तगतौ समे लगी' ॥ २ ॥

स्मृतयांस्तद्वृषण्डभारतं परशक्त्या चिरदास्यदण्डितम् ।

यतिदुर्गतकोटिमण्डितं बहुजातिप्रतिजातिमण्डितम् ॥ ३ ॥

स्मृतवानिति । स यति तत् पुराकाले विद्यमानं अष्टाण्डभारतं (परमधुना खण्डितं) परशक्त्या विदेशीयशासकैः चिरकालपर्यन्तदास्येन परतन्त्रतया दण्डितं दमनविषयीकृतम् अतिदुर्गता अत्यन्तदरिद्राणां या कोटयः ताभिः मण्डितं कोटिषु दरिद्रजनैः पूर्णम्, तथा अनेकजात्युपजातिभेदैः समाजव्यवस्थाविषये खण्डितम् शकलीकृतं एतादृशं भारतं स तत्रापि हिमालयेऽपि स्मृतवान् केनोपायेन एतादृशभारतस्य कल्याणं मविष्यति । चिन्तया स्वमानुषींस्मृतवान् ॥ अस्मिन्सर्गे वैतालीये छन्दः अनुप्रासश्च ॥३॥

यतिजीवनमेव सद्गुरोरुपदेशात्मकयान्यसंहनौ ।

जनुपः पुनरावपुःश्रयं किमु कार्यात्मकभाष्यसम्मितम् ॥ ४ ॥

यतिजीवनमिति । यते, त्रिवेकानन्दस्वामिनो जीवनं जनुप जन्मराम्य आवपुःश्रयं निर्वाणपर्यन्तं सद्गुरो श्रीरामकृष्णपरमहंसदेवस्य उपदेशवाक्यस्वरूपोपनिषत्सु कार्यात्मकभाष्यमरत्नम् । गुरुणा य उपदेशं कृतं तस्योपदेशस्य कार्यात्मकटीकास्वरूपमिव तस्य जीवनम् । किमु ह्युपदेशा नाम ॥ ४ ॥

मनया वपुषा च चान्यतः कृतकार्यः शिथिलीवभूव स' ।

गतवान् स पुनः समुत्कर्णां कियदारव्यमुदकसंयुतम् ॥ ५ ॥

मनसेति । न केवलं तेन शारीरिकः परिश्रमः कृतः अपितु मनसा वाचापि स कृतः तादृशपरिश्रमपूर्वकं कृतं कार्यं येनैतादृशः स शिथिलीबभूव परिश्रान्तः पुनरपि स समुत्कृतां उष्णकण्ठां गतः प्राप्तः किं विचार्य—आरब्धं कार्यं कियद्वधि उदकसंयुतं सफलीभूतमिति ॥ ५ ॥

यतयः सहकारिणः क्षुधामयः स ह्येतरयन्त्रणापरान् ।

अनपेक्ष्य तनुं बहिष्कृतानपि तत्प्रेरणया सिपेविरे ॥ ६ ॥

यतय इति । सहकारिणः यतयः स्वामिना साकं कार्यकर्तारः तनुं स्वतनुं स्वशरीर-रोग्यमनपेक्ष्य क्षुधारूपः द्रुमुष्णस्वरूपः यः आमयः रोगः तस्य सद्येतरा असद्गा इत्यर्थः । यन्त्रणापरान् तादृशयन्त्रणापीडितान् बहिष्कृतान् समाजपरित्यक्तानस्पृश्यादिकान् तत्प्रेरणया सिपेविरे सेवितवन्तः ॥ ६ ॥

सततं बलिरूपिणो वयं निजमातुर्विनिवेदिताङ्गकाः ।

स्वसमाजविराडुपासकाः समरक्ताः सकलाश्च धान्धवाः ॥ ७ ॥

सततमिति । निजमातुः स्वकीयजनन्यै विनिवेदितं समर्पितं अङ्गं धैरेतादृशा वयं सततं बलिरूपिणः बलिदानस्य इदमेव रहस्यं यन्मातृभूयस्यमात्मसमर्पणम् ननु पशु-हिंसा । तथा वयं स्वकीयः समाज एव विराट्स्वरूपः सर्वव्यापी भगवान् तस्य उपासकाः पूजकाः वयं सर्वेऽपि समं एकमेव रक्तं येषामेतादृशाः, तथा परस्परं बन्धुभावसम्बन्धाः नाम कश्चिज्जातितः वर्णतो वा न भेदो भवितुमर्हति ॥ ७ ॥

उमया सहितोऽद्य शंकरो भवतां त्यागमयोऽस्तु पूजितः ।

धनजीवनसौख्यसम्पदो न कदाप्यात्मसुखार्थमागताः ॥ ८ ॥

उमयेति । अद्य वर्तमानकाले त्याग प्रदास्माकमादर्शः भवतु तदर्थं च त्यागमयः परित्यक्तसर्वस्वः उमया शक्त्या सहितः शंकरः शिव एव पूजितः भवतु । धनं जीवनं सौख्यं विविधसम्पदश्च । कदापि आत्मनः स्वस्थ सुखार्थं न आगताः अधिगताः । अपितु समाजविराजः सेवार्थं मातृसेवार्थं च ॥ ८ ॥

हिमवद्भिरिमध्यगं यतेरलमोडापदमित्थमीप्सितम् ।

यदिह स्वयमाश्रमान्तरं परिनिर्मातुमतिर्व्यजायत ॥ ९ ॥

हिमवदिति । हिमवतो गिरेः हिमालयपर्वतस्य मध्यगतं हृदं अलमोडापदं मायावती-स्थानं यतेः एतादृशमभिमतं इष्टमभूत् यत्स यतिः इह आश्रमान्तरं अद्वैताश्रमनामकमपर-माश्रमं निर्मातुं स्थापयितुं मतिर्यस्यैतादृशः व्यजायत अजनि ॥ ९ ॥

सदुपायनमाङ्गलभूमितः सरला भारतसेवने रता ।

उपितेह सुधीर्निवेदिता चिरमन्वर्थनिजाभिधानका ॥ १० ॥

सदुपायनमिति । आङ्गलभूमितः इंग्लन्ददेशतः सदुपायनभूता उपहारस्वरूपा सरला अत्यन्तपवित्रस्वभावा निरंतरं भारतसेवने तत्परा सुधीः इंग्लन्ददेशे कस्यचिदकन्यापाठालयस्य अध्ययस्थानीया अन्वर्थनिजाभिधानिका सार्थनामा'निवेदिता'भारतसेवार्थ-भारतानामर्पितवतीति अन्वर्थार्थया अत्रैवाश्रमे चिरमुपिता अवसत् । स्वामिना उक्तमासीत् निवेदिता इंग्लन्ददेशात् भारतेन प्राप्तः बहुमुख्यः उपहार इति । सा आत्मानं पूर्णरूपेण

हिन्दुलला भग्न्यत । तथा लिङ्गिता 'मात्रिणी'-दमयन्ती-'सीतादिभारतीयनारीणां
कथा ध्वज्यनाहां सन्ति ॥ १० ॥

इत एव समस्तभारते नयमुद्धोधननाम मासिकम् ।

युगमेवियरप्रकाशितं प्रसृतं योधनकार्यसाधनम् ॥ ११ ॥

इत एवेति । इत एव अस्मादेव स्थानात् नवं नवीनं उद्धोधनं नाम मासिकपत्रं
युगमेवियरप्रकाशितं मेवियरदग्निभ्यां प्रथितं योधनकार्यसाधने जनजागरणहेतुनूतं प्रमृतं
प्रमिद्धममूल्येन मासिकपत्रेण वेदान्तधर्मं कथं व्यवहारे आनेतव्य इति महत्यास्पया
उपदिष्टम् ॥ ११ ॥

तदिदं युधकानुपादिशत् ननु सेव्या भवतां स्वमातृभूः ।

अतिनिर्धननीचयान्धवाः सततं सन्तु नमस्यदेवताः ॥ १२ ॥

तदिदमिति । तदिदं मासिकं युधकान् भारतीयसरणान् उपादिशत् उपदिष्टवत्
किमुपादिशत्—हे भारतीया स्वमातृभू भारतजननी भवतां सेव्या सेवनीया । अति-
निर्धना हरिद्रा नीचा यान्धवा धातर सततं युधका नमस्यदेवता पूजनीयदेवा-
सन्तु ॥ १२ ॥

व्यवहारविधौ जगज्जनैर्नैधवेदान्तमतानुशीलनम् ।

क्रियतां प्रतिकार्यमुज्ज्वलं न तु तत्नेचलयोधहेतुकम् ॥ १३ ॥

व्यवहारविधाविति । जगज्जनै सर्वैरपि संसारस्थमनुष्यै व्यवहारविधौ द्वैत-
व्यवहारे उज्ज्वलं प्रकाशयुक्तं वेदान्तशिष्यानुशीलनं तत्पिच्छिनविरवबन्धुवादिनियम-
परिपालनं प्रतिकार्यं प्रत्येककार्यं क्रियतां कर्तव्यम् । वेदान्तोपदेश केवलं ज्ञानार्थमेव न
अपितु व्यवहारोपयोग्यमपि ॥ १३ ॥

अतिदीनदरिद्रस्मेयनं विमलं न्यागमयं च जीवनम् ।

असुभिः परिपाल्यमात्मनो भवदादर्शयुगं युगे युगे ॥ १४ ॥

अतिदीनेत्यादि । अतिदीनदरिद्राणां सेवाकार्यम्, त्यागमय यज्ञमय विमलनिर्मलं
जीवनम्, इदं भवतां आदर्शयुग आदर्शद्वय दरिद्रेषु त्वागमयेद आदर्शयुगल युगे युगे
शात्मन असुभिरपि प्रतिपाव्यम् अनुसरणीयम् ॥ १४ ॥

मनदान्यविशुद्धचेतसो सहिता दिव्यबलेन तेजसा ।

जननी सुचिरात् प्रतीक्षते ध्रुवबुद्धीन् पुरुषान् सपौरुषान् ॥ १५ ॥

मलशून्येत्यादि । मलशून्यानि निर्मलानि विशुद्धानि पवित्राणि चेतांसि वेपानेनादशाः
दिव्यबलेन अलौकिकशक्त्या तेजसा वीर्येण च सहितान् एतादृशान् ध्रुवबुद्धीन् स्थिर-
चित्तं सपौरुषान् तपराक्रमान् पुरुषान् अस्माकं जननी सुचिरात् दीर्घकालात् प्रतीक्षते
तादृशपुरुषाणां महायेन परस्परबन्धुवादिगुणान्वितं विशुद्धं जयति प्रसारयितु
मित्यर्थं ॥ १५ ॥

सकलाः परिपीडयन्तु ते सुहृदो मित्र रुदन्तु बान्धवाः ।

स्थिरमग्रगतिर्मवान्मवेत् पथि पश्चान्न गतं तवोचितम् ॥ १६ ॥

सकला इति । हे मित्र ! सकलाः सर्वे सुहृदः सखायः स्वां परिपीडयन्तु सन्द्रासयन्तु तत्र बान्धवाश्च रुदन्तु अशुपातं कुर्वन्तु परं त्वं स्वनिर्धारिताध्वपरित्यागं मा विधेहि तदनुसारे च भवाच्चिरन्तरं अग्रे पुरत एव गतिर्यस्यैतादृशः भवेत्, अग्रगतेः स्थाने पश्चाद्गमनं कदापि तव नोचितम् ॥ १६ ॥

नरतां पशुरेति हिंसको ननु सत्कर्मवशात् प्रशासितः ।

पशुतां परमेति मानवोऽनघदातव्यवसायतोऽवशः ॥ १७ ॥

नरतामिति । हिंसकः क्रूरः पशुरपि प्रशासितः सुशिक्षितः सत्कर्मवशात् नरतां ननुप्यस्वं प्राप्नोति परंतु अनघदातव्यवसायतः असत्कर्मवशात् अवशः अजितेन्द्रियः सन् मानवः पशुतामेति ॥ १७ ॥

भवदात्मविकासकारणं विदितं तत्फलं कर्मसंश्लेषितम् ।

तद्य चात्मविधानहेतुकं यदकर्मति च कोविदैः स्मृतम् ॥ १८ ॥

भवदात्मेति । भवतस्तत्र यत् आत्मविकासकारणं आध्यात्मिकसमृद्धिहेतुभूतं यदेव स्वया क्रियते तदेव कर्म इति श्यातम् । येन च कर्मणा स्वात्मापलापो भवेत् कोऽहं यथार्थतया इति विस्मृतं भवेत् तदेव अकर्म इति कोविदैः विद्वद्भिः स्मृतम् कथितम् ॥ १८ ॥

इतरार्थनिरस्तसम्पदो वृणुते मुक्तिरिह स्वयं जनान् ।

‘मम मुक्तिरुदेतु केवलं’ वचनेनोभयतोऽपि वञ्चना ॥ १९ ॥

इतरार्थेत्यादि । इतरार्थकृते परार्थं निरस्ताः सम्पदः यैः एतादृशान् साधुजनान् इह मुक्तिः मोक्षसुखं स्वयमेव वृणुते केवलं ममैव मुक्तिर्भवतु इति वचनेन न परोपकारः नापि स्वात्मलाभः इति उभयतोऽपि वञ्चना भवेत् ॥ १९ ॥

अथ पञ्चनदप्रदेशतो यतिराट्कूर्वाणगरागमेच्छुकः ।

पथि वंगरसात्मजोऽपि सन् स वभापेऽमतराष्ट्रभाषया ॥ २० ॥

अथेति । अथ स यतिराट् यतीन्द्रः पञ्चनदप्रदेशतः पञ्जाबप्रान्तात् श्रीनगरं प्रति गमनेच्छुः सन् वंगरसात्मजः अपि सन् वंगभाषाभाषी अपि यत्र तत्र शृद्ध्या अस्खलितराष्ट्रभाषया हिन्दीभाषया वभापे सार्वजनिकसभासु भाषणादिकं चकार ॥ २० ॥

जितवानिह राष्ट्रपूजितो हृदयान्यस्य वचांसि शृण्वताम् ।

विपुलं च विधातुमान्तरं यतिरेतानखिलानुपादिशत् ॥ २१ ॥

जितवानिति । राष्ट्रपूजितोऽसौ इह काश्मीरदेशे अस्य वचांसि शृण्वतां जनानां हृदयानि अन्तःकरणानि जितवान् आचर्कप । एतानखिलांश्च यतिः स्वकीयमान्तरं मानसं विपुलं विरदृतं उदारं ननु संकुचितं कर्तुमुपादिशत् ॥ २१ ॥

प्रशशंस स सिखमार्गगां सगुणां जातिभिदातिरस्कृतिम् ।

अवदन्निजधर्मवर्त्म नः क्रियतां पाकगृहाद्बहिष्कृतिः ॥ २२ ॥

प्रशशंसेति । स यतिः सिखमार्गगां सिखानां पथि वर्तमानां सगुणां निर्दोषां बहुगुणवतीं च जातिभिदातिरस्कृतिं जातिभेदपरित्यागं प्रशशंस स्तुतवान् अवददुपादिशच्च— निजधर्मवर्त्मनः सनातनधर्मस्य केवलं पाकगृहात् बहिष्कृतिः बहिष्कारः क्रियताम् इति । अस्माकमाधुनिकधर्मस्तु केवलं पाकशालायामेव विद्यते चौकाप्रवेदाः न कर्तव्यः प्रायः इदमेवाधुनिकधर्मस्य लक्षणम् तर्हि न स्वीकर्तव्यम् ॥ २२ ॥

अधुना किल मा स्पृशेद् भवान् भवशिष्टं शुचिधर्मलक्षणम् ।

इदमद्भुतमेव भाति मे तपनीयं ध्विदेत्यनुदताम् ॥ २३ ॥

अधुनेति । अधुना इदानींतने समये शुभे पवित्रस्य धर्मस्य लक्षणम् भवान् मां मा स्पृशेत् इत्याकारमेवावशिष्टं उर्वरितम् इदं तु मे अद्भुतमेव चित्ररमेव भाति यत् तपनीयमपि सुवर्णमपि क्विदशुदनामेति । अत्र एकमेवोदाहरणं दीपते—पुरुषुर्गीवशासि तगोवाश्वेते त्रिस्तधर्मोपदेशका कस्मिंश्चित्कृपे रात्रौ लघु गोमांसलण्डं प्रदिप्य प्रातःकाले सम्मात्कृत्वा जलनयनार्थमागतान् हिन्दून् उक्तवन्तः अहो अस्मिन्कृपे अस्माभिः गोमांसलण्डं प्रद्विषामामीत् हिन्दवश्च वयमधुना अशुद्धकृपालप्रहणेन त्रिस्तधर्मो बलम्बित जाता । अहो दुर्दैवमास्माकम् इत्युक्त्वा त्रिस्तमार्गोया जाता ॥ २३ ॥

उररीकृतभिप्रमार्गतोऽप्यनुतापान्वितसज्जनान् क्वचित् ।

यतिरेप विशुद्धिमागताभिजधर्मान्वयिनोऽन्वमन्यत ॥ २४ ॥

उररीख्यादि । उररीकृतं स्वीकृतं यं मिश्रधर्ममार्गं तस्मात् अनुतापान्वितं पश्चात्तपमानान् सज्जनान् क्वचित्स्थिते विशुद्धिमागतान् पुनरपि निजपूर्वधर्मप्रविष्टान् अन्वमन्यत शुष्माभिः समीचीनं कृतमिति प्रदासितवान् ॥ २४ ॥

अथ रामसुतस्य पत्तनं लयनाम्नः प्रविशन् व्यलोकयत् ।

इह रामपरं स तीर्थं इत्युदितं तीर्थंपदे स्थितं नवम् ॥ २५ ॥

अथेति । अधानन्तरं स्वामी रामसुतस्य लवस्य पत्तनं लवपुरमिदमर्थं 'लाहो' इति ख्यातं प्रविशन् इह रामपरं तीर्थं इत्युदितं तीर्थंरामनामानं तीर्थंपदे स्थितं युवान प्राप्या-पकपदाधिरूढं व्यलोकयत् ॥ २५ ॥

स गतः किल रामतीर्थतां यतिगीतैरथ गीतभाषितैः ।

यदि राममतिर्न कामना नहि कामेऽपि च रामदर्शनम् ॥ २६ ॥

स गत इति । स प्राप्यापकं तीर्थंरामं अथ परस्परदर्शनानन्तरं यतिगीतैः गीतभाषितैः स्वामिगीतगानशब्दैः कीदृशैः शब्दैः—यदि रामे मतिः बुद्धिः वर्तते तर्हि कामना लुप्यते तथा कामे मतिः रामदर्शनमपि नास्ति इत्याकारकगानवचनानि निश्चयं स तीर्थंरामं 'रामतीर्थं' नामकं यति गीतिकवचनधारी जातः ॥ २६ ॥

अधुना बहुजातिभिः कृतं लघुजातिर्महतीषु मज्जतु ।

अथ घर्णचतुष्टयं भवेद्गुणकर्मप्रविभागशः क्रमात् ॥ २७ ॥

अधुनेति । अधुना वर्तमानकाले बहुजातिभिः जात्युपजातिभेदैः कृतमूलम् । तां कथं नश्यन्त्विति आह—लघुजातिः महतीषु जातिषु मज्जतु समाजधारणार्थं घर्णचतुष्टयसावरपकं परं न तज्जन्मना अपि तु क्रमात् क्रमशः गुणकर्मविभागात् सद्रूपानां ज्ञानस्य च रक्षितारं द्राह्मणा इति कर्मविभागात् घर्णा मन्तव्या 'चतुर्घर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' इति युक्तमेवोक्तम् । घर्णजातीनामाधुनिकपरिवर्तितरूपं यथेष्टमारतोच्चतौ अन्तराय-भूतम् ॥ २७ ॥

त्रिपदाजपतत्परो भवेदुपवीती खलु संविदम्बितः ।

शुभकर्मवशाज्जनं पुनः सकलौ ब्राह्मणतां च गच्छतु ॥ २८ ॥

त्रिपदेति । यः संविदन्वितः ज्ञानवान् स उपपद्यतेऽप्यपीतः सन् त्रिपदाङ्गपतत्परो भवेत् गायत्रीजपासक्तः जायेत । सर्वेऽपि जनाः शुभकर्मवशात् अवदातकर्मकरणात् ब्राह्मणतां गच्छन्तु ॥ २८ ॥

निजभारतभूतृपाश्रियो मुकुटस्य श्रियमाश्रितं यतिः ।

गतवान् भवितुं नृपातिथिः किल काश्मीरपुरं पुरः सरन् ॥ २९ ॥

निजेत्यादि । यतिः तदनन्तरं पुरः सरन् अत्रे गच्छन् निजभारतस्य नृपाश्रियः भारतस्य राजलक्ष्म्याः मुकुटस्य श्रियं सोभामाश्रितं प्राप्तं काश्मीरपुरं तत्रत्यनृपातिथिः भवितुं गतवान् किल ॥ २९ ॥

श्रुतिसंस्कृतिदिव्यभारतीपदमासीद्यदनादिकालतः ।

यत एव पुराऽत्र भारते प्रवृत्ता सर्वत आर्यसंस्कृतिः ॥ ३० ॥

श्रुतीत्यादि । यस्यानं यः काश्मीरदेशः श्रुतीनां वेदानां आर्यसभ्यतासंस्कृतयोः दिव्यभारत्याः संस्कृतभाषायाश्च पदं केन्द्रमासीत् अनादिकालतः सहस्रशो वर्षेभ्यः पूर्वमपि यतश्च पुरा अत्र विस्तृते भारते सर्वतः सर्वत्र आर्यसंस्कृतिः प्रवृत्ता आसीत् काश्मीरदेश एवार्याणां मूलस्थानं यस्माद्भवति सर्वत्र 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' इति तत्त्वमनुसरन्तः आर्या अनेकशाखाभिः प्रवृत्ताः इति प्रतिभाति ॥ ३० ॥

इह मम्मटरुद्रटादयः कवयः काव्यकलासु कोविदाः ।

अभवन्ननु नैषधं पुनः प्रथितं नूतनविद्वदौपधम् ॥ ३१ ॥

इहेति । इह काश्मीरदेशे मम्मटरुद्रटादयः काव्यकलासु कोविदाः पण्डिताः अपि अभवन् तथा अत्रैव नैषधं नाम नूतनं श्रीहर्षरचितं महाकाव्यमपि विद्वदौपधं प्रथितं प्रसिद्धम् किमपि नवीनं काव्यं आदौ काश्मीरस्य पण्डितमण्डले पुरतः स्थापितमभूत् यद्यपि तत्रत्यपण्डितैः अनुभवं पश्चात् सर्वस्मिन् भारते प्रथितं अजायत ॥ ३१ ॥

इह भूपममात्यसंहतिं जनसाधारणमप्यसौ यमी ।

अतिमुग्धतरान् व्यधाच्चिरं नवचैतन्यवदात्मभाषितैः ॥ ३२ ॥

इहेति । असौ यमी भूयम् काश्मीरनृपतिम् अमात्यसंहतिं मन्त्रिहृन्दम् तथा साधारणजनानपि चिरं चिरकालपर्यन्तं अतिमुग्धतरान् समाकृष्टहृदयान् व्यधात् अकार्षत् कैः नवीनचैतन्ययुक्तैः आत्मभाषितैः व्याख्यानपरम्पराभिः ॥ ३२ ॥

यतिरुत्तरभारते भ्रमन् परमो मानवमात्रसेवकः ।

भ्रमकश्चित्कायवान्भृशं कलिकातानगरीं समाचर्यौ ॥ ३३ ॥

यतिरुत्तरेत्यादि । यतिः परमः श्रेष्ठः मानवमात्रसेवकः उत्तरभारते भ्रमन् मृशं अत्यधिकं परिभ्रमणभ्रमवशात् कश्चित्कायवान् कृशनात्रः कलिकातानगरीं समाचर्यौ अजायत ॥ ३३ ॥

अतिदीर्घयतिप्रयत्नतो विशदान्तेवसदर्थसञ्चयात् ।

गुरुनामशुभाक्षरान्वितो नवबेलूरमठोऽत्र निर्मितः ॥ ३४ ॥

अतिदीर्घेत्यादि । अतिदीर्घात् चिरकालकृतात् यतेः प्रयत्नात् विशदाः श्वेतवर्णाया अन्तेवसन्तः शिष्याः सेवियरप्रभृतयः तेषामर्थसञ्चयात् द्रव्यसङ्घायतः गुरुनामशुभाक्षरान्वितः रामकृष्णभ्रम इति अभिधानवान् नवः 'बेलूरमठः' अत्र कलिकातानगरे (गङ्गातीरे) निर्मितः ॥ ३४ ॥

इह तेऽपि निवेदितादयो नयसंस्कारयुता यते स्वयम् ।

यद्यस्माद् हृदयेन कर्मणा जनमेवाकरणे न्ययोजयन् ॥ ३५ ॥

इहनि । यत मन्त्राणां तन्मयत्वादिपर्यं, नयसंस्कारयुता अधिगतनयसंस्काराखे निवेदितादय यद्यस्मात्मापगादिभि हृदयेन शुद्धविचारै कर्मणा आरोहृतपरिभ्रमैश्च स्वयम् आ मान जनसेवाकरणे लोकमेवाया न्ययोजयन् ॥ ३५ ॥

यतिरुज्जितवर्णजातिवीरुपदेशामृतपानदानवृत् ।

धुधितानशनन तर्पयन् नरनारायणमेवने रत ॥ ३६ ॥

यतिरिति । यति स्वामी उज्जिता परि यथा वर्णधी अथ ब्राह्मणवर्णाय अथ शूद्र वर्णाय इत्याकारिका धी विचार येन पनाहस सर्वानपि सुखमेवपर्यं स्वकीयोपदेशा मृतपानदान च करोति इति—पानदानकृत् उपदेश समभावन पापयन् चन्द्रश्च नरस्वरूप नारायणमेवने रत अभूत् ॥ ३६ ॥

विहितामरनाप्रदर्शनोऽग्निगनान्तशिवोऽस्मि भावन ।

सहकारिनिवेदितेश्चितोऽत्यधिकं ध्यानपरं स्थिनो यति ॥ ३७ ॥

विहितेत्यादि । विहित कृतं कारमीरस्थाभरनापनिबलिगदसन येनेतादृश फलतत्र अधिगता प्राप्ता अह अनाद्यन्त निवस्वरूप इति भावना येनेतादृश सन् सहकारि सहकार्यकार्या निवेदिता इति अथलोकित स यति निरन्तर अधिग्रहिक ध्यानपर एव स्थित अभूत् । अमरनाथगुहायां स ध्यानमग्न सन् तस्माच्चिवात् हृद्गाम्युधर सोऽधिगतवान् किल ॥ ३७ ॥

निजवान्धवसेवको महान् नवमार्गप्रथमप्रवर्तक ।

शुभकर्मकरो निरन्तर जननां चिन्तयति स्म यवलम् ॥ ३८ ॥

निजवान्धवति । निजवाधवाना महान् अष्ट सेवकशिवज्ञानेन जीवसेवाकारक नववेदान्तमार्गेश्व प्रथम भाष्य प्रवर्तक उपदेशक निरन्तर शुभकर्मकरोऽपि अमरनाथ दर्शनानन्तर पश्चात् च श्रीरभवानीद्वीदर्शनानन्तर च वेदलं जननीं कालीमेव अधिगतयत् ॥ ३८ ॥

कलकेनाह—

सविक्राससुमान्वित वन मृदुगुञ्जामधुरम्प्रतान्वितम् ।

पवनेन तरङ्गित सर परित पङ्कजवृन्दमण्डितम् ॥ ३९ ॥

सविक्रासेति । सविक्रासानि विक्रासितानि सुमानि कसुमानि ते अन्वित युक्त विकसितकसुमपरिपूर्णं मृदु कोमल गुञ्जामधुरस्वन भ्रमराणां मधुर स्वर तेनान्वित वन कानन पवनेन तरङ्गित धीधियुक्त सर यत्परित पङ्कजवृन्दै कमलसमूहै मण्डित अलङ्कृत आस्ते ॥ ३९ ॥

अरुणाशुसुवर्णतूलिनारह्यवर्णाङ्कितभूतलाम्बरम् ।

तरपद्मवभंगसगत खगजुन्द प्रियगीतसम्भृतम् ॥ ४० ॥

अरुणाशिवति । अरुणाशव सूर्यकिरणा च एव सुवर्णतूलिका वर्णविन्याससाधनभूता धार्तिका ताभि करणे बहुवर्णे अङ्कित भूतलमेवाभर चित्रपट, तथा तरपद्मवभंगसगत वृषशाखादिरियत प्रियगीतसम्भृत खगानां पञ्चिना वृन्द समूह ॥ ४० ॥

अन्यच्च—

भिदुरोद्भवघोरगर्जितं चलदम्भोघरचण्डखण्डगम् ।

प्रलयानलपातुकास्तु वा रुधिरारक्तशिखोग्रसंहतिः ॥ ४१ ॥

भिदुरेत्यादि । भिदुरात्कुलिशायुद्भवः यस्यै तादृशं घोरं भयानकं गर्जितं, यत् चलतः अम्भोघरस्य मेघस्य खण्डे शकले गच्छति तिष्ठति तत्र विद्यमानमित्यर्थः अथवा प्रलयान-
लात् प्रलयकालीनात् बह्वैः पातुका पतनशीला रुधिरसिव आरक्तानां रक्तवर्णानां शिखानां
ज्वालानां उग्रान् भयंकरां संहतिः समूहः वा भवतु ॥ ४१ ॥

इति मातृवपुयुर्गं मृदु कचिदुग्रं सुखदुःखसम्भृतम् ।

उभयं शिवमेव सेवनास्पदमेतत्प्रियताप्रितान्तरम् ॥ ४२ ॥

इति मात्रिति । इत्थं मातुः कालीजनन्या वपुयुर्गं शरीर्युगलं कचिद्विकसितसुमालंकृत-
वनात्मकं कचिच्च भिदुरोद्भवघोरगर्जनयुक्तं उग्रम् एवं सुखदुःखोभयस्वभावं उभयमपि
शिवकल्याणमर्थं तथा सेवनास्पदं पूजाहं कुतः ? प्रियतया प्रेम्णा आश्रितं आन्तरं मानसं
यस्यैतादृशं विद्यते । अतः दुःखमर्थं मातृरूपं परित्याज्यं सुखमयमेव ग्राह्यमिति न
मन्तव्यम् उभयमपि पूजनीयमेव ॥ ४२ ॥

यतिरेत्य पुनस्त्वनन्दयन्नवेत्लूरमठस्थवान्धवान् ।

स मठश्च पवित्रतां गतः प्रतिमापूजितरामकृष्णभूः ॥ ४३ ॥

यतिरिति । यतिः पुनराश्रममेत्यागत्य वेत्लूरमठस्थवान्धवान् सुहृत्कार्यकर्तृन् जनन-
द्यत् सानन्दांश्चकार । स मठश्च पवित्रतां निर्मलत्वं गतः कुतः ? प्रतिमार्थां मूर्तां पूजितः यः
रामकृष्णपरमहंसः तस्य भूः स्थानं एतादृशः मठः ॥ ४३ ॥

अथमारविचन्द्रसंस्थितिर्भवताद्धर्मसमन्वयास्पदम् ।

नृहिताय सुखाय सर्वतो यतिरभ्यर्थितवान् सहेतरैः ॥ ४४ ॥

अयमिति । अथ वेत्लूरगतः आश्रमः आरविचन्द्रसंस्थितिः यावच्छन्द्रदिवाकरौ ताव-
दस्तित्वं यस्यैतादृशः सन् धर्मसमन्वयास्पदं सकलविश्वधर्मसामञ्जस्यभावनोत्पादनक्षमः
भवताद् भवतु । किमर्थम् ? सर्वतः सर्वत्र सर्वप्रकारेण वा नृहिताय मानवमात्रकल्याणाय
सार्वजनिकसुखाय च इति यतिः इतरैः सह अभ्यर्थितवान् प्रार्थितवान् ॥ ४४ ॥

स च तीर्थसमोऽसमाश्रमः सततं शारदयार्चितप्रभुः ।

जगति प्रभवेदुदारतारतयावज्जनजातलक्षणः ॥ ४५ ॥

स चेति । सः चाश्रमः असमः निरुपमः तीर्थसमः पवित्रस्थानतुल्यः सततं निरन्तरं
शारदया मात्रा अर्चितः पूजितः प्रभुः श्रीरामकृष्णदेवः यत्रैतादृशः जगति अस्मिन्संसारे
उदारतायां औदार्यगुणे रतं आसक्तं यावज्जनानां अखिलसेवकनराणां जातं समूहः तदेष
लक्षणम् अभिज्ञानचिह्नं यस्यैतादृशः प्रथितः भवेत् एतदाश्रमसंबन्धिनः सर्वेऽपि सेवकाः
पूजका उदारान्तःकरणा भवेयुरिति ॥ ४५ ॥

समुवाच तदाश्रमागतानिह यूनो नवशिक्षितानसौ ।

भवतार्थजनाः स्वयं परानपि सर्वान्नयतार्थतां क्षितौ ॥ ४६ ॥

समुवाचेति । असौ स्वामी तदाश्रमागतान् नवशिक्षितान् अचिराद्भवशिक्षाकान्
यूनः समुवाच उपदिष्टवान् किम् ? हे युवभ्रातरः न केवलं यूयमेव आर्याः भवत अपितु

चितौ भूमण्डले सर्वानपि मानवानार्यतां नयत 'कृण्वन्तो विधमार्यमि'ति अग्रपुरातन
श्रुतीनामुपदेशमनुस्मृत्येवार्थं ॥ ४६ ॥

जनजागृतिनार्यकारणादित यूयं पुरतः सहस्रश ।

भवदर्चनमर्हति द्रुत शृणुतार्या ! जनताननार्दन ॥ ४७ ॥

जनजागृतीति । हे युवधानर ! जनजागृतिकार्यकारणान् लोकजागरणार्थं सहस्रश
सहस्राधिकसख्यायां यूय सर्वे पुरतः अग्रतः इतः गच्छन्तु हे । आर्याः शृणुत जनताननार्दन
मानवानस्वरूप भगवान् भवन्ति द्रुत सरवर कियमाणमर्चन पूजामर्हति ॥ ४७ ॥

इति मानवलोकोक्त्या यदनाम्यापरिशीर्णदेहवान् ।

परिचर्तनमानस पुनर्गतवान् संस्तुतपश्चिमं जगत् ॥ ४८ ॥

इति मानवेति । इत्थं मानवलोकाणां मनुष्याणां शोक दुःख इति जगद्दुःख
निवारणं यद्यस्मान् अनाम्याया उपेक्षया परिशीर्णदेहवान् क्लान्तशरीर परिवर्तनार्थं मानसं
यस्यैतादृशं पुनरेकवारं संस्तुतपश्चिमं परिचितं जगत् पाश्चात्पश्चात् प्रति गतवान्
तेन सह निवेदिताऽपि गतामीत् ॥ ४८ ॥

सह तेन तुरीयसंयमी प्रपयौ संसृष्टवाग्विचक्षणः ।

इह कार्यविधिं परीक्षितुं पुरतः सारयितुं च यत्कृतम् ॥ ४९ ॥

सह तेनेति । तेन स्वामिना सह संसृष्टवाग्विचक्षणं संसृष्टं तुरीयानन्दो नाम
यतिरपि प्रपयौ किमर्थम् ? इह पश्चिमस्या दिशि यत्किमपि वेदान्तप्रचारकार्यं कृतमासीत्
तत्परीक्षितुं तथा यत्किञ्चि कार्यां कृतं तत् पुरं सारयितुं च स्वामी तुरीयानन्दविषये
तेनोक्तमासीत्—प्रथमं तैरेकं सत्रियवीरं दृष्ट्वा इदानीं कचिद्दिद्वीप्तं ब्राह्मणं पण्डितं
दर्शयिष्यामीति ॥ ४९ ॥

मुमुदे किल नूतनं जगत् यतिमालोक्य निजातिर्यिं पुनः ।

स्थिरकेन्द्रमिह प्रतिष्ठितं नववेदान्तविचारहेतवे ॥ ५० ॥

मुमुदे इति । नूतनं जगत् अमेरिकावासिन इत्यर्थं, यतिं पुनरपि यतिं निजातिर्यिं
मागतं धीष्य मुमुदे तत्र च तेन नववेदान्तविचारहेतवे वेदान्तविचारशिष्यार्थं स्थिर
धिरस्थायि केन्द्रं च प्रतिष्ठितं स्थापितमभूत् ॥ ५० ॥

विमुखं परमद्य ससृष्टेरनिद्रा तत्त्वविचारतत्परः ।

अधिकं न बहिर्यथान्तरं स शिवोऽहं हृदि चिन्तयन्नभूत् ॥ ५१ ॥

विमुखइति । परं स्वामी अद्य वर्तमानपश्चिमयात्रायां ससृष्टे सासारिकाधिको
पदेशादिकार्यतं विमुखं पराङ्मुखं सन् प्रायशः तत्त्वविचारतत्परं मानसिकाध्यात्म
विचारासक्त एव आसीत् अत एव यथा स आन्तरं आसीत् तथा बहिर्न वाद्यभ्यवहारा
सक्तः नाभूत् तथा च इदि मानसे नित्यं शिवोऽहं शिवोऽहमिति चिन्तनासक्त
आसीत् ॥ ५१ ॥

घटवृक्षतले गुरोर्वचं श्रवणे स प्रसितोऽस्मि बालकः ।

अहमागत एव सोऽग्रवीत् क्षणकालं भवता प्रतीक्ष्यताम् ॥ ५२ ॥

घटवृक्षतले इति । सोऽग्रवीत्—किम् ? अहं स नरेन्द्र एव बालकोऽस्मि यं बालका

वस्यायां दक्षिणेश्वरे तत्रत्यवटवृक्षतले गुरोर्बचःश्रवणे प्रसितः लग्नः आसन् । हे गुरो ! भवता
 ऋणकालमेव प्रतीक्ष्यताम् अहं त्वत्समीपे आगत एव ॥ ५२ ॥

बहुधा किल वक्वृतापरः परमूचे क्षितिवार्तया कृतम् ।

पुरतः परिदृश्यते मया परिनिर्वाणसुखापरोक्षता ॥ ५३ ॥

बहुधेति । यद्यपि स बहुवक्वृतापरः अनेकस्थलेषु संभाषणानि दत्तवान् तथा मध्ये
 स उक्तवानासीत् अद्युना क्षितिवार्तया जागतिकविचारैः अलम् यतः मम पुरतः परिनिर्वाण-
 सुखस्य विदेहमुक्तिसुखस्य अपरोक्षता साक्षात्कारः परिदृश्यते साक्षात्क्रियते ॥ ५३ ॥

अथ लन्दनमार्गतो गतो रुचिरऋचपुरीप्रकल्पिताम् ।

इतिहाससभां विभासितां स विधातुं विदधे स्वमानसम् ॥ ५४ ॥

अथेति । अथ स लन्दनमार्गतः लन्दननगराध्वना रुचिरया ऋचपुर्यां परिसास्यया
 प्रकल्पितां इतिहाससभां विभासितां स्वोपस्थित्या सुशोभितां कर्तुं स्वमानसं विदधे
 लोकप्रार्थनया तत्र गन्तुं प्रवृत्तः । अमेरिकायां या धर्मसभा जाता तत्र तु वैधिसनातन-
 वैदिकधर्मस्यैव प्राधान्यं स्थापितं जातम् । तस्य पुनरावृत्तिर्माभूत् इति तैः धर्मसमास्थाने
 इतिहास (धर्मतिहास) सभां कर्तुं निश्चितम् ॥ ५४ ॥

इह निश्चितवाञ्छुतेः सृतिः विवदन्पश्चिमपण्डितैः सुधीः ।

जनिता प्रकृतेर्न पूजया ननु मूलं त्वखिलाङ्गवर्त्मनाम् ॥ ५५ ॥

इहेति । इह अस्यां सभायां स सुधीः विद्वान् यतिः पश्चिमपण्डितैः पाश्चात्यपण्डितैः
 विवदन् इति निश्चितवान् किम् ? श्रुतेः सृतिः वैदिकमार्गः प्रकृतिपूजया न जनिताः वेदे
 यदि सूर्यवाग्वादीनां सूक्तानि दृश्यन्ते एतावता भार्याः प्रथमं प्रकृतिपूजापरा एवासन्
 अनन्तरं 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति प्रधानवैदिकमार्गः उत्पन्नः इति पाश्चात्यपण्डितै-
 रनुमीयते परंतु स्वामिना तत्रत्यपण्डितैः सह वादं कृत्वा वैदिकमार्गः न प्रकृतिपूजायाः
 परिणामः अपि तु 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' इत्याकारकं ज्ञानं तेषां वैदिकप्रतीणानादित
 एवासीत् इति सप्रमाणं साधितम् ॥ ५५ ॥

स्तुतवान् स इहृत्पसंस्कृतिर्नियतं पश्चिमखण्डमण्डनम् ।

चिरशान्तिकरं परं भवेच्छ्रुतिवर्मेति च निर्णयं ययौ ॥ ५६ ॥

स्तुतवानिति । इहृत्पसंस्कृतिः ऋचसंस्कृतिः नियतं निश्चयेन पश्चिमखण्डमण्डनम्
 यूरोपस्य इतरदेशेषु विद्यमानाया आधुनिकसंस्कृतेराधारभूता इति श्रौतदेशीयां संस्कृतिं
 स्तुतवान् परं स एतमपि निर्णयं सिद्धान्तं ययौ प्राप अत् जगति चिरशान्तिकरं किमपि
 वर्त्म स्थापयितुं तत्तु श्रुतिवर्मैव वेदविहितः वेदान्तमार्ग एवेति ॥ ५६ ॥

उपरिद्युतिरस्ति पश्चिमा परमन्तस्तलमापदन्वितम् ।

वाहिरश्रुयुतं तु भारतं परमानन्दभूतान्तरं पुनः ॥ ५७ ॥

उपरिद्युतिरिति । पश्चिमा दिक् केवलं उपरि एव सृतिः चाकचिष्यं यस्या एतादृशी
 विद्यते परं तस्याः पश्चिमायाः दिशः अन्तस्तलं आन्तरं आपदन्वितम् व्याकुलतायुक्तमेव ।
 एतद्विरोधे भारतं तु वाह्यतः अश्रुयुतं दुःखपूर्णं दृश्यते परं आनन्देन आध्यात्मिकानन्देन
 मृतं आन्तरं हृदयं यस्मैतादृशं विद्यते अत एव भारतं जगतो गुरुपदमर्हति ॥ ५७ ॥

प्रत्यङ्महाद्वीपविभिन्नभूषु भ्रमप्रसार्थाक्षितयान् यतीन्द्र ।

अत्रत्यलोकाः प्रधानप्रधाना ज्वालामुष्पोष्वाचलशृङ्गसंस्था ॥ ५८ ॥

प्रत्यङ्गिति । प्रत्यङ्महाद्वीपविभिन्नभूषु विभिन्नपाधात्पदेतेषु भ्रमन् असी यतीन्द्रः
धीक्षितयान् इष्टवान्—किम् ? अत्रत्यलोका द्वाग्नेः स्थाने प्रधानं युद्धमेव प्रधानकार्यं
येषामेतादृशा. अत एव कस्यचित् ज्वालामुत्पर्वतस्य उच्चशृङ्गे कस्या येषामेतादृशा
सन्ति कदा यूरोपदेशे युद्धाग्निः प्रज्ज्वलितो भवति इति न निश्चितं न परिमार्पां सामाजिक-
जीवन उपरि अदृष्टासात्मकं दृश्यते परंतु तदन्तरे विद्यते प्रष्टुञ्चो हु-न्वानुभव इति स्वामी
निवेदितामुक्त्वान् ॥ ५८ ॥

यूरेशियायुगलसंसृतिसंगमेन

रक्षा परस्परकलेर्भविता प्रतीच्याः ।

इत्थं स निश्चितमतिः क्षितिशान्तिदूतो

हंगारियाल्फनगतेन पथा प्रतस्थे ॥ ५९ ॥

यूरेशियेति । यूरेशिया यूरोपखण्डं तथा एशियाखण्डमियुभयमपि मिलित्वा 'यूरेशिया'
इति कथ्यते पुनदुभयखण्डसंसृतिसंगमेन प्रतीच्या दिशः परस्परकले. अन्योन्यकलहात्
रक्षा भविता भविष्यति इत्थं निश्चितमति मनसि स्थापितसिद्धान्त. चित्ते संसारस्य
शान्तिदूत हंगारि—वालकन—(रमानिया बल्गारिया-तुर्कीयादि) गतेन मार्गेण
स्वमातृभूमिं प्रति प्रतस्थे श्रीरोग्योरोलानामकप्रौढपण्डितेन 'विवेकानन्दजीवन'नाम्नि पुरतके
उक्तम् स्वामिना स्वशरीरं भारते चित्तोपरि स्थापनार्थमेवानीतम् इति ॥ ५९ ॥

लोकं मोहतमोहतं धृतद्वितालोकं विधातुं क्षमे

विश्वाभ्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाभये ।

कारागारगतेन षोडशशरधानन्दहेतौ महा-

काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गो गिरीन्दुर्गतः ॥ ६० ॥

इति श्रीस्वामिन्त्र्यम्बकसूरिविरचिते विवेकानन्दचरिते नाम महाकाव्ये

पुनर्भ्रमणं नाम सप्तदश सर्गं ॥ १७ ॥

लोकमिति । लोकमित्यादि धर्मप्रधानाभये इत्यन्तं पूर्ववत् षोडशवर्षवयसि स्वदेशी-
स्वरान्यान्दोलनसमये (१९०९-१०) कारागारगतेन (इंग्लन्दविहङ्गप्रचारकारणात्)
आनन्दहेतौ विवेकचरिते महाकाव्ये गिरीन्दु' सप्तदश सर्गं समाप्त ॥

इति विवेकचरितमहाकाव्यटीकायां 'विवेकदीपाख्यायां'

सप्तदश सर्गं ॥ १७ ॥

अथाष्टादशः सर्गः

व्यग्रेषु वेदूरमठस्थितानां मनस्सु तत्स्वागतयोजनार्थम् ।

व्यग्रः परं सेवीयरस्य मृत्योर्मायावतीं गन्तुमसौ प्रवृत्तः ॥ १ ॥

व्यग्रेष्विति । वेदूरमठस्थितानां कार्यकर्तृणां मनस्सु तत्स्वागतयोजनार्थम् स्वामिनः स्वागतस्य आघोजनार्थं व्यग्रेषु व्यासकृतेषु सखु 'व्यग्रो व्यासकृ आकुलः' इत्यमरः । असौ विवेकानन्दः सेवीयरस्य अलमोडास्थरवामिशिष्यस्य मृत्योः दातांश्रवणेन व्यग्रः आकुलः सन् मायावतीं गन्तुं प्रवृत्तः । अस्मिन्सर्गे उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

हिमाचले शीतव्रतौ नितान्तं तुपारपातान्तरचातवृष्टौ ।

शिवं सदानन्दयति गृहीत्वा जगाम सेवीयरसंश्रये सः ॥ २ ॥

हिमाचले इति । शीतव्रतौ हिमाचले तुपारपात अन्तरे यस्या पतादृश्यां चातवृष्टौ हिमपातयुक्तवातायां वृष्टौ शिवं स्वामिशिष्यान्तर्दं तथा स्वामिसदानन्दं च गृहीत्वा सेवीयरसंश्रयं मायावतीस्थं गृहेताश्रमं जगाम ॥ २ ॥

देहोऽपि सेवीयरमिन्नवन्धोस्तदाश्रयस्थान्तिकमग्निदग्धः ।

पक्षे स्थितस्तद्गृहिणीप्रबोधक्रियः प्रबंधांश्च लिखन्नेकान् ॥ ३ ॥

देहोपीति । अत्र सेवीयरमिन्नवन्धोः पार्थिवदेहः आश्रमस्थान्तिकं रत्नीपमेव अग्निदग्धः अभूत् स्वामी च तस्य सेवीयरस्य धर्मपत्न्याः आश्वासनक्रियापरः विविधविषयकाण्डेणांश्च लिखन् पक्षे पञ्चदशाहपर्यन्तं तत्र स्थितः ॥ ३ ॥

संवीक्ष्य शृङ्गाणि हिमाचलाद्रेस्तदाश्रमात् ध्यानपरो बभूव ।

प्रूतेऽत्र वासं पुनराश्रमेऽन्ते कर्तास्म्यहं लेखनकार्यसक्तः ॥ ४ ॥

संवीक्ष्येति । तदा आश्रमात् हिमाचलाद्रेः शृङ्गाणि शिखराणि वीक्ष्य अवलोक्य ध्यानपरः प्यानासक्तः बभूव अत्रयीच- 'अन्तेऽहं अस्मिन्नेवाश्रमे लेखनकार्यसक्तः निदासं कर्तास्मि करिष्यामि' इति ॥ ४ ॥

दिशन्स तत्रत्ययतीन्सतीर्थानह्रैतचिन्तां तुहिनाचलाद्रेः ।

अबोधदङ्कानलवर्षपारं गन्तास्मि नो पार्थिवज्जीवनेऽस्मिन् ॥ ५ ॥

दिशन्स इति । सः यतिः तत्रत्यसतीर्थान्गुरुबभूव तुहिनाचलाद्रे हिमाचलस्याश्रमो- पत्यकासु गृहेतसाधनां कर्तुं दिशन् उपदिशन् कदाचिज्जापणप्रसङ्गेऽप्योचत्-अहं अद्यानल- वर्षपारं जनचर्यारिंरुहर्षेभ्यः पारं पार्थिवजीवने न गन्तास्मि न गमिष्यामि । तत्पूर्वमेव ममेह लोकयात्रान्तमेप्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इवासाभयाकान्तकलेवरोऽपि हिमाध्वनासौ युषकर्मवीरः ।

मायावतीसुन्दरकाननान्तं विहाय वेदूरपदे प्रयातः ॥ ६ ॥

इवासाभवेति । आसाक्याभयेन आनान्तं कलेवरं यस्मैतादृशोऽपि असौ युषकर्मवीरः

पुत्रा चासौ कर्मवीरश्च हिमाप्स्यता हिमाप्सदादितमार्गेण मायावरयाः शुभदरकावतप्रदेशं
विहाय पुनरपि बेल्लगधम प्रयात ॥ ६ ॥

रुग्णां तनुं वीक्ष्य निजामुपेक्षाधियाऽऽर्जुनीन्मेऽस्त्यनया न कार्यम् ।

कृतं मया सार्धसहस्रवर्षपर्यन्तमावश्यकमाधिकार्यम् ॥ ७ ॥

रुग्णामिति । निजां स्वकीयां रुग्णां रोगाक्रान्तां तनु शरीरं वीक्ष्यावलोक्य उपेक्षाधिया
अनपेक्षाबुद्ध्या सोऽप्यवीक्ष्य अनया पार्थिवतन्वा मम कार्यं प्रयोजनं जारित मया तु
सार्धसहस्रवर्षपर्यन्तं पञ्चगताधिकसहस्रवर्षीयं भावरयकं भावि कार्यं भविष्यत्कालकृते
पदावरयकं तत्सर्वमपि विहितम् ॥ ७ ॥

भोजः परं क्षानमर्द्धं तेन मार्गेऽधिकारी किल गौरकायः ।

एनं स्वगर्वाद्दपमन्तुकामो रुपागणेनेव यद्विष्कृतोऽभूत् ॥ ८ ॥

भोज इति । परं चीणशरीरेणापि तेन स्वकीयं चात्र भोज अर्द्धं प्रदर्शितं पदा मार्गे
कश्चिद् गौरकाय आंगुजातीयः पदाधिकारी स्वगर्वाद् एनं स्वामिनमपमन्तुकामः रुपा
श्लेषेन हेतुना आरम्भनयनेन एव पदाधिकारी एव अग्रिरयकदानः यद्विष्कृतोऽभूत् ॥ ८ ॥

चिवस्वदंशुप्रतिमानभास्वद्गागीरथीनिर्मलतीरवृत्तेः ।

तले द्वितीये विशदाधमस्य यतिः कृती दिव्यकृतिः स्थितोऽभूत् ॥ ९ ॥

चिवस्वदिति । चिवस्वत सूर्यस्य अश्रुतां क्षिणानां प्रतिमानैः प्रतिविम्बै मास्वती
सुवर्णवर्णा या भागीरथी तस्या निर्मले तीरे वृत्तिः स्थितिर्यस्य तारसत्वाधमस्य द्वितीये
तले अथ कृती पुण्यवान् दिव्या अतीविक्री इति यस्य तादृशं यति स्थितं अभूत्
निवासमकरोत् ॥ ९ ॥

पर्यङ्कवज्रासनयष्टिवाद्यादशौहसहस्रेष्वसनसाधनानि ।

अद्यापि यस्मिन्मुमनोऽर्चनानि दृश्यानि लोकेर्महतादरेण ॥ १० ॥

पर्यङ्कवादि । परिमन्त्राधने स्वामिनः पर्यङ्कः लोहनिर्मितशयनाधारः तेन स्वप्नं
पर्यङ्कस्य उपयोगः न कृतः । स तु गूढवेवापवा साधारणस्वरुधावापेकाशेत । वज्राणि
यैरिकाणि, आसनमुपवेशनार्थं ध्यानार्थं वा यष्टि यतियोगो दण्ड, वायानि तानपूरे-
त्यादीनि, आदर्शं दर्पणं लेखनसाधनानि मुमनोभिः पुष्पैः अर्चनानि पूजितानि यद्यपि
लोके महतादरेण दृश्यानि दर्शनीयानि प्तानि यस्तूनि तस्य महासमाधेः दिने यथा
वासन् तथैव तानि आध्रमे तिष्ठन्ति पश्चात् स्वामिनः तथा रामकृष्णदेवस्य श्वैरं द्वे पित्रे तत्र
स्थापिते अभूताम् ॥ १० ॥

अकृत्रिमा जीवनरीतिरासौदुद्यानकर्मप्रसितस्य तस्य ।

कुरंग-गो सारस-हंस-हंसी-वाद्यादिभिः खेलनत्परस्य ॥ ११ ॥

अकृत्रिमेति । उद्यानकर्मप्रसितस्य उपवनकार्यासक्तस्य तस्य स्वामिनः जीवनरीतिः
अकृत्रिमा स्वभाविकी भासीत्, कुरंग हरिण गौ धेनु सारस हंस हसी तन्वामिका
अजा वाघ आ हत्यादिप्रियपशुभिः सार्धं खेलनत्परस्य तस्य स्वामिनः इति स्वामि-
विशेषणम् । पुनः पशुपक्षिण स्वामिनः अतिप्रिया आसन् । हंसी (ह्यगी) दोहनापूर्वं स
तस्या अनुज्ञां जग्राह । वाघ अपि तेन सह ग्रहणानन्तरं स्नानार्थं गतः आसीत् ॥ ११ ॥

कठोरमासीदनुशासनं यन्नवाश्रमे संयमिनो भयेन ।

यतेरुपःकालत एव सर्वे ध्यानार्चनाधीतिषु दत्तचित्ताः ॥ १२ ॥

कठोरमिति । तस्य वेल्लराश्रमे अनुशासनमपि नियमवद्धजीवनमपि कठोरं निष्ठुरं आसीत् यत् यस्मात् नवाश्रमे संयमिनः यतेः स्वामिनः भयेन उपःकालत एव अङ्गो-
दयात्पूर्वतः एव सर्वे यतिच्छात्राः ध्याने अर्चने अध्ययने च दत्तचित्ताः सावधानाः आसन् ।
सः प्रातः चतुर्वादनसमये उक्तस्थौ योग्यसमये षण्ठावादनं अजायत सर्वे ध्यानमज्ञा
अभूवन् स्वामिना 'शिव' 'शिव' इत्युक्ते ध्यानसमाप्तिरजायत ॥ १२ ॥

ऊचेऽप्ययं ब्रह्म कुतोऽस्ति मृग्यं चेत्सर्वगे तन्निखिलापरोक्षम् ।

संद्श्यतेऽशङ्कमदो विशुद्धं यथा करस्थामलकं फलं स्यात् ॥ १३ ॥

ऊचे इति । अयं स्वामी तान् नवशिष्यान् कार्यकर्तृन् ऊचे उक्तवान्-अये ! यदि ब्रह्म
सर्वगं सर्वत्रैवावस्थितं निखिलापरोक्षं सर्वस्यापि प्रपञ्चं अशङ्कं निःसंदिग्धं अद्वयं अङ्गुण्या
निर्दिश्यमानमिव विशुद्धं निर्मलं करतलगतमलकफलवत् दृश्यते अपरोक्षतमानुभूयते
तर्हि तांस्तान् ब्रह्म अन्यत्र कुत्र मृग्यमेवैषणीयम् न कुत्राप्यन्यत्र तत्तु गले मुक्ताहार इव
सर्वस्यापि गोचरम् ॥ १३ ॥

निशम्यतेऽपि क्षणकालमासन् स्तब्धीभवन्तो यतिदत्तनेत्राः ।

सचेतनानेवमिमान् प्रयातुं तत्प्रार्थनामन्दिरमादिदेश ॥ १४ ॥

निशम्येति । तेऽपि पुत्रयत्नः क्षणकालपर्यन्तं यतिदत्तनेत्राः स्तब्धीभवन्त इव
पापाणसहशाः तूष्णीं स्थिताः । अथैवं सचेतनान् तेषां यथाकालं प्रार्थनामन्दिरं प्रयातुं
गन्तुमादिदेश ॥ १४ ॥

निरीक्षितं तेन नवा युवानो दिवानिशं कार्यरता न वा ते ।

सदाश्रमश्चायमदृश्यतान्तर्दहिः परेशामलवृत्तिपूर्णः ॥ १५ ॥

निरीक्षितमिति । इमे नवा युवानः तत्रत्यनिवासिनः यतयः दिवानिशां अष्टप्रहर-
पर्यन्तमपि स्वस्वकर्मसु रता न वा सावधानतया निरीक्षितवान् सूक्ष्मेक्षिकया अवलोकित-
वान् । सदा निरन्तरमयमाश्रमश्च अन्तः बहिश्च परेशामलवृत्तिपूर्णः सर्वत्र लब्धेश्वरसत्ताक
इव अदृश्यत ॥ १५ ॥

तस्येधुमेहः क्रमशस्तदानीं जग्राह रूपं सलिलोदरस्य ।

चिकित्सकोक्तेस्त्रिरहानि सप्त गृहीतवान्नैप जलस्य बिन्दुम् ॥ १६ ॥

तस्येति । तस्य स्वामिनः इधुमेहः मधुमेहाभिधः आमयः तदानीं क्रमशः सलिलो-
दरस्य रूपं जग्राह गृहीतवान् । मधुमेहः जलोदरे परिणतः अगृहित्यर्थः । अस्मिन्नवसरे
चिकित्सकानां वचनात् त्रिःसप्त दिनानि एव जलस्य एकं बिन्दुमपि न स्वीकृतवान् ॥ १६ ॥

पिधानमास्ते मनसा शरीरं यच्चेतसा दिष्टमिदं विधत्ते ।

न चिन्तये जीवनपानवार्तां कर्तुं विवेकः सकलं समर्थः ॥ १७ ॥

पिधानमिति । सोऽश्रवीत्-शरीरं कलेवरं केवलं मनसः अभ्यन्तरस्थितस्य मनसा
पिधानमावरणमास्ते यदेव अभ्यन्तरगतोऽयं मनसा दिष्टं आदिष्टं भवेत् तदेवेदमावरणात्मकं

कलेवर विधत्ते करोति । अहं तु चिह्नितसर्वचनानुसारं जीवन्पानवार्तामपि अलप्राप्त-
कथामपि न चिन्तये न विचारयामि सत्यम् विवेकं अयं विवेकानन्दः सङ्कलमेव कर्तुं
समर्थः । अथ च विवेकः सदनद्विचारः योग्यतम सर्वमेव कर्तुमद्यम् ॥ १७ ॥

नासौ प्रधानां चतुरानुपेक्षामद्वैतभावाद्द्वैतमानसोऽपि ।

अपूपुञ्जत्स प्रतिमानु दुर्गागी-श्रीमहासेनगणाधिनायान् ॥ १८ ॥

नासादिति । अद्वैतभावाद्वैतमानस अपि अद्वैतविचारपरिपूरितान्तःकरणोऽपि अस्ती
स्वामी प्रधाना लोकस्थवद्वारागामुपेक्षां नैयाद्वरोत् । यत प्राप्ते पूजोत्सवे सः प्रतिमानु
दुर्गाम् गिरम् महासरस्वतीम्, द्वियम् महालक्ष्मीम् महासेन मयूरबाह्वं कार्तिकेय तथा
गणाधिनायम् धीगणेशं च अपूपुञ्जत् पूजयामास ॥ १८ ॥

मद्वे यतिभोजयति स्म तुष्टस्त्रयं दिनानां शतशो दरिद्रान् ।

तेष्वेव नारायणनित्ययासं विभावयामास यथार्थतोऽसौ ॥ १९ ॥

मद्वे इति । तस्मिन्मद्वे पूजोत्सवे यतिः तुष्टः सन् दिनानां त्रयं दिनत्रयपर्यन्तमित्यर्थः ।
शतश परशतान् दरिद्रान् भोजयामास । यतः अस्ती यतिः तेषु दरिद्रेषु एव नारायणस्य
भगवत् नित्यवास यथार्थतः विभावयामास चिन्तयामास अहं दरिद्रः दरिद्रा एव मम
यान्धवाः तेषामेव सेवा मम कर्तव्यमिति नियमं स उक्तवान् ॥ १९ ॥

शूनांमिकुस्तं क्षणमीक्षमाणो घातायनात्सेवनलम्नशिष्यान् ।

अजस्रमस्त्राकुलितेक्षणान्तानाश्वासयच्छान्तमतिर्यतीशः ॥ २० ॥

शूनामिकं इति । शूनामिकः सतोषपरणः स क्षणमदोःस्ववं घातायनादेव स्वनिवास-
स्थानस्य गवाक्षादेव ईक्षमाणः अवलोकयन् अजस्र स्वामिन आरोह्यचिन्तया अस्त्राकुलि-
तेक्षणान्तान् साधुनयनान् स्वशरीरसेवासकृतिष्ययतीन् शान्ता मतिर्नानसं यस्मैतादृशः
यतीन्द्रः आश्वासयामास अमान्धवयत् ॥ २० ॥

बेल्हुरवासोऽपि गतप्रसङ्गान् संस्मारितोऽभूद्दुपमानशून्यान् ।

सर्वस्वदानोद्यतदक्षिणेशशिश्नागुरोः सञ्चरणान्तिकस्थः ॥ २१ ॥

बेल्हुरवास इति । बेल्हुरमठे निवासो यस्यैतादृशोऽपि स स्वामी उपमानशून्याधिरुप-
मान् गतप्रसङ्गान् अतीतघटनाः दक्षिणेश्वरे घटिता इत्यर्थः संस्मारितः स्मरणविषयीकारि-
तोऽभूत् । यत सर्वस्वस्य दाने उद्यतः तत्परः यः दक्षिणेश्वरस्थितशिश्नागुरुः परमहंसः
तस्य सतोः पवित्रयोः चरणयोरग्निकस्थः स पूर्वमभूत् अत एव तत्र घटितप्रसङ्गान्
अस्मार्पित् ॥ २१ ॥

ओकाकुराख्यः श्रुतदर्शनज्ञो जापानतो बौद्धमठेश्वरेण ।

सहागतो, धर्मसर्मा भवित्रीं व्यागन्तुमभ्यर्थितवान् यतीन्द्रम् ॥ २२ ॥

ओकाकुराख्य इति । अथ जापानत जापानदेशत श्रुतदर्शनज्ञः विश्वातदर्शनिकः
कलामिश्रश्च ओकाकुराख्यः तत्रत्येन 'रिवरेड ओका'नामकेन केनचित् बौद्धमठेश्वरेण
सह बेल्हुरमागत तत्र जापानदेशे भवित्रीं भविष्यन्तीं धर्मासमामागन्तुं यतीन्द्रमभ्यर्थि-
तवन्ति ॥ २२ ॥

ऊचे यतिर्दार्शनिकं विलोक्य प्रमोदितो विस्मृतदेहवाधः ।

आवाभुभौ बन्धुसमाधिहस्थावन्तद्वयात्सम्मिलितौ रसायाः ॥ २३ ॥

ऊच इति । तं ओकाकुरामिधं दार्शनिकं विलोक्य यतिः तमूचे उक्तवान् । कीदृशः प्रमोदित इति पृथक् विस्मृता देहवाधा नामयदुःखं येन सः किमुक्तवान् आवाभुभावपि इहस्यौ रसायाः पृथिव्या अन्तद्वयात् द्वयोरप्यन्तवोरित्यर्थः । आगतौ बन्धुसमौ परस्पर-
प्रातृतुष्यौ स्वः इति ॥ २३ ॥

ओकाकुरामार्थनयोद्यतोऽभूद् बुधो यतिर्वोधगयां प्रयातुम् ।

दिनानि कान्यप्युपरोधतो मे विश्रामलाभोऽयमिदं विचिन्त्य ॥ २४ ॥

ओकाकुरेति । बुधो यतिः ओकारकुरामार्थनया दर्शनार्थं बोधगयां प्रयातुं उद्यतः तत्परः अभूत्, किं विचिन्त्य—कान्यपि दिनानि कतिचिद्विषयपर्यन्तमपि मे मम उपरोधतः शरीरव्याधिस्वरूपविप्लवतः अयं विश्रामलाभः एव इदं इत्थं विचिन्त्य बोधगयां गन्तुं प्रवृत्तः ॥ २४ ॥

उभौ यतेर्जन्मदिनेऽन्तिमे तौ समागतौ बोधगयां पवित्राम् ।

ततः प्रतस्थे प्रथितां स काशीं कर्ताऽन्न सेवाश्रमसूत्रपाठम् ॥ २५ ॥

उभाविति । उभौ स्वामी तथा जापानीयदार्शनिकः द्वावपि स्वामिनः अन्तिमे जन्म-
दिने पवित्रां निर्मलां बोधगयां समागतौ । ततश्च बोधगयातः स स्वामी प्रथितां प्रसिद्धां
काशीं वाराणसीं तत्र सेवाश्रमस्य सूत्रपाठं कर्ता करिष्यन् प्रतस्थे प्रस्थितः ॥ तस्य जन्म-
दिनं जनवरीमासस्य द्वादशदिनांके पतति निर्वाणदिनं च जुलाई १९०२ चतुर्थतारिकाया-
मासीत् । अतः तस्य अन्तिमजन्मदिने स बोधगयां यतः ॥ २५ ॥

उत्थानचिन्ता किल मातृभ्रूमेरहर्निशं तस्य हृदि स्थिताऽभूत् ।

समर्पितं सर्वमनेन तस्यै बन्धूंस्तदर्थं शतशो दिवेश ॥ २६ ॥

उत्थानचिन्तेति । मातृभ्रूमेः भारतस्य उत्थानचिन्ता उन्नतेः जागरणस्य चिन्ता
व्याकुलता तस्य हृदि निरन्तरं हृदये स्थिता अभूत् । अनेन स्वामिना स्वकीयं सर्वमपि
तस्यै मातृभ्रूमेः समर्पितं वितीर्णम् तददुसारं च शतशः बन्धून् समादिदेश
आदिष्टवान् ॥ २६ ॥

तदेवाह—

सन्त्यज्य देवानखिलान् भवद्भिः समाजदेवः सततं निषेव्यः ।

अशिक्षितो याचदसौ दरिद्रो भवेत् किमर्थतरदेवपूजा ॥ २७ ॥

सन्त्यज्येति । भवद्भिः इतरान् सर्वान् देवान् सन्त्यज्य समाजदेव एव सेवनीयः
पूजनीयः याचकालपर्यन्तं असौ दरिद्रः समाजः अशिक्षितः ज्ञानरहितश्च तावद् शुष्मरूढता
इतरदेवपूजा किमर्था किंप्रयोजना व्यर्थं सति भावः ॥ २७ ॥

मठोऽथ सेवाश्रम इत्थमस्मिन् शाखाद्वयस्याद्भ्यभावनाङ्गा ।

विश्वश्रुतास्तेऽश्रुतपूर्वसेवा देवस्य या मानघृन्दनूर्तेः ॥ २८ ॥

मठोऽथेति । अस्मिन् आश्रमे मठः अथ सेवाश्रम इत्थं शाखाद्वयस्य अद्भ्यभावनांका

अद्वैतविचारलक्षणा या मानवद्वन्द्वमूलैर्जनतास्वरूपस्य देवस्य भगवतः अद्युतपूर्ता
पूर्वं कदापि न श्रुता सेवा पूजाभावेन क्विपमाणा विश्वश्रुता विश्वप्रसिद्धा आस्ते ॥ २८ ॥

प्राणाद्यधियाशुभवमदानैः शाखाप्रशाखाभिरियं विराजम् ।

चिराय लोकं किल सेवमाना मागं यशश्चाप्यतुलं लभेत् ॥ २९ ॥

प्राणान्नेर्यादि । अथ आश्रम प्राणदानम्, अक्षदानम्, विद्यादानम्, शुभघर्मदानम्
पुतादौ. 'चतुर्विधदानैः स्वर्गीयशाखाभिः प्रशाखाभिश्च चिराय चिरकालपर्यन्तं होवरुवरुर्
विराजं सेवमाना मानं मग्मान अनुल यशश्च किल भुव लभेत् प्राप्नुयात् ॥ २९ ॥

मयानुभूतं निजजीवनेऽस्मिन्नित्यर्थाजमन्तःकरणं नराणाम् ।

सद्भावना शाश्वतिकं च हार्दं जेतुं जगत् सर्वमलं त्रयं स्यात् ॥ ३० ॥

मयानुभूतमिति । मया अस्मिन्नित्यर्थाजमन्तःकरणं नराणाम्—किम् !
नराणां निर्वर्थाजं निष्कपटं अन्तःकरणं सद्भावना पवित्रविचारः शाश्वतिकं चिररथापि
हार्दं प्रेम तत् त्रयं सर्वमपि जगत् जेतुमलं समर्थं स्यात् ॥ ३० ॥

एकोऽपि युक्तस्त्रिगुणैरमीभिः सहस्रशोऽपि उल्लनापराणाम् ।

नृणां पशुनाम्पविप्रमर्थं भवे भवेन्नादायितुं समर्थः ॥ ३१ ॥

एकोऽपीति । एकोऽपि मनुष्यः अमीभिः त्रिभिर्गुणैः निष्कपटविचार्यादिभिः युक्तः
सहस्रशः उल्लनापराणा दम्भिकानां पशुनामिव नृणा अपविप्रमर्थं प्रयोजनं भवेत्प्रसिद्धं-
सारे नादायितुं समर्थं प्रभुर्भवेत् भविता । एकोऽपि शुद्धहृदयो मनुष्यः सहस्रशः सपान-
हृदयानतिश्रामतीति भावः ॥ ३१ ॥

इयेप संस्थापयितुं यतीशः स वेदविद्यालयमेकमग्र्यम् ।

यत्रार्यसंस्कृत्यनुशीलनार्थं गीर्वाणवाणीसुधियो यतेरन् ॥ ३२ ॥

इयेपेति । स यतीशः एकं अग्र्यम् सर्वश्रेष्ठं वेदविद्यालयं स्थापयितुं इयेप अमिलपित-
यान् यत्र विद्यालये आर्यसंस्कृत्यनुशीलनार्थं प्राचीनार्यसंस्कृतिविषयपठनपाठनार्थं
गीर्वाणवाणीसुधियः संस्कृतभाषापण्डिता यतेरन् प्रयत्नशीला भवेथु ॥ ३२ ॥

तथैव संस्थां वनिताथमन्यां निर्मातुकामोऽमरसिन्धुतीरे ।

आदर्शमादर्शयितुं वधूनां श्रीशारदामातुरूपीशतायाम् ॥ ३३ ॥

तथैवेति । तथैव स वनिताथं अन्यामेकां संस्थाममरसिन्धुतीरे भागीरूपीतीरे निर्मातु-
कामः आसीत् । किमर्थम् श्रीशारदामातु अधीशतायां अवेषणे वधूनां भारतीयस्त्रीणां
सन्तमादर्शं पवित्राचरणमार्गं आदर्शयितुं तिष्ठितुम् ॥ ३३ ॥

स्नेहः परोऽदर्शं नतेन तेन संयालकामेषु मठस्य भूमौ ।

सम्पूज्य तान् ग्वादत्तमोदतायां उवाच शिष्यान् परितः स्वकीयान् ॥ ३४ ॥

स्नेह इति । नतेन नप्रेण तेन स्वामिना मठस्य भूमौ वेदरमठभूमौ संयालकामैश्च स्वाद-
त्तमोदतायां ह्यादत्तमोदत्त इति पर्यायं क्रियाधामुच्यते एतादृश्यां क्रियायां जायमानायां
सत्वां परितः स्थितान् स्वकीयान् शिष्यान् उवाच उक्तवान्—एते सर्वे नारायण-
स्वरूपाः अस्मिन्दिने मया साक्षात् नारायण एव पूजितः भोजितश्चेति ॥ ३४ ॥

अशिक्षिता निर्मलमानसाः किं न सन्ति नारायणतुल्यरूपाः ।

यत्तद्व्यमेपां विपदः समेषां विहाय सर्वं परिहर्तुकामाः ॥ ३५ ॥

अशिक्षिता इति । अशिक्षिताः क्षिप्रारक्षिता अपि यदि निर्मलं पवित्रं मानसं मनः
येषामेतादृशाः सन्ति तर्हि ते नारायणतुल्यरूपा भगवत्स्वरूपाः न सन्ति किम् ? एतेषां
समेषां अशिक्षितानां परंतु निर्मलान्तःकरणानां विपदः दुःस्थानि परिहर्तुकामा विनाश-
यितुमिच्छुः सर्वमपि कार्यं विहाय परित्यज्य यत्तद्व्यम् प्रयत्नं कुरुष्वम् ॥ ३५ ॥

नाहं समीहे तरुमूलवासी निर्माणकार्यं बहुधाऽऽश्रमाणाम् ।

युक्तं श्रमाणां घृहसूक्ष्मेषां न चाकृतज्ञैः प्रतिपादितं चेत् ॥ ३६ ॥

वाहमिति । अहं त्यक्तसर्वस्वः केवलं तरुमूलवासी 'दरतलमिक्षा तरुतलवासः' इत्युपदे-
शवाक्यमनुसरन्निमि अतः बहुधा आश्रमाणामनेकसंख्याकानामाश्रमाणां निर्माणकार्यं न
समीहे नेच्छामि यदि एषां श्रमाणां बहुसूक्ष्मं पर्याप्तं सूक्ष्मं अकृतज्ञैः कृतधनैः अस्माभिः
न प्रतिपादितं न समर्पितम् ॥ ३६ ॥

मृतानिवैतान् वसनाश्रयानैर्विहाय भोक्तुं निरपन्नपाः स्मः ।

न कोऽप्युपायः किमु तच्छिवार्थं ? सहायिकेषां जननि त्वमेधि ॥ ३७ ॥

मृतानिति । वसनाश्रयानैर्विना मृतानेतान् विहाय परित्यज्य स्वयमेव भोक्तुं वयम्
निरपन्नपाः निर्लज्जाः स्मः । तच्छिवार्थं तेषां कवयाण्यर्थं कोऽपि उपायः नास्ति किम् ? हे
जननि त्वमेवैतेषां सहायिका पृथि भव ॥ ३७ ॥

घण्टां सज्जो दीपशिखाश्च विद्यामानं तपो मुक्तिकृते विहाय ।

भुवि भ्रमन्तः सुहृदो भवन्तो दरिद्रसेवाप्रसिता भवन्तु ॥ ३८ ॥

घंटांमिति । पूजोपकरणरूपां घण्टां सज्जः पुष्पमालाः दीपशिखाः दीपमालिका विद्यायाः
मानं सर्वम् मुक्तिकृते क्रियमाणं तपश्च विहाय परित्यज्य हे सुहृदः भुवि भूतले सर्वत्र
भ्रमन्तः भवन्तः दरिद्रसेवाप्रसिता असहायपूजनपराः भवन्तु ॥ ३८ ॥

किमीक्ष्यते नेत्रनिमीलनेन सहस्रशः स्तिस्तमते विशन्ति ।

वयं तु दूरं सरत द्रुवन्तः स्पर्शं स्ववन्धोः परिहर्तुकामाः ॥ ३९ ॥

किमीक्ष्यते इति । नेत्रनिमीलनेन नेत्रे निमीक्ष्य किमीक्ष्यते नेत्रनिमीलितेन तु किमपि
न दृश्यते । सहस्रशः जनाः अस्माभिः उपेक्षिताः स्तिस्तमते विशन्ति । वयं तु आत्मानमेव
बहु मन्यमाना एतावदुपेक्षापरा यस्त्वकीयांगच्छेदमपि न विभावयामः । 'यूयं अस्मत्तः
दूरमपसरत' इति द्रुवन्तः स्वस्वैव यन्वोः समानरक्तमांसस्यापि स्पर्शं परिहर्तुकामाः क
थास्यामः इति न जानीमः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैव किं नास्त्यधिपिण्डमेकं सैवापि शक्तिश्च परापरेषु ।

अंगं तत्रैकं यदि पक्षघाताक्रान्तं वपुः सर्वमपार्थमेव ॥ ४० ॥

ब्रह्मैवेति । अधिपिण्डं प्रत्येकशरीराभ्यन्तरं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैव नास्ति किम् ?
परेषु अपरेषु उच्चावचेषु च सैव एका शक्तिः नास्ति किम् । ब्रह्मपक्षिकोभयमपि सर्वत्र
समभावेन विद्यमानमास्ते यदि तवांगेषु मध्ये एकमङ्गं हस्तपादादिरूपं पक्षघातरीगेण-
क्रान्तं जायेत तर्हि सर्वमेव शरीरं निष्प्रयोजनमेव भवेत् ॥ ४० ॥

समभेत्त्यादि । सभद्र धदाकान् आस्तिक्यं च कर्मटनन कर्ममार्गासक्त जन' तरप सीमिततुदया । सह विज्ञानभौतिकविचारविशालताया विज्ञानं अन्वेषणादिक भौतिक विचाराश्च भौतिकोद्यतिविषयकरिचाराणां च या विशालता बदारता तस्या कर्मटनदया सह समन्वय सामञ्जस्य कर्तुं अह प्रतापः इदय समीहे अभिग्यामि यन् अग्निरिव अगार्थे स्या आकाशमिव विशाल च कर्मतुदि विचाराणा विशालता घोमपमपि अस्माकमा-
 वरपकम् । वसततिलक वृत्तम् ॥ ५२ ॥

केचिद् वदन्त्यवनते निल कारण नो
 व्यर्थे ममत्वमतिपूर्वपरम्परासु ।

ज्ञातं मया परमिद् विपरीतमेव

त्याग पुराणविभवस्य महान् प्रमाद ॥ ५३ ॥

इतिवदिति । कश्चिद्विद्वान् अतिपूर्वपरम्परासु व्यर्थे निष्प्रयोजन ममावमासक्तिरेव न अस्माक वर्तमानाया अवनते कारणमिति वदन्ति परन्तु मया तु एतत्सर्वं विपरीतमेव ज्ञातं तद्य पुराणविभवस्य पुराणपरम्परासम्पद त्याग महान् प्रमादः पुराणपरम्परापरि-
 पाठनं कृतममेव । वसततिलक वृत्तम् ॥ ५३ ॥

जीर्णं वस्त्रमिव त्यजामि सुपतस्तूर्णं स्वकीयं वपु

पूर्णं कर्तुमयापि कार्यमवनां कार्यं यतिष्ये ध्रुवम् ।

याचद् ब्रह्ममय समग्रमिति न ज्ञान जगत्या जनै

स्तावत् प्रेरयितु प्रयत्नपरता मन्ये मदीयं तप ॥ ५४ ॥

जीर्णमिति । अह स्वकीय निज वपु' शरीरं 'जीर्णं वस्त्रमिव सुपत आनन्देन त्यज्यामि अय अवनते पृथिव्यामिनस्तत्त कीर्णं प्रष्टु कार्यं पूर्णं कर्तुं ध्रुव यतिष्ये । शरीरनाशात् सारस्वकार्यनाशः न भवत् अस्तु शरीरवागान्तरमपि अवशिष्ट कार्यं पुरत' सारयिष्यति इति ध्रुव निश्चितम् । जगत्या जनै याचकात्पर्यन्त समग्र दृश्यमान ब्रह्ममयमेव इति न ज्ञातं तावत् तान् प्रेरयितु प्रयत्नपरता परिश्रमतापरता एव मदीय तप इति मन्ये । शार्दूल-
 विक्रीडित वृत्तम् अनुप्रासश्च ॥ ५४ ॥

नय देवं मामस्य ! त्वरितमतिदीप्तं परपदं

निशानायो यस्मिन् धुमणिरपि सद्योतसदृश ।

वृथा स्वमानेतास्तिरय मम लीलान्तसमये

विमिद्येद् दीर्घं निगडमधुना मोचय चिरम् ॥ ५५ ॥

नय स्वमिति । हे अस्य ' मात' मा त्वरित अक्षरा अतिदीप्त प्रकारमान परपदं स्वकीय दिव्यअदृश्यान नय प्रापय यस्मिन् प्रकाशमाने पदे निशानाय 'चन्द्रमा' धुमणि सूर्यश्च सद्योतकीटक इव भाव 'न तत्र सूर्यो भासि न चन्द्रतारकम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभासि' इति वचनात् । मम ऐहिकदालांतसमये अतिमप्रयाणसमये एतान् वृथा असाध्यान् स्वमान् तिरय नाशय इदं दीर्घं चिरकालस्थित निगडं अधनशृङ्खलां विमिद्य सुत स्वपुत्र मा मोचय भुक्त विधहि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५५ ॥

कदाप्युच्चैर्गच्छन् समयजलधेर्वीचिवशतो
 लुटशीचैस्तूर्णं तदपि निजधारामनुत्तरन् ।
 इतः श्रान्तो मातः क्षणिकसुखदुःखात्मजगत-
 स्तथा दूराद् द्रष्टुं परमपरतीरं त्वपरतः ॥ ५६ ॥

कदापीति । समयजलधेः कालसमुद्रस्य वीचिवशतः तरङ्गवशात् अहमस्मिन् समय-
 जलधौ पतितः सन् नासवर्षादिभंगवशात् कदापि कस्मिन्नपि समये उच्चैर्गच्छन् कदाचिच्च
 तूर्णं नीचैः जलपृष्ठादधोभागोऽपि लुटन् तथापि निजधारां येन प्रवाहेण पुरतः सतंभ्यमस्ति
 तं प्रवाहमनुत्तरन्ननुगच्छन् सन् दे मातः इतः एकतः क्षणिकसुखदुःखात्मजगतः क्षणभंगुर-
 संसारभ्रमणात् श्रान्तः क्लान्तः तथा अपरतः क्षेप्रलं दूराद् परमपरतीरं द्रष्टुमपि श्रान्तः
 अस्मि केवलं दूरात् द्रष्टुं नाभिलषामि अपितु तदपरोक्षं कर्तुमिच्छामि अतः तत् पदं मां
 आत्मना सार्धं नय ॥ ५६ ॥

मत्तः परश्चेदपरो विवेकानन्दो विवेकी जगतीह मन्ये ।
 अनेन किं किं कृतमस्य पूर्णमूल्यांकनं कर्तुमसौ समर्थः ॥ ५७ ॥

मत्त इति । मत्तः मां वर्जयित्वा यदि विवेकशीलः अपरो विवेकानन्दः जगति विपते
 चेत् अनेन मया विवेकानन्देन किं किं कृतं अस्य पूर्णं मूल्याङ्कनं निश्चितमूल्यं कर्तुं असौ
 अपरः विवेकानन्दः समर्थः । भवेदिति शेषः ॥ ५७ ॥

वेदुरतीर्थेऽक्षिवियद्ग्रहेन्दौ वर्षे मुनेर्मासि दिने तुरीये ।
 भृगौ निशि ध्यानजपप्रसक्तो महामहाशान्तिमसौ प्रविष्टः ॥ ५८ ॥

वेदुरतीर्थे इति । वेदुरतीर्थे अक्षिवियद्ग्रहेन्दौ वर्षे १९०२ ईशवीये वर्षे मुनेर्मासि
 सप्तमे शुद्धार्हमासे तुरीये दिने चतुर्थे दिवसे भृगुवासरे निशि सायं ध्यानजपप्रसक्तः कर-
 ष्णताक्षमालः असौ स्वामी विवेकानन्दः प्रकृतमहाकाव्यनायकः महामहाशान्ति परिनिर्वाणं
 प्रविष्टः तस्य स्वामिनः चितास्थलस्योपर्येव समाधिमन्दिरं निर्मितमास्ते ॥ ५८ ॥

प्रेमानन्देन साकं पथि चलनपरः क्रोशमेकं सुदूरं,
 घातार्तां कुर्वन् सार्धं यतिभिरिह पुनर्वेदविद्यालयस्य ।
 एकः सायं प्रयातो निजनिलयमयं ध्यानगः साक्षसूत्रः
 स्वामी निःश्वस्य दीर्घं गुरुवचनरतो योगशान्तिं प्रविष्टः ॥ ५९ ॥

प्रेमानन्देनेति । तस्मिन्नन्तिमे दिने स्वामी विवेकानन्दः प्रेमानन्दस्वामिना सह एव
 क्रोशं यावद् सुदूरं मठसमीपमागं चलन् गच्छन् यतिभिः सार्धं वेदविद्यालयविषये घातार्तां
 कुर्वन् भाषमाणः, सायं काले एकः एकाकी निजनिलयं स्वावासस्थानं प्रयातः प्राप्तः,
 ध्यानगः ध्यानमग्नः साक्षसूत्रः करणताक्षमालः दीर्घं निःश्वस्य गुरुवचनानुसारं यथा गुरुणा
 उक्तमासीत् यस्मिन्नेव दिने नरेन्द्रः 'कोऽस्मि' इति वेत्स्यति तस्मिन्नेव दिने सः अस्मिन्सं-
 सारे न स्थास्यति इति वचनानुसारं योगशान्तिं योगनिद्रां प्रविष्टः ॥ ५९ ॥

लोकं मोदतमोदतं धृतद्वितालोकं विधातुं क्षमे
 विश्वाध्येयगुणे विवेकचरिते धर्मप्रधानाश्रये ।
 भक्त्या तत्परणापितस्वृतिनाऽऽदर्शं पवित्रे महा-
 काव्ये त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते सर्गोऽयमष्टादश ॥ ६० ॥

इति भण्डारकरोपाङ्ग-त्र्यम्बकशर्मविरचित श्रीस्वामिविवेकानन्दचरितमहाकाव्य
 परिनिर्वाण नाम अष्टादश सर्गं ॥१८॥

लोकमिति । लोकमिथ्यादिधर्मप्रधानाश्रये दृश्यन्त प्राग्बत् भक्तिपूर्वकं तस्य स्वामिन
 चरणारविन्दयो अपिता स्वस्य वृति महाकाव्यात्मिका यत्र त्र्यम्बकसूरिणा विरचिते
 विवेकचरिते आदर्शभूते पवित्रे च महाकाव्येऽयमष्टादश सर्गं समाप्त ।

इति भण्डारकरोपाङ्ग-त्र्यम्बकशर्मविरचितायां श्रीविवेकानन्दचरितमहाकाव्यटीकायां
 विवेकदीपाख्यायां परिनिर्वाणं नाम अष्टादश सर्गं ।

समाप्तधाय ग्रन्थ

—१८६—

शैलतुर्निधिचन्द्राब्दे (१९६७)

चसुमासे सवृत्तिकम् ।

स्वातन्त्र्यदिघसे (१५ अगस्त) पूर्ण

महाकान्यमिदं शुभम् ॥

—→•←—